

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

149. ÉVFOLYAM 2015. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT HETVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa 3

TANULMÁNYOK

Pál Lajos: Egy folyóirat a történész viták keresztútjében, Századok (1931–1943) 33

Hantos-Varga Márta: Az ideológiai ellenfél és a politikai ellenség elkülönítésének problémái.

Sajtóvita a baloddallal való együttműködés lehetőségeiről 1943 tavaszán 87

Baráth Magdolna: „Önök mostantól független országok vezetői!” Szovjet csapatkivonás

Magyarországról 121

KÖZLEMÉNYEK

Murber Ibolya: Az Anschluss és a magyar külpolitika a két világháború között 167

MŰHELY

Petrás Éva: „Álarcok mögött”. Nagy Töhötöm élete 203

DOKUMENTUMOK

Mályusz Elemér: Legsikerültebb könyveim 213

FIGYELŐ

Szabó Csaba: A Bécsi Magyar Történeti Intézet elmúlt négy éve (2010–2014) 229

TÖRTÉNETI IRODALOM

Merénylettől hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon
(1914. június 28. – 1914. július 28.)

Európai testvérháború 1914–1918 (Ism.: *Ligeti Dávid*) 237

Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki némettség második világháborút
követő felelősségre vonása és annak következményei (1920–1948)

(Ism.: *Eiler Ferenc*) 241

Paksa Rudolf: Szálasi Ferenc és a hungarizmus (Ism.: *Turbucz Dávid*) 243

Búvópatakok – A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989 (Ism.: *Ablonczy Balázs*) 246

Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”.

Magyarország a hatvanas években. (Ism.: *Erdős Kristóf*) 252

KRÓNIKA

Beszámoló a Megszállástól – megszállásig. Magyarország a nagyhatalmak

szorításában 1944–1949. című konferenciáról. (*Ligeti Dávid*) 257

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
148. ÉVFOLYAM (2014.) 1–6. SZÁM

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT HETVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

<i>Frank Tibor:</i> Kimondhatatlan szavak: a Holokauszt emlékezete	VI/1375
<i>Karsai László:</i> A Holokausztról szóló információk a magyar sajtóban, 1941–1944.	VI/1365
<i>Molnár Judit:</i> A zsidók utazásának korlátozásától korlátlan deportálásukig	VI/1355
<i>Romsics Ignác:</i> A Numerus Clausustól a Holokausztig	VI/1343

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

<i>Ormos Mária:</i> A történész dolga	IV/835
---	--------

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Margit:</i> Az 1971. szeptember 9-ei magyar–szentszéki megállapodás. Mindszenty József bíboros érsek távozása Magyarországról.	IV/875
<i>Csákó Judit:</i> A magyar–lengyel krónika és a hazai elbeszélő hagyomány	II/287
<i>Dáné Veronka:</i> Az erdélyi vármegyék tisztségviselői kara a fejedelemség korában (1541–1658)	V/1111
<i>Deák Ágnes:</i> Forradalmár emigránsok nyomában – a bécsi rendőrség ügynökei külföldön az 1850-es években.	III/601
<i>Dénes Iván Zoltán:</i> Mesterelbeszélések	VI/1425
<i>Fazekas István:</i> A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon	V/1131
<i>Fejérvy Gergely:</i> A belga–magyar hivatalos kapcsolatok első évtizede.	I/35
<i>Feld István:</i> A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I.	II/351
<i>Fenyő István:</i> Csillagok együttállása. Tocqueville, J. S. Mill és a magyar centralisták.	III/567
<i>Gábor Péter:</i> A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949).	I/49
<i>Markó Richárd:</i> Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830	III/625
<i>Miskolczi Ambrus:</i> A Vaszgárda születése	IV/845
<i>Mitrovits Miklós:</i> Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában	I/91
<i>Neumann Tibor:</i> A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a lipői hercegségért).	II/387
<i>Oross András:</i> A magyarországi kamarai rendszer változásai a török kiűzésétől Mária Terézia uralkodásáig	V/1157
<i>Pósán László:</i> Vízszabályozás, mocsárlecsapolás és árvízvédelem a középkori Poroszországban	II/335
<i>Sipos Balázs:</i> Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban. Egy nő történeti szempontú médiatörténeti vizsgálat	I/3
<i>Sz. Nagy Gábor:</i> A magyar sajtó politika a koalíciós időszakban (1944–1948 közepéig) – sajtótörténeti vázlat.	VI/1465
<i>Szántay Antal:</i> II. József kerületi biztosai	V/1171
<i>Takács Róbert:</i> Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a nyugattal	VI/1491
<i>Tóth Ágnes:</i> Nemzetiségi oktatás Magyarországon az 1950-es évek második felében	VI/1385
<i>Tusor Péter:</i> Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése. (A Habsburg-, a pápai udvar és Magyarország az 1610-es évek derekán)	V/1081
<i>Varga Zsuzsanna:</i> Kiút keresés az agrárszektor válságából az „Új szakasz” (1953–1954) idején	I/117

KÖZLEMÉNYEK

- Bagi Zoltán Péter*: A töröksegély kérdése az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésen . . . V/1187
- Bobay István*: Egy kalandos sorsú magyar huszár; Jajczay József élettörténete.
Különös tekintettel a Hawaii-szigeteken végzett kapitányi és kiképzői
tevékenységére és az egyéb 19. századi hawaii–magyar történelmi
kapcsolatok kérdésére III/747
- Fedeles Tamás*: „Medicina contra peccata mundana” Késő középkori
főúri misealapítványok II/443
- Frojimovics Kinga*: Egy embermentő példája? Id. Antall József és a lengyelországi
zsidó menekültek Magyarországon a második világháború idején IV/931
- Gángó Gábor*: Bárány Eötvös József Eperjesen, 1837–1838. III/715
- Glant Tibor*: A Ford-kormány és a Szent Korona, 1974–1977 I/151
- Hamerli Petra*: A magyar–olasz kapcsolatok alakulása 1918–1919-ben. I/133
- Molnár Péter*: Olvasta-e Kézai Simon Mester Aquinói Szent Tamást? II/427
- Olga Khavanova*: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó,
jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál
a felvilágosult abszolutizmus idejében V/1209
- Szabó Róbert*: A Liberális Internacionálé (Liberal International)
Magyar Csoportja 1949–1994. IV/983
- Tinku Balázs*: A Lombard-velencei Királyság létrehozása, kiépülése 1814–1820 III/665
- Vukman Péter*: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov IV/959
- Zakar Péter*: A Kassai Egyházmegye táborigaznádai papjai 1848/49-ben III/727

MÚHELY

- Buza János*: Az „árforradalom” nyomában V/1297
- Kádár Zsófia*: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon
a 17. században (1582–1671). V/1229
- Lakatos Bálint*: Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon
a késő középkorban II/495
- Papp István*: Útkeresés. Fehér Lajos gyermek- és ifjúkora (1917–1939) IV/1005
- Szijártó M. István*: Hivatali karrier a 18. századi vármegyékben V/1273
- Toth Andrej*: Magyar kisebbségi politikai pártok Csehszlovákiában és az 1935. évi
elnökválasztás VI/1517
- Tóth Valéria*: Szempontok a 13–14. századi nemzetségek értékeléséhez II/471

FIGYELŐ

- Gergely András*: Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első hazai tárgyú
történelemkönyvek nemzetdiskurzusai III/779
- Karsai László*: A végső döntésképtelenség. I/183
- Krausz Tamás*: Hogyan írta át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? I/201
- S. Varga Pál*: Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Irodalomtörténeti
jegyzetek az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek
nemzetdiskurzusát feldolgozó monográfiához. III/786
- Ungváry Krisztián*: Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak I/229

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze”: Österreich und Böhmen
(Ism.: *Balogh-László Emese*) II/560
- „Az Egri Domus Universitatis és Liceum. Oktatás, tudomány, művészet.
1763–2013 (Ism.: *Szecső Károly*) V/1324
- Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés (Ism.: *Pihurik Judit*) VI/1559
- Bálint József*: Magyarország nemzeti vagyonvesztése 1941–1947 (Ism.: *Honvári János*) I/243
- Barna Ildikó – Pető Andrea*: A politikai igazságszolgáltatás
a II. világháború utáni Budapesten (Ism.: *Bartha Eszter*) I/249

<i>Barta Róbert</i> : Az államférfi és a világpolgár. Winston S. Churchill és Emery Reves (Ism.: <i>Surányi Róbert</i>)	IV/1058
<i>Bartha Ákos</i> : Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma (1931 – 1951) történeti kontextusai (Ism.: <i>Csikós Gábor</i>)	III/818
<i>Bartha Eszter</i> : Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon (Ism.: <i>Vázsonyi Dániel</i>)	I/268
Bewegtes Mitteleuropa” Beiträge zur internationalen Doktorandenkonferenz des Doktoratskollegs der Fakultät für Mitteleuropäische Studien an der Andrassy Universität Budapest (Ism.: <i>Fiziker Róbert</i>).	VI/1583
<i>Cecilia Cârja</i> : Români greco-catolici și episcopia de Hajdúdorogh (1912) Contribuții documentare (Ism.: <i>Katkó Márton Áron</i>)	III/808
Das Habsburger-Trauma. Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte	
Dejiny Bratislavy 1. od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia (Ism.: <i>Mesterházy Károly</i>).	II/531
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 5. 4. Juni 1851 – 5. April 1852. (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>)	III/802
Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete (Ism.: <i>Kincses Katalin Mária</i>)	III/795
<i>Eric Gobetti</i> : Alleati del Nemico. L’occupazione italiana in Jugoslavia (1941–1943) (Ism.: <i>Hamerli Petra</i>).	VI/1580
<i>Erich Körner-Lakatos</i> : Horthy Miklós. Bruchstücke und Ergänzungen (Ism.: <i>Turbucz Dávid</i>)	III/816
<i>Fónagy Zoltán</i> : A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II. (Ism.: <i>Szilágyi Adrienn</i>)	III/811
<i>Fr. Kálmán Peregrin OFM</i> : Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957 (Ism.: <i>Sági György</i>)	I/250
<i>Garadnai Zoltán</i> : Franciaország keleti nyitás politikája és a magyar–francia kapcsolatok története (1963–1968). A francia „détente-entente-coopération” politika lehetőségei, külső és belső korlátai (Ism.: <i>Fejérdy Gergely</i>)	IV/1071
Gegenpäpste. Ein unerwünschtes mittelalterliches Phänomen (Ism.: <i>Kiss Gergely</i>).	II/547
<i>Gerhard Seewann</i> : Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1., 2. (Ism.: <i>Eperjesi Zoltán</i>)	IV/1047
<i>Gyurgyák János</i> : Magyar fajvédők. Eszmetörténeti Tanulmány (Ism.: <i>Vonyó József</i>).	I/235
História mezején. A 19. század emlékezete Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére (Ism.: <i>Süli Attila</i>).	VI/1586
<i>Hornvák Árpád</i> : Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar – szerb kapcsolatok történetéből (Ism.: <i>Bánkuti Gábor</i>)	IV/1056
<i>Ilko-Sascha Kowalczyk</i> : Stasi Konkret. Überwachung und Repression in der DDR (Ism.: <i>Wencz Balázs</i>)	I/265
<i>Julia Anna Riedel</i> : Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung. Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II. (Ism.: <i>Forgó András</i>).	V/1320
<i>Kalmár Melinda</i> : Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990 (Ism.: <i>Rainer M. János</i>)	IV/1064
<i>Kerepeszki Róbert</i> : A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban (Ism.: <i>Paksa Rudolf</i>)	VI/1567
<i>Kiss Gergely</i> : Királyi egyházak a középkori Magyarországon (Ism.: <i>Thoroczkay Gábor</i>)	II/537
<i>Kozári Monika</i> : A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a második világháborúig (Ism.: <i>Sipos Balázs</i>)	IV/1053
<i>L. Balogh Béni</i> : Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között (Ism.: <i>Nové Béla</i>)	I/239
Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker (Ism.: <i>Erős Vilmos – Törő László Dávid</i>).	III/813
<i>Matteo Luigi Napolitano</i> : I giusti di Budapest. Il Ruolo dei diplomatici vaticani nella Shoah (Ism.: <i>Fejérdy András</i>)	III/820
<i>Molnár Judit</i> : Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt (Ism.: <i>Ormos Mária</i>).	VI/1570

<i>Nagy Ágnes</i> : Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953. (Ism.: <i>Standeisky Éva</i>)	IV/1061
<i>Nagy-L. István</i> : A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok (Ism.: <i>Lenkefi Ferenc</i>)	III/800
Négy könyv a Vajdaság történetéből (Ism.: <i>Vukman Péter</i>)	I/251
Nomen est societas? Új monográfiák középkori személyneveinkről és társadalomtörténeti vonatkozásaik (Ism.: <i>Gulyás László Szabolcs</i>)	II/538
<i>Pásztai László</i> : A Magyar Honvédsereg harcászata az 1848–49-es szabadságharcban (Ism.: <i>Kemény Krisztián</i>)	V/1329
<i>Penka Pejkovszka</i> : Bulgarskite Obsnosti v Ungarija prez XIX–XX vek. Migracii i istoriko-demografska karakteristika. (Ism.: <i>Hornýák Árpád</i>)	III/806
<i>Petelei Klára</i> : Descriptio Transylvaniae. (Ism.: <i>Bartos-Elekes Zsombor</i>)	V/1332
Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Lszák Lajos 70. születésnapjára (Ism.: <i>Katona Csaba</i>)	III/833
<i>Robert Kriechbaumer</i> : Zwischen Österreich und Grossdeutschland Eine politische Geschichte der Salzburger Festspiele 1933–1944 (Ism.: <i>Fiziker Róbert</i>)	VI/1576
Sátoraljaújhely. (Magyar várostörténeti atlasz 2. – Hungarian Atlas of Historic Towns No 2.) (Ism.: <i>Vadas András</i>)	II/543
<i>Simándi Irén</i> : Politika, társadalom, gazdaság a magyar rádióban 1945–1948 (Ism.: <i>Szakály Sándor</i>)	III/824
Städteatlanten. Vier jahrzehnte Atlasarbeit in Europa (Ism.: <i>Lakatos Bálint</i>)	II/553
Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig (Ism.: <i>Varga Zsuzsanna</i>)	I/260
Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	I/256
Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára (Ism.: <i>Kálmán Dániel</i>)	II/557
<i>Valuch Tibor</i> : Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig (Ism.: <i>Gyarmati György</i>)	III/826
<i>Várady Tibor</i> : Zoknik a csilláron, életke hajszálon – történetek az irattárból (Ism.: <i>Dévavári Zoltán</i>)	VI/1573
<i>Varga Éva Mária</i> : Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) Az oroszországi levéltári források tükrében (Ism.: <i>Szabó A. Ferenc</i>)	I/246
<i>Varga Zsuzsanna</i> : Az agrárlobbi tüdőklése és bukása az államszocializmus időszakában (Ism.: <i>Papp István</i>)	IV/1068
Zwischen Lust und Frust. Die Kunst in den Niederlanden und am Hof Philipps II. von Spanien (1527–1598). (Ism.: <i>Ugry Bálint</i>)	V/1315

KRÓNKA

† Jemnitz János 1930–2014 (<i>Harsányi Iván</i>)	VI/1596
† Szabolcs Ottó (1927–2013) (<i>Pók Attila</i>)	I/283
Beszámoló „A nagypolitikától a hétköznapokig a Magyar Holokauszt 70 év távlatából” című nemzetközi tudományos konferenciáról (<i>Margittai Linda – Sulyok Izabella</i>)	IV/1075
Beszámoló a „Kelet-európai kommunista rendszerekkel történő mindennapi együttműködés emlékezete” (Memory of Everyday Collaboration with the Communist Regimes in Eastern Europe) címmel megtartott konferenciáról. (MTA BTK, 2013. október 23–26.) (<i>Berta János</i>)	VI/1591
Beszámoló a Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulója alkalmából rendezett Bethlen Gábor és Európa című nemzetközi tudományos konferenciáról (Kolozsvár, 2013. október 24–26.) (<i>Ugry Bálint</i>)	V/1335
Magyar történettudomány kultúrnemzeti alapokon, határokon túl és határokon innen, 1920–2013. Beszámoló az MTA BTK Tudománytörténeti és az Európa-történeti Témacsoport 2013. november 21-én megrendezett műhelykonferenciájáról. (<i>Guth Réka – Péterffy Gergely</i>)	I/271

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT HETVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

Ungváry Krisztián

MESTERTERV? A DEPORTÁLÁSOK DÖNTÉSI MECHANIZMUSA¹

A publicisztikában és a szakirodalomban máig vitatott, hogy milyen német és magyar döntések alapján került sor 437.000 magyar zsidó deportálására, miért volt lehetséges ennek az akciónak hihetetlen gyors lebonyolítása, majd váratlan leállítása.² Nem tisztázott az sem, miért kímélte meg a deportálás éppen azokat, akiknek munkaereje német szempontból leginkább számításba jöhetett volna. Tanulmányom nem vállalkozhat arra, hogy a deportálással kapcsolatos döntéshozatal összes fázisát részletesen elemezze. Ezt a jövő kutatásainak kell elvégeznie, amihez ez az írás is adalékokkal szolgálhat. Annak érdekében, hogy a döntési folyamatot nagy vonalakban rekonstruálni lehessen, bemutatom a német döntéshozók 1944. február–április közötti koncepcióit, a magyar féllel szembeni elvárásokat, a magyar kormány mozgásterzeit. Tárgyalom azt a kérdést, hogy a deportálások lebonyolítása hogyan és mennyiben volt koordinálva a német és magyar végrehajtók között. Érintem azt is, hogy a deportálásoknak mi volt német szempontból elsődleges célja és mit tudhatott ezekről a célokról a magyar kormányzat. Zárásként pedig azt a kérdést járom körül, hogy miért maradhatott félbe 1944 júliusában a magyarországi deportálási akció. Fő téziséem, hogy deportálási „mesterterv” nem létezett, az események sokkal inkább Hans Mommsen „kumulatív radikalizálódás”³ tézisével magyarázhatóak és alakulásukban a magyar fél hozzáállása volt elsősorban meghatározó.

¹ Ezen a helyen mondok köszönetet Gellért Ádámnak és Karsai Lászlónak, akik kritikus megjegyzéseikkel sok segítséget nyújtottak tanulmányom elkészítéséhez. Köszönet illeti továbbá Roland Pfeiffert (Westfalen) több német levéltári dokumentum felkutatásáért és átengedéséért.

² Az ezzel kapcsolatos teóriákat összefoglalja *Christian Gerlach: A magyarországi zsidóság deportálása. A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Bp., 2005, , 469–478. Karsai László részletes kritikában írta meg saját interpretációját. lásd uő: A holokauszt utolsó fejezete. (könyvkritika). *Beszélő*, 2005, 10. sz., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-holokauszt-utolso-fejezete>. *Kádár Gábor-Vági Zoltán: Hullarablás. A magyar zsidóság gazdasági megsemmisítése.* Bp., 2005, 114–146. szintén áttekintést ígérnek a kérdéstről és egyik alfejezetcímük a „Deportálási teóriák” címet viseli. Sajnálatos módon azonban csak töredékesen ismertetik az ezzel kapcsolatos eddig megjelent tudományos nézeteket. Újabb munkájuk: *A végső döntés. Berlin Budapest, Birkenau 1944.* Bp. 2013 részletesebben is tárgyalja a deportálások kérdését, de néhány szempontot továbbra is figyelmen kívül hagy. A kérdés historiográfiájának tárgyalása szétfeszítené ennek a tanulmánynak kereteit, ezért ebből a szempontból a továbbiakban csak a legfontosabbnak ítélt munkákra hivatkozom.

³ A „kumulatív radikalizálódás” tézisére lásd *Hans Mommsen: Die Realisierung des Utopischen. Die „Endlösung der Judenfrage” im Dritten Reich.* *Geschichte und Gesellschaft* 9, 1983, 386.

1. A német háttér és a német elvárások

Sokan azt gondolják, hogy Magyarország német megszállásával eldöntött tényré vált az, hogy a magyar zsidókat deportálni kell. A hivatalos magyar emlékezetpolitika első számú képviselője, Schmidt Mária a tényektől és a vonatkozó szakirodalomtól⁴ nem zavartatva többször kijelentette, hogy „a németek minden országban hasonlóan oldották meg a zsidókérdést”.⁵ Ezzel szemben viszont a II. világháborúban több Németországgal szövetséges, megszállt illetve meg nem szállt államban a németek rendkívül eltérően oldották meg a zsidókérdést. Bulgáriából és Romániából nem deportáltak senkit sem német megsemmisítő táborokba,⁶ Franciaországból a zsidóknak csak egy kisebb csoportját, ezzel szemben Hollandiából vagy Belgiumból majdnem mindenkit.⁷ A különbségek különösen látványosak, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes országokban a zsidók hány százaléka élte túl a holokausztot. Nyilván a németek hasonlóan akarták megoldani a zsidókérdést, ez nem vitás, de ezt az akaratukat nem tudták mindenütt 100%-ban érvényre juttatni. Hitler Klessheimben 1944. március 18-án nyilván feltételeket szabott Horthynak – hogy pontosan hogyan fogalmazott, nem tudhatjuk, mivel a találkozó teljes egészéről nem készült hiteles jegyzőkönyv. Horthy maga azonban már március 19-én délelőtt beszámolt az elhangzottakról a Koronatanácson és a feltételek közül az egyik az volt, hogy a zsidókérdést meg kell oldani. Valószínűtlen, hogy Hitler ennek pontos technikai részleteit is taglalta volna, erre egyrészt sehol sincsen utalás, másrészt Hitler ilyen alkalmakkor mindig csak általánosan fogalmazott.

A zsidó deportálások sajátos kontextusa, hogy Horthynak illetve Sztójay miniszterelnöknek német oldalról többször is megmondták, hogy csak akkor fognak kivonulni az országból a német alakulatok, ha a zsidókérdést már „megoldottnak” lehet tekinteni – anélkül azonban, hogy a „megoldás” részleteit pontosan rögzítették volna. Horthy 1944. április 17-én nyíltan közölte Endre Lászlóval, hogy azért járul hozzá a deportálásokhoz, mert ez az ára a német megszállás megszüntetésének.⁸ Az ekkor már szellemileg nem annyira friss Horthy gondolhatta azt, hogy a zsidóság feláldozásával csakugyan vissza tudja szerezni teljes önállóságát és ez magyarázza, hogy milyen megfontolásokból egyezhetett bele a deportálásokba.⁹ Más kérdés, hogy nehéz elképzelni, mit gondolt arról, hogy a

⁴ Itt elsősorban *Randolph L. Braham* munkássága említendő meg. *Braham, R.*: A Holokauszt Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Bp., 2002.

⁵ *Schmidt Mária*: ÉS az én érzékenységem nem számít? Népszabadság, 2014. július 12. <http://nol.hu/belfold/schmidt-maria-es-az-en-erzenysegem-nem-szomit-1473777> (letöltés dátuma 2014. július 16.)

⁶ Leszámítva a Bulgáriához csatolt területeket, ahonnan történtek deportálások. Emellett meg kell említeni, hogy Románia az 1940-es határokon belüli területeiről szintén nem történtek deportálások, viszont Moldáviában illetve Transznisztríában radikális antiszemita intézkedésekre került sor – de csak 1942-ig.

⁷ Az áttekintő adatokra lásd *Karsai László*: Holokauszt. Bp. 2001, 15.

⁸ *Karsai László–Molnár Judit* (szerk.): Az Endre–Baky–Jaross per. Bp. 1994, 50. (továbbiakban Az Endre–Baky–Jaross per) Endre László kihallgatása 1945. december 17. Horthy ezen álláspontját más források is megerősítik.

⁹ A Horthyval foglalkozó szerzők egységesen ezt a megfontolást adják meg motivációs indokként. Lásd *Gellért Ádám–Turbucz Dávid*: Egy elmaradt felelősségre vonás margójára. Horthy Miklós

szovjet hadsereg árnyékában egyáltalán mire lesz alkalmas a több százezer ember kiszolgáltatása árán visszanyert mozgástér, nem beszélve arról, hogy amennyiben a szovjet csapatok közelebb kerülnek az országhatárokhoz (ami csak idő kérdése volt), akkor biztosra vehette, hogy komolyabb német seregtestek mindentől függetlenül bekapcsolódnak majd a Kárpát-medence védelmébe, Magyarán, a Wehrmacht mindenképp visszatért volna az országba. Horthy rossz politikai kalkulációja és személyes felelőssége mindenesetre már ezen a ponton tetten érhető.

A továbbiak értékeléséhez szükséges egy forráskritikai megjegyzés. A népbírói perek — amelyekből több vallomást idézek — nem voltak kifogástalan jogi eljárások. Sztójajt és társait azonban nem kínozták és nem kényszerítették hamis vallomásokra. Számos példa van arra, amikor a vádlottak igekeztek saját szerepüket bagatellizálni – annál érdekesebb azonban, amikor saját magukra tettek terhelő vallomásokat. Ezeket éppen elhangzásuk körülményei hitelesítik legjobban. Megtehették volna, hogy mindent a német megszállókra fognak és úgy állítják be, hogy ők a fogatosított intézkedéseket kényszerből, fenyegetések hatására tették meg. Bízhattak volna abban, hogy a német partnerek egy része már nem is állítható bíróság elé, aki pedig igen, annak vallomásait nem fogják hitelesnek tartani, eredeti iratok pedig ekkor még alig álltak a bíróság rendelkezésére. Mint látni fogjuk, nem ezt a taktikát választották, holott számukra ez kínálhatott volna még némi esélyt.

A források azt támasztják alá, hogy a megszállók márciusban még nem rendelkeztek teljesen kikristályosodott tervekkel. Felületes olvasásra természetesen lehetne találni arra is bizonyítékokat, hogy Ernst Kaltenbrunner, a RSHA vezetője 1944. március 20-án a még ki sem nevezett Sztójajval — utóbinak az Endre László és társai ellen indított perben elhangzott vallomása szerint — azt közölte, hogy Magyarországnak meg kell oldania a zsidókérdést, „mégpedig olyan formalitások és körülmények között, mint más államokban történt, Németországban, Franciaországban, stb.”¹⁰ Érdekes módon azonban Sztójaj erre a kijelentésre saját perében már nem pontosan így emlékezett vissza. Kihallgatásai során nem adta Kaltenbrunner szájába azt, hogy a zsidókérdést úgy kellene megoldani, mint Franciaországban, hanem csak a „német módra” történő elintézését említette.¹¹

Természetesen elképzelhető, hogy Sztójaj az Endre László és társai elleni népbírói perben, amelynek során az első állítást tette, pontatlanul emlékezett a felsorolt országokra, de az biztos, hogy nem egy részletezett etalon megoldást javasoltak neki, hanem általánosságban beszéltek vele. Mint az előbb

Nürnbergben, *Betekintő*, 2012/4. 5–10. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_4_gellert_turbucz.pdf (letöltés dátuma 2014. augusztus 30). valamint *Turbucz Dávid*: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. Kommentár, 2012/5. http://kommentar.info.hu/iras/2012_5/horthy_miklos_antiszemitizmusa (letöltés 2014. augusztus 30.) *Karsai László*: A végső döntésképtelenség. *Századok* 148 (2014) 1. 183–200, *Kádár Gábor–Vági Zoltán*: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése. Bp. 2005, 131.

¹⁰ Sztójaj vallomása 1945. december 9. *Karsai-Molnár*: Az Endre-Baky-Jaross per, 326–327.

¹¹ Sztójaj Döme vallomása 1946. március 5., *Karsai László-Molnár Judit*: A magyar Quisling-kormány. Sztójaj Döme és társai a népbírói per előtt. Bp., 2004, 213–214.

már említettük, a náci Németország érdekszférájába tartozó területeken rendkívül eltérően oldották (vagy nem oldották) meg a zsidókérdést. Ezt már a túlélők száma is pontosan mutatja. A megoldási verziók a helyszíni tömeges agyonlövéstől a teljes megsemmisítő táborba deportáláson át a különböző kivételeken keresztül egészen odáig terjedtek, hogy még a sárga csillagot sem vezeték be kötelező jelleggel mindenki részére. Szlovákiában, Romániában vagy Franciaországban például a sárga csillagot általában nem viselték azok, akik az adott ország állampolgárai voltak és kimaradtak az első deportálási hullámból. Franciaországban ez az összes zsidó kétharmadát, Romániában Dél-Erdélyben és a Regátban mindenkit, Szlovákiában a zsidóság egynegyedét jelentette.¹² Ez volt az a helyzet, amivel a német politika együtt tudott élni. És ez bizonyítja, hogy Magyarországgal szemben sem támasztottak ebben a kérdésben konkrét elvárásokat. Pragmatikusan jártak el, mert csupán általánosságokat fogalmaztak meg, amelynek értelmezése az aktuális politikai helyzet függvénye volt.

Jaross Andor, a Sztójay-kormány belügyminisztere az ellene indított perben menthette volna magát azzal, hogy arra hivatkozik, a németek követelték a magyar kormánytól a zsidók deportálását. Ehhez képest viszont csak azt állította, hogy egy márciusi minisztertanácson tárgyalta az ügyet. Mégpedig oly módon, hogy „tulajdonképpen meddig a határvonalig oldassék meg ez a probléma, és akkor emelte ki, ha jól emlékszem a miniszterelnök, azt a szempontot, hogy a németek általában véve olyan rendezést óhajtanak, és erre az esetre helyezték kilátásba (...) az SS hadosztályok visszavonását, ha a zsidóságot szeparáljuk a többi lakosságtól és oly jogszabályokat alkotunk, amelyek révén a zsidóság ráhatása a lakosság többi rétegére a minimumra csökkentetik le.”¹³ Később próbált ugyan azzal védekezni, hogy a németek „igényei” köztudomásúak voltak és ezért „az egyes személyeken végtelenül kevés múlt”, illetve nem cáfolta, amikor a bíróság úgy foglalta össze véleményét, hogy „német nyomásra” történt minden zsidóellenes intézkedés,¹⁴ de a sárga csillag bevezetésének kérdésén túl egyetlen konkrétumot sem tudott megemlíteni, amikor őt vagy a kormányt zsidóügyben kivédhetetlen német kényszer érte volna. Ezzel pedig gyakorlatilag nem tett mást, mint elismerte, hogy a konkrét ügyekben a magyar kormányzat volt az, amely eldöntötte, hogy mi történjen.

Figyelemre méltó, hogy Sztójay az ellene indított perben még azt is megjegyezte, hogy közte és német illetékesek között „a deportálásokról nem volt szó (...) A deportálást velem szemben mint követelést egyáltalán sohasem említették”.¹⁵ Ez a kijelentés több szempontból is rendkívül fontos. Egyrészt azért, mert bizonyítja, hogy a „zsidókérdés megoldása” alatt ekkor még nem feltétlenül a deportálást értették, hiszen előbbi követelést a per során Sztójay sem tagadta. Másrészt Sztójay ezzel leginkább magára tett súlyosan terhelő vallomást. Kínos helyzetbe került volna, ha a bíróság mélyebben boncolgatta volna a

¹² Lásd *Karsai László: Holokauszt*. Bp., 2001. 118–208.

¹³ Jaross Andor kihallgatása, 1945. december 20., *Az Endre-Baky-Jaross per*, 136.

¹⁴ Jaross Andor vallomása 1945. december 20. *Az Endre-Baky-Jaross per*, 154.

¹⁵ Sztójay Döme vallomása, 1946. március 5. *Karsai-Molnár: A magyar Quisling-kormány i. m.*, 214.

kérdést – egyértelmű ugyanis, hogy amennyiben nem volt ilyen német követelés, akkor a deportálásokért a fő felelősség nem a német, hanem a magyar felet terheli. Teljesen nem zárható ki, hogy Sztójay tévedett és elfelejtette az ezzel kapcsolatos esetleges német nyomásgyakorlási kísérleteket, bár az rendkívül furcsa, hogy egy ennyire központi kérdésben véletlenül kompromittálta volna magát. „Tévedése” azonban több szempontból is érthető: egyrészt azért mert a „zsidókérdés megoldása” és a „deportálás” nem azonos fogalmak, másrészt pedig Sztójay magyar politikai elváratai már a német megszállás előtt is a zsidók deportálását szorgalmazták,¹⁶ azt tehát Veessenmayernek kérnie sem kellett. Nyilván más volt a helyzet Horthyval vagy a közigazgatási apparátus ingadozó tagjaival, akiknél ilyen nyomásgyakorlás szükséges volt, de Sztójaynál teljesen nyilvánvaló hogy felesleges lett volna ilyen impulzusokat közvetíteni feléje. Hozzá kell tennünk, hogy nem csak Sztójay állította azt, hogy a zsidókérdés megoldása a németek részéről óhaj volt csupán korántsem ellentmondást tűrő követelés: Jaross, és államtitkárai: Baky László és Endre László ugyanezt állították,¹⁷ annak ellenére, hogy már ezért az egy állításukért is fel lehetett volna akasztani őket. Az egyetlen konkrét és határozott német követelés, amit Jaross említett saját tárgyalásán, az volt, hogy 1944. április elején Veessenmayer Sztójay, illetve Winkelmann Jaross figyelmét hívta fel arra, hogy „nagyon sürgős volna a csillaggal való megjelölés.”¹⁸ Amikor a bíróság Jarost arról kérdezte, hogy a zsidóság elkülönítését elrendelő illetve bizonyos hivatások gyakorlását eltiltó rendeletek hogyan születtek meg, német „nyomást” egyetlen szóval sem említett.¹⁹

Mindebből az is látszik, hogy Horthy illetve a magyar kormány előtt komoly mozgástér állt abban a tekintetben, hogy a németek igényeire milyen választ ad. Azt, hogy az érintettek ezzel pontosan tisztában is voltak, bizonyítják az a dokumentum, amelyben Horthy a deportálásokra visszatekintve még 1944. június végén egyrészt elismeri azt, hogy Magyarországon „több történet nálunk, mint maguknál a németeknél”,²⁰ másrészt azok a dokumentumok, amelyek korábban a kormányzóhoz is eljutottak és részletezték azt, hogy a magyarországi deportálások szigorúságukkal és kegyetlenségükkel túltesznek még azon is, amit Németország más megszállt országokban művelt.²¹ Mester Miklós vallás és közoktatásügyi államtitkár és Arnóthy-Jungerth Mihály külügyminiszterhelyettes Sztójay és Horthy jelenlétében a június 26-ai koronatanácson, illetve a június 21-ei és június 27-ei és június 28-ai minisztertanácson egyaránt erre hivatkoztak

¹⁶ A zsidók kitelepítése a kormánypárt és a jobboldali ellenzéki pártok meghirdetett programja is volt. Részletekre lásd *Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Bp., 2012.

¹⁷ *Randolph L. Braham: i. m. 23.*

¹⁸ Jaross vallomása 1945. december 20. Az Endre–Baky–Jaross per, 137.

¹⁹ Jaross vallomása 1945. december 21., Az Endre–Baky–Jaross per, 170–172.

²⁰ Szinai Miklós–Szücs László (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai.* 4. kiadás. Bp. 1972 (továbbiakban HMTI), Horthy Miklós leirata Sztójay Döme miniszterelnökhöz a zsidókérdés „megoldása” terén tett kormányintézkedések „túlzásainak enyhítése” tárgyában, 85. szám, 451.

²¹ HMTI, Pro Memoria a magyar zsidóság helyzetéről 1944. május 25-én. 84. sz. dokumentum, 444–449.

akkor, amikor a deportálások leállítása mellett szólaltak fel.²² Végül Sztójay miniszterelnök maga is erre hivatkozott Veesenmayernek, amikor 1944. július 6-án azzal indokolta a deportálások leállítását, hogy Romániában nincsenek különleges rendszabályok zsidók ellen, Szlovákiában pedig zsidók ezrei háborítatlanul élhetnek.²³ Az érintettek tehát világosan meg tudták fogalmazni, hogy Magyarország 1944 nyarán minden elvárást túlteljesített!

Az talán nem szorulóbb bizonyításra, hogy Endre László és Bakó László valamint Sztójay Döme milyen megoldást támogatott leginkább: mint ahogyan már említettük, mindhármukról tudható, hogy intranzigens antiszemita voltak és szívükhöz az állt közel, hogy az összes zsidót deportálják Magyarországról. Ebből az érintettek ráadásul nem is csináltak titkot, Endre például nyíltan megmondta ezt az *Esti Újság* 1944. március 31-i számában közölt interjújában is.²⁴

Az sem szorulóbb bizonyításra, hogy a megszállókkal Magyarországra érkező különleges német egységek, elsősorban a német biztonsági rendőrség illetve a Gestapo vezetői szívük szerint minden zsidót deportáltak volna Magyarországról. Ők azonban ezt a munkát sem létszámukból, sem politikai feladatukból adódóan nem végezheték el. Ideküldésük illetve felkészítésük alkalmával fel sem merült, hogy nekik kellene a magyar zsidókat elkülöníteniük és deportálniuk. Majdnem minden, amire később sor került, a magyar szervekkel történő szoros kooperáció eredménye volt.

2. Mit tudhatott Horthy Miklós?

A deportálások kapcsán kulcsfontosságú az a kérdés, hogy mit is tudhatott Horthy arról a sorsról, amit a német vezetés a magyar zsidóknak szánt.²⁵ Horthy informáltságára csak következtetni lehet, mivel nincsen olyan dokumentum, amelyben a Kormányzó szó szerint elismeri azt, hogy tudomása volt arról, hogy a németek felsőbb parancs alapján koncentrációs táborokban ipari módszerekkel embereket semmisítenek meg. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ilyen dokumentum Hitler kapcsán sem létezik: az ő esetében is csak következtetésekkel állíthatjuk, hogy tudott a holokausztról, illetve hogy elrendelte azt. Komolyan vehető történész nem vonja kétségbe, hogy Hitler tudott a holokausztról, ezzel szemben azonban Horthy kapcsán, akinek felelőssége természetesen teljesen más, még ma is sokan azt hiszik, hogy csak 1944 nyarán jött rá arra, hogy a deportálások célja nem a családi nyári munka.

²² Lásd *R. Brahm*: A népirtás, i. m. II. kötet, 832–833.

²³ Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Bp. 1968. (továbbiakban *Wilhelmstrasse*). 691. sz. irat, Veesenmayer birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminiszternek, 1944. július 6., 873–874.

²⁴ Idézik: *Kádár Gábor–Vági Zoltán*: i. m. 108.

²⁵ A kérdés örvéndetesen gyarapodó irodalmára lásd elsősorban *Gellért Á.–Turbucz D.*: Egy elmaradt felelősségre vonás i. m., valamint 1919–1944-re vonatkozóan *Turbucz D.*: Horthy Miklós antiszemizmusa i. m.

Előre kell bocsátanom, hogy tévesnek tartom az a pozitivista álláspontot, amely szerint egy történelmi ágens esetében csak azt vehetjük bizonyítottnak, amire konkrét és egyértelmű dokumentum van. Meglehetősen hosszú lehetne azoknak az állításoknak a sora, amelyek Horthy esetében közvetlenül nem bizonyíthatóak, de mégis egyértelmű, hogy a kormányzó a kérdésről tudomással bírt. Nincsen például tételesen adat arra, hogy Horthy mit tudott Endre László politikai nézeteiről 1944 előtt. Endre gödöllői főszolgabíróként bejáratos volt a kormányzói kastélyba, és apja országgyűlési képviselőként és felsőházi tagként is ismerte Horthyt, ebből pedig kizárhatjuk, hogy ne tudta volna, kit is nevez ki 1944. március végén belügyi államtitkárnak. Annál is inkább mivel Endre ezt megelőzően számos alkalommal került összeütközésbe Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel is, botrányairól országosan is ismert volt, sőt ez az ismertség Horthyhoz is eljutott, hiszen Veessenmayernek azt mondta róla, hogy „nem épeszű”²⁶

Horthy emlékiratainak első verziójában²⁷ csak 1944 augusztusában (!), a későbbi kiadásokban 1944. július elején értesült az „auschwitzi jegyzőkönyvekről”.²⁸ Emlékezete nem véletlenül pontatlan. Edelsheim-Gyulai Ilona e sorok szerzőjének azt bizonygatta, hogy a jegyzőkönyvek első átadója június folyamán ő maga volt, és ezt azzal látta igazoltnak, hogy miután átadta az iratot, apósa röviden belenézett és azzal adta vissza, hogy „és ezt Te elhiszed?”²⁹ – ami viszont éppen arra utal, hogy a szöveg ekkor ismerős volt már számára. Az auschwitzi jegyzőkönyv egyébként korántsem az egyetlen forrás, amiből Horthy tudhatta, hogy a deportáltakal mi történik, Haraszi György kutatásai pedig feltárták, hogy az auschwitzi jegyzőkönyvet Horthy 1944 májusától kezdve több úton és több verzióban is megkapta.³⁰ Bizonyítható az is, hogy a deportálások szörnyűségei miatt már áprilistól kezdve több beadvány jutott el hozzá. A Kabinetiroda május 25-én iktatott egy ezzel kapcsolatos hosszabb feljegyzést.³¹ Június elején Horthy maga írt leiratot Sztójaynak azért, hogy a deportálásokat kapcsán a túlkapásokat meg kell szüntetni és kivételezésekre legyen lehetőség, illetve hogy Baky és Endre államtitkárok kezéből vegyék ki a zsidóügyek intézését.

Horthy saját maga egyébként meglehetősen inkonzekvensen nyilatkozott arról, hogy mit is tudott valójában. Emlékirataiban ugyan egyrészt meghamisította, amit az auschwitzi jegyzőkönyvekről tudott, másrészt viszont nyíltan bevallotta, hogy már 1944. februárjában is tisztában volt azzal, hogy mit is akadályozott meg addig. „Az úgynevezett német kurzus — ahogyan az általa ajánlott

²⁶ Wilhelmstrasse i. m., 692.sz. dokumentum, 194. július 6. 875. Meglehetősen furcsa megjegyzés volt ezt Horthy részéről, hiszen egyrészt pontosan tudta, hogy Veessenmayert provokálja vele, másrészt pedig ő volt az, aki a „nem épeszű” Endre kinevezését aláírta, sőt az érintettet személyesen is fogadta és kedélyesen el is beszélgetett vele.

²⁷ Horthy Miklós: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953. 259.

²⁸ Horthy Miklós: Emlékirataim. Bp., 1990, 291., valamint Edelsheim-Gyulai Ilona: Becsület és kötelesség, Bp. 2000, 247–251.

²⁹ Szerző beszélgetése Edelsheim-Gyulai Ilonával fia jelenlétében 2012 őszén.

³⁰ http://www.or-zse.hu/phd/haraszi_habil_tezis.pdf (2014. augusztus 9-i letöltés)

³¹ Lásd HMTI, 84.sz. dokumentum, 445–449.

politikát [a kormánypárt jobbszárnyának 1944 februári memoranduma] maga az emlékirat nevezte — legkevésbé sem vált vonzóvá amiatt, hogy a zsidókérdés hírheht „végleges megoldását” is magában foglalta, vagyis más szóval hozzájárulásunkat követelte 800 000 zsidó kiirtásához. Én magam szóval és írásban is igyekeztem Hitlert meggyőzni, és elébe tártam, hogy az erőszakos »megoldás« nemcsak a rendet és jobbiztonságot ássa alá, nemcsak az erkölccsel és az emberiséggel összeegyezhethetetlen, hanem a termelésben is zavart idézne elő.”³² A szöveg egyértelművé teszi, hogy Horthy „végleges megoldás” alatt a fizikai megsemmisítést értette.

Horthy informáltsága kapcsán fontos megjegyezni, hogy a Kormányzó idős kora ellenére aktívan érdeklődött a politika iránt. Adott esetben részletkérdésekről is meglepően jól tájékozott volt, például ismerte a Don-kanyarban odavesztett munkaszolgálatosok számát.³³ Az 1941 nyarán történt „idegenrendészeti akció”, pontosabban zsidódeportálás kapcsán hozzá eljutó hírekből feltehetően már felsejlett számára az a sors, amit a nácik a zsidóságnak szántak, annál is inkább, mert erről legfontosabb bizalmasai meglehetősen pontos értesülésekkel rendelkeztek. A teljesség igénye nélkül a továbbiakban csak három közeli bizalmasára térek ki, akiknél egyértelműen bizonyítható, hogy a holokauszt lényegével tisztában voltak.

Vitéz leveldi Kozma Miklós Kárpátalja kormánybiztosaként folyamatosan foglalkozott a „zsidókérdés megoldásával”. Ezt számára az is indokolta, hogy ezen a területen több zsidó élt, mint magyar, ráadásul előbbieik döntően jiddis anyanyelvűek is voltak és sokuk állampolgársága rendezetlen volt. Kozma lelkes híve volt a zsidók deportálásának és erről nem csak a minisztertanáccsal, hanem 1941. június 21-én Horthyval is tárgyalt erről. Mindezt annak tudatában tette, hogy már 1939. novemberében értesült arról, hogy „Lengyelországban emberirtás folyik (...) A Lublin körüli lengyel zsidó ghetto részben megoldja a zsidókérdést, oly mérvű az emberpusztulás.”³⁴ 1941 októberében egy Schlachta Margitnak küldött jelentés azt írta, hogy „A határon túl tovább folytatódnak ugyanazok a rémségek, mint amilyen a Kamenyec-Podolskij-i pogrom volt. Az átjövők azt mondják, hogy számos helyen pusztítanak ki egész falvakat és településeket fegyverrel, minden válogatás nélkül, hogy megszabaduljanak tőlük.”³⁵ Ugyanerről számolt be a VIII. csendőrkerület nyomozó osztályának szeptemberi jelentése, amelyben szó szerint az áll, hogy „a zsidók agyonlövése a megszállt területeken köztudomású.”³⁶

³² *Horthy M.* : Emlékirataim i. m. 276.

³³ Lásd Horthy Miklós és Adolf Hitler tárgyalásának jegyzőkönyvét, amelyre a 42. lábjegyzet hivatkozik.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) K 429, Kozma-iratok, 3934, feljegyzés a lengyelországi útról 1939. 11. 15. – 12. 6.

³⁵ *Majsai Tamás*: Iratok a körösmezei deportálások történetéhez 1941. A Ráday Múzeum Évkönyve. Bp. 1986, 235. Jelentés a határon visszatérni próbáló deportáltak sorsáról és javaslat a helyzet normalizálására, 1941. október.

³⁶ Idézi *Gellért János–Gellért Ádám*: Menekülés a népirtás elől. Betekintő, 2013/3, 10. 72. jegyzet, http://www.betekinto.hu/en/2013_3_gellert_gellert (letöltés 2014. augusztus 12.)

Nem meglepő, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is tudott mindenről, hiszen már 1942 októberében a KEOKH vezetőjének írásba adta, hogy további galíciai kitelepítéseket azért nem engedélyez, mert „olyan értesülései vannak, hogy a (...) Galíciába kitett zsidókat az ottani megszálló hatóságok legtöbb esetben agyonlövik.”³⁷ Keresztes-Fischer már csak azért is tisztában volt mindennel, mert a csendőrség és a határrendészet jelentései hozzá is befutottak. 1941 nyarától egészen 1944-ig menekültek Lengyelországból zsidók Magyarországra, jelentős részüket már a határon elfogták és ki is hallgatták.

Horthy másik bizalmasa, Kállay miniszterelnök is pontosan tisztában volt mindennel. Ebben a magyar diplomácia jelentései is segíthették, Bolla Lajos belgrádi főkonzul 1943 szeptember 4-ei jelentésében már a gázautó bevetését is megemlítette – anélkül hogy a kifejezést magyarázta volna, ami arra utal, hogy azt feltételezte, jelentésének címzettje, Ghiczy Jenő külügyminiszter pontosan érteni fogja, miről is van szó.³⁸ Kállay emlékiratában leírja Stern Samuval történt 1944. március 8-ai találkozását melynek során figyelmeztette, hogy „gazdasági és társadalmi berendezkedésünk mind mind kibírhat és kiheverhet egy német megszállást, ők azonban a zsidókat mind egy szálra kiirtanák”³⁹. Hogy ezt szó szerint értette az nem lehet kétséges, mivel Stern Samu is ezt jegyezte fel: „tudtam viselt dolgaikat Közép-Európa valamennyi megszállt államában és tudtam, hogy működésük gyilkosságok és rablások hosszú sorozata... Ismertem szokásaikat, tetteiket, rettenetes hírüket.”⁴⁰

Horthy nyilvánvalóan többet tudott annál, amit hivatalos megnyilatkozásaiban a zsidókérdés kapcsán közölt. Az 1943. április 17-ei klessheimi látogatásának felkészítésére feltehetően Keresztes-Fischer Ferenc fogalmazott egy feljegyzést Ebben a magyarországi zsidóságot Európa legnagyobb létszámú zsidó közösségének nevezte. Mivel 1941 előtt Lengyelországban három millió, Ukrajna és Fehéroroszország területén pedig mintegy másfél millió zsidó élt, a feljegyzés írójának és olvasójának egyaránt tudnia kellett, hogy ezek a közösségek 1943-ra már nem léteztek.

Mint arra Turbucz Dávid és Gellért Ádám is rámutatott,⁴¹ Horthy Hitlerrel találkozva személyesen is meggyőződhetett arról, hogy a zsidóság megsemmisítése a legfelsőbb német vezetés kifejezett utasítására történik. Hitler ugyanis heves szemrehányásokat tett neki a zsidókérdés megoldatlansága miatt, amire ő azzal védekezett, hogy „pirulva kell bevallania hogy harminchat-ezer zsidót küldött munkaszolgálatos zászlóaljokban a frontra és ezek legtöbbje alighanem elpusztult az orosz előrenyomulás során.”⁴² Arra a kérdésére, hogy mit kezdjen a zsidókkal, amikor ő mindent megtett, ami megtehető, de meggyil-

³⁷ MNL OL K 491 2. cs. Siménfalvy Nándor pro domoja a belügyminiszterhez, Idézi *Frojimovics Kinga*: Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után (1941–1942). kézirat

³⁸ *Karsai*: Holokauszt, i. m. 200.

³⁹ *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Bp., 1991 Európa, II. kötet 170.

⁴⁰ *Schmidt Mária*: Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti zsidó tanács. Bp., 1990. 59.

⁴¹ *Gellért Á.–Turbucz D.*: Egy elmaradt felelősségrevonás i. m.

⁴² *Ránki György* (szerk.): Hitler hatvannyalc tárgyalása. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. Bp., 1983 II. kötet, 84.

kolni vagy más módon elpusztítani mégsem lehet őket, Hitler azzal válaszolt, hogy meggyilkolás helyett a koncentrációs tábor is megoldást jelent, másnap, amikor ismét visszatért a témára, Ribbentrop nyíltan kijelentette, hogy a zsidókat meg kell semmisíteni vagy koncentrációs táborba zárni. Hogy Horthy megértette ennek jelentőségét, azt már idézett 1943. május 7-ei Hitlerhez intézett levélének fogalmazványa is bizonyítja. Ebben azt írta, hogy „Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt...”. Bár Horthy ezt a mondatot a végleges változatból kihagyta (a fogalmazványt a Külügyminisztérium készítette), nyilvánvaló hogy csak taktikából tette ezt, hiszen ugyanabban a levélben azt ígérte, hogy „amint meglesznek [a zsidók elszállításának] feltételei, azt végre fogjuk hajtani” – azt viszont épp Horthy klessheimi megnyilatkozásából és más forrásokból tudjuk, hogy magától ezse ágában sem volt megteremteni ehhez a feltételeket, sőt a folyamatot a német megszállásig minden erővel akadályozta.

Az említett dokumentumokból tehát megállapítható, hogy Horthy tudta, mit is jelent a zsidókérdés „német minta” szerinti megoldása – ez egyúttal értelmetlenné teszi azokat a próbálkozásokat, amelyek Horthy felelősségét azzal kívánják relativizálni, hogy az úgynevezett „auschwitzi jegyzőkönyv” csak 1944 május-június között jutott el hozzá.⁴³ Többszörös elszólásai, amikor „lemészárlásról”, „kiirtásról”⁴⁴ beszélt, teljesen egyértelművé teszi, hogy a zsidókérdés „megoldásának” lényegével teljesen tisztában volt. A Horthynál sokkal rosszabbul informált Serédi Jusztinián bíboros is tudta már 1944 május 17-én, hogy a deportálásokat tétje az, hogy „bíróági eljárás nélkül” veszítik el az emberek életüket (elgondolkodtatón szemérmes fogalmazás). Emellett nem mellékes az sem, hogy a zsidókérdés csak egy volt Hitler azon kifogásai közül, amelyeket Klessheimben Horthynak felhánytorgatott. A szakirodalom ma már egyetemes abban, hogy csak a zsidókérdés „elintézetlensége” még nem lett volna elégséges ok arra, hogy Hitler elrendelje Magyarország megszállását.⁴⁵

Ennek kapcsán érdemes elemezni a március 19-ei koronatanácson elhangzottakat. Erről két jegyzőkönyv is fennmaradt az utókorra. A „hivatalos”, bárcziházy Bárczy István által felvett jegyzőkönyvben annyi áll, hogy Horthy azt mondta: „újabb vád volt hogy Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni”⁴⁶ Egy másik verzió szerint pedig azt mondta ugyanekkor, hogy „Hitler azt is kifogásolta előttem, hogy a zsidókkal szemben nem teszi meg Magyarország a szükséges lépéseket. Bűnünk tehát, hogy Hitler kívánságát nem teljesítettem, és

⁴³ Ezt elsősorban Szakály Sándor állítja. Lásd http://hu.budapestbeacon.com/kiemelt-cikkek/szakaly-sandor-tortenetfelfogas-folyamatosan-alakul-valtozik/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201407 (2014. július 19-i letöltés) Sajnálatos módon Szakály saját állításának igazolására kísérletet nem tett, csupán arra hivatkozik, hogy a kérdés dokumentumokkal egyértelműen nem bizonyítható.

⁴⁴ Lásd HMTI, Horthy Miklós levéltervezete Adolf Hitlernek, 1943. május 7., 398.

⁴⁵ R. Braham: A holokauszt i.m 23.

⁴⁶ HMTI, 425.

nem engedtem a zsidók lemészárlását.”⁴⁷ A két verzió nem sokban tér el egymástól: a „leszámlolás” és a „lemészárlás” kifejezések egyaránt azt jelzik, hogy Horthy nagy vonalakban tisztában volt Hitler céljaival, tehát nem lehetett kétsége arról, hogy a náci Németország a zsidóságnak milyen sorsot szán. Azt nem kellett tudnia, hogy a zsidóságot milyen technikai módszerekkel semmisítik meg, de azt feltétlenül tudta, hogy a német vezetés a zsidók fizikai eliminálására törekszik.

Az állítása szerint semmiről sem tudó Horthy 1944. április 17-én Endre Lászlóval tárgyalt (ekkoriban Baky Lászlót is fogadta) és ennek során mindkettjüknek jóváhagyta a zsidóság deportálását, mondván, az asszimilálatlan zsidókat vigyék csak nyugodtan. Baky vallomásaiban azt állította, hogy Horthy egy kormánytagnak azt mondta, hogy „ki akarják vinni az országból a zsidókat. Én utálok a galíciai kommunisták zsidókat, ki az országból velük, ki, ki! De Baky belátta, hogy Chorinék és Vidáék éppen olyan jó magyarok, mint te meg én. Ezekről szó sem lehet.”⁴⁸ Felvethető, hogy Baky ezt önigazolásul mondta, de ennek valószínűségét csökkenti, hogy Horthy saját szelektív antiszemitizmusát rendszeresen hirdette nyilvánosság előtt.⁴⁹ Cáfolja az is, hogy 1944 nyarán már újabb kitelepítési terveket dédelgetett magában: dorogi Farkas Ákosnak, Budapest új főpolgármesterének nyíltan meg is mondta, hogy bármi is lesz a háború vége, „minden idegen fajúnak, akár zsidó, román, szerb vagy német, el kel hagynia az országot, hogy a magyarok legyenek ismét a maguk urai az országban.”⁵⁰ Ebből elsősorban a német és a zsidó népcsoport kitelepítésének hangsúlyozása figyelemre méltó. Ezt Horthy annyira komolyan gondolta, hogy 1945. május 19-én mint internált személyi arra tett VI. György brit uralkodónak javaslatot, hogy a magyarországi németek kitelepítéséhez járuljon hozzá.⁵¹ Összefoglalva: Horthy nyilván nem csak néhány tucat zsidó barátja mentesítését kérte Bakytól, de az biztos, hogy a nem asszimilálódottnak tekintett zsidók deportálását jóváhagyta – annak eldöntését pedig, hogy ki kerül ebbe a körbe, beteges antiszemitákra bízta.

A kormányzó kitelepítésekhez történő hozzájárulására nem csak Endre és Baky a tanú, hanem indirekt módon Ravasz László református püspök is, aki április 26-án vagy 27-én kereste fel a Kormányzót azért, hogy tiltakozzon a deportálások embertelenségei ellen. Horthy Ravasszal, utóbbi feljegyzése szerint, azt közölte, hogy mivel a németek „nagyszámú munkaszolgálatost követeltek [...], ki fog kerülni pár százezer zsidó az ország határain kívül, de a hajuk szála sem fog meggörbülni”⁵² „családjukat pedig azért [deportálják] hogy együtt legyenek és családjukat ne a nemzet tartsa el, amíg ők ott kint keresnek.”⁵³ – tet-

⁴⁷ A szöveget a Demokrácia című lap 1945. augusztus 17-ei száma alapján a Vádirat a nácizmus ellen. 1. k. Szerk.: *Benoschofsky Ilona-Karsai Elek*, Bp., 1958. 17. közölte. Sajnos a Demokrácia nem adta meg, hogy a szöveg milyen forrásból származik.

⁴⁸ Baky László vallomása 1945. december 19. Az Endre-Baky-Jaross per, 105.

⁴⁹ Erre érzékletes példákat hoz *Turbucz D.*: Horthy Miklós antiszemitizmusa i. m.

⁵⁰ Wilhelmstrasse, i. m., 667.sz. irat, 849.

⁵¹ H. Haraszi Éva (szerk.): Horthy Miklós – dokumentumok tükrében. Bp. 1993, 15.

⁵² R. *Braham*: A népiértés i. m., 388.

⁵³ Ravasz László vallomása 1945. december 29., Az Endre-Baky-Jaross per, 343-345., és ezzel egybehangzóan Baky László beszéde az utolsó szó jogán 453.

te hozzá Ravasz a tanúvallomásában, amelyet a népbíróság előtt tett. Ezzel szó szerint megismételte azokat a hazugságokat, amelyeket hivatalos német körök hangoztattak ezekben a kérdésekben, holott ezt maga sem gondolhatta komolyan. Magyarán: Horthy meglepően tájékozott volt arról, hogy mi is történik a zsidókkal, ez nem volt mindenben teljesen ellenére (még ha nem is értett mindennel egyet) és ha kellett, akkor gátlástalanul hazudott is.

3. Kiket és miért is akartak a németek deportálni?

Az elsőre furcsának tűnő kérdést több szempontból is indokolt feltenni. Egyrészt azért, mert ugyan igaz, hogy Hitler az összes zsidó deportálását látta volna a leginkább szívesen, másrészt viszont a deportálások konkrét lebonyolítása mindig attól függött, hogy az ideológiai szempontból kívánatos célokhoz milyen gyakorlati megfontolások társultak. A német fél előtt ugyanis számtalan lehetőség állt nyitva abból a szempontból, hogy kikkel kezdik el a deportálást, egyszerre hány embert szállítanak el, hová viszik őket és mit tesznek a munkaképesekkel illetve munkaképtelenekkel. Deportálhatták volna csak azokat, akik a hadművelleti területté nyilvánított Kárpátalján éltek (a front ekkor 30 kilométerrel északabbra húzódott). Deportálhatták volna csak a munkaképes férfiakat és nőket, csak a vidéki zsidókat, vagy akár mindenkit. Ha csak a munkaképeseket deportálták volna, akkor Auschwitz mint célállomás sem lett volna feltétlenül szükséges, mivel ebben az esetben elmaradt volna a munkaképtelenek szelektálása és azonnali meggyilkolása. Az sem volt eleve eldöntött, hogy a deportálások esetleges elakadása esetén mi a következő lépés, illetve hogy mennyi az a minimális szám, amelyhez a deportálások kapcsán egyáltalán mindenáron ragaszkodni kell.

Minden jel arra mutat, hogy a német döntéshozatalban fontos szerepe volt annak, hogy kényszermunkaigényüket biztosítani tudják. Ezt már a német megszállás előtt is többször tárgyalták.⁵⁴ Kényszermunkások alatt nyilvánvalóan nem csak a munkaszolgálatosokat értették, hanem mindenkit, akit munkaképesnek lehet minősíteni.

A források egyöntetűek abban, hogy Klessheimben Horthy hozzájárulását adta „zsidó kényszermunkások” elszállításához. Veessenmayer, Endre, Baky és Ravasz László egybevégezően vallott erről – Horthy viszont az 1944. március 19-ei Koronatanácson a konkrét német követeléseket nem említette, hanem csak általánosságban beszélt. Mindenesetre a magyar kormány 1944 júniusában kiadott kommunikéje is „zsidó munkaerő átcsoportosítását” említette.⁵⁵

Hitler 1944. április 7-én azt mondta, hogy a vadászrepülő program kapcsán 100.000 magyar kényszermunkást kell a csodafegyvereket gyártó földalatti gyárakban dolgoztatni, április 17-én ismét említette a magyar zsidó munkaerő nagyszabású bevetését és április 19-én egy miniszterközi értekezleten már 500.000 magyar kényszermunkással számoltak.⁵⁶ Ez tekintettel a magyar zsi-

⁵⁴ R. Braham: A népirtás i. m. , 385–387.

⁵⁵ HMTI, 81. számú dokumentum, 419–431., R. Braham: A népirtás i. m., 386–388.

⁵⁶ Lásd Götz Aly–Christian Gerlach: Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden. Stuttgart–München 2002 (továbbiakban Aly–Gerlach, a kötet magyarul is megjelent Az utolsó fejezet. Bp. 2005 címmel. Munkám során a német kiadást használtam), 159., 168–169., Wilhelmstrasse 832.

dóság 825.000 fős összlétszámára teljesen irreális volt. hasonlóan irreális számokat azonban Hitler ebben az időben többször is megfogalmazott, mivel a német hadigazdaság achilles-sarkát éppen a munkaerőhiány jelentette.

Kezdetről fogva egyértelmű volt, hogy különféle okokból a zsidó munkaerőt csak zárt csoportokban és koncentrációs tábori elhelyezéssel kívánták alkalmazni (ez ugyanis korábban is mindig így történt). Karsai László azzal érvel a német munkaerő-szükségleti szempontok ellen, hogy amikor a magyar kormány 1944. április 13-án felajánlott 50.000 munkaszolgálatost, akkor Kaltenbrunner azt közölte a német külügyminisztériumban, hogy foglalkoztatásukra csak zárt táborokban kerülhet sor, majd az egész ötletet sutba vágta.⁵⁷ Véleményem szerint ez a megközelítés súlyos tévedés. Egyrészt azért, mert a magyar deportált zsidókat májustól kivétel nélkül először Auschwitzba szállították, ott szelektálták a munkaképeseket és ezt követően zárt táborokban dolgoztatták azt, akit lehetett., Magyarán pont azt tették, amit Kaltenbrunner előzően akart – azzal a kivétellel, hogy időközben valaki vagy valakik úgy dönthettek a HM-ben, hogy a munkaszolgálatosokat mégis Magyarországon kell tartani és helyettük a civil lakosságot küldték Auschwitzba. Ezt a döntést az utókor hajlamos embermentési motivációkkal magyarázni, ami már csak azért is tévedés, mert ha a munkaszolgálatosokat küldték volna és helyettük az öregeket és gyerekeket itthon hagyják, akkor sokkal többen élhették volna túl a holokausztot. Sajnos eddig semmilyen irat nem került elő arról, hogy mi állt a döntés háttérében, így hipotézisekre vagyunk utalva.⁵⁸ Mindenesetre tény, hogy az állítólag rendkívüli hatalommal rendelkező Eichmannak meg kellett hunyászkodnia a döntés előtt, a HM még azt is el tudta érni, hogy a gettóban is kiközvetítette a behívási parancsokat.⁵⁹ A körülményeket tekintetbe véve az a leginkább valószínű, hogy a HM apparátusában felülreprezentált nyilas érzelmű vezérkari tisztek Szálasi Ferenc intencióinak megfelelően cselekedtek és ebben sajátos szövetségre találtak azokkal, akiket emberbaráti szempontok vagy a kormányzó intenciói vezettek. Szálasi ugyanis a deportálásokról elítélően vélekedett, mivel azt az értékes magyar munkaerő pazarlásának tartotta. Szó szerint azt mondta erről, hogy „Úgy látszik nem tud a zsidókkal mit kezdeni ez a kormány. Pedig hatalmas és sürgős munkálatokat kellene végrehajtani...” 400.000 munkabíró egyént adunk ki, legalább napi tíz órás munkateljesítménnyel, ezzel naponta négy millió munkaóra megy veszendőbe, sajnálkozott Szálasi. „Ha a kormány tehetetlenségében nem tudja még a zsidókérdést sem megoldani, menjen el. Mi gondoskodni tudunk róla, hogy a zsidó is dolgozzék, mégpedig hasznosan és körömszakadtáig, mert aki nálunk nem akar dolgozni, az meghal!” – jelen-

⁵⁷ Karsai L.: A végső döntésképtelenség, i. m. 189.

⁵⁸ R. Braham: A népiirtás i. m. I. kötet, 344. azt feltételezi, hogy a HM illetékesei ekkor jöttek volna rá arra, hogy a „végső megoldás” mit jelent valójában és ez motiválta őket. Ezt azonban teljeséggel kizárhatjuk, mivel a megszálló erőkön keresztül a HM legkésőbb 1942-től ismerte a holokauszt fontosabb eseményeit.

⁵⁹ R. Braham: A népiirtás i. m., I. kötet, 344. említi azt az 1944. május 1-jei tanácskozást, amelyen a kérdést a német fél (Organisation Todt, HSSPF, és Eichmann küldötte) bevonásával, Eichmann tiltakozása dacára eldöntötték.

tette ki ennek kapcsán.⁶⁰ Szálasi megjegyzésének feltehetően lett is fogantja, mivel a HM 1944. június 7-én titkos utasítást adott ki arról, hogy a munkaszolgálatosokat hadifogolyszerű táborokban, szögesdróttal elkerítve kell őrizni.⁶¹

Ami Eichmann munkaerővel kapcsolatos elképzeléseit illeti, arról saját maga argentinai emigrációjában illetve izraeli fogságában ugyanúgy nyilatkozott. Március 29-én (ha meggondoljuk meglehetősen későn, hiszen ekkor már tíz napja Magyarországon volt) találkozott először Endre Lászlóval, akivel azt beszélték meg, hogy Himmler óhaja szerint a zsidókat keletről nyugatra haladva Auschwitzba kellene deportálni, de a 60 évnél fiatalabb személyek, illetve a munkaképtelenek ebből az akcióból először kimaradnának.⁶² Ebből az derül ki, hogy Eichmann eredeti terve annak majdnem teljes ellenkezőjét tartalmazta, mint ami ténylegesen történt. Csak az valósult meg belőle, hogy a deportálást keletről nyugatra haladva folytatták le, de éppen a munkaképtelenek és az idősebb személyek voltak az áldozatok között többségben, mivel a munkaképes férfiakat a magyar királyi honvédség behívta munkaszolgálatra.

4. A „mestertervnek” ellentmondó német megszálló és biztonsági erők szervezése

A német biztonsági erők és ezen belül Eichmann csoportjának létszáma már önmagában is bizonyíték arra, hogy a német vezetés milyen feladatot is szánt ennek az alegységnek. Azokban az országokban, ahol nem lehetett számítani a helyi adminisztráció készséges együttműködésére, a német deportálási szakértőket jelentős német fegyveres erő is segítette: Magyarországon azonban egyetlen német rendőrzászlóaljat sem osztottak be Eichmann különítményéhez. Eichmann csoportjának létszámát Karsai László forrás megjelölése nélkül 200–300 főben adja meg. Braham ugyanezt a számot 150–200 főre teszi, míg az Otto Winkelmann Höhere SS und Polizeiführer (HSSPF) parancsnoksága alá tartozó különítményt, beleértve a biztonsági rendőrség (SD), az SS hírszerző kirendeltsége, a közbiztonsági rendőrség (Ordnungspolizei), stb. egységeit 600 főre becsülte.⁶³

Az SD budapesti telefonkönyve,⁶⁴ valamint Eichmannal és csoportjával kapcsolatos eddigi kutatások azonban egyértelművé teszik, hogy a csoport létszáma sofőrökkel és titkárnőkkel együtt sem haladta meg a 65 főt.⁶⁵

⁶⁰ MNL OL K 814 Mf-X-7076–16.718–419. Szálasi Ferenc válasza a Hűség Házában feltett kérdésre, 1944. június 2. Vajna Gábor, igaz, már a PRO fogságában a Sztójay-kormány zsidópolitikájával kapcsolatban csak ennyit jegyzett meg: „... a zsidók észnélküli deportálása”. BFL XXV-1-a-293/1946–7317. 1945. december 19. Az adatokért Karsai Lászlónak mondok köszönetet.

⁶¹ A parancsot idézi *R. Braham*: A népirtás i. m., 347. Braham itt is embermentő szándékot tulajdonít az intézkedésnek, holott a németeket egy drótsövény nem állította volna meg, ha a zsidók elhurcolását tényleg keresztül akarják vinni.

⁶² A dokumentumokat idézi *David Cesarani*: Adolf Eichmann. Bürokrat und Massenmörder. Berlin 2004, 237.

⁶³ *R. Braham*: A népirtás i. m., I. kötet, 402–403.

⁶⁴ Die Behörde für die Aufbewahrung der Stasiunterlagen Berlin (a továbbiakban BStU) MfS HA IX/11, ZR 920 A.51. Telefonverzeichnis HSSPF Budapest, KdS Budapest, Sondereinsatzkommando Budapest

⁶⁵ *Aly–Gerlach*: Das letzte Kapitel i. m., 128. Aly–Gerlach a német biztonsági rendőrség magyar csoportja személyzetisének 1963. július 27-i vallomására hivatkozott. Lásd még *Szita Szabolcs*: A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945. Bp. 2014. 92.

Szerencsére a német hatóságok felépítését majdnem minden beosztott tiszt mélységéig ismerjük. A német teljhatalmú megbízott, Edmund Veesenmayer stábja csak a német követség tagjaiból állt, közigazgatási és vezetési feladatok nélkül (Braham tévesen azt írja, hogy „óriási és buzgó törzs segítette Veesenmayert” – ebből az óriási mindenképp túlzás).⁶⁶ Veesenmayer ha akart volna, sem tudott volna olyan feladatokat átvenni, mint a dániai, olaszországi vagy görögországi német helytartó. Eichmannhoz hasonlóan neki is azt kellett elérnie, hogy a magyar hatóságok saját maguk hajtsák végre azokat az intézkedéseket, amelyeket ő „tanácsol”. Ezen az sem változtatott sokat, hogy követségének állományát március végén néhány fővel felemelték, így Theodor Grelle személyében külön „zsidótanácsadó” is segítette Veesenmayert. Természetesen mindenki tudhatta, hogy Veesenmayer tanácsai mögött Hitler követelései állnak. A német megszállásnak azonban éppen az volt a lényege, hogy Hitler akaratát komolyabb német személyzet nélkül érvényesítsék. Ez nem csak Magyarországon volt így, hanem Európa más megszállt országaiban is, kivéve azokat a területeket, amelyek hadműveleti területnek vagy náci szempontból közvetlen német élettérnek minősültek és ezért nem rendelkeztek mindent átfogó helyi közigazgatással. Hatalmas különbségek mutatkoztak azonban abban, hogy a megszállt országok együttműködési hajlandósága milyen volt. Norvégia, Dánia, Franciaország, Hollandia vagy Olaszország egyaránt másként viszonyult az egyébként minden esetben majdnem teljesen német zsidóellenes követelésekhez és ezért az ottani megszállási politika is rendkívül eltérően alakult.

Való igaz, hogy a német biztonsági rendőrség kezdettől fogva letartóztatott magyar állampolgárokat (köztük 17 parlamenti képviselőt és 10 felsőházi tagot is) és ezzel durván megsértette Magyarország szuverenitását. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezeket az akciókat áprilistól már jelentős részben a magyar rendőrséggel közösen végezte!⁶⁷

A magyarországi német HSSPF Otto Winkelmann altábornagy és SS-Obergruppenführer volt. Személyzeti, de nem operatív szempontból alá tartozott a részben magyarországi németekből sorozott Waffen SS három hadosztálynyi ereje, amely 1944 májusától egyúttal a német „megszálló” csapatok túlnyomó többségét is adta. Már ez is jellemzi egyébként a német vezetés emberhiányát – a megszálló hadosztályok ugyanis valójában nem jelentettek többet néhány kiképzési keretnél. Azokat a katonákat, akik elvileg a magyar kormányzat sakkban tartására lettek volna hivatottak, először a magyar csendőrség segítségével be kellett sorozni és ki kellett képezni. Furcsa paradoxon, hogy a német „megszálló erők” tehát eleve magyar segédlettel, magyar állampolgárokból jöttek létre – legalábbis 1944. április végétől, amikor a reguláris német csapatok jelentős része távozott Magyarországról. Papíron 1944. március 19-én kb. 120.000 német katona vonult be Magyarországra. Számuk áprilisban már csak 70.000, májusban 57.300, júniusban pedig csak 46.507 főt tett ki. Ha ebből levonnánk

⁶⁶ R. Braham: A népirtás, I. kötet 396. A német követség személyi állományának pontos létszáma nem ismert, de valószínűtlen, hogy meghaladta volna az 50 főt, miközben 2014-ben az NSZK követségi állománya Budapesten kb. 60 főt tett ki.

⁶⁷ Lásd Szita Szabolcs: i. m. 102–109.

az időközben Magyarországról kényszersorozottak számát, akkor a német megszálló erők létszáma a 20 ezer főt sem érné el.⁶⁸ Ez a szám tovább csökkenne, ha levonnánk belőle azon német egységek számát is, akik a fronthelyzet miatt települtek Kárpátaljára (XI. német hadtest utánpótlási alakulatai). Ha pedig azt vizsgálánánk, hogy ezek milyen nehézfegyverzettel rendelkeztek, akkor azt látánánk, hogy a német megszálló kontingens májustól gyakorlatilag egyetlen harckocsival vagy rohamlőveggel sem rendelkezett (leszámítva azt a néhány darabot, amelyet a három SS-lovashadosztály kiképzési célokkal használt, ezzel szemben viszont a honvédség még június után is több mint kétszáz harckocsit és rohamlőveget tartott a hátszágban). Ki kell emelnünk, hogy a német megszálló erők az országon belül egyáltalán nem voltak feltűnőek. A Tiszántúlon és Észak-Erdélyben illetve Kárpátalján egyáltalán nem települtek német egységek, leszámítva a KdS és az Ordnungspolizei néhány tucatnyi személyzetét. A megszálló erők zöme néhány nagyobb katonai táborba települt, a magyar városok és falvak jelentős részében 1944 májusa után egyáltalán nem lehetett német katonákat látni az utcákon. Maximilian von Weichs vezértábornagy, a német Wehrmacht megszálló erőinek parancsnoka saját tevékenységét néhány nap után már teljesen feleslegesnek érezte és április 24-én átadhatta feladatkörét Hans Greiffenberg altábornagnak, aki egyébként a Budapestre akkreditált német katonai attasé volt – ebből is látszik, hogy a Wehrmacht részéről Magyarország megszállását nem tekintették komoly feladatnak.

alakulat	kivonás időpontja
LXIX. hadtest	1944. április 2–4
367. gyaloghadosztály	1944. március 29.
100. vadászadosztály	1944. március 29.
1. hegyihadosztály	1944. április 2.
LXXVIII. hadtest	1944. április 2.
Brandenburg-ezred	1944. április 2.
Páncélos-Tanhadosztály	1944. május 1.
LVIII. páncéloshadtest	1944. április 8.
18. Waffen-SS gránátoshadosztály (felállítás alatt) ⁶⁹	végig Magyarországon
8. Waffen-SS lovashadosztály ⁷⁰	végig Magyarországon

Winkelmann vezetési törzse egy politikai tanácsadón (Ernst Kienast) kívül még más fontos embereket is tömörített. Legjelentősebb közülük minden bizonnyal Wilhelm Höttl, az SD hírszerzésének magyar referense volt. A teljes törzs létszáma ezzel együtt nem haladta meg a 25 főt.⁷¹ Winkelmann szűkebb törzséhez az alábbi szervezeti egységek tartoztak:

⁶⁸ A német erők létszámadataira lásd *Aly-Gerlach*: Das letzte Kapitel i. m., 124–125.

⁶⁹ 1944. március 19-én 4.111, 1944. július 1-jén 8530 fős élelmezési létszámot jelentett, nehézfegyverzet ekkor még 90%-ban hiányzott.

⁷⁰ 1944. július 1-én 12.895 fős élelmezési létszámot jelentett.

⁷¹ *Igor-Phillip Matic*: Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München 2002, 231.

- SS-Wirtschaftsstab (Dr. Bobermin, Solledner)
- SS-Ergänzungsstelle
- SS-Versorgungskommando (Prescher)
- SS-Ersatzkommando (Heerman, Dietz)
- SS-Ausrüstungsstab (Becher)
- Volksdeutsche Mittelstelle (dr. Weibgen)
- VI/G osztály (Auslands-SD, Wilhelm Höttl)
- VII. osztály (ideológiai anyagok összegyűjtése, felhasználása, terjesztése)

Fentiekén túlmenően Winkelmann alá tartozott az „Einsatzgruppe G” megnevezés alatt a biztonsági rendőrség (Sicherheitspolizei), amely hét Einsatzkommandóra tagolódott (ebből a budapesti csoport létszámát ismerjük pontosan, az 33 fő volt),⁷² valamint az Ordnungspolizei (bűnügyi rendőrség és tábori csendőrség) nyolc kirendeltsége. Utóbbiak adták részben a deportáló vonatok őrségét is (Kassától a németek vették át ezt a feladatot, addig a magyar csendőrség gondoskodott a vonatok őrzéséről). Az Ordnungspolizei mellett nyolc tábori csendőr osztágban 595 fő teljesített 1944. július 15-én Magyarországon szolgálatot.⁷³ Végül pedig Eichmann csoportját kell megemlíteni. Ha tekintetbe vesszük, hogy Eichmann csoportjának hét vidéki kirendeltséget is ki kellett állítania, akkor nyilvánvaló, hogy ez a létszám tényleg csak a tanácsadásra volt elegendő, meg arra, hogy a gettókból kiválogassák azokat az idegen állampolgárságú zsidókat, akiknek deportálását az RSHA megtiltotta.⁷⁴ Winkelmann közvetlenül bevezethető karhatalmát Budapesten egy SS-őrászlóalj és egy század Ordnungspolizei jelentette.⁷⁵ Egy 1944 nyári jelentés szerint a 304. rendőr-híradószázad, egy különleges rendeltetésű rendőrezred törzs (a 21/III. rendőrzászlóaljjal és egy rendőr őrászlóalj felével), valamint egy tábori csendőr osztág állomásozott Budapesten, ezen felül pedig a 12/II SS-rendőrzászlóalj Miskolcon, a 20/II. SS-rendőrzászlóalj Barcson.⁷⁶ Ezek az egységek azonban nem, vagy csak minimális mértékben vettek részt a zsidóellenes intézkedésekben.⁷⁷ Az HSSPF alá rendelt erők összesített létszáma, beleértve a polgári alkalmazottakat, az SS-hadikórházat, a vízirendészetet és minden más

⁷² Alfred Trenker, a KdS budapesti vezetője Bokor Péternek adott interjújában saját alárendeltjeinek számát 32 főben adta meg. Tekintettel arra, hogy a budapesti KdS parancsnok egyúttal a központi állományt is adta, a teljes létszám nem lehetett több 50 főnél. Lásd *Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén*. Interjúk egy filmsorozathoz. Bp. 1982, 84.

⁷³ Bundesarchiv Berlin R 19 451, Stärkemeldung der Ordnungspolizei, Stand 15. 7. 1944.

⁷⁴ A semleges országok zsidó állampolgárait, valamint az angol és amerikai zsidókat kivették a deportálás hatálya alól – utóbbiakat külön táborokban internálták.

⁷⁵ BStU MfS HA IX/11, ZR 920 A.51. Telefonverzeichnis HSSPF Budapest, KdS Budapest, Sondereinsatzkommando Budapest.

⁷⁶ Bundesarchiv Berlin R 10 – 451/ 32 – 33 Übersicht über Kräfte der Ordnungspolizei und ihren Einsatz, Stand 15.Juli 1944

⁷⁷ Az egyetlen adat amit találtam, az 5/II. SS-rendőrzászlóalj 5. és 7. századáról tudósít: a zászlóalj hadinaplója szerint ezek rövid ideig tíz fős különítménnyel őrséget adott a gettóban Siklóson illetve Barcson. Lásd *Wolfgang Curilla: Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei*. Paderborn 2011, 281–282.

egységet is, Budapesten 2097 fő volt,⁷⁸ ezt egészítette ki még a két utóbb említett SS-rendőrzászlóalj mintegy 800 fős állománya. Ennél nagyobb erő biztosan nem állt rendelkezésére, mivel a német rendőrezredek történetével foglalkozó irodalomban nincsen arra adat, hogy bármelyik a kérdéses időszakban Magyarországon tevékenykedett volna. Csupán az 5. SS-rendőrezred az egyetlen, amely részt vett a megszállásban, de alakulatait 1944. május 15-ig kivonták Magyarországról. Összesítve tehát a német biztonsági erők teljes létszáma mintegy 3000 fő lehetett Magyarország teljes területén.

5. A „mestertervnek” és a magyar szuverenitás teljes elvesztésének ellentmondó eseménytörténet

Veesenmayer több alkalommal nyilatkozott arról, hogy milyen szerepe is volt Magyarországon. Saját szerepét konzekvensen lekicsinyítette, az Endre-Baky–Jaross perben például azt is tagadta, hogy „hatáskörébe” tartozott volna a zsidókérdés megoldásának forszírozása.⁷⁹ 1962-ben Gosztonyi Péter történésznek adott interjújában leszögezte, hogy irányítási joga a magyar ügyekre nem volt. Csupán „befolyást gyakorolhattam az események alakulására” mondta szerényen.⁸⁰ Ez az álszerénység ugyan súlyos csúsztatás, de nem teljesen volt indokolatlan. Nem gyakran ugyan, de voltak ugyanis helyzetek, amikor Veesenmayer csúfos kudarcot vallott. A kudarc történet mindjárt a megszállás elején kezdődött, amikor Veesenmayer miniszterjelöltjei közül Horthy többeket nem fogadott el,⁸¹ sőt miniszterelnök-jelöltjét, Imrédy Bélát többször visszautasította, annak ellenére, hogy Veesenmayer ekkor már nyílt fenyegetésekkel lépett fel. Ruzsiczay-Rüdiger Imrét, a hadügyminiszter állandó helyettesét július 21-én el akarta távolíttatni és ezt később is sürgette Sztójaynál illetve Horthynál⁸² – ehhez képest az érintett a nyilas hatalomátvételig helyén maradhatott, annak dacára, hogy Horthy elvileg ígéretet is tett neki, hogy Ruzsiczay-Rüdigert meneszti.⁸³ Ugyanez történt Antal Istvánnal, akinek leváltását Veesenmayer már március 30-án szorgalmazta⁸⁴ – ennek ellenére ő is helyén maradt. Veesenmayer ragaszkodott ahhoz, hogy csak akkor adják ki a Gestapo által letartóztatott három magyar katonatisztet, Szombathelyi Ferenc vezérezt, Kádár Gyula és Ujszászy István vezérkari ezredeseket, ha azok

⁷⁸ National Archives and Records Administration (NARA) T 77 R1142 F000797–798. *Szita Sz.*: i. m. 80. tévesen Einsatzgruppe „F” néven említi. Összlétszámának 800 főt ad meg.

⁷⁹ Veesenmayer kihallgatása 1945. december 21., Az Endre-Baky–Jaross per i. m., 193.

⁸⁰ *Gosztonyi Péter: Légiveszély Budapest. Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1938–1945)*. Bp., 1989. 87.

⁸¹ Veesenmayer Ruzsiczay Jenőt honvédelmi miniszterként akarta kineveztetni és Bárdossynak is valamilyen tárcát követelt (egyik sem kapott szerepet a kormányban), a belügyminiszteri tárcát pedig Bakynak vagy Endrének adta volna (csak államtitkárok lettek). Csatay Lajos honvédelmi miniszter elbocsátásához mindenképp ragaszkodott, de ezt sem tudta elérni. Lásd *I. P. Matic: Veesenmayer* i. m., 225–227.

⁸² Wilhelmstrasse i. m., 687. sz. dokumentum, 870–871., 705.sz. dokumentum 892–893.

⁸³ Wilhelmstrasse 687. sz. dokumentum és *Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Lexikon és adattár. Bp., 2003. Ister, 295.

⁸⁴ Wilhelmstrasse i. m., 614. sz. dokumentum, 807.

továbbra is letartóztatásban maradnak. Ehhez képest a magyar szervek mindhármukat szabadon bocsátották. Horthy 1944 júliusában megtagadhatta azt is, hogy 20 ezer légvédelmi kisegítőt és lóápolókat adjon át a III. Birodalomnak, holott ezt Veesenmayer követelte tőle. Az esetek többségében a német megszállók tudták érvényesíteni akarataikat, de nem mindig és nem maradéktalanul. Ráadásul mindent tárgyalásos alapon, huzavonák után tudtak csak elérni.

A háború utáni népbírósi perek fő vádlottjai meg sem próbálkoztak az- zal, hogy Magyarország szuverenitásának teljes elvesztése mögé bújjanak, ho- lott ezzel jelentős mértékben csökkenthetők volna saját felelősségüket is. Jaross Andor nyíltan ellent is mondott a bíróságnak, amikor az a szuverenitás megszűnésével kívánt vele szemben érvelni és őt úgy kívánta beállítani, mintha csak német kívánságok szolgai végrehajtója lett volna. Jaross azonban más vé- leményen volt, a szuverenitás teljes elvesztését tagadta, mert a szuverenitás kérdése nem használható abszolút értelemben, mert ez „csak a nagyhatalmak- nak van, de azoknak is tekintetbe kell venni egymás érdekeit.” Ezzel szemben arra hivatkozott, hogy ő éppen a magyar szuverenitás megmentése érdekében vállalta el a belügyminiszterséget.⁸⁵ Sem ő, sem a bíróság nem vette észre, hogy állításával saját magára tett súlyosan terhelő vallomást, hiszen amennyiben Magyarország relatíve rendelkezett szuverenitással, akkor neki is belügymi- niszterként komoly mozgástér állt rendelkezésére és nem nevezhető kényszer- ből intézkedő német bábnak...

A deportálások kapcsán már a népbírósi perben is felmerült a kérdés, hogy mi lett volna akkor, ha a magyar kormány nem lett volna hajlandó a zsidóellenes intézkedések foganatosítására. Veesenmayer azt válaszolta, hogy „akkor nem vitték volna keresztül. Hiszen amikor Horthy kijelentette, hogy nem csinálják tovább, akkor nem is történt már semmi. (...) [német részről] biztosan megpró- bálták volna nyomást gyakorolni, de nem álltak volna rendelkezésre azok a ha- talmi eszközök, amelyek alapján azt [azaz a deportálást U.K.] keresztül is vi- gyék. (...) A meg szállás csak rövid ideig tartott, és a hadosztályok kivonása már néhány nappal a bevonulás után megkezdődött. Ezen kívül ez nem katonai, ha- nem rendőri feladat lett volna, ilyen erők pedig kifejezetten csak kis mennyi- ségben álltak rendelkezésre.”⁸⁶

Veesenmayer a keresztkérdések hatására csak azt ismerte el, hogy a „határ- szélekről” azaz Kárpátalja, Erdély és Délvidék területéről történő deportálások ér- dekében német részről kényszerítő eszközöket is alkalmaztak volna, de azt nyitva hagyta, hogy mik is lettek volna ezek. Ez az elszólás is mutatja, hogy a történetek koránt sem voltak szükségszerűek – a magyar fél aktív részvétele is kellett hozzá.

A deportálási „mesterterv” bizonyítására rendszeresen azt szokták fel- hozni, hogy Eichmann 1944 márciusának első felében Mauthausenben össze- hívta azokat, akiket később „zsidótlanító szakértő” név alatt ismert meg a nürnbergi bíróság. Dannecker, Wisliceny, Krumej, Seydl, Abromeit, Burger és Novak vettek részt ezen a megbeszélésen.⁸⁷ Arról azonban semmilyen konkrét

⁸⁵ Jaross Andor kihallgatása 1945. december 20. Az Endre–Baky–Jaross per i. m., 134.

⁸⁶ Endre–Baky–Jaross per i. m., 194.

⁸⁷ Erre hivatkozik *Karsai L.*: A végső döntésképtelenség i. m., 188.

adat nincsen, hogy a megbeszélés folyamán miről is tárgyaltak pontosan, ezért nem érthető teljesen, hogy Braham mire alapozta azt az állítását, hogy ennek során beszéltek volna meg „a deportálási és megsemmisítési program tervét”⁸⁸. Ezzel szemben viszont azt tudjuk, hogy nem csak Eichmann zsidótlanító különítménye, hanem a teljes Magyarországra szánt Gestapo és SD állomány gyülekeztető helye Mauthausen volt.⁸⁹ Mindenkit itt készítettek fel a speciális magyar viszonyokra, ami annál inkább szükséges volt, mivel Magyarországot látványlag független országgént kellett kezelni. Kaltenbrunner a megjelenteknek előadást is tartott, amin kifejtette, hogy „*még nem dőlt el a forma. Hogy nyílt katonai megszállás lesz-e, vagy barátságosabb alapon...*”⁹⁰ Ezekből a megjegyzésekből is látszik, hogy Mauthausenben csupán egy elvi felkészítés történt és az érintettek egyike sem tudta előre, milyen körülmények között és pontosan mit is kell majd csinálnia. Az sem bizonyíték, hogy a későbbiekben Kaltenbrunner a megszállás első három napját Magyarországon töltötte⁹¹ – erre számszám oka volt, tekintettel arra, hogy Magyarország átállítása a zsidókérdés megoldásán túl is a III. Birodalom létkérdéseihez tartozott (elég, ha belegondolunk abba, hogy a szovjet csapatok ekkor már közvetlen a magyar határ előtt álltak). Semmi bizonyíték nincsen arra, hogy Kaltenbrunner már ekkor ismertetett volna egy pontos [!] menetrendet arról, hogy mikor és hogyan kell bevezetni a sárga csillagot, a gettósítást és a deportálást – ez csak Karsai László hipotézise.⁹² Az természetesen több mint valószínű, hogy Kaltenbrunner általánosságban tárgyalt a zsidókérdés megoldásának módjaitól Sztójayval, de „menetrendet” nem szabhatott, annál is kevésbé, mert ennek végrehajtásához nem rendelkezett kellő erővel. Minden azon múlt, hogy a magyar fél hogyan és mire lesz hajlandó.

Ezt igazolja egyébként az is, hogy nem csak Kaltenbrunner, hanem inkognitóban maga Himmler is Magyarországon tartózkodott 1944. március 20–24 között összesen másfél napig.⁹³ Ez is inkább arra utal, hogy ekkor még a náci vezetők sem láttak tisztán azokban a kérdésekben, hogy mennyire kell figyelembe venniük a magyar szuverenitást.⁹⁴ Ha a szuverenitást nyíltan sutba merték volna dobni, akkor az inkognitóra sem lett volna szükségük, megjelenhetek volna úgy, mint ahogyan azt tették máskor a megszállt keleti területeken, ahol nem volt kérdés, hogy Himmler illetve a RSHA mire is jogosult valójában. A magyar szuverenitás kérdéséről az OKW, Ribbentrop és Veessenmayer illetve von Weichs vezértábornagy gyökeresen eltérő nézeteket vallottak, de végül utóbbiak kooperációt előnyben részesítő koncepciója győzött. A kérdés március 28-án dőlt el véglegesen, amikor Berchtesgaden mellett a Vezéri Főhadiszálláson Hitler Veessenmayert, von Weichset, Himmlert és még néhány személyt a magyar helyzet megvitatására hívott össze.⁹⁵ Ezt követően vált minde-

⁸⁸ R. Braham: A népiirtás i. m., I. kötet, 404.

⁸⁹ Lásd Gosztonyi Péter interjút Alfred Trenkerrel. uő: *Légiveszély* i. m., 99.

⁹⁰ Alfred Trenker kifejezése. *Bokor P.: Végjáték* i. m., 86.

⁹¹ Ez Karsai László állítása: Lásd uő: *A végső döntésképtelenség* i. m., 190.

⁹² Uo.

⁹³ Bokor Péter interjúa Alfred Trenkerrel a budapesti SD parancsnokával. *Bokor P.: Végjáték*, 88.

⁹⁴ Ugyanezt a gondolatmenetet követi *Bokor P.: Végjáték*, i. m. 88.

⁹⁵ Maximilian von Weichs vezértábornagy naplója, közli *Gosztonyi P.: Légiveszély* i. m., 116.

nütt elfogadottá az az elv, hogy Magyarország szuverenitásának látszata minden áron fenntartandó.⁹⁶

Egyetlen olyan rendelet ismert, amely első látásra egy „mesterterv” első állomásának tűnhetne, nevezetesen a 6163/1944 BM. rendelet, amelyet 1944. április 4-én szövegeztek meg és 7-én adtak ki. Ez azon ritka esetekhez tartozott, amikor a rendelet első fogalmazványát a németek (Eichmann) készítették és adták át a magyar illetékeseknek (ebben az esetben Endre Lászlónak), akik azt átdolgozták. A rendelet azzal kezdődött, hogy „A m. kir. kormány az ország területét rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”, majd arról rendelkezett, hogy a gettósítást északkeletről délnyugat felé haladva csendőrkerületenként kell végrehajtani és az utolsóként gettósítandó terület a főváros. A rendelet leszögezte, hogy a német biztonsági rendőrség csak tanácsadói javaslatokkal rendelkezik és fontos részleteket tartalmazott arról, hogy mi történjen a gettósítandó zsidók vagyonával. Az erre vonatkozó részletek, mint például a személyi motozás kötelező elrendelése csak a magyar fél ötlete lehetett, hiszen a német oldal csak jól járt volna azzal, ha Auschwitzba aranyat és gyémántot rejtgető zsidók érkeznek. A rendelet nem tisztázta azonban, hogy a szövegezés értelmében ki tekintendő zsidónak és a költségeket miből kell fedezni. Ráadásul egy igen fontos kérdést a későbbiekben a rendeletben foglaltaktól gyökeresen eltérően rendeztek. A rendelet szerint a zsidó értéktárgyakat a területileg illetékes Magyar Nemzeti Bank (MNB) fióknak kellett volna beszolgáltatni. Április folyamán Bakó László ugyanebben az értelemben adott ki egy „Tájékoztató”-t, amit már szélesebb kör is megismert. Az MNB azonban minden további nélkül el tudta érni azt, hogy a szervezett kirablásban ne kelljen részt vennie. Knirsch Gusztáv MNB főfelügyelő egyrészt az összes MNB-fióknak táviratban megtiltotta a zsidó vagyon átvételét, másrészt viszont az MNB ugyanakkor felmentést kért és kapott az alól, hogy a nála tárolt zsidó eredetű letéteket át kelljen adnia más intézménynek.⁹⁷ Bár nincsen közvetlen forrás arra, hogy az MNB miért döntött így, az intézmény korábbi hozzáállásából viszonylag egyértelmű, hogy ennek a magatartásnak politikai okai voltak – a liberális konzervatív pénzügyi vezetés ugyanis banki etikájával összeegyeztethetetlennek tartotta a zsidóvagyon elrablásában történő részvételt. Tanulságos, hogy egy ilyen fontos kérdésben az MNB számára mekkora volt a mozgástér.

Ellenkező értelemben ugyanez a mozgástér érhető tetten Kultsár Istvánnak, az 1944. március végén újra kinevezett Értelmiségi Munkanélkülség Kormánybiztosának azon felhívásában, mely elrendelte a zsidó alkalmazottak 25%-ának azonnali, 25%-ának április 30-ig, végül a maradék 50%-ának szeptember 30-ig történő elbocsátását. A rendelet március végén jelent meg (a kiadás pontos napja nem ismert), és április 5-én adták tovább az érintett vállalatoknak. A rendelet korai megjelentetéséből és a szeptemberi határidőből megállapítható, hogy kiadója nem volt még tisztában a deportálás menetrendjével. Egyébként valószínű, hogy Kultsár ezt a rendeletet nem teljesen önállóan, ha-

⁹⁶ I. P. Matic: Veesenmayer i. m., 229.

⁹⁷ MNL OL Z -10, 2.o. E 1227/1944 és http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=149795&MT=1

nem a minisztertanáccsal, vagy legalább Sztójayval történő egyeztetés után hozta – de ez még inkább azt az interpretációt támasztja alá, hogy ekkor még senki sem tudta, hogy pontosan hogyan és mikor fejeződik be a zsidók deportálása.⁹⁸

Sokak szerint Eichmann vezette a magyarországi zsidók gettósítását és deportálását. Karsai László szerint „*Eichmann és zsidótlanítási szakértői a megszállás után kinevezett kollaboráns kormány irányítása alatt álló hatóságok fegyelmzett, olykor kifejezetten lelkes munkájával, a lakosság nem jelentéktelen részének örömeire, a többség közönye mellett szervezték meg a magyar zsidók megbélyegzését, kifosztását, gettókba, majd gyűjtőtáborokba zárását.*”⁹⁹ Valójában Eichmann önállóan semmiről sem dönthetett. Szűk hatvan fős stábjával csupán arra volt jogosult, hogy a magyar hatóságoknak zsidókkal kapcsolatos kérdésekben tanácsokat adjon. Sem Karsai, sem más kutató nem tudott eddig olyan dokumentumot felmutatni, amely szerint Eichmann bármilyen magyar hatóságok kompetenciáját érintő kérdésben kötelező érvénnyel döntött volna. Csakugyan igaz, hogy ő és beosztottai adott esetben szerveztek is bizonyos dolgokat, így például Nagyváradon, Zomborban és Szegeden, ahol az első lépést a gettók megszervezése felé a helyi hatóságok az oda érkező Einsatzkommando parancsnokok hatására tették meg. Azonban ezekben az esetekben is csak annyi történt, hogy Eichmann illetve beosztottai csupán általános célokat fogalmaztak meg a magyar hatóságoknak. Döntési jogkörük magyar hatóságokkal szemben hivatalosan nem volt. Saját erejükből (de ebben az esetben is főnökeik és magyar kollaboránisaik támogatásával) arra még futotta, hogy naponta néhány száz embert letartóztassanak, vagy arra, hogy a magyarok által összegyűjtött zsidókat néhány kisebb gettóból ill. táborból elhurcolják (Barcs, Sárvár, Budapest-Columbus utca), de arra már nem, hogy akár egy kisváros zsidóságának koncentrálását megszervezzék. Eichmann emigrációjában és perében egybehangzóan úgy nyilatkozott, hogy Endre és a csendőrség nélkül semmit sem tehetett volna.¹⁰⁰

Amikor Eichmann 1944. március 28-án először és utoljára összehívta a budapesti zsidó tanácsot, beosztottja Krumej útján közölte, hogy a törvényi rendezés a jövőben is a magyar kormány és nem a német hatóságok dolga lesz¹⁰¹ - ez arra utal, hogy ekkor még nem ismerte az események tervezett forgatókönyvét, ami nem csoda, mert ilyen nem létezett. Veessenmayer és Eichmann későbbi bírósági pereikben azt állították, hogy a megszálláskor még konkrét tervek nem léteztek arról, hogy milyen módon kell majd megállapodni a magyar szervekkel a zsidók deportálásáról.¹⁰²

Karsai László azzal érvel, hogy a német vezetés néhány tízezer zsidó miatt nem küldte volna olyan kaliberű szakértőit Magyarországra mint Eichmann,

⁹⁸ MNL OL I 79, 6849/1944 Országos Erdészeti Egyesület.

⁹⁹ Karsai L.: A holokauszt utolsó fejezete i. m. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-holokauszt-utolso-fejezete> (letöltés 2014 május 5.)

¹⁰⁰ Lásd Kádár-Vági: Hullarablás i. m., 111–112.

¹⁰¹ Aly-Gerlach: Das letzte Kapitel i. m. 137.

¹⁰² Aly-Gerlach: Das letzte Kapitel i. m., 250. Veessenmayer személyére lásd még I. P. Matic: Veessenmayer i. m.

Krumey vagy Dannecker. „Nem tűnik életszerűnek, hogy maga a deportálások „mestere” és ennyi válogatott szakértő pusztán néhány tízezer zsidó munkaszolgálatosért utazott volna Budapestre. 50 000 munkaszolgálatos zsidó Németországba szállításának megszervezése egy Wislicenynek, egy Danneckernek néhány napos „munka” lett volna.”¹⁰³ Gideon Hausner, az Eichmann-per fővadásza szerint Heinrich Himmler rendelte el, hogy „Magyarországra magát a mestert küldjék”.¹⁰⁴ Eichmann Argentínában adott interjújában azt állította, Himmlertől kapta a parancsot, hogy „fésülje át az országot kelet–nyugati irányban, deportáljon minden zsidót Auschwitzba, de a lehető leggyorsabban”.¹⁰⁵ – ennek az interjúján azonban az a szépséghibája, hogy a magát teljes biztonságban érző Eichmann bizonyíthatóan több ponton is eltúlozta saját jelentőségét és már-már kérkedett fontosságával.

A beképzelt Eichmannak hitelt adó Hausner és Karsai egyaránt tévedés áldozatai. A náci hierarchiában Eichmann és beosztottai gyilkolási kérdésekben nem számítottak „mesternek”. Maga Eichmann 1944-ig egyetlen akciót sem vezetett a helyszínen. Az eutanáziaprogram lebonyolító, vagy akármelyik SS- és rendőri vezető (volt több tucat), a négy Einsatzgruppe illetve nyolc Einsatzkommando vezetője illetve több rendőrzászlóalj parancsnoka¹⁰⁶ sokkal inkább pályázhatott volna a „mester” címre, mint Eichmann és beosztottai, akik ráadásul saját maguk „csupán” deportálásokat szerveztek, de tömeggyilkosságok végrehajtását soha. Előbbiek viszont egyaránt szervezték az áldozatok összegyűjtését, gettósítását, kifosztását és legyilkolását is. Karsai abban is téved, hogy 50.000 személy deportálását olyan csekély feladatnak minősíti, ami nem is érte volna el Eichmann beosztottainak ingerküszöbét. Ehhez képest Franciaországból négy év (!) alatt Eichmann beosztottai kb. 80.000 zsidót deportáltak, Belgiumból pedig 30.000 főt. Görögországból 60.000 főt, Olaszországból 12.000 főt szállítottak el Eichmann beosztottai – egyik esetben sem csak néhány nap alatt, mint ahogyan azt Karsai sugallja. Theodor Dannecker hosszú hónapokat töltött el azzal, hogy a Bulgária által megszállt görög területek kb. 11.000 zsidó lakosát deportáltatni tudja.

A különböző mozgásterekre példa az is, hogy amikor Theodor Dannecker Munkácson 1944. április 17-én utasítást adott 100 zsidó agyonlövésére, a ma-

¹⁰³ Karsai L.: A holokauszt utolsó fejezete, i. m.

¹⁰⁴ Hausner, Gideon: Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története. Ford. Balabán Péter., Bp., 1984, 198.

¹⁰⁵ Yaacov Lozowick:, Hitler’s Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil. London-New York, 242–243. Eichmann argentínai visszaemlékezésében úgy fogalmazott: „Himmler nyilvánvalóvá tette, hogy Magyarország irtózatossága átfésülését akarja, mielőtt a zsidók rádöbbennének terveinkre, és partizán ellenállást szervezhetnének.” Idézi: Vági Zoltán: Endre László: Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In: Randolp L. Braham: Tanulmányok a holokausztról 2. Budapest 2002, 148.

¹⁰⁶ Stefan Klemp: „Nicht ermittelt”. Polizeibataillone und die deutsche Nachkriegsjustiz. Essen 2011 a rendőrzászlóaljak által meggyilkolt zsidó áldozatok minimális számát 635.441 főben adja meg. A valós számok ennek akár kétszeresét is jelenthetik. A 3. rendőrzászlóalj bizonyítottan 100.000, a 9. rendőrzászlóalj 97.000, a 101. rendőrzászlóalj 38.000, a 320. rendőrzászlóalj 45.800 személyt gyilkolt meg.

gyar rendőrség ezt megtagadta.¹⁰⁷ Dannecker ha akarta volna, elvileg megszervezhette volna az agyonlövést saját hatáskörben, de érdekes módon nem tette, nyilván azért, mert ezzel sem kívánta megsérteni a magyar szuverenitást. Dannecker később Nagyváradra települt, ahol 1944. május 1–május 9. között átvette az ottani gettó felett a hatalmat.¹⁰⁸ A magyar hatóságok azonban itt is el tudták érni, hogy Danneckert ezt követően háttérbe szorítsák és a gettóval kapcsolatos intézkedések ettől fogva az ő kezükbe kerültek. Itt említendő meg, hogy Nagyváradról nem deportáltak mindenkit. Néhány tucatszámú embert, aki keresztény segítőknek köszönhetően egy kórházban flekktífuszt szimulált, a deportálásból kivettek, holott sok érv szólta volna amellett, hogy őket is elvigyék – hiszen másutt a mozgásképteleneket is a vagonokba dobálták. Mindez ismét a magyar hatóságok döntésének eredménye volt.¹⁰⁹ Ezzel szemben Alsógöd községben a helyi közigazgatás felsőbb parancs nélkül már április 20-án elrendelte a felnőtt zsidó férfiak összegyűjtését. A község házára beidézett férfiakat egy szálló ruhájukban, azaz az elvileg előírt minimális csomagok és élelmiszer nélkül deportálták a sárvári internálótáborba, majd onnan május 21-én Auschwitzba.¹¹⁰ Mindez egyáltalán nem volt szükségszerű, mivel Alsógöd az utolsó deportálási zónába tartozott.

Más példák is a magyar fél szerepének jelentőségét támasztják alá. Az SD kassai kirendeltsége 1944. április 1-én kérte az összes kárpátaljai zsidó három napon belüli koncentrációját három városba. Formálisan arra hivatkozhattak, hogy Kárpátalja hadműveleti területnek lett nyilvánítva és a szovjet csapatok ekkor már a Kárpátok északi oldalán harcoltak. A BM április 2-án csakugyan kiadott egy ilyen rendeletet, de a katonai vezetés ezt megakadályozta, mondván az intézkedés zavarja a térségben a csapatok szállítását.¹¹¹ Magyarán: praktikus indokokra hivatkozva minden további nélkül ellent lehetett mondani a német biztonsági rendőrségnek.

Német részről még április folyamán sem volt egyértelmű, hogy a magyar zsidóknak mi legyen a sorsa. Ribbentrop 1944. április 5-e előtt még olyan ötletet említett Hitlernek, hogy a magyar zsidókat Rooseweltnek és Churchillnek kellene „ajándékozni” hogy ezzel is feszültségeket keltsenek a szövetségesek között illetve a közel-keleten.¹¹²

Április 6-án Hitler 100.000 zsidó kényszermunkást kért és Veesenmayer április 13-án megszerezte ehhez Sztójay illetve Horthy jóváhagyását. Hitler április 17-én Goebbelsnek ismét megemléltette, hogy a 700.000 magyar zsidót jobban be kellene

¹⁰⁷ MNL OL, Mikrofilmek, I-sorozat, 13-as tekercs, az ungvári polgármesteri hivatal átirata 1944. április 18. Az ügy hátterét ismerteti *Kádár Gábor–Vági Zoltán: A végső döntés* i. m., 197–198.

¹⁰⁸ *Alexander Leitner: Die Tragödie der Juden in Nagyvárad. Yad Vashem archívum, JM 2686, idézi Aly-Gerlach: Das letzte Kapitel* i. m., 138.

¹⁰⁹ *Lóvy Dániel: Zsolt Béla és a flekktífuszos betegek rendhagyó megmenekülése a nagyváradai gettóban. Múlt és Jövő: http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1439/ (letöltés ideje 2014. július 2)*

¹¹⁰ *R. Braham: A népirtás* i. m., 491.

¹¹¹ *Karsai László: Zsidósors Kárpátalján 1944-ben. Múlt és Jövő, 1991/3, 60–66.*

¹¹² A dokumentumot idézi Randolph L. Braham (szerk.): *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account.* New York 1963, 334.

kapcsolni a hadviselésbe („für unsere Kriegszwecke nutzbringende Tätigkeiten”)¹¹³ – ez a kijelentés sem arra utal, hogy az ezzel kapcsolatos tervek már készen lettek volna.

Auschwitzban a központi építésvezetőség még március 29-én azt a parancsot kapta, hogy a tábor további bővítését csak a legszükségesebbre korlátozzák. Április első felében minden építést leállítottak. A tábor felkészítése csak 1944. május 8-tól kezdődött el! Másnap Himmler munkatársai előtt már 200.000 magyar zsidó kényszermunkásról beszélt, Hitlerrel együtt pedig 10.000 katonát követelt a Wehrmacht parancsnokságtól őrzési feladatok ellátására.¹¹⁴

Esetenként a németek saját hatáskörben elindítottak deportáló vonatokat, elsősorban Kárpátaljáról, de máshonnan is, pl. Barcsról, ahonnan 900 zsidót vittek el úgy, hogy erről a magyar felet nem is tájékoztatták. Az utólagos visszakérdezésre az illetékes csendőrtiszt azt a választ kapta, hogy az SD-parancsnok szerint neki joga van 2000 főig deportálni. Azt azonban érdekes módon már nem állította, hogy a kérdés teljes rendezése az SD feladata volna. Minden jel arra utal, hogy ezekkel a magánakciókkal az SD is tisztelni kívánta a magyar közgazgatás együttműködési készségét.¹¹⁵

6. A deportálások magyar döntéshozói

Sok adat arra utal, hogy a deportálási ötletek különböző személyektől indultak ki és egymásra radikalizálóan hatottak.¹¹⁶ Ebben a német hatóságoknak annyi szerepük volt, hogy az ország megszállása után lehetővé tették az ezzel kapcsolatos ötletek végrehajtását illetve megszüntették azokat a fékeket és el-lensúlyokat, amelyek korábban ezzel kapcsolatban fennálltak.

Eljárásban szükséges leszögezni, hogy a teljes magyar zsidóság kitelepítésének szükségességét már 1939-ben megfogalmazta a magyar országgyűlés. Az 1939. évi II. törvénycikk preambuluma ezt nyíltan kimondta és ettől kezdve a legkülönbözőbb politikusok foglalkoztak a kitelepítés kérdésével. Ebben a kormánypárt prominensei is részt vettek és csupán Kállay Miklós halogató politikája tudta szőnyeg alá söpörni ezeket a javaslatokat. Ezzel kapcsolatos elképzelések mindenestre magyar részről már 1944 előtt is léteztek.¹¹⁷ Akik pedig a német megszállás után hatalomra kerültek, szinte kivétel nélkül e deportálási ötletek szorgalmazói voltak. Ez azt is jelenti, hogy általános deportálási terv és deportálási szándék a Sztójay-kormány megalakulásával már úgy létezett, mint kormányprogram.

¹¹³ *Elke Fröhlich* (szerk.) *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. II. rész, 12. kötet, 137.

¹¹⁴ *Aly-Gerlach*: *Das letzte Kapitel* i. m., 256.

¹¹⁵ *Endre-Baky-Jaross* per. *Hajnácskóy László vallomása*, 1945. december 31, 380.

¹¹⁶ Ezzel kapcsolatban Kádár Gábor és Vági Zoltán azt a részemről is elfogadott teóriát fejtették ki legutóbbi könyvükben, hogy elsősorban Endre László és Adolf Eichmann voltak a deportálás legfontosabb felelősei, de ezen belül is Endre radikalizálta leginkább az eseményeket. Lásd *uők*: *A végső döntés* i. m., 155–204.

¹¹⁷ Részletekre lásd *Ungváry Krisztián*: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*, 184–409 és 493–509.

Ebből adódhatott, hogy a deportálások kérdését német részről még el sem döntötték, mikor Magyarországon már minden fontosabb hivatalnok abból indulhatott ki, hogy a magyar zsidókat hamarosan deportálni fogják. Czigány József csendőr ezredesnek, a csendőrség központi nyomozó osztálya parancsnokának egyik bizalmi embere közvetlenül 1944. március 19. után Bakó Lászlóval vacsorázott és ennek folyamán „Bakó említette, hogy rövidesen sor fog kerülni a zsidók összeszedésére, gettózására, majd Németországba vitelére.” Ugyanezt jelentette Kudar Lajos csendőr alezredes, az Államvédelmi Központ parancsnok helyettese is, akinek Endre Lászlónál volt egy bizalmi embere.¹¹⁸ Hosszú azoknak a politikusoknak sora, Kállay Miklóstól egészen Keresztes-Fischer Ferencig, akik pontosan tisztában voltak azzal, hogy egy német megszállás automatikusan a zsidóság teljes deportálását vonja maga után. Nem azért, mert a németek ezt azonnal és visszautasíthatatlanul követelnék, hanem azért, mert 1939 óta a magyar belpolitikában szerepet játszó erők többsége — elsősorban a kormánypárt és a szélsőjobb — egységesen ragaszkodott a zsidóság kitelepítéséhez és az ezzel összefüggő beadványokat, törvényjavaslatokat csak a törvényhozás munkájának elszabotálásával, a parlament elnapolásával és más eszközökkel lehetett eltussolni.

A német megszállásig Horthy bátran ellenállt a deportálási követeléseknek. Ez a magatartása gyökeresen megváltozott. Miniszterelnökével közölte, hogy a zsidóellenes intézkedések kapcsán előszentesítési jogát nem kívánja gyakorolni. Március 22-én a minisztertanács biztosan tárgyalta a zsidókérdés megoldásának módozatait. A minisztertanács ülés jegyzőkönyve nem ismert, de az nyilvánvaló, hogy ez alkalommal még csak általános eligazításról lehetett szó, illetve arról, hogy Sztójay közölte a megjelentekkel, hogy Horthy Miklós kormányzó a zsidókérdés rendezését jóváhagyta. Az azonban teljesen biztos, hogy ekkor még senki sem tudta pontosan, mit is jelenthet a „német minta” szerinti rendezés, már csak azért sem, mert mint ahogyan említettem: több „német minta” létezett.

A gettósításról a minisztertanács először április 4-én tárgyalt. Április 7-én BM rendelet született azzal a szöveggel, hogy „az országot rövid időn belül megtisztítják a zsidóktól”. Kézenfekvőnek hangzik, de mégis téves ezt úgy értelmezni, mintha ekkor valamilyen „mesterterv” született volna. Sokkal inkább arról van szó, hogy az 1939 óta hangoztatott politikai lózung beváltását ígérték meg ezzel a rendelettel. Másrészt viszont igaz az, hogy a rendelet pontosan azt a forgatókönyvet (az egyes kerületek deportálási sorrendjét) vázolja fel, mint ami később július elejéig megvalósult. Endre László azt állította később, hogy ezt a rendeletet a németek készítették és a BM csak végrehajtotta az utasításokat. Endre itt csúsztatott, mert a rendelet előzetes fogalmazványát csak ugyan a német fél készítette, de azt éppen Endre írta alaposan át, annak érdekében hogy maximálisan érvényesüljenek a magyar államháztartás szempontjai. Német részről ugyanis biztosan nem ragaszkodtak volna ahhoz, hogy a zsidók minden aranytárgyuktól megfosztva érkezzenek Auschwitzba – a rendelet

¹¹⁸ Karsai L.: A végső döntésképtelenség i. m. 191.

viszont a testi motozást is előírta. Ezen felül utalni kell arra, hogy a sorrendet leszámítva a rendelet csupán keretfeltételeket tartalmazott és egy sor kérdés megoldását későbbre halasztotta. Tehát ez a rendelet sem tekinthető egy átfogó „mesterterv” részének. Azt teljes egészében kizárhatjuk, hogy a gettósítást állandó intézkedésnek képzelték volna – egyrészt azért, mert a politikai cél soha sem a gettósítás, hanem a kitelepítés volt, másrészt pedig azért, mert a gettókat kezdettől fogva ideiglenes tartózkodási helyként szervezték, azok teljességgel alkalmatlanok lettek még arra is, hogy ott több hónapon keresztül éljenek emberek. 1944. április 7-én, a 6163/1944 BM Res. rendelet kiadásának napján a Belügyminisztériumban értekezletet is tartottak, amelyet Kádár Gábor és Vági Zoltán bizonyos szempontból joggal hasonlított az 1942. január 20-ai wannseei értekezlethez.¹¹⁹ A rendelet kiosztása után itt is a „függőben maradt” ügyeket beszélték meg.

Kárpátalján szinte azonnal elkezdték a gettósítást, míg a trianoni ország-részben ez a folyamat két hónapot is igénybevetett (Miskolcon június elején fejeződött be a gettósítás). Budapesten az ezzel kapcsolatos ötleteket a közigazgatás április elejétől kezdve folyamatosan tárgyalta, de különféle okokból nem tudott konszenzusra jutni (az első gettóterv május 9-én született meg).¹²⁰ Nagyváradon azokat a zsidókat, akik a korábbi trianoni településekről lettek összegyűjtve, szeparáltan kezelték és csak június végén deportálták, miközben a nagyváradi zsidókat már május 24-én elkezdték deportálni és az akciót június 3-án befejezték. Fel kell tennünk a kérdés: mire volt ez jó? Hiszen technikailag egyszerűbb lett volna mindenkit egyből deportálni! Minden jel arra utal, hogy a trianoni területen élő zsidók deportálásáról külön politikai döntés született.

Mindez ismét arra utal, hogy nem egy „mesterterv” pontos végrehajtásának lehettek részesei azok, akik az eseményeket irányították.

Figyelemre méltó, hogy a gettósításról, ami nélkül a deportálás lehetetlen lett volna, mindenütt kollektív döntések születtek. Az úgynevezett gettósító bizottságok a főszolgabíró, polgármester, csendőrparancsnok, rendőrparancsnok egymással történő harmonikus együttműködését feltételezték. Amire ennek során a legkevésbé volt szükség, az a német fél aktív részvétele volt.

7. „Mesterterv” és megállapodás 1944 áprilisában vagy májusában?

Több részlet is arra utal tehát, hogy a „deportálási mesterterv” valójában nem létezett, hanem ehelyett egymásra épülő, hallgatólagosan vagy formálisan

¹¹⁹ Karsai László szerint a hasonlat téves, mert a BM értekezleten nem készült jegyzőkönyv, és a wannseei értekezlet elhatározásaiból „semmi sem valósult meg”. Véleményünk szerint ezek a kifogások alaptalanok. Attól hogy nem jegyzőkönyvezték, a BM-ben ugyanúgy tarthattak reszortmegbeszélést, mint Wannseeben. A wannseei konferencián nem sok döntés született (magát a megsemmisítést már korábban elhatározták) hasonlóan a BM-értekezlethez, itt is az egyes reszortfelelősök adták elő szempontjaikat és az alkalom elsősorban arról szólt, hogy a vitás kérdéseket tisztázták. A wannseei konferencia talán legfontosabb döntése az volt, hogy a zsidók megsemmisítése részben keleten útépítő munka által történjen – ezt meg is valósították. Részletekre lásd *Christian Gerlach: Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg.* Hamburg, 1998, 85–167.

¹²⁰ A budapesti gettósítás kérdésére lásd *Tim Cole: Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto.* New York 2003.

újra és újra eldöntött és legitimált intézkedésekből állt. Veesebmayer is „Vereinbarungen”-ről beszél, ami arra utal, hogy minden deportálási fázisról külön született megegyezés. Götz Aly és Christian Gerlach leszögezi, hogy „azt, hogy már korán létezett volna egy deportálási terv és ez csak azért nem vált ismertté, mert jól titkolták, kizárható.”¹²¹

A deportálásokról tehát több fázisban¹²² született döntés. Érdemes itt a fontosabb stációkat röviden ismertetni. Az első fontos dátum 1944. április 6-a, amikor a BM kiadta az ország zsidóktól történő „megtisztításáról” szóló, már említett 6163/1944 számú rendeletet, ami azonban csak annyit jelentett, hogy most fog elkezdődni azoknak a politikai ígéreteknek és követeléseknek a beváltása, amelyeket Magyarországon a kormánypárt már évek óta hirdetett. A következő fontos dátum 12-e, amikor Munkácson a kárpátaljai zsidók gettósítását kezdték el kidolgozni, illetve aznap este amikor a HM és a BM képviselői együtt vacsoráztak Eichmannal és Winkelmannel és feltehetően a deportálás részleteiről is egyeztettek. Majd 13-a, amikor Sztójay ígéretet tett 50 majd 100 ezer kényszermunkás kiszállítására. Április 17-én Horthy (aki korábban a zsidóügyek jóváhagyásáról előzetesen lemondott) mégis fontosnak tartotta, hogy Endrét kihallgatáson fogadja és jóváhagyja a deportálást és aznap ehhez Csatay honvédelmi miniszter is hozzájárult (feltehetően legkésőbb itt dőlt el a munkaszolgálatosok kivétele a deportálási kontingensből). Április 22-én reggel az RSHA is hozzájárult az első 50 ezer fős kontingens deportálásához, estig viszont Endre és Eichmann illetve Veesebmayer úgy döntöttek, hogy a munkaszolgálatosok 50 ezres csoportja helyett Kárpátalja teljes zsidóságát és ha lehet, más gettók lakóit is deportálják. A távirat végén az a mondat szerepel, hogy a „zsidóakció teljes és totális” – tehát ekkorra állt csak össze a teljes deportálási terv végrehajtásának csomagja.

Sokan az úgynevezett vasúti konferenciákhoz kötik valamilyen „mesterterv” megszületését. Ennek ellentmond, hogy a német-magyar vasúti konferenciák eredetileg csak a területi visszacsatolások zsidóságának deportálását tárgyalták. A deportálandók számát 325 ezerre becsülték. Az első vasúti konferenciára május 4–5 között került sor Bécsben, ahol az úgynevezett „vasúti konferencián” Eichmann stábjá és a magyar összekötőjük, Lulay Leó csendőr százados valamint a szlovák, a magyar és a birodalmi vasutak képviselői véglegesítették az intézkedéseket. Itt határozták el azt is, hogy egy helyett napi négy, egyenként 45 vagonból álló szerelvényt küldenek Auschwitzba. Ki kell azonban emelni, hogy még ezen a konferencián is „csak” 300 000 zsidó deportálásáról volt szó, ami arra utal, hogy csak a kárpátaljai és észak-erdélyi zsidóság depor-

¹²¹ *Aly-Gerlach*: Das letzte Kapitel i. m., 263., 266.

¹²² Karsai véleményem szerint pontatlanul rekonstruálja ezt a kérdést, amikor a Kádár-Vági szerzőpárost azért marasztalja el, mert azok szerinte április 22-éhez, pontosabban Eichmann és Endre szentkúti találkozáshoz (amelyen Jaross, Baky, Winckelmann és Geschke is részt vett) kötik a „végső megállapodást”. Ennél ugyanis a szerzőpáros némileg differenciáltabban tárgyalja a deportálási döntéshozatal folyamatát, bár az igaz, hogy a fő döntés meghozatalát erre a napra teszi. Az azonban igaz, hogy még senki sem végezte el annak részletes vizsgálatát, hogy 1944. április 22. után az egyes BM értekezleteken illetve más fórumokon pontosan milyen döntések is születtek. Ez még későbbi kutatások feladata.

tálását tervezhették.¹²³ Magyarán: a döntéshozók számára még ekkor sem volt egyértelmű, hogy a teljes vidéki zsidóság deportálásra kerül.

Május 15. és július 9. között nem kevesebb, mint 437.000 személyt deportáltak, tehát százezerrel többet! Mindez igen érdekes, mivel június elejéig minden dokumentumban, amelyben a deportálandók számát egyáltalán meghatározzák, arról van szó, hogy kb. 100 transzporttal mintegy 300.000 személy deportálása várható. Maga a minisztertanács is május 17-én csak a felvidéki és erdélyi zsidóság deportálásáról hallgatott meg beszámolót – itt kell megjegyezni, hogy kérdéses, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvek a téma minden részletét pontosan rögzítették e. A forráskritika azért merül fel, mert a kormányzat a zsidókérdés „megoldását” meglehetősen szemérmesen kezelte. Óvakodott attól, hogy jogszabállyal, legalább utólag legitimálja több százezer ember kifosztását (bár erre tervek léteztek). Könnyen elképzelhető, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben szereplő megjegyzések mögött valójában a miniszterek hallgatólagos hozzájárulása is állt, amit azonban nem kívántak szó szerint dokumentálni. Ami biztos, hogy az intézkedések ellen a minisztertanácson senki sem szólalt fel.

Eichmann először május 23-án jelentette ki Thaddennek hogy a folyamatban lévő deportáló akció 80 ezer munkaszolgálatoson kívül mindenkit érinteni fog (ebben egyébként annyiból is tévedett, hogy a munkaszolgálatosok számát felére becsülte a ténylegesnek).¹²⁴

A deportálási többlet egyértelműen a magyar hivatalnokok túlbuzgósága miatt képződött. A magyar és a német végrehajtók lehetőségeit jól illusztrálja az a konfliktus-sorozat, ami Rudolf Höss, az auschwitzzi tábor parancsnoka és Endre László között alakult ki. Höss 1944 május elején Magyarországra utazott, és több gettóban próbaszelekciókat tartott. Ezek során azt tapasztalta, hogy az összegyűjtöttek legfeljebb 30%-a munkaképes.¹²⁵ 1944. április 24-én Eichmann még csak napi vonattal és 3000 zsidóval számolt (Höss még ennyit sem akart fogadni, mondván, kapacitásai három naponta csak egy vonat „feldolgozását” teszik lehetővé), ámde a magyar hatóságok, pontosabban Endre László követelésére¹²⁶ ezt napi négy vonatra, azaz 12 000 főre növelték. Jellemző az is, ahogyan ebben megállapodtak: Endre Eichmanntól napi hat transzportot akart, míg ő kettőt ajánlott, végül megegyeztek napi négyben,¹²⁷ majd a Budapestre utazó Höss tiltakozásai miatt napi kettőben.¹²⁸ A magyar fél azonban nem tartotta magát a deportáláshoz, mivel az első két hét alatt is már 58

¹²³ Veessenmayer távirata Ribbentrop külügyminiszternek. 1944. május 11., Wilhelmstrasse i. m., 662.sz. dokumentum, 845.

¹²⁴ Von Thadden tanácsos feljegyzése a német külügyminisztériumnak 1944. május 26., A Wilhelmstrassei. m., 674.sz. dokumentum, 854.

¹²⁵ *Kádár-Vági*: A végső döntés i. m., 213–214.

¹²⁶ Veessenmayer jelentése a német külügyminisztériumnak 1944. május 4. R. Braham: *Destruction* i. m., 366. Lásd továbbá *Kádár-Vági*: Hullarablás i. m., 142–143, *Aly-Gerlach*: *Das letzte Kapitel* i. m., 254.

¹²⁷ *Lévai Jenő*: *The hungarian deportations in the light of the Eichman Trial*. *Yad Vashem Studies* V, Jerusalem, Yad Vashem, 1964. 96.

¹²⁸ *Aly-Gerlach*: *Das letzte Kapitel* i. m., 256.

szerelvényel 184.049 fő érkezett Auschwitzba, nyolcvanezerrel több, mint amennyit szállítani kellett volna! Hössnek 1944. június 8. előtt Himmlernél kellett interveniálnia azért, hogy a deportálásokat ideiglenesen függesszék fel, mert a tábor infrastruktúrája összeomlik, ennek köszönhetően június 8. és 16. között ideiglenes szünetre került sor. Maga Eichmann is megemlékezett arról, hogy „állandóan eljutottak hozzá Höss [...] tiltakozásai”¹²⁹ azért, mert túl sok embert deportálnak és a deportáltak fizikai állapota, ellátásuk hiánya illetve a túl sok munkaképtelen megoldhatatlan feladatok elé állítja a tábort. Höss maga pedig úgy emlékezett vissza, hogy „minden egyes vonat késleltetéséért meg kellett küzdenem. A legtöbbször veszítettem. Valójában [Eichmann] gyakran be nem tervezett transzportokkal lepett meg.”¹³⁰ Ha az eredeti, napi 3000 fő deportálására számító német tervekhez ragaszkodtak volna, akkor 1944. július 9-ig, a deportálások leállításáig „csak” kb. 170 000 embert deportálhattak volna, szemben a ténylegesen elhurcolt 437 000-rel – tehát 150 000 ember megmenekülhetett volna Auschwitz gázkamráiból!¹³¹

Ha feltesszük a kérdést, hogy ki miért felelős ebben a történetben, akkor a fő felelősség a magyar hatóságoké. Elsősorban természetesen Endre Lászlóé, de nem csak az övé, hiszen ő egyedül egyetlen zsidót sem tudott volna deportálni. Kellott ehhez egy túlbuzgó és olajozottan működő közigazgatás is. Nem csak a csendőrség, hanem a megyei árvaszéktől kezdve a motozónóig tart a résztvevők sora, becslések szerint mintegy 200.000 személy számára jelentett a deportálás valamilyen hivatali feladatot. Eichmann 1961-es perében, amikor izraeli kihallgatója úgy fogalmazott, hogy a magyar kormány diktátumnak tekintette a deportálásokat, hangosan felnevetett és azt mondta, soha nem volt ilyen érzése, az ellenkezője annál inkább. A börtönben írt visszaemlékezésében pedig azt vetette papírra, hogy „csodáltam a magyar közigazgatást”. A dicséret legalább kétszázezer magyar hivatalnokra vonatkozott. Eichmann kijelentéseit hitelesíti, hogy ugyanilyen jellegű nyilatkozatokat tett a deportálások alatt, illetve argentinai emigrációjában, továbbá ugyanezt a véleményt osztották csoportjának más tagjai is.

8. A leállítás

1944. június 26-án Horthy a német megszállás óta először összehívott Koronatanácson megpróbálta elérni, hogy a deportálásokat leállítsák. Intervenciójának ekkor még nem lett fogantatja, de az is igaz, hogy ekkor még nem volt kellően határozott. Jungert-Artnóthy Mihály külügyminiszter-helyettes visszaemlékezése szerint *expressis verbis* csak a budapesti zsidók deportálását tiltotta meg.¹³² 1944. július elején végül Horthy le tudta állítani a deportálásokat, pontosabban azt, hogy abban magyarok is részt vegyenek – feljegyzései szerint

¹²⁹ *Kádár-Vági*: Hullarablás i. m., 174.

¹³⁰ *Steven Paulsky* (szerk.): *Death Dealer. The Memoirs of the SS-Commandant at Auschwitz*. New York, 1996, 241–242.

¹³¹ *Karsai-Molnár*: *Endre-Baky-Jaross* i. m., 507–508.

¹³² *Lévai Jenő*: *Zsidósors Magyarországon*. Bp. 1948. 221.

azt képviselte, hogy ha a németek deportálást akarnak, akkor azt végezzék ők.¹³³ Elterjedt legendákkal ellentétben¹³⁴ nem a deportálások leállítása miatt vezényelte az 1. páncélos hadosztályt Budapestre, erre semmi szüksége nem volt, mivel a csendőröknek korábban egyértelmű parancsot adott és azok tudták, hogy ehhez tartaniuk kell magukat. Eichmann és társai ugyan felháborodtak ezen a döntésen és ahol tudták, megpróbálták kijátszani a deportálási tilalmat, de mindez a lényegen nem változtatott. Horthynak csak egy szavába került, hogy a gépezet leálljon. Német részről erre nem érkezett különösebb tiltakozás vagy retorzió. Veesenmayer megnyugtatta az aggodalmaskodó Sztójajt, hogy „továbbra is fenntartjuk azt az alapelvünket, amely szerint Budapest további zsidótlanítását maguknak a magyaroknak kell végrehajtaniuk.”¹³⁵ Ez pedig azt is jelenti, hogy fel kell tennünk a kérdést: Mi történt volna akkor, ha a kormányzó egy hónappal korábban dönt úgy, hogy a magyar csendőrség közreműködését megtiltja?

Horthy 1944 augusztusában újra válaszút elé került. A jelenleg rendelkezésre álló forrásokból nem deríthető ki, hogy a német fél milyen argumentumokkal tudta rávenni a kormányt illetve a kormányzót arra, hogy hozzájáruljon a budapesti zsidóság részleges deportálásához. Augusztus 19-én mindenestre Bonczos Miklós belügyminiszter biztosította Eichmannról, hogy hat nap múlva megindulhat a budapesti zsidók deportálása.¹³⁶ Történelmi szerencse, hogy erre Románia kiugrása miatt nem került sor.

Összefoglalva: a deportálások nem egy „mesterterv” eredményei, hanem egy döntéssorozat termékei, amelynek minden egyes állomása újra és újra politikai jóváhagyást igényelt és kapott. Veesenmayer pontosan fejezte ki magát, amikor a deportálások leállása után azt írta Sztójajnak, hogy a német fél továbbra is tartja magát ahhoz az alapelvhez, hogy a deportálás lebonyolítását a magyar hatóságoknak kell megoldaniuk. Az nyilvánvaló, hogy Magyarország német megszállása után a zsidósággal szemben korlátozó intézkedéseket kellett bevezetnie a kormánynak, ha helyén kívánt maradni. Ezen intézkedések pontos jellegét azonban nem szabta meg senki. Dönthettek volna egy kibővített „idegenrendészeti akció” mellett esetleg gyűjtőtáborok létrehozásáról, deportálhatták volna csak a kárpátaljai nem asszimilált zsidókat és deportálhattak volna akár mindenkit is. A magyar politika minőségét híven tükrözi az a megoldás, amit végső soron az ország vezetői választottak.

¹³³ Benoschofsky Ilona-Karsai Elek (szerk.): Vádirat a náciizmus ellen, 3. kötet 3–6.o. 1944. június 26, Nyilatkozat-tervezet Horthy-kormányzó részére a Koronatanács ülésére.

¹³⁴ Lásd erre a Koszorús Ferenc kapcsán az utóbbi hónapokban kibontakozó legendáriumot, amelynek terjesztésében a közszolgálati médiumok mellett a Heti Válasz és a Magyar Nemzet c. lapok is részt vettek. Cáfolatukra lásd elsősorban Molnár Judit: Merjünk nagyot csúsztatni. Élet és Irodalom, LVIII. évf. 3. szám, 2014. január 17.

¹³⁵ A Wilhelmstrasse i. m., 696. számú dokumentum, 1944. július 9., 880.

¹³⁶ A Wilhelmstrasse, i. m., 897. Lásd még Kádár-Vági: A végső döntés i. m. 208–209.

MASTERPLAN? THE DECISION MECHANISM OF DEPORTATIONS

by Ungváry Krisztián
(Summary)

In both publicistic and scholarly literature the German and Hungarian decisions which constituted the basis for the deportation of 437.000 Hungarian Jews are still open to debate, as is the reason why this action could be carried out with such speed and then halted abruptly. Nor it is entirely clear why those groups were eventually spared deportation whose workforce would have counted most from the Germans' point of view. In order to reconstruct the main lines of the decision-making process, I present the concepts of the German leaders-in-charge between February and April 1944, what they required from the Hungarian side, and what room the Hungarian government had for manoeuvring. I also examine the extent to which and the means whereby the practical execution of deportation was coordinated between the German and Hungarian authorities. Attention is also paid to the question of what the primary goals of the deportation were from the German perspective, and what knowledge the Hungarian government may have had about them. And finally, I address the problem of why the Hungarian deportations came to an abrupt end in July 1944. My chief argument is that there existed no „master plan”, and events should rather be accounted for by applying Hans Mommsen's thesis of „cumulative radicalization”, a process in which the attitude of the Hungarian side was decisive.

TANULMÁNYOK

Pál Lajos

EGY FOLYÓIRAT A TÖRTÉNE SZ VITÁK KERESZTTÚZÉBEN, SZÁZADOK (1931–1943)

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a Századok a történe sz közélet legfontosabb orgánuma, mondhatnánk intézménye volt – ma is az. Szerkesztése, alapítása óta, nemcsak színvonalában, de irányultságában is mindig központi kérdés volt, amelyre mindenki odafigyelt. A szerkesztőségi munka mégis — a koncepcionális szemléleten túl — az első néhány évtizedben sok esetben inkább csak mérlegelő olvasás volt, eldöntendő: az írás színvonala eléri-e a publikálás megkívánta minőséget. Amennyiben megfelelt, legfeljebb a hibákat és a stílári s pongyolaságokat korrigálták a szerkesztők.¹

A 19–20. század fordulójára Nagy Gyula, majd Borovszky Samu szerkesztése alatt egyrészt állandósult a korábbi idős zokban kialakult rovatstruktúra, amely a Századokra azóta is jellemző, másrészt a szerkesztői munka egyre inkább szakértői vonásokat öltött. Ez azt jelentette, hogy az új kutatási eredményeket felvonultató írások értekezések néven, a szerzőt és a címet feltüntető „élőfejjel” jelentek meg, a kisebb témákra fókuszáló közlemények, a történelmi irodalom, a tárcák és a hivatalos értesítők külön rovatban kaptak helyet. Így a szerkesztők ezen túl a folyóirat rovatszerkezetének következetes figyelembe vételével szelektáltak a beérkezett írások között. Ezt a gyakorlatot folytatta Domanovszky Sándor is, akit a Borovszky Samu váratlan halálával (1912. április 24.) megüresedett szerkesztői poszt betöltésére 1913. január 19-én kért fel a Magyar Történelmi Társulat választmánya. Domanovszky a társulati felkérésnek örömmel tett eleget.² (Az ezt megelőző néhány hónapban — kifejezetten átmeneti jelleggel — Gombos F. Albin vállalta el a folyóirat szerkesztését.)

Domanovszky a Századok szerkesztői (főszerkesztői) tisztségét azután harminc évig betöltötte, az utolsó tizenkét évben már segítőkkel, akik mentesítették a mindennapi munka alól. A korábbiakhoz képest ez a „radikális” váltás (az egyszemélyes szerkesztői pozíció mellett ezután főszerkesztői és két szerkesztői poszt kialakítása) a Magyar Történelmi Társulat 1931. évi március hó 27-én tartott felolvasó és igazgatóválasztmányi ülésén történt meg. Az ülésről készült jegyzőkönyv

¹ *Glatz Ferenc*: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. – Ezt írja: „(...) nem voltak ritkák a rosszul olvasható és a stilisztikailag is gyenge kéziratok. Ezeket Thaly átvitgatta, néha átfogalmazta. Tartalmi átdolgozásról, „húzásról”, vagy új mondatok, szövegrészek szerkesztői beiktatásáról egy esetben sem tudunk (...)” *Századok*, 1967. 3–4. sz. 670.

² Domanovszky Sándor a Századok 1913. évi második számától kezdve szerkesztette a folyóiratot, akkori szóhasználattal, a Magyar Történelmi Társulat Közlönyét.

tanúsága szerint az összefüggésben: „dr. Domanovszky Sándor másodalelnök bejelenti, hogy nagy elfoglaltsága miatt a Századok szerkesztői tisztségét eddigi megbízatása keretében a jövőre a legnagyobb sajnálatára nem tudja vállalni. Mint az elnökség indítványát terjeszti elő, hogy az igazgatóválasztmány [az ő – P.L.] részbeni tehermentesítése végett a Századok szerkesztőinek válassza meg dr. Hajnal István és dr. Mályusz Elemér igazgatóválasztmányi tagokat. – Az igazgatóválasztmány az elnökség javaslatát elfogadja.”³

A szerkesztőséget két olyan történésszel bővítették, akik erre az időre már tekintélyt szereztek a szakmán belül, tanulmányok és kötetek sora jelent meg tőlük az 1920-as években. Mindketten az elmúlt egy-két évben kapták meg egyetemi tanári kinevezésüket, pártfogójuk az a Klebelsberg Kunó kultuszminiszter volt, aki még az 1920-as évek elején az Országos Gyűjteményegyetem⁴ kezdeti szervezésekor, mind Hajnalt, mind Mályuszt annak jövődöbeli munkatársaiul kívánta megnyerni. Azután is figyelemmel kísérte pályafutásukat, amikor Hajnal herceg Esterházy szolgálatába lépett a hitbizományi levéltár főlevéltárosaként, míg Mályusz továbbra is a Magyar Országos Levéltár munkatársa maradt szegedi egyetemi tanári kinevezéséig. A szakmában jól ismerték őket, kinevezésük a Századok szerkesztői pozíciójába ilyen előzmények után egyáltalán nem volt meglepő.

A két új szerkesztő azonnal belevetette magát a munkába. Kettejük levelezése a Századok „áthangolásáról” azt mutatja, hogy — ha nem számítottak is jó előre a szerkesztői megbízatással — beszélgetéseik témájaként gyakran eshetett szó a Századok profiljának „időszerű” átalakításáról, mert azok az elképzelések és intézkedések, amelyek már 1931 elején szerkesztői irányváltásnak tekinthetők, nem ad hoc-jellegű döntések voltak.

Hajnal Budapesten, Mályusz Szegeden volt egyetemi tanár, ezért megbízatásuk első két évében gyakran levélben vitatták meg a Századok egy-egy számának szerkesztési problémáit. Szerkesztői kinevezésük után néhány héttel,

³ Századok, 1931. LXV. évfolyam, 1–3. szám 110–111.

⁴ A hat fejezetből és 53 §-ból álló 1922. XIX. tc. a Belügyminisztérium hatásköréből a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hatáskörébe utalta az Országos Levéltárat, a Magyar Nemzeti Múzeumot, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumot és az Országos Iparművészeti Múzeumot. Ezeket Országos Magyar Gyűjteményegyetem elnevezéssel különálló önkormányzati testületté fogták össze, amelybe a Pázmány Péter Tudományegyetem hozzájárulásával az Egyetemi Könyvtár is belépett. Az MTA és az OMGY az 1923. évi I. tck. rendelkezései alapján, kapcsolatba került egymással. Külön jogi személyiség volt az OMGY; önkormányzati jogait a tanács által gyakorolta. A tanács tagjai voltak: 1., a levéltár és a felsorolt múzeumok, és az Egyetemi Könyvtár főbb tisztségviselői, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetői, valamint az Akadémia főtitkára és két választott tagja. 2., A VKM által a tanács jelölése alapján öt évre meghívott tíz egyetemi tanárt, és öt műértőt. A tanács elnökét a miniszter nevezte ki. Az 1923. I. tc. a közigazgatási bíróság jogvédelmét a kormány rendeleteivel szemben az OMGY-re is kiterjesztette az 1907. LX. tc.-re hivatkozva. – Az OMGY munkatársairól a 13. § rendelkezett: „A közgyűjtemények tudományos tisztségviselőinek és segédszemélyzetének minősítésére az 1922:XIX. tc. 4. §-a irányadó azzal az eltéréssel, hogy a középiskolai tanári oklevél minden esetben minősít a tudományos tisztségviselői állásra. Tudományos állásra végleges minőségben azonban csak azt lehet alkalmazni, aki a közgyűjtemény irányának és gyűjtési körének megfelelő hazai országos közgyűjteménynél, külföldi nagyobb közgyűjteménynél vagy egyetemi intézetnél hasonló munkakörben legalább egy évig szolgálatot teljesített és gyakorlati képességéről a Tanácstól bizonyítványt kapott.”

1931 májusában keletkezett az a [datálatlan] levél, amelyet Mályusz küldött Hajnalnak az 1931. év (65. évfolyam) számaiba kerülő írásokkal kapcsolatban. A levélnek az az utalása, hogy tervezett reformjaik egyelőre — feltehetően — késnek, arra is választ ad, hogy milyen változtatásokat tartottak nagyon fontosnak. Elsősorban a folyóirat kritikai rovatát akarták nagymértékben erősíteni, ami a korábbi években a Századok gyenge pontja volt. Levelében Mályusz felhívta Hajnal figyelmét arra, hogy Joó Tibor, aki Troeltsch-ről írt három nagyobb tanulmányt elemez egy hosszabb ismertetésben, mintadarabja lehet az új formának és tartalomnak.⁵ Szerinte ugyanis ez a bírálati forma volt az, amely lassan-lassan feleslegessé teheti a régi típusú folyóirat-szemlét.⁶ Helyette új rovatot javasolt Mályusz, amit Hajnal teljes egyetértéssel fogadott, mint ahogyan a rovatcímet (Szemle) is jónak tartotta.⁷ Azt is mondhatjuk, hogy az új rovat névadó keresztapja Mályusz Elemér volt, a rovat indításának is ő volt az ötletgazdája. A rovat — a szerkesztők szándékai szerint — helyet adhatott rövid annotált jellegű, figyelemfelhívó összefoglalók közlésének. Újszerű elképzelésük szerint a „Történeti irodalom” recenziókat közölhetne könyvek mellett folyóiratokban megjelent tanulmányokról is. Mályusz utalt arra, hogy szerinte Joó recenziója ebbe az irányba tett lépésnek tekinthető. Az írás gyors közlését

⁵ *Tönnies, Ferdinánd*: Troeltsch und die Philosophie der Geschichte. In Schmollers Jahrbuch 1925. I. Halbb. 147—191. — *Hintze, Otto*: Troeltsch und die Probleme des Historismus. Historische Zeitschrift 135. Bd. 188—239. — *Rintelen, Fritz Joachim von*: Der Versuch einer Überwindung des Historismus bei Troeltsch. In Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 1930. 324—372. — Az ismertetés megjelent a Századok, 1931. 1–3. sz. 92–96.

⁶ Joó Tibor ismertetése megítélésének kérdése meglepő véleményeltérést mutat Mályusz és Hajnal között. Hajnal azt írta Mályusznak 1931. szeptember 25-én, hogy „(...) amikor említést tettem [Thienemannak] Joó közlésre ajánlott Troeltsch-értekezéséről, Th. azt mondta, hogy a Minervához is beküldte, de ő kitért a közlésre elől, mert zavarosnak találta. És egyúttal, helyesen, megjegyezte, hogy minek hoznánk mi, amikor a szegedi akták kiadják, minek vegyük el a helyet mások elől a »Századok«-ban.” Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (MTAK K) Mályusz Elemér levelezése

⁷ Az új rovatról így írt a szerkesztőség: „Folyóiratunk (...) [az I. világháború utáni – PL.] háborús viszonyok következtében terjedelmének korlátozására kényszerült [1919 és 1930 között két-két év összevonásával egy évfolyamnak megfelelő terjedelemben, 25–26 nyomtatott íven jelentek meg a Századok — szintén — összevont számai – PL.]; a régi méretek helyreállítását, minden reménykedés ellenére, a nehéz viszonyok megakadályozták. De élenként érezzük annak szükségét, hogy az egyetlen magyar történelmi szakfolyóirat állandó és lehetőleg teljes tájékoztatót nyújtson közönségének a magyar történettudomány eredményeiről és tájékoztatót a külföldi irodalom nevezetesebb újdonságairól is. Történelmi [Történeti – PL.] irodalmi rovatunk, eddigi formájában, ez összefoglaló célnak nem tehetett eleget. A „Szemle” címen tehát új rovatot nyitunk, mely módot nyújt arra, hogy az irodalom számba jöhető jelenségeiről legalább röviden megemlékezzünk. Irodalmi rovatunk tehát a behatóbb kritikák számára fog szolgálni ezután is; a „Szemle” rövidebb méltatások céljaira. (...) A „Szemle” megemlékezik tehát önállóan megjelent hazai és külföldi művekről, de említésre méltó folyóirat-közleményekről is. Ez utóbbi célt eddig „Folyóiratszemle” rovatunk szolgálta, amely régi teljes terjedelmünk idején pontosan számba vehette a folyóirat-közleményeket és kellő időközönként adhatott tájékoztatást azokról. A terjedelmkorlátozás, a negyedévenként való megjelenés azonban lehetetlenné tette a kimerítő és gyors beszámolót. Gélyszerűnek látjuk tehát, hogy a „Folyóiratszemle” külön rovatát, legalább régi terjedelmünk helyreállításáig, új „Szemle” rovatunkba olvasszuk bele.” Századok, 1932. 1–3. sz. 94. — A szerkesztők, többszöri levélváltás után, nehezen döntöttek arról, hogy a szedés petit-tel (8 pont) vagy borgis-szal (9 pont) történjen, végül abban állapodtak meg, hogy a Szemlét petit-tel, a Történeti irodalmat borgis-szal szedik. Ez tipográfiai szempontból helyes döntés volt, mert a recenziós rovat — a mostani gyakorlattól eltérően — engedte a kritikák lapalji jegyzetelését. Így a főszöveg borgisből, a jegyzetek petitből készültek.

azért tartotta fontosnak, mert tudomása volt arról, hogy Joó Tibor ősszel megjelenő nagyobb tanulmánya (könyve) a kritikát időszerűtlenné teheti. Ezt követően sorra vette a többi recenziót, és nem egyről lesújtó volt a véleménye. Így pl. külön is kiemelte, hogy Szücs-Szomor Lajos ismertetése⁸ nagyon rossz, olyanira, hogy saját törléseit, javításait egy külön cédulán feltüntette, a szöveget úgyszólván teljesen átírta.

Mályusz egyéb szerkesztői kérdéseket is feszegetett ebben a levélben. Neheztelően tette szóvá, hogy Hajnal és Domanovszky elfogadta Bartoniek Emma ismertetését Pukánszky Béla könyvéről, mert — szerinte — „szokatlan, hogy egy könyvről ketten írjanak [Koszó János is – P.L.]”⁹ Az ismertetés előtörténetéhez tartozik, hogy Hajnal Mályusznak küldött levelében azt vetette fel, hogy Pukánszky könyvéről mindketten szívesen írnának, amelyet Hajnal azért tartott elfogadhatónak, mert Pukánszky és Koszó „mindig kölcsönösen írnak egymásról”¹⁰ és így lenne legalább egy elfogulatlan bíráló is, Bartoniek Emmáé. Mályusz ennek ellenére a kettős közlés ellen foglalt állást. Javasolta ezt azért elkerülni, mert publikálásuk — mint ahogyan fogalmazta — káros lavina-effektust váltana ki, amelynek nehéz lenne ellenállni. Egy másik, a szerkesztői gyakorlatot érintő kérdésben is kifejtette álláspontját, amely szerint egy tudományos folyóirat tekintélyét rontja az, ha ismertetésre olyan személyt kérnek fel, akinek a tárgyban való jártassága megkérdőjelezhető. Véleménye szerint ezért hiba volt Tóth Lászlót felkérni a Jancsó-émlékkönyv recenziálására. (Hajnal mentegetőzve válaszolta Mályusznak, hogy Tóth Lászlót „maga a Jancsó emlékkönyv kérte fel... Nem tudtam okot találni a visszautasításra.”¹¹) Hajnal ezért (és persze Domanovszky, mert főszerkesztőként kritikus vagy vitás helyzetekben ő döntött) ebben az esetben nem fogadta el véleményét, és a figyelmeztetés ellenére az ismertetést mégis megjelentette.¹² Mályusznak annyira rossz volt a véleménye Tóth László recenziójáról, hogy — kritikája részeként — még azt is javasolta szerkesztőtársának, hogy az ilyen „munkatársaktól”, ha másként nem, fokozatosan és szépszerével szabaduljon meg. Véleménye alátámasztásául egy másik nemkívánatos példát is említett, tudniillik vannak olyan

⁸ Handbuch für den Geschichtslehrer. Herausgegeben von Prof. Oskar Kende. Leipzig u. Wien, Franz Deuticke-Verlag, 1927-től. I. Geschichtsphilosophie und Geschichtsunterricht in ihren wichtigsten Problemen von Willy Moog. — II. Zur Praxis des Geschichtsunterrichts in Preussen, Bayern Sachsen und Österreich von O. Bauer, H. Loewe, H. Schmidt-Breitung, O. Kende. 1927. VIII. 290. — megjelent: Századok 1931. 1–3. sz. 87–92.

⁹ Pukánszky, Béla: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. Bd. : Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts. (Deutschum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschum und zur Auslandskultur. Hg. v. Georg Schreiber: 34/36. Heft.) Münster i. Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1931. A szerkesztőség végül is csak Koszó János ismertetését közölte, v. ö. Századok, 1931. 7–8. sz. 279–281. — A szerző jónevű tankönyvíró volt, l.: Koszó János – Kaiblinger Fülöp – Petrich Béla: Német nyelvkönyv. Irodalomtörténeti olvasókönyv a leányképzőiskolák és kollégiumok VII. osztályok számára. Budapest, Franklin-Társulat é. n. (1929).

¹⁰ MTAK K Mályusz levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1931. május 2.

¹¹ MTAK K Mályusz levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1931. május 9.

¹² Jancsó Benedek emlékkönyv. Az E[rdélyi] F[érfiak] E[gylete] „Jancsó Benedek Társasága” megbízásából szerkesztette Asztalos Miklós. Budapest, 1931. 416 o. ismertetette: Tóth László. — Századok 1931. évi 7–8. sz. 293–296.

szerzők, akik — minden alap nélkül — felmagasztalják egymást. Az ilyenféle „magasztaló” kritikák közül az Iványi¹³–Málnási¹⁴ pár írásait emelte ki, hozzátéve, hogy a Századoknak erre semmi szüksége nincsen, indítványozta ezért, hogy a szerkesztőség legalább átmenetileg ne foglalkoztassa őket.

A két szerkesztő közötti „távegyeztetés” körülményes és vonatott volt. Ennek ellenére jól működött, de azért mindketten tisztában voltak egyrészt azal, hogy a folyóirat hatékony szerkesztői irányítását könnyebben tudnák megvalósítani, ha Mályusz is Budapesten lenne. Másrészt ez a távegyeztetés kisebb-nagyobb súrlódással is járt. Nehezen tudtak megegyezni abban, hogy ki vegye fel az egyes szerzőkkel a kapcsolatot, esetleges javítások elfogadtatása végett. Fölvetődött, hogy korszakok szerint kellene szétosztani az írásokat. Ezt azért is nehéz volt végrehajtani, mert egyenetlen volt a beérkezett cikkek ilyenfajta megoszlása. Vitatkoztak azon, hogy a vidéki és fővárosi szerzőkkel ki tartsa a kapcsolatot. Arról is disputa folyt közöttük, hogy a másik szerkesztőt milyen formában és mélységig kell tájékoztatni a szerzőkkel történt megállapodásokról. Végül egy nehézkes egyeztetésben állapodtak meg, de az előbb vázolt okok miatt is világos volt mindkettőjük, de elsősorban Mályusz számára, aki a szerkesztési nehézségeket is érvként használta fel arra, hogy Szegedtől mielőbb megszabaduljon. Kijelentette: „távegyeztetéssel” a folyóirat szerkesztése hosszú időn keresztül nem oldható meg. Fontosnak tartotta, hogy mihamarabb Pestre jöjjön. Úgy érvelt, ezzel a helyváltoztatással elérhető a folyóirat gördülékenyebb szerkesztése. Hajnal addig is, amíg ez az optimális helyzet létrejön, a tévedések, keresztbe szervezések elkerülésére javasolt egy nehézkes formát, a szerkesztői „koordinálásokat”. Az összehangolási terv szerint a jövőben ún. szerkesztői íveket köröztetnének egymás között, ami kiküszöbölhetné a korábbi hibákat. Az ötletet Mályusz elfogadta. A napi gyakorlat az volt, hogy ezeken az íveken minden szerkesztőségi, szerkesztői módosítást feltüntettek és egymásnak elküldtek, így egyformán „képben” voltak pl. az ismertetésre szánt könyvek beszerzése és recenziálása terén. Ezeken az íveken kellett közölni a másik féllel, ha egy-egy munkát egyedül vagy a másik szerkesztővel együttműködve kívánta előkészíteni. Hajnal még így is elképzelhetőnek tartotta azt, hogy tevékenységük kereszttezhetik egymást, de — szerinte — akkor sincs baj,

¹³ Mályusz Elemér évekkorábban keményen megbíráta Iványi Béla gönci várostörténeti forráskiadványát, amiért is a szerző 1929-ben párbajra hívta ki kritikáját. A párbajt kiváltó ominózus mondat így hangzott: „Göncz szabadalmas mezőváros történetének írója (...) figyelmét annyira lefoglalják nagy fáradsággal gyűjtött adatai, hogy nem törekszik kellő összeegyeztetésükre, féltvén, hogy azok kikerülve izoláltságukból, kevésbé meggyőzőek lesznek.” *Mályusz Elemér: Falutörténet. Magyar Szemle* 1929. 5. sz. 174–179. az idézett rész: 175. A pisztollyal történt duellum során végül senki sem sérült meg, és a felek kibékültek egymással. V. ö. *Soós István: Egy „lovagias ügy”*. *Történet-szek párbajoznak*, – *História*, 2006. 1. szám, (<http://www.historia.hu> – a letöltés időpontja: 2009. 09. 14.) – Vörös Károly Iványi Béláról (1878–1964) írt nekrológiájában [(*Levéltári Közlemények*, 35. (1964) 1. 141–142.) így emlékezett meg róla: „(...) Iványi Béla, a debreceni, majd a szegedi tudományegyetem egykori jogtörténész professzora. Évtizedek óta visszavonultan élt (...), távol a tudományos közélettől. Személyesen egyre kevesebben ismertük, – de nevével és munkásságával mégis, ma is elkerülhetetlenül találkozunk mindenki, aki a magyar középkor vagy a XVI–XVII. század magyar történetének kutatásával foglalkozik.” 141.

¹⁴ Málnási Ödön (1898–1970) történész, közíró, szélsőjobboldali politikus.

hiszen a szakma és azok a körök, amelyekkel kapcsolatban álltak, tisztában voltak a két szerkesztő budapesti, és szegedi „illetőségével”. Azt viszont mindenképpen elkerülendőnek tartotta — az ív-köröztetés is abból a célból született ötlet volt —, hogy akárcsak véletlenül is mindketten ugyanazt a könyvet kérjék ismertetésre egy kiadótól. Hajnal így foglalta össze a javasolt és megvalósított szerkesztői gyakorlat lényegét: „tehát ívek körözése s emellett külön hajszolása is ismertetőknek, egymással érintkezve, de ki-ki saját szakállára.”¹⁵ Néhány napon belül tovább finomította Hajnal az íves-módszert. Mályusztól azt kérte: „A nálad lévő íveket tartsd meg magadnál, valamint a következőket is; egy példány legyen állandóan Nálad. Én röviden megírom, ki mit vállalt és Te azt bevezeted az íveidre. Így állandó nyilvántartásod lesz Neked is. A beérkezett cikkekről, ismertetésekről ezen túl külön jegyzéket fogok vezetni. Kérlek, tedd Te is.”¹⁶ Semmiféleképpen nem állítható, hogy a legegyszerűbb formát választották volna. A (kérdő)íves módszer nehézkes volt, sok hibalehetőséggel. Világos volt, hogy a „kétközpontú” szerkesztőséget egyesíteni kell, ezért egyre inkább forszírozták, hogy Mályusz Budapesten kapjon állást. Ezt elsősorban Mályusz erőltette, mert egyáltalán nem érezte jól magát Szegeden.

Mályusz Pestre kerülése, és itteni egyetemi alkalmazása nagymértékben függött az egymással szemben álló tanár-csoportok megegyezésétől. 1931. november közepén zajlott Szekfű egyik pártfogoltjának, Török Pálnak¹⁷ a habilitációja. Szekfű ezt olyannyira szívügyének tekintette, hogy világosan megmondta Domanovszkynak, „ha Dom. akadályozza az ő jelöltjeit, ő is Dom. jelöltjeit. Nyílt célzás volt ez Terád.”¹⁸ Hajnalnak (és persze Domanovszkynak) az volt a véleménye, hogy ezt a békát le kell nyelni, már csak Mályusz érdekében is. Hajnal másik levelében már arról értesítette Mályuszt, hogy a barter-ügylet Török része lement, az első szavazáson 24 igen és 3 nem ellenében a jelölt a szükségesnél nagyobb többséget kapott, és Hajnal maga is mellette szavazott. Ezt gesztusnak szánta, így akarta Szekfű tudomására hozni, hogy kívánságát respektálják, mert „Ha megtagadjuk, feneketlen gyűlölete következett volna azért, mert az ő hű embere.”¹⁹ Az eljárás sima és zökkenőmentes lebonyolítása után úgy tűnt:

¹⁵ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1932. január 8.

¹⁶ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1932. január 20.

¹⁷ A Századok szerkesztőségi nekrológiájában azt olvashatjuk róla: „Török Pál (1885–1943). November 26-án kísértük utolsó útjára Török Pált, a tisztalelkű jó embert, őszinte barátot, tudományos kutatóknak, beérkezetteknek és kezdőknek egyaránt mindig kész támogatóját. Azok közé tartozott, akiknek tudományos egyénisége csak hosszabb előkészület után forr ki. Mint Marczali Henrik és Mika Sándor kedvelt tanítványa az Eötvös-Collegiumban történelemtanárnak készült és hosszabb időn át működött a középiskolai tanári pályán. Iskolai kötelezettségeinek végzése közben sem feledkezett meg a tudományos munkásságról. Mindig olyan helyre vágyódott, ahol tudományos hajlamainak megfelelő munkakört tölthet be. Az első világháború súlyos élményei hosszabb ideig megbénították munkásságát, amely akkor éledt fel újra, amikor húsz évvel ezelőtt a Tudományos Akadémia könyvtárába nevezték ki. E helyen a tudománynak valóban jó szolgálatokat tett, mint a jó könyvtárnok és tudományos hivatalnok mintaképe, aki nemcsak és nem is elsősorban a maga törekvéseinek él, hanem önzetlenül állítja munkaerejét és ismereteit az intézmény és az abban kutatók szolgálatába (...) Csalódásokban nem szegény életének sok tervét reményességét törte derékba hirtelen bekövetkezett halála.” – Századok, 1943. 7–10. sz. 526.

¹⁸ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1931. november 12.

¹⁹ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1931. november 28.

Szekfűt és csoportját megnyerték arra, hogy Mályusznak az első adandó alkalommal Budapesten megfelelő egyetemi statutust szerezzenek.

A Szeged–Budapest váltást nemcsak a Századok helyzete indokolta, hanem egy subjektív ok is, az hogy Mályusz nagyon elégedetlen volt szegedi egyetemi tanárságával, azt kezdettől fogva elviselhetetlen nyűgnek tekintette.²⁰ Már 1931 ősztől — a fent említett Török-féle habilitációs eljárások megindulása előtt — levelekkel ostromolta Hómant és Domanovszkyt, hogy találjanak számára budapesti munkalehetőséget²¹ akár főlevéltárosként, akár a pesti egyetemen helyettesítő tanárként.²² Ígéretet kapott arra, hogy támogatják Pestre jövetelét, de azért még egy évet várnia kellett,²³ hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemre kapjon beosztást Hóman és Domanovszky helyettesítésére. Hajnal ez alatt az idő alatt többször is igyekezett barátját („megfelelő”) helyzetbe hozni. Erre az egyik alkalom 1932 nyarán Áldásy Antal²⁴ halálával meg-

²⁰ Visszaemlékezéseiben Szegeddel szemben érzett ellenszenvét azzal magyarázta, hogy hiányzott a kutatómunkájához szükséges könyvtári háttér, amit Budapesten megszokott, de legnagyobb mértékben hiányzott a levéltár, amelyben az eredeti oklevelek faggatása már-már szenvedélyévé vált. *Mályusz: Emlékirat (Középkori történet c. fejezet)* – Mások szerint nyűgösségének okai között szerepelt, hogy szegedi tanártársai nem fogadták el Mályusz különködéseit, visszahúzódsát. Így ezek együtteseként a viszonyokat, a „társasági életet” üresnek, parlaginak érezte, „szegedi kiküldetését” már-már száműzetésnek fogta fel. – A rossz közérzethez hozzájárult az is, hogy nem volt népszerű a hallgatók között. Egy ilyen eset volt az is, amikor jogász-hallgatók 1931. november 12-én és 13-án zajló, kezdetben antiszemita tüntetésnek indult akciója később a tanárok elsősorban Mályusz elleni atrocitássá (egyetemi órájának megtartása után valaki játék-bűzbombát dobott a terembe) alakult át! V. ö.: *Miklós Péter: A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged–Szabadka, 2011. 91.* – Hajnal egyik levelében sajnálkozott az említett incidens miatt, de saját maga is hozzájárult különféle „tudósításaival” ahhoz, hogy Mályusz ne érezze jól magát Szegeden. Arról írt pl., hogy „Zolnay B.-val a múltkor együtt voltam, vártam, hogy szóba hozza, de nem említette [az előbbi jogász affért – PL.], pedig rólad beszélt, hogy azért »kissé felfújt nagyság« vagy. (...) [továbbá azt is szóba hozta, hogy – PL.] Szekfű már magántanár-korodban azzal érvelt ellened, hogy a hallgatók nem szeretnek, kíméletlenül kiküldöd őket; attól félttem, újra felhasználják ez esetet.” – MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályusznak 1931. november 28.

²¹ Hajnal egyik levelének tanúsága szerint felmerült az is, hogy Mályusz az Eötvös Kollégium tanára legyen. Azt írta: „Dom. nak említettem az Eötvös koll. eszméjét; figyelte rá. Szerinte legjobb lenne ide az egyetemre kerülöd, számfeletti tanárnak. Csak ne menne minden oly lassan, tudnánk már, hogy miféle leépítéseket akarnak!” – Hajnal Mályusznak, 1932. január 11. MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

²² *Soós István: Mályusz Elemér és Deér József 61–80.* In *Capitulum 11. Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma.* Szerk. Koszta László. JATEPress, Szeged, 2006.

²³ Hajnal is kiállt barátja mellett, és szorgalmazta Pestre kerülését. „Sok bajunk van a lappal; én néha nagyon el vagyok keseredve, nincs időm az olvasására. De aztán Mályusszal ismét belehec-celjük egymást a munkába. Milyen jó is ez a hármas szerkesztőség! Azt hiszem, most már Te is átlátod, mennyire hasznos, hogy a kiegyenlítő vezetést megtartottad. Én Mályusszal egyedül sokszor nem bírnék, igen éles dolgai vannak, viszont nélküle semmihez nem tudtam volna kezdeni, tulajdonképpen ő szerez be mindent, ami igazán értékes és ösztönöz engem is szigorú kritikára. Nagy bajom, hogy a rendtartás sosem volt kenyerem, slendriánságom aztán kétszeres munkát okoz nekem és sok szemrehányást M[ályusz] részéről. *Csak már itt lehetne Pesten!* [saját kiem. – PL.] A sok tervezgetés, küldözgetés igen bonyolítja a dolgokat.” – MTAK K MS 4524/395 – Kaposvár 1932. március 22. Domanovszky Sándor hagyatéka.

²⁴ Áldásy Antal (1869–1932) történétíró, a történeti segédtudományok művelője, korának egyik vezető heraldikusa, egyetemi tanár, az MTA tagja. Hajnalnak nem volt igazán jó véleménye róla, de mások értékelték munkásságát. Holub József megemlékezésében így idézte fel alakját: „... mint ifjú

üresedett tanszék betöltésének lehetősége volt. Domanovszkyhoz intézett levelében megrendülten írt Áldásy haláláról, bár nem tartotta őt első osztályú tudósnak, ugyanakkor az volt a véleménye, hogy a „kiszámíthatóság érzését kellette az emberben”. Hozzátette: „remélem, katedrája nem forog veszélyben? ... jó lenne, ha végre Mályusz felkerülne ...”.²⁵ Másfél hónappal később azt a véleményét tolmácsolta Domanovszkynak, hogy „Miskolczyt Áldásy katedráján lehetlenségnek tartom. Azt hiszem, egy kis ügyességgel, erőszakos fellépést kerülve, rá lehet majd venni mindenkit Mályusz jelölésére.”²⁶ Nem lehetett. Az Áldásy-tanszék megüresedése ugyanis erős mozgolódást idézett elő a középkorral foglalkozó történészek között. Miskolczy és Mályusz mellett Váczy Péter is „jelöltette” magát, illetve mondhatnánk: szóba jött vagy másként: szóba hoz(at)ta magát. Ezt elég egyszerűen egy már elkészült cikkének, nagyobb tanulmányának a Századokban való publikálásával kívánta jelezni. Hajnal gyanúja is az volt, hogy „Az alattvaló fogalma Magyarországon a korai középkorban” című 80 oldalas tanulmány olyan alkalmi cikk, amely az „Áldásy katedra felé céloz”.²⁷

A körülmények elég kedvezőtlenül alakultak, de Hajnal továbbra is azon volt, és mindent megtett azért, hogy barátját katedrához juttassa Budapesten. Kalandos terveket eszelt ki arra, hogyan lehetne ezt a célt elérni. Úgy látta, „... Hóman lekötözte magát a katolikus klérusnak a középkori tanszékét illetőleg. ... Én véletlenül kath. lévén, hajlandó lennék átmenni a középkorra. De csakis, ha Mályusz jönne mostani tanszékemre.” Azt is jelezte, ha más kombináció „megkívánná”, úgy a diplomatikaira is átmenne, de minden számításba jöhető esetben csak akkor, ha helyére Mályusz kerül, – írta Domanovszkynak. Biztatta Századok-beli felettesét, hogy bölcsészkarai dékánként forduljon Hómanhoz, aki talán ilyen nyomásra hajlandó lenne Mályusz számára kedvező döntést hozni. Titokban és gyorsan szeretne volna — egy kedvező határozat után — a „Mályusz-kérdést” megoldani, mert úgy gondolta, hogy egy ilyen húzással Szekfűék „kész helyzet előtt állának”.²⁸ A megoldási javaslat is világosan mutatta, hogy már ekkor, 1932 nyarán, „Szekfűékkel” mint „ellenpárttal” számolt Hajnal és valószínűleg Domanovszky is.

Mályusz katedrát ekkor még nem kapott, de helyettesítő tanárként visszakerült Budapestre azzal a megkötéssel, hogy köteles gondoskodni saját maga pótlásáról Szegeden. Erre (Hóman és Domanovszky mellett) ő maga is Deért tartotta a legalkalmasabbnak, akit nagyra becsült, és vele, mint „quasi” tanítvá-

hallgató kitűnt szorgalmával, s Horvát Árpád a Századok hasábjain dicsérte meg; az oklevéltan köréből vette doktori értekezése tárgyát is, amellyel egyetemi pályadíjat nyert (1890). Diplomatikai tanulmányait a híres bécsi történeti intézetben folytatta, s úgy látszik, itt fordult figyelme erősebben a középkor felé. Ebből a tárgykörből szerzett később venia legendit [önálló egyetemi előadás-hirdetés joga – P.L.] a budapesti egyetemen (1898.), s ennek a tanszéknek lett a professzora (1912.)” Századok 1932. 7–8. sz. 366.

²⁵ MTAK K Ms 4524/396 Domanovszky Sándor hagyatéka.

²⁶ MTAK K Ms 4524/397 – Kaposvár, 1932. augusztus 18. Domanovszky Sándor hagyatéka.

²⁷ MTAK K Ms 4524/397 – Uo. – Megváltoztatott címmel: *Váczy Péter*: „A hűbériség szerepe Szent István királyságában” – Századok, 1932. 9–10. sz. 369–392. Ugyanebben a számban jelent meg Miskolczy István tanulmánya is: „Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok. II. közlemény” 393–407.

²⁸ MTAK K Ms 4524/399 – datálás nélkül. Domanovszky Sándor hagyatéka.

nyával foglalkozott az ezt megelőző néhány évben. Így 1932 őszétől már Deér József tanított Szegeden – kezdetben még jobbára Mályusz felügyelete alatt, aki kinevezett tanár maradt továbbra is; ezt a „státust” egészen 1935-ig betöltötte. A személyi megoldás mindenki számára elfogadható és megnyugtató volt.

Szerkesztési szempontok, anyagi viszonyok

A folyóiratoknak általában gondot okoz egy-egy szakkönyv ismertetése a megjelenéséhez közeli időpontban. Nagyon ritka eset az, ha a publikálást követő néhány (egy, két) hónapon belül recenzió jelenik meg egy könyvről. A Századok esetében, a '30-as évek elején az elmaradásban szerepet játszott okok között az összevont számok kényszerű összeállítását is számításba kellett venni, ami önmagában három hónapra húzta el a szerkesztési munkát, másrészt, hogy ezen túlmenően terjedelemcsökkenés is sújtotta a folyóiratot. A Századok folyamatosan küzdött ezzel a problémával, és úgy, mint volt ez korábban (az 1910-es és 1920-as években) is, a harmincas évek elején, közepén szintén jellemző volt a recenziós rovat kritikáinak „viszonylagos” lemaradása a (hozzájuk tartozó) könyvek megjelenéséhez képest. Ez a legtöbb (és legjobb) esetben egy, másfél év volt. Hajnal írta Vargha Zoltánnak 1934. január 4-én, hogy művét kiadták ismertetésre, de, hogy kinek azt nem tudja, mert a lista Mályusznál van, és vele a szünetben (vizsgaidőszak) nem találkozik. Majd így folytatta: „Azonban kérnélek, szíveskedj tekintetbe venni azt, hogy a *Századok* néha évekig is késhet valamely mű bírálatával. Helyszűke, az ismertető késedelmezése, stb. lehet az oka ennek. Egy személyes példa: nekem két, 1930-ban megjelent önálló kötetem²⁹ nincs még ismertetve. És vannak viszont ismertetések, amelyek elkészültek, hozzánk be is küldtek, mi ki is szedettük, – s helyszűke miatt 1–1½ évig is várniuk kell! Szomorú ránk nézve, mert munkatársaink elkedvetlenedésére vezet, de hát hiába, a terjedelmet növelni nem tudjuk, nincs pénz rá, *a tagok 2/5-e nem fizeti tagdíját* [saját kiem. – P.L.]. Igyekszünk a Téged érdeklő ismer-

²⁹ „Esterházy Miklós nádor lemondása” Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1929. 153 o., és az ezzel a kötetrel egy időben megjelent „Esterházy Miklós nádor iratai. I. – Az 1642. évi meghíusult országgyűlés időszaka (1640 december–1643 március.)”. Esterházy Pál herceg kiadása, Budapest, 1930. XCVIII+640 o. munkákról van szó. – A hazai historiográfiai szakirodalom, az adott korszakkal foglalkozó szakemberek a két munkát kevésbé sikerültnek tartják, módszertanilag és a feldolgozás minősége miatt pedig egyenesen gyengének. Ha figyelembe vesszük azt, hogy Hajnalra milyen pressziót gyakorolt a hercegi szürke eminenciás, Horváth Gábor, és azt is: mennyire kedvetlenül írta meg ezt a két kötetet, akkor magyarázatot találunk a gyengébb színvonalra. A nádori iratokról a Katholikus Szemle 1930. évf. 8. füzetében 713–716. jelent meg ismertetés: *Balanyi György*: Hajnal István: Esterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok. Az 1642. évi meghíusult országgyűlés időszaka. (1640. december – 1643) – A Balanyi-féle ismertetés rövid tiszteletköri után a kötet általános felhasználhatóságát említi meg pozitívként, valamint az éppen induló kormányzattörténeti iratok megjelenésének fontosságát emeli ki. Hajnal iratkozó kötetéről *Szilágyi Lóránd*: A modern kormányzattörténet kialakulása című tanulmányában egy félmondatban tesz említést és a hozzá tartozó lábjegyzetben a 300. oldalon hivatkozik rá. – Századok 1933. 7–8. szám 291–307.

tetést sürgetni,³⁰ és ha véletlenül mégis késnénk, kérjük szíves jóakarotodat, megértésedet nehézségeink iránt.”³¹

A levél két szempontból is figyelemre méltó: egyrészt a folyóirat megjelenésének gyakorisága (mondhatnánk inkább úgy, hogy a számok összevonása és két füzet elkészítése közötti időintervallum növekedése) eleve lehetetlenné tette a *friss* kritikai észrevételeket, amelyek arra ösztönözték a két szerkesztőt (Hajnalt és Mályuszt), hogy a szakmai bírálatok alaposságát szorgalmazzák. Másrészt érdekessége a levélnek, hogy Hajnal a Századok sokféle gondja között sorolta: a társulati tagok 2/5-e nem fizeti rendesen a tagdíját. Ez azt mutatja, hogy (bár akkor is volt állami támogatás, amellyel a Vallás és Közoktatási Minisztérium [VKM]³² támogatta a Századok megjelenését, de) a folyóirat gazdasági bázisát a társulati tagok által évente befizetett tagdíj jelentette, jóllehet az a folyóirat teljes előállítási költségét csak részben fedezte.³³

A világgazdasági válság közepette, a szorító anyagi gondok mellett komoly szakmai munka folyt a szerkesztőségben, amelynek belső életét, munkáját mutatja be Hajnalnak Domanovszkyhoz intézett 1931. július 1-jei levele. Ebben a feljegyzésben Hajnal a Századokhoz érkezett írásokat értékelte szakmai és stílári szempontról. Moór Elemér³⁴ cikkéről pl. az volt a véleménye, hogy „éleselméjű” részletek ellenére „hangja kvalifikálhatatlan” és Domanovszky hozzájárulását kérte, hogy azt egy udvarias levél kíséretében szerzőjének visszaküldhesse. Tóth „Laci” cikke egyenesen svihák dolog — írta —, mert néhány adat (irat) birtokában 3-4 íves dolgozatot készített. Hajnal közölte a szerzővel, hogy

³⁰ Végül is a sürgetés eredményeként Wellmann Imre recenzióját közölte a folyóirat. *Vargha Zoltán*: Gróf Vigyázó Sándorné báró Podmaniczky Zsuzsanna (1888–1928) életrajza. Budapest, 1931. a M. Tud. Akadémia kiadása, 223 l. — U. az: Báró Podmaniczky János (1786–1883) életrajza. Budapest, a M. Tud. Akadémia kiadása, 1933. 220 o. — Századok 1934. 1–3. sz. 112–114. Ismertette: Wellmann Imre.

³¹ MTAK K Ms 1021/121

³² A tudományos társulatok (és az általuk kiadott folyóiratok) állami támogatását a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége koordinálta, és tett javaslatot az állami szubvenció szétosztására. Ez a keretösszeg 1932/33-ban 20.000 P volt. Dr. Nagy Iván titkár és Magyar Zoltán ügyvezető alelnök dr. Hóman Bálint VKM miniszternek tett javaslatukban (1933. június 27-én, 133/1933 ikt.sz.) a következő számok szerepelnek: a Magyar Történelmi Társulat, a Természettudományi Társulat, a Szent István Akadémia 1200–1200 P-t kapjon, a Corvin Mátyás Társaság 1000 P-t, az Ungarische Jahrbücher 1100 P-t. A többi 26 társaságnak ennél lényegesen kevesebbet juttattak, pl. a Magyar Pszichológiai Társulatot 500 P-vel támogatták. A társulatok és intézmények közül 31-en tartoztak a szövetségbe. — Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNOL) VKM IV. (egy.) ü.o. K 636–1932–36–98–1 631. cs. — A szerzői honorárium a 40-es évek elején ívenként 80–300 P között mozgott. — MTAK K Ms 4524/418 – 1940. november 10. Domanovszky Sándor hagyatéka.

³³ Természetesen mecénások is támogatták a Társulatot és annak közlönyét. Nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy ilyen támogatás hiányában a folyóirat megjelenését nem is lehetett volna biztosítani. A mecénások között volt pl. Hegedüs Lóránt — a legbőkezűbb támogatók egyike — a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, aki nemzetközi hírű adó- és pénzügyi szakember volt, és elsősorban pénzügyi munkákat publikált. Nagy vonzalmat érzett ugyanakkor a történelmi pályára, és egyre-másra jelentetett meg történelmi munkákat, amelyeket a Századok igyekezett „óvatosan” recenziálni is. — Személye gyakran adott okot a Századokat bíráló „ellenzéknek” arra, hogy kritizálják az ismertetett munkák és a róluk megjelent bírálatok színvonalát. — V. ö. Károlyi Árpád levele Hajnal Istvánhoz 1934. július 26. MTAK K Ms 5385/222

³⁴ Moór Elemér (1891–1974) nyelvész, őstörténész, ebben az időben Szegeden főiskolai tanár.

a közlés kifejezetten ártana neki, és a cikk visszavonását javasolta. Botár Imre tanulmányát Mályusz Elemér (a szerző neki tanára volt) olvasta, így egy kis elfogultsággal értékelte „nem is olyan rossz”-nak – Hajnal ebben az esetben azt tanácsolta, hogy a cikket küldjék vissza. Ez megtörtént, közlésére nem került sor; Hajnal véleményét Mályusz elfogadta. A Domanovszkynak küldött levélben így egy sürgős ügyet emelt ki, Moór Elemér írását, „mert úgy hallom, ő már híreszteli is nagy támadását.”³⁵

A szerkesztői munka érdekes megfigyeléseket is hozott. Hajnal egyik levelében azt írta Mályusznak: „Átolvastam Ungár dolgozatát.³⁶ Szerintem eléggé figyelemre méltó. De a fogalmazást elvacakolta. Csak figyelj meg, mindenki így jár, aki 1848-ról ír; a rengeteg dilettáns irodalom, ami róla szól, beissza magát stílusával, s kezdetlegességeivel együtt az ember agyvelejébe.”³⁷ Hajnal igyekezett emberi szempontokat is figyelembe venni szerkesztési munkája során. Említést tett egyik levelében arról, hogy „Juhász [László] ismertetését³⁸ Áldásyról egyelőre félre kellene tenni; Áldásyra bizonyára igen izgatólag hatna.”³⁹ Sajnálom, de mindenki tapintatlanságnak venné egy nagybeteg emberrel szemben”.⁴⁰

Érdekes momentumra világít rá egy 1931. december 11-i, Mályusznak írt levél, amelyben a Társulat és a Századok, politikai notabilitásokkal szemben követendő magatartásáról van szó, elsősorban és legfőképpen mind a ketten a történelmet szerető miniszterre és társulati elnökre gondoltak, és tartották ehhez magukat akkor is, amikor miniszterségéről lemondott (1931. augusztus). Klebelsberg lekötöztetettjei és lojális beosztottjai voltak, és nagyon gyakran ennek figyelembe vételével döntöttek még szakmai kérdésekben is. Számukra gróf Klebelsberg Kunó megkérdőjelezhetetlen politikai, társadalmi tekintély volt. Ez a fajta lojalitás persze hozzátartozott a korhoz, a „feudális” hagyományokhoz, amelyeknek voltak humoros megnyilvánulásai is. Hajnal egyik levelé-

³⁵ A cikk „előtörténetéhez” tartozott, hogy Kossányi Béla ajánlotta közlésre, ő „olvasta, Mályusz és én nézegettük.” Alaposabb olvasás után Kossányi és a két szerkesztő ugyanazon a nézetben volt, hogy ne közöljék. Véleményük szerint „gyűlöletes, szenvedélyes hangot nem szabad meghonosítani.” Moór megtámadta Németh Gyulát, Zichyt, Melichet – „s minden elismert értéket, szinte megvető hangon. – Ha kritikát akarunk is, botránylapot nem.” – A cikket a Századok nem közölte. MTAK K Ms 4524/390 – Domanovszky Sándor hagyatéka.

³⁶ Egy korábbi (1932. február 20. és május 15.) levél alapján megállapítható, hogy Ungár Lászlónak egy olyan tanulmányáról volt szó, amely három év múlva, a Századok 1935. évi 1–3. számában (39–60.) jelent meg „A nemesi birtok eladósodása 1848 előtt” címmel. Nevezett szerző Holub József (1885–1962, jogtörténész, történész, egyetemi tanár, akadémikus) doktorandusza volt. – Ungár László a Századok 1932. év számaiban két francia munkát ismertetett.

³⁷ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1932. május 15.

³⁸ Juhász László ismertetése a Századok 1932. 7–8. szám Szemle rovatában jelent meg, Áldásy Antal: A XV. század nyugati elbeszélő forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve, I. kötet, 7/c. füzet.) Budapest, 1928. 31 o. munkájáról. Hajnal és Mályusz a Szemle rovat indításánál abban egyeztek meg, hogy az ismertetett munkák megjelenési idejét illetően néhány évre visszamenőleg veszik fel az ismertetési listára. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1931. november 11.

³⁹ Juhász László Szemle-cikke sok hiányosságot és tévedést sorol fel, amely igen kellemetlen kritikát jelenthetett volna Áldásynak, Hajnal ezért javasolta, hogy a betegségével küzdő professzort ne hozzák ilyen helyzetbe, az ismertetést tartsák vissza. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1932. május 29. – Áldásy Antal 1932. július 14-én halt meg.

⁴⁰ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak 1932. május 29.

ben a Magyar Történelmi Társulat egy, 1932 elején, Sopronban megtartott üléséről számolt be Mályusznak. Arról lelkendezett, hogy a tudományos ülés jól sikerült, 40 új tag jelentkezett. Ott volt a szakma krémje: Angyal, Jánossy, Paulinyi, Grünwald, Szilágyi, Domanovszky, Lukinich, Deér és mások. Már a vonaton ültek, amikor közölték velük, hogy Klebelsberg, felesége állítólagos [és saját valóságos – P.L.] betegsége miatt lemondta részvételét. A bejelentésre — jegyezte meg gúnyosan Hajnal — „... némelyek igen savanyú képet vágtak és a Pesti Napló előkészített számát visszadugták zsebükbe.”⁴¹ – Ujváry Gábor írta róla: „kevés követője, ám annál több ellenfele, irigye volt. Rátermettségét, intelligenciáját, kiváló menedzseri képességeit viszont kevesen vitatták. (...) Bethlen István mellett leginkább az ő nevéhez kötötték az 1920-as évek Magyarországnak konzolidációját, napjainkban pedig a két világháború közötti időszak egyik legbefolyásosabb és legnagyobb hatású államférfijaként beszélünk róla.”⁴²

Az előbbi levél másik része világosan mutatja, hogy ez a — volt miniszterrel és társulati elnökkel szembeni — lojális magatartás őket is éppúgy jellemezte, mint a Pesti Naplót lebegtető kollégáikat, és nem tagadható az sem, hogy mindez szakmai tevékenységüket is jelentősen befolyásolta. Amikor a Századok részére cikkírássra felkért szerzőkről számolt be Hajnal szerkesztőtársának, arról írt, hogy szeretné megnyerni a kor elismerten legnagyobb pedagógiai szak tekintélyét, Imre Sándort⁴³ arra, hogy írjon a társulat folyóiratába. Tisztában volt ugyanakkor azzal is, hogy Klebelsberg nem nagyon kedvelte Imre Sándort, ezért kikérte Domanovszky tanácsát. Erről a következőket írta: „... beszéltem Dom.-al. Azt ajánlja, kérjük fel őt, [t.i. Imre Sándort] de kissé vigyázzunk, hogy igen gyakran ne szerepeljen, tehát ne tűnjék fel Kleb. előtt törzsmunkatársként. Tán úgy lehetne, nagy szerénységet mímelve, kérnéd őt, hogy kialakult tudós, elfoglalt ember létére nem lenne-e hajlandó mégis egy-egy műről kritikát írni; pl. most Lósy: Hatvani életrajza,⁴⁴ vagy *Balassa Brúnó: A latinoktatás tört.*⁴⁵ vagy másról, amit jónak lát. Ha többet adna, vigyáznánk, hogy legföljebb minden második számban hozzunk belőle.”⁴⁶ A felkérésre megírt recenziót Hajnal

⁴¹ MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályuszhoz, 1932. február 20. – Klebelsberg gyakran publikált kultúrpolitikai írásokat a Pesti Naplóban. A napilap iránya liberális, „nemzeti szabadelvű” volt.

⁴² Ujváry Gábor: „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit” – Klebelsberg Kuno (1875–1932) megítéléséről és időszerűségéről. (I. rész) Magyar Szemle Új folyam XIX. 3–4. sz.. (II. rész) Magyar Szemle Új folyam XIX. 5–6. sz.

⁴³ Imre Sándor (1877–1945) pedagógus és művelődéspolitikus. 1918-tól, rövid megszakítással 1924-ig, adminisztratív államtitkári funkciót töltött be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. (1922-től kényszerszabadságon!) – Új Magyar Életrajzi Lexikon (főszerkesztő: Markó László) III. H–K kötet. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002. – Lehetséges, hogy Klebelsberg és a közte lévő feszültség, rossz viszony ebből az időszakból eredeztethető.

⁴⁴ Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei. I. rész. H. I. élete és önrajza, az ördögöségről szárnyra kelt mondák. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai, IV. kötet 7. sz. Debrecen, 1931. 218 1. – a munkát végül is Joó Tibor ismertette, I. Századok 1932. 1–3. sz. 64–67.

⁴⁵ Megjelent: *Balassa Brúnó: A latintanítás története. Neveléstörténeti forrástanulmány.* Budapest, 1930. 331 1. – Ismertette: Imre Sándor. Századok 1932. 4–6. sz. 214–219. – Mályusz kiemelése azt mutatja, hogy a levél olvasásakor már eldöntötte: a Balassa-kötet ismertetésére kéri fel Imre Sándort.

⁴⁶ Hajnal Mályusznak 1931. december 11. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

kukacoskodónak, ahogyan maga írta: „faszarágó”-nak tartotta, „de legalább ki-mondja az igazat” – fűzte hozzá.⁴⁷

Hajnal felfogásáról, munkamódszeréről sokat elárulnak azok a szerkesztői levelek, amelyeket Mályusznak küldött. Az egyik — 1932. április 26-a és május 6-a között folytatólagosan írt — levelében sorra veszi az évfolyamba számításba jöhető írásokat, és igen kritikusan említi meg Paulinyi Oszkár ismertetését,⁴⁸ amikor azt írja róla: „ha minden munkánál részletesen felsorolnánk, hogy mit mulasztott el, a legjelentéktelenebből kellene legtöbbet írjunk.” Hajnal megjegyzése éles volt, de egyszersmind igaz is. Szerinte a recenzens jóindulatú, tanári feddésben részesítette a mű szerzőjét, ahelyett inkább, hogy megmondaná „Sas irkáiban a szakszerű képzettségnek alig van nyoma.” Mindenképpen szükségesnek látta, hogy az ismertetés hangját megváltoztassa. Összevonásokkal tömörebbé és érthetőbbé tette a kritikát, a változtatásokhoz kérte Mályusz hozzájárulását.⁴⁹ Pár nap múlva már azt írta Mályusznak, hogy „csípjén” le belőle, ahol jónak látja, mert neki könnyebben megy az ilyen kurtítás, mint neki, aki kissé járatlan a Paulinyi által ismertetett témában.⁵⁰

Az adott viszonyok között — és a helyzet talán máig sem változott sokat — a szerkesztőknek kifinomult diplomáciai érzékkel kellett (volna) a folyóirat szakmaiságára (színvonalára) és egyszerre a személyi kérdésekre is tekintettel lenniük.

Az első időkben az igyekezet meg is volt bennük mindkét szempont ki-egyensúlyozott érvényesítésére. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne követtek volna el akár súlyosabb hibákat már az első években is. Ilyen volt pl. a Kornfeld-ív esete. Közelebbi adatunk nincs rá, de a levelezés alapján szinte biztosan állítható, hogy Kornfeld Móric⁵¹ művészet- és tudománypártoló mecénás 50. születésnapjára köszöntő íveket köröztek a Bölcsészettudományi Kar tanárai között 1932. november–decemberben. Az aláírók között szerepelt Hóman, Rávasz, Kornis, Szekfű, Deér stb.

⁴⁷ Hajnal Mályusznak 1932. április 26–május 6. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁴⁸ Megjelent: Századok 1932. 9–10. szám Szemle rovat, 459–465. Sas Andor: Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században. (Századunk, 1931. 1–3. szám). – Ein Latifundium frankischer Kirchenfürsten in den Nordostkarpathen, 1728–1746. (Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, 24. (1931) köt., 410–448. 1.). – Die wirtschaftlichen u. sozialen Verhältnisse der Juden auf dem Domínium Munkács-Szentmiklós im XVIII. Jahrhundert. (Jüdisches Archiv, II. évf., 1–7. füzet. Wien, 1929.)

⁴⁹ Hajnal Mályusznak 1932. április 26–május 6. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Kornfeld Móric Bethlen Istvánnal alapítója volt a Magyar Szemle Társaságnak (1927), és elindítója a Magyar Szemle — havonta megjelenő — folyóiratnak, amely a szellemtörténészek legfontosabb orgánuma lett — a Minerva mellett —, a 30-as években. Ezen kívül Kornfeld Móric, édesapjának (Kornfeld Zsigmond) emlékére nagyobb alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémia javára, és több más tudományos társulatot — közöttük a Magyar Történelmi Társulatot is — anyagilag rendszeresen támogatott. Szekfű számára így több okból is személyes presztízskérdés volt az ötvenedik születésnapját 1932. december 30-án betöltő Kornfeld Móric köszöntése. – Tekintve, hogy az aláírók egyike, Hóman Bálint, ekkor már — 1932. október 1-jétől —, vallás- és közoktatásügyi miniszter volt; követte Klebelsberg a Magyar Történelmi Társulat elnöki posztján is, és mint ilyen, a másfél éve kinevezett szerkesztőknek társulati felettese, nagyon is érthető, hogy Hajnal *kellő* alappal sajnálkozott Mályusz kijelentései miatt.

Hajnal némi hezitálás után szintén aláírta az ívet több olyan kollégájával egy időben, akik kifejezetten Mályusz negatív tartalmú kijelentésének hatására csatlakoztak a köszöntőkhöz. Mályusz kijelentette ugyanis, hogy nem szerepel „akárkikkel” még egy aláíró íven sem. Hajnal eleinte, sajátos megközelítéssel kurázsinnak tekintette Mályusz zsidó-ellenes kijelentéseit – kettőjük felfogása e kérdésben és ebben az időben még közel állt egymáshoz. Később már azon sajnálkozott, hogy nem tartotta vissza barátját, mert „Szekfű nem fogja egyszerű incidensnek felfogni. Amire bizonyára a legérzékenyebb, azt látja érintve ez esetben: az ő zsidótöke-háttérét. Meg vagyok győződve arról, hogy sokszor érzi félszeg helyzetét – bár igaz, hogy általában büszke erre az imponáló összeköttetésére.”⁵² Levelében Hajnal arra kapacitálta barátját, hogy Szekfűtől kérjen olyan „tisztességes ívet, amin magunkfajták szerepelnek.”⁵³ ... Kényelmetlen nekik, hogy nem vagy rajta, Kornfeldnek is feltűnhet. Akkor aztán nyugodtan aláírhatod, megfelelő társaságban”.⁵⁴

Szakmai szempontból érdekesen világítja meg szerkesztői módszerüket egy másik Hajnal levél, amely arról számolt be Mályusznak, hogy Deér és Kniezsa (szerkesztőségi felkérésre írt) cikküket felemásan készítették el. Deér részét a levélíró dicsérte, azt később önálló cikként közölte is a Századok,⁵⁵ de Kniezsa részével teljesen elutasító volt. Eredetileg egy számban, egymás után akarták mindkettőt közölni, de Hajnal ebben a levélben azonban arról írt, hogy ezt a szempontot nem lehetett érvényesíteni, és a következőket ajánlotta ezért szerkesztőtársának: „1) Vagy hirtelen átfésülöd Kniezsa részét, értelmesebbé teszed, – de akkor 2-3 napon belül meg kellene csinálnod. 2) Vagy nem hozzuk még ebben a számban [értelemszerűen: egyiket sem – P.L.]; ezt nem ajánlom, mert nem bízom abban, hogy Kniezsa érdemesnek tartja ezek után az alaposabb kidolgozást, 3) vagy Deér részét hozzuk csak módosított cím alatt. Ez lenne a legméltóbb válaszunk Kniezsa számára.”⁵⁶

Az első (1931.) évben a folyóirat szerkesztése feszített ütemű gyors és intenzív munkát követelt mindkettőjüktől. Hajnalt fárasztotta, idegileg „kikészítette” ez a munka, és már pár hónap múlva nagy megbánással gondolt vissza a megbízás elfogadására.⁵⁷ Hajnal ebben az „átkozódó” levelében azt is hangsúlyozta, hogy rosszkedvét jelentősen fokozta az elmúlt hónapokban Mályuszzal kialakult feszült viszonya is. Ingerültségének egyik oka az volt, hogy Mályusz

⁵² MTAK K Mályusz Elemér levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1932. december 27.

⁵³ Hajnal többek között még ezt is írta: „egy egyetemi tanárnak joga van ilyen figyelemre. Én is el voltam határozva, hogy megteszem [az ív aláírásának megtagadását – P.L.], ha ismeretlen zsidókkal raknak egybe.” Hajnal Mályusznak 1932. december 27. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁵⁴ MTAK K Mályusz Elemér levelezése, – Hajnal Mályusznak, 1932. december 27.

⁵⁵ Deér József: A Felvidék történetének újabb irodalma. I. Századok 1932. 1–3. sz. 13–34.

⁵⁶ Az utóbbi változatot fogadta el a két szerkesztő. Hajnal Mályusznak 1932. február 25. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

⁵⁷ „Ezerszer megátkoztam a Századokat, gyöngeségemet, hogy beugrottam; keserves napjaimat, mit vele töltöttem. (...) az 1931. évf. postamunka volt.” Rádásul nem volt elég nagy a választékuk, és emiatt gyakorlatilag „ami jött, azt nagyjából el kellett fogadni, sosem maradt a következő számra semmi, mindig újra kellett kezdeni.” A szerkesztők alapvető célja ebben az évben a szám és évfolyam elcsúszások megszüntetése volt. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése. Hajnal Mályusznak 1931. december 14.

egyre több írással kapcsolatban kifogásolta, hogy azok az ő tudomása és szakmai hozzájárulása nélkül jelentek meg. Hajnal azzal védekezett, hogy a számlaadások feszített üteme sok esetben nem tette lehetővé a Mályusz-féle szerkesztői észrevételek kivárását, mert akkor a számok továbbra is késve jelentek volna meg. Készséggel elismerte ugyanakkor, hogy több bakit is elkövetett egyes recenziók megjelentetésével kapcsolatban. Az egyik ilyen hiba volt pl. egy 1922-ben napvilágot látott lengyel kötetről szóló ismertetés közlése.⁵⁸ Elismerte, de egyben jogosnak is tartotta, hogy egyes szerzőkhöz közvetlenül, és nem Mályuszon keresztül, fordult. Sajnálkozott azon, hogy ez a megoldás Mályuszban gyanakvást váltott ki, amiért „egész paff voltam, de mérges is”. Fogadkozott, hogy a jövőben ezt a gyakorlatot nem folytatja — hiszen „negyedévünk” lesz minden számra —, és ismételten jelezte, hogy ezzel barátja és szerkesztőtársa tehermentesítését akarta elérni.⁵⁹ A panaszkodás mellett a levél utóiratában javasolt egy, a későbbiekben ezután következetesen használt bibliográfiai kiegészítést is azért, mert: „Több ism. példányt küldő kiadó kívánta, hogy az ismertetésben a kiadóállalatot tüntessük fel. Ezt hát rendszeresíteni kell.”⁶⁰

Még nem egészen egy éve voltak szerkesztők, amikor már komoly vitát váltott ki kettőjük között az előbb említett időigényes, szerkesztőségi munka. Hajnal bosszúsan írta Mályusznak: „oda jutottam, hogy mindenki személyes szívességnek tartja irányomban, ha tesz valamit. Te is így gondolkozol; lemondással fenyegetődzöl rögtön. Hát nekem egyénibb ügyem a Századok, mint Neked, vagy a többieknek? Mihelyt Te lemondasz, azzal már az én távozásom is adva van; kimondottan és határozottan csak veled együtt vállalkoztam. Sokféle oka van, hogy nem tudom bejelenteni a lemondást; egyik, ami remélhetőleg Veled is közös: nem akarok kárörvendést bizonyos oldalról: ami nemcsak minket [bántana, érintene – P.L.], hanem elsősorban Dom. ellen irányulna.”⁶¹

⁵⁸ *Dabrowski, dr. Jan: Wladyslaw I. Jagiellończyk na Wegrzech. 1440–1444. Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego-Warszawskiego. Tom II. Zeszyt I. Warszawa. 1922.* (Dabrowski János dr.: Jagiello I. Ulászló Magyarországon 1440–1444.) A varsói Tudományos Társulat történelmi értekezései. II. kötet. I. füzet. Warszawa, 1922. 208 o. – Századok 1931. évi 7–8. sz. 316–317. – *Divéky Adorján* ismertetése.

⁵⁹ „Ezentúl mindenesetre vigyázok, hogy ne írjak olyanoknak, akiket Te toboroztál, bár a sürgetés több oldalról csak hasznos. Mindent jól el lehetne intézni azzal, ha a lapon a kéziratok beküldését a Te címre kérnénk; ez rám nézve nagy munkamegtakarítást jelentene.” – MTAK K Mályusz Elemér levelezése. Hajnal Mályusznak 1931. december 14.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ A levél végén a szemrehányások és a számtervezet felvázolása után Hajnal magánemberi (baráti) reagálását olvashatjuk Mályusz közelgő házasságkötésének hírére, amelyről egy szegedi tanártársától értesült. Hajnal esküdözött, hogy a hírt titokban tartja, mégis első dolga volt Dománovszkyt erről tájékoztatni, jöllehet [vagy talán éppen ezért] tisztában volt „főnöke” pletykás természetével [esetleg még a sajátjával is]. Nem volt meglepő, amikor néhány napon belül az egész szakma tudomást szerzett Mályusz Elemér és Császár Edit rövid időn belüli — tervezett és várható — egybekeléséről. Mályusz szemrehányással illette Hajnalt — a szerinte — ideje korán nyilvánosságra került tervének megszűnésével kapcsolatban, amire barátja a következőt válaszolta: „... azt hittem, nyilvános-féle a dolog már. Mindenesetre tudom, hogy kívánnál házasodni; a szerkesztés ügyében igyekezlek tőlem telhetőleg tehermentesíteni, ha már másutt nem is tudnék kezded járni.” tette hozzá a végén, némileg kétértelműen megfogalmazott (kajánkodó) félmondattal. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése. Hajnal Mályusznak 1932. január 8.

Századok és szakmaiság

A Századok körül már néhány hónapon belül nyilvánvalóvá vált, hogy a szakma nem fogadta egyöntetű lelkesedéssel a két új szerkesztő kinevezését. Hajnal, 1931. július 4-én írt, Domanovszkynak elküldött levele arról tanúskodik, hogy munkájuk megkezdése után pár hónappal, már komoly ellentéteket generáltak a szakmán belül. Hajnal levelében ugyan örömét fejezte ki, hogy Eckhart beküldött egy ismertetést, „*azt hiszem jó lesz mindjárt a jövő számban hozni. Ugyanis Elemérrel már attól féltünk, hogy Szekfű–Eckharték bojkottálni fogják a »Századok«-at.* [Saját kiemelésem – P.L.] Én pl. írtam a Napkeletbe⁶² az Új utakról⁶³ ismertetést, amiben kissé megróttam Eckhart éles hangját. Erre úgy Eckhart Ferenc, mint Sándor visszaküldték a lapot, sőt Sándor le is mondott ott a tudományos rovat vezetéséről: Ferenc pedig igen fanyarul kezelt engem; felesége alig fogadja köszönésemet.”⁶⁴

Hajnal ezt az esetet úgy fogta fel, hogy az előjele lehet egy a Századokkal szembeni bojkottnak, és még attól is tartott, hogy ha Mályusz cikke az Eckhart-vitáról megjelenik,⁶⁵ az még súlyosbítani fogja a szerkesztőség elszigetelődését. A helyzet kedvezőtlenül alakult. Hajnal már azt is eredménynek könyvelte el, amikor beszámolt Szekfűvel való találkozásáról, arról, milyen jólesően fogadta,

⁶² A Napkelet folyóiratot Tormay Cecille alapította 1923-ban, és 1940-ben szűnt meg. – „Bevalott célja az akkor úgynevezett keresztény megújulás irodalmi szolgálata volt s be nem vallottan a Nyugat ellensúlyozása.” *Schöpflin Aladár*: Búcsú a Napkeletől – Nyugat, 1940. 10. sz.

⁶³ Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. 269–320. – Az egész kötetről Domanovszky Sándor írt ismertetést a Századok 1931. évi 7–8. számába, 273–279. A recenzens részletesen kitért a kötetben megjelent cikk által kiváltott ún. Eckhart vitára is. Külön pontokba foglalta és nemcsak elfogadta, hanem kihangsúlyozta a tanulmány vitathatatlan érdemeit, másrészt mintegy az előzővel szembeállítva éles kritikát gyakorolt Hóman és Szekfű írásáról, magára haragítva a történész közélet két hatalmasságát. (277.)

⁶⁴ Hajnal Domanovszkynak 1931. július 3. – MTAK K Ms 4524/391 Domanovszky hagyaték.

⁶⁵ Megjelent: Századok, 1931. 9–10. sz. 406–419. „(...) a tanulmány a szellemtörténeti részek mellett éppen nem hanyagolja el a ma egyesek által bizonyos megvetéssel emlegetett „pozitivistá” szempontokat sem. Szerintünk Eckhart tanulmányának egyik értéke éppen a szellemtörténeti és pozitivistá irányok összekapcsolása.” 406. – Hajnal vélekedése Mályusz cikkéről csak úgy értelmezhető, ha annak volt egy előzetes variációja. A cikk ugyanis Eckhart Ferencnek „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent tanulmányát [„Jog- és alkotmánytörténet”] mérsékeltlen bírálta, és komolyan dicsérte. Mályusz ebben a cikkben a jogászai észrevételek (éles bírálatok) ellen fogalmazott meg kemény kritikát, azokat nemcsak elavultnak, hanem sokszor tudománytalanok és parlaginak állította be. Kifejezetten és élesen visszaütöztette azt is, hogy politikusok (a parlamentben az igazságügyi miniszter, Zsitvay Tibor intézett kirohanást Eckhart ellen, az is igaz, hogy Klebelsberg viszont határozottan kiállt mellette) avatkozzanak bele a tudományos vitákba, mert ezt a tudomány szabadsága elleni támadásnak lehet tekinteni. 419. – Mályusz kitért összefoglalójában arra is, hogy a miniszter: nem arra figyelmeztette a szerzőt [Eckhart Ferencet], hogy máskor előbb a szakkörökkel vitassa meg kutatásainak eredményeit, és csak azután közölje azokat a nagyközönségnek szánt tanulmányban, hanem arra intette, hogy „várja meg azt az időt, amikor a magyar közvélemény hajlandó elfogadni az ő érveinek súlyát, amikor meg tudja győzni a magyar közvéleményt arról, hogy tanítása megfelel a magyar jogászai közvéleménynek.” 418. „Mondanunk sem kell, hogy mindez a tudomány halálát jelentené. A közvélemény nem lehet a tudomány kerékkötője,” 419. – írta ismertetőjében Mályusz Elemér. A vita-ismertető utolsó bekezdésének megmaradt korrektúra-példánya azt is mutatja, hogy Mályusz Hajnal stílárts és „politikai” szempontokra figyelő javításait elfogadta, és saját korrektúráját annak megfelelően javította.

hogy tanítványától, Komoróczy Györgytől is megjelenik egy írás a folyóiratban. Még olyan gesztusokat is pozitívumként élt meg, amikor Eckhart Sándor kijelentette, hogy nem Hajnalra, hanem a Napkeletre haragszik,⁶⁶ ami azért is különös, mert valójában az, amit megtámadtatásnak élt meg, az végül is Hajnal cikke volt, az ő véleményét fejezte ki. A barátságos beszélgetést Eckhart arra is felhasználta, hogy egy Lelkes⁶⁷ [egy évtizeddel később, — Hajnal dékánása idején is — a dékáni hivatal titkára – P.L.] nevű tanítványa írását ajánlotta megjelentetni a Századokban, aki a Pulszky-féle szabadkőműves összeköttetéséről kutat Párizsban. Hajnal szerint „(...) a téma megfelelő lenne”. – Örömmel számolt be Domanovszkynak Markó Árpád értekezéséről, egyetlen problémaként a cikkhez tartozó öt [térkép]vázlatot említette meg abban a reményben, hogy azok elkészítése nem ütközik majd akadályba.⁶⁸

A szerkesztők még egy évet sem töltöttek el új beosztásukban, amikor már határozottan kialakult ellentétborral találták magukat szemben. Az általánosan elfogadott történeti irányvonal követői, a szellemtörténészek egy jól körülhatárolható csoportja — Szekfű vezetésével — a Századok szerkesztőinek minden lépését görcsös alá vették. Igen kritikusan viszonyult a Századokhoz a két Eckhart fivér. A csoport „szélén” foglalt helyet Joó Tibor, a hezitálók közé tartozott, de rövidesen csatlakozott a bírálókhöz Déer József. Legnagyobb hatalmú támogatójuk azonban kétségtelenül Hóman Bálint volt, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium miniszteri posztjának várományosa.

A csoport minden eszközt bevetett az új szellemiségű folyóirat „helyes útra tereléséhez”, Szekfű publikálási bojkott alá helyezte, mások a Napkeletet kívánták felhasználni ellene. Mindezek ellenére sokan továbbra is a Századokban jelentették meg tanulmányaikat. Ezt a két szerkesztő örömmel fogadta, noha ez egyáltalán nem jelentette a „blokádt” felszámolását.

A Századok helyzetét még nehezítette az is, hogy egy egységes szellemtörténeti táborral szemben a három szerkesztő történeti koncepciója eltért egymástól. Mályusz Elemér népiségtörténeti iránya elkülönült Domanovszky gazdaságtörténeti iskolájától, nemkülönben Hajnal történeti realizmusától, a „szociológiai” szemlélettől. Mályusz a népiségtörténeti irányt szellemtörténeti alapozásúnak fogta fel, míg Hajnal „történeti realizmusa” szemben állt ezzel, a Domanovszky-féle művelődéstörténet és az irányítása alatt működő agrártörténeti iskola is egy egészen más irányt követett. Tekintettel azonban a folyóirat helyzetére, felismerve az ellentábor erejét, maguk is „egységfrontot” alkottak,

⁶⁶ Hajnal Domanovszkynak küldött levelében arról írt: „...örülök, hogy Eckhart beküldte ismertetését, azt hiszem jó lesz a jövő számban hozni. Ugyanis Elemérrel már attól féltünk, hogy Szekfű–Eckharték bojkottálni fogják a »Századokat«. Én pl. írtam a Napkeletbe az új utakról ismerttetést, amiben kissé megróttam Eckhart éles hangját.” – MTAK K Ms 4524/391 Kaposvár 1931. július 3.

⁶⁷ A kutatás eredményeit összefoglaló munkáról – *Lelkes István: A magyar–francia barátság aranykora. 1879–1889. Fejezet a magyar liberalizmus történetéből.* Budapest, 1932. Sárkány-Nyomda Részvénytársaság. 322 o. — Századok 1933. évi 9–10 sz. 470–472. o. *Bariska Mihály* ismertetése. – Hajnal Domanovszkynak 1931. július 3. – MTAK K Ms 4524/391 Domanovszky hagyaték.

⁶⁸ Megjelent: *Markó Árpád: A szomolányi kuruc győzelem.* (1704. május 28.) Századok, 1931. 7–8. sz. 233–258. – Az öt térképemelléklet rendben megjelent. – Hajnal Domanovszkynak 1931. július 3. – MTAK K Ms 4524/391 Domanovszky hagyaték.

igyekezetük arra irányult, hogy — miután tisztában voltak az erőviszonyokkal — gesztusokkal próbálják bizonyítani pártatlanságukat a megjelenő cikkek „szellemiségét” érintő kérdésekben, ugyanakkor a korábbinál jobban akarták ki-egyensúlyozni a különböző irányzatok jelentkezését a folyóirat egyes számaiban.

A szerkesztők nagy igyekezettel kezdték munkájukat, és elsősorban azt szerették volna elérni, hogy a megjelenési lemaradást behozzák. Természetesen ez csak úgy volt lehetséges, hogy továbbra is fenntartották az összevont számokat és az így korlátozott terjedelmet. Ugyanakkor erre az időre a folyóirat túljutott saját — a gazdasági recesszióval párhuzamosan zajló — válságának mélypontján is. Utoljára az 1929–30. (63–64.) évfolyam volt olyan összevont kötet, amely egy év (eleve csökkentett) terjedelmének terhére két évfolyamot jelentett meg. 1931-től kezdve minden év (évfolyam) önálló kötetként jelent meg [ezt követően csak a II. világháború után jelent meg két évfolyam egy kötetben, az 1945–46. évi 79–80. évfolyam – P.L.]. Hajnal egyik — 1931. november 2-i — levelében, komoly sikerként elkönyvelve, örömmel számolt be Domanovszky-nak arról, hogy az 1931. évi utolsó szám a következő év január elején megjelenhet. Ugyanebben a levelében egy érdekes kezdeményezésről is hírt adott: „Váczy ajánlkozott, hogy a Századokban felel Babits cikkére a »Nyugat«-ban, a szellemtörténetről [írottakra – P.L.]. Babits cikkét nem olvastam.⁶⁹ Rém csábító az ajánlat; elevenítő dolog lenne. Mályuszt megkérdeztem, ő sem ellenzi. De mindketten egyik vagyunk abban, hogy előre meg kell mondani Váczy-nak, hogy a kérdés kényes, fenntartjuk magunknak az esetleges változtatásokra való kérést. – Mi a véleményed, mit válaszoljak neki?”⁷⁰

⁶⁹ Babits cikke a Nyugat 1931. évi 17. és 18. számában jelent meg 11 kisebb fejezetben. Az utolsóban így összegezte álláspontját: „Ne becsülném oly sokra a szellemtörténet tudományos útnyitását, ne érezném munkásaival magamat is sokban annyira egynek és cinkosnak: nem furdalna eredendő bűne, mely voltaképp korunk szellemének bűne. Közvádoló ügyész, sem lándzsaszegező Don Quihotte nem vagyok; inkább tisztelő társ és kortárs. A szellemtörténetet a kor szülte, ez a megzavart hitű kor, melynek mindannyian gyermekei vagyunk, akik élünk. Tehet ő róla, hogy csak a változó felhőket látja s nem az örök csillagokat? Azt látja, ami ma látható. A szellemtörténet bizonyonnyal örökölte a kor gondolkodási hibáit és képtelenségeit, melyektől talán egyetlen mai gondolat sem tud egészen ment maradni. Követ ezért nem vethetünk reá; de, kívülről nézve, segíthetünk neki az önismeretben. Bár hasonlítanának a gondolkodás hibái azokhoz a betegségekhez melyek elmúlnak, mihelyt tudatossá válnak! Ez, sajnos, nincsen így. A betegséget ezúttal nem gyógyítja meg az önismeret. De lényegesen csökkenti a betegség veszélyeit. Ez a betegség, az igazi mal du siècle, a szellemtörténeti irányzatban sajátos módon vegyül az egészség vágyával; a szellemtörténetet részben épp ez a vágy hozta létre. Azoknak a vágya, akik nem tudtak megelégedni a sivár pozitívizmus hit, szempont és mérték nélküli ténygyűjtésével, s szempontot és mértéket kerestek. Egyelőre nagyon relatív mértéket találtak: de ez a mérték jó és használható a tudomány közvetlen céljaira. Mérd őket is a saját mértékükkel: s az ítélet kedvező lesz. S ki tud ma jobb mértéket?” <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> a letöltés időpontja: 2009. 10. 30. (l. a Nyugat 1931. október 1-jén és dec. 16-án megjelent számaikat.) – Váczy Péter „válasza” nem jelent meg a Századokban, ellenben a Nyugat 1932. év 2. számának a Figyelő rovatában: Hozzászólások Babits Mihály tanulmányához. I. Váczy Péter [ő volt az első hozzászóló]. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/16520.htm> a letöltés időpontja: 2009. 11. 04.

⁷⁰ MTA K Ms 4524/393 – 1931. november 2. Domanovszky Sándor hagyatéka.

Mályusz feledve a sok-sok súrlódást, évtizedek távlatából visszatekintve „csak a szépre” emlékezett a Hajnallal (és Domanovszkyval) négy éven át végzett szerkesztőségi munkájára: „Nagyszerű megnyugvás volt számomra, hogy szerkesztőtársaimmal soha nem kellett vitáznom, nem elleneztek még oly, bizarrnak nevezhető technikai megoldást sem, hogy Váczy Péter folyóirat cikkét, A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon-t két recenziussal, Barta Jánossal filológiai szemszögből, Eckhart Ferencsel jogtörténetiből ismertessem (1934. 239.).”⁷¹ [Hozzátehetjük ehhez, hogy korábban éppen Mályusz volt, aki elutasította a kettős recenziót a lavina-effektustól való félelmében.⁷²] Mályusz szerkesztői koncepciója az volt, hogy a Századok lehetőleg minden magyar történeti munkáról hozzon ismertetést, de egyúttal nagyon fontosnak tartotta azt is, hogy a recenzensek olyanok legyenek, akik szakterületükön jól eligazodnak, a recenziókat szakértőként készítik el. Olyan esetben, amikor egy-egy munkára ilyen szakembert a magyarok között nem lehetett találni, indokoltnak tartotta külföldi szaktörténész felkérését az ismertetés megírására. Horváth Konstantin, zirci perjel Johannes Lemovicensis c. könyvének recenziójára pl. a bécsi Konrád Heilig-et sikerült megnyernie, aki megmutatta, „milyennek kell lennie a mintaszerű, tanulságos bírálatnak”.⁷³ Mályusz úgy emlékezett erre a számra, hogy abban két másik — magyar — szerző által írott ismertetés arra volt bizonyos, hogy Magyarország a történetírás kérdéseiben európai színvonalú munkákat képes produkálni.⁷⁴ Mályusz emlékirataiban némileg átszínezte ezeket az éveket. A szerkesztési munka közben kialakult feszültségeket, zsörtölődéseket és veszekedéseket jobbra felelte, inkább emlékezett arra, hogy jó ízlése, az új eredmények iránti érzékenysége, a gyorsan kialakuló szakmai véleménye nagyon gyakran, szinte minden ellenállás nélkül érvényesült kettőjük együttműködésében.

Domanovszky helyzete is megváltozott a két szerkesztő kinevezésével egy időben. Nem nehezedett rá teljes súllyal a folyóirat összes problémája, Hajnal és Mályusz nagymértékben tehermentesítették őt. Általában csak kényes kérdésekben kérték tanácsát vagy bízták rá a döntést; egyébként egy-egy szám kialakult, végső tervezetével keresték meg, néhány más esetben, váratlan helyzetekben, kikérték véleményét, vagy javaslatát.⁷⁵ Fenntartotta magának a jogot,

⁷¹ *Mályusz Elemér*: Emlékirat. Kézirat. A Mályusz-család és Soós István engedélyével, amelyet ez úton is hálásan köszönök. (Továbbiakban: *Mályusz*: Emlékirat) Népiségtörténet c. fejezet; a két egyoldalas ismertetés megjelent: *Századok* 1934. 4–6. sz. 239–240.

⁷² MTA K Mályusz levelezése, – Hajnal Mályuszhoz, 1931. május 2.

⁷³ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezete) – Johannes Lemovicensis (abbatis de Zirc 1208–1218) opera omnia. Auctore dr. Constantino Horváth. (I–III., Zirci könyvek II–IV.) Veszprém, Egyházmegyei könyvnyomda, 1932. XXIV+ 88+197; 15+578; 19+298 o. – *Századok* 1933. 9–10. sz. 445–451.

⁷⁴ Deér József recenziója Galla Ferenc munkájáról: A clunyi reform hatása Magyarországon. (A Szent István Akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztályainak felolvasásai. 2. köt., 4. sz.). Pécs, 1931. 148 o. – *Századok* 1933. 9–10. sz. 437–445., valamint Kring (Komjáthy) Miklós ismertetése: Házi Jenő könyvéről: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1925–1931. I. rész. 4. k. L + 430 1., 5. k. XLVI + 430 1, 6. k. XL + 425 1, 7. k. XXXIII + 465 1.; II. rész, 1. k. XX + 479 1, 2. k. XII + 492 1. – *Századok* 1933. 9–10. sz. 451–455. Ezeket az ismertetések emelte ki visszaemlékezéseiben. *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezete)

⁷⁵ A *Századok* 1932. 1–3. és 4–6. számában jelent meg Klebelsberg Kunó társulati elnökként elmondott két beszéde, de a szerkesztésre átadott szöveg nagyon nehezen készült el [Klebelsberg ek-

hogy Harpagonként⁷⁶ felügyeljen a folyóirat anyagi ügyeire, és — gyakran kifejezetten pénzügyi szempontok szerint — megszabta az egyes számok végső terjedelmét. Így ekkor, ebben az évben az egyes összevont számok együttes terjedelme nem haladhatta meg a 8 nyomdai ívet [B/5-ös formátumban ez 128, éves szinten 640 nyomtatott oldalnak felelt meg– PL.]. Ezt nem lehetett mindig teljesíteni, mert a kéziratok alapján elég nehezen tudták előre kiszámítani az egyes füzetek nyomtatott terjedelmét. Domanovszky terjedelem-túllépést csak igen ritkán hagyott jóvá, gyakran, így például az első (1931.) és a második évben (1932) is a főszerkesztő által engedélyezett oldalszám alatt maradtak.⁷⁷ 1933-ban a Századok éves terjedelme meghaladta ugyan a 40 nyomdai ívet, (653 o.) de az évfolyam — az egyes összevont számoktól elkülönítve — magában foglalta a „pótfüzet” 173 oldalát is (e nélkül a folyóirat terjedelme az „engedélyezett” 30 nyomdai ív, azaz 480 oldal volt). A pótfüzet megjelenetéséhez egyébként — minden esetben — külön juttatás, adomány volt szükséges, de az volt a felfogás, hogy az a folyóirat természetes részét képezi. Ezt 1933-ban úgy jelezték, hogy a Századok oldalszáma folytatódott tovább, „végig futott”, ahol a pótfüzet kezdődött, ott 1-től szögletes zárójelben feltüntették a melléklet megfelelő oldalszámát is.

Szekfű és a Századok

Mályusz a fővárosba visszakérülve, minden más munkája mellett újult erővel tovább folytatta — az 1920-as években elkezdett, a Három nemzedék koncepcióját érintő — vitáját Szekfűvel, mert úgy vélte: semmi nyoma nincs annak, hogy a bírált fél korábbi álláspontját akárcsak némileg is korrigálta volna. Hómannel, aki egyébként támogatta egy, az ő vezetésével megalakítandó, népiségtörténeti kutatócsoport létrehozását, a Magyar történetet ért bírálati miatt került szembe, amely azután később éles összecsapásokhoz vezetett. Szegedről elkerülve Mályusz és Deér pályája elvált egymástól, nem sok idő kellett hozzá, hogy közöttük is kemény szakmai vita alakuljon ki.

Mályusz „felügyelete” alól kiszabaduló Deér egyre inkább Szekfű követőjévé vált, és a hol erősödő, hol csituló Mályusz–Szekfű vitában, korábbi mentorával szembeszállva, Szekfű oldalára állt. Deér mindkettőjüknek tanítványa volt, ezért érthető volt az a törekvése, hogy kivonja magát ebből az elhúzó harcából. Így, noha Deér szerette volna elkerülni a nyílt kenyértörést és kompro-

kor már súlyos betegségével küzdött]. Hajnal ezt írta Mályusznak: „a szám megint Klebi miatt akad meg. Tudod, hogy Tört. társulati elnöki beszédét közölnünk kell; most mondja Dom., hogy pécsi Janus Pannonius beszédét is hozzá rakja, két Hunyadi-beszéd címen. (...) Ily módon nem tudom, ne hagyjuk-e el megint Meszlényi cikkét. Klebi ugyan azt állítja, hogy kb. egy ív lesz csak az övé, de bizonyára több lesz. A szám csak 7 ív lehet; ebből hivatalos rész kb. 1 ív, mert pénztári számadás is jön. Egyszóval ismertetésre, s szemlére kb. 2 1 ív maradna, Meszlényi cikke nélkül is.” – MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Májusához, 1932. május 14.

⁷⁶ Hajnal egy másik levelében említést tesz arról, hogy a Szemle rovatban megjelent ismertetést borgis-szal (9 pont) szedték, amely elkerülte a figyelmüket. Hajnal szerette volna, ha újraseddik petítiből, de Domanovszky nem engedte, mert ez 40 pengő plusz kiadást jelentett volna. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályusznak 1932. június 7.

⁷⁷ A Századok 1931-ben 460, 1932-ben 492 oldalon jelent meg.

misszumra törekedett, Mályusz nem „bocsátott” meg neki, inkább vállalta a sokfrontos küzdelmet.

Mályusz a harmincas évek közepére azután gyakorlatilag minden szakmai „nagyágyúval” szembekerült. Két szerkesztőtársával csak azért maradt meg — lassan-lassan felületessé váló — jó viszonya, mert a népiségtörténet igazi ellenfelének a Szekfű nevével fémjelzett szellemtörténeti irányzatot tartotta, amiben igaza is volt.

A Szekfű és Hajnal közötti viszony bonyolultabb volt, és alaposabb vizsgálatot igényelne. Hajnalnak Mályuszhoz fűződő barátságát is külön tanulmányban kellene elemezni, valamint azt is, hogy Mályusz személyisége mennyire játszott szerepet kettőjük — Hajnal és Szekfű — konfrontációjában. Köztudomású, hogy Hajnal nem tartozott Szekfű baráti köréhez, ezt már Mályusszal sok éve tartó barátsága is lehetetlenné tette. Kapcsolatuk a Századok szerkesztőségének kibővítésétől kezdve rossz volt, dacára annak, hogy kinevezésüket az igazgatóválasztmány ülésén⁷⁸ Szekfű nem ellenezte. Hajnal, amikor a szerkesztői munka megkezdése után szembesült — először gyanú formájában, majd bizonyossággként — azzal, hogy Szekfű bojkottálja a folyóiratot, a maga szokásos vehemenciájával, többször is „hidegséggel” vádolta őt, mert nemcsak cikket, de ismertetést sem volt hajlandó a Századok számára írni. Előfordult viszont többször is, hogy olyan ismertetést küldött „át” a Századok szerkesztőségébe, amelyet a Magyar Szemlében — különféle okok miatt — nem tudtak megjelentetni.

Hajnal vádjait Szekfű könnyedén és elegánsan utasította vissza: „azért, mert nem helyeselek *mindent*, s ezt őszintén megmondom, még nem kell *hidegséget* feltételezni...” – írta neki.⁷⁹ Az viszont tény, hogy Szekfű, aki a Magyar Szemle alapító szerkesztője is volt,⁸⁰ egyre többet publikált ebben a folyóiratban, valamint a Minervában is, amelyet a szellemtörténészek a „Szemle” mellett mindig is saját orgánumuknak tekintettek. Néhány évvel később (l. alább) viszont Szekfű maga is elismerte és indokoltak tartotta a Századokkal szembeni fenntartását, általa következetesen megtartott tudományos bojkottját.

Az új szerkesztőkkel szembeni ellenállást tovább erősítette az a tendenciózus folyamat, hogy a Századokban Hajnal és Mályusz szerkesztése, illetve Domanovszky főszerkesztése alatt fokozatosan visszaszorult a korábban meghatározó vonalat jelentő — Szekfűhöz köthető — szellemtörténeti irány, és egyre jobban teret nyert a gazdaság- és társadalomtörténet.⁸¹ Ez nem Domanovszky „érdeme” volt, hanem a másik két szerkesztőé, akik gyakorlatilag szabad kezet kaptak a folyóirat irányának meghatározásában. A váltás világos és szembetű-

⁷⁸ L. az ülés összefoglalóját: Századok, 1931. LXV. évfolyam, 1–3. szám 110–111.

⁷⁹ MTAK K Ms 5385/400. – 1932. február 10.

⁸⁰ Magyar Szemle politikai beállítottsága reformkonzervatív, a történeti folyamatok vizsgálatában szellemtörténeti felfogású volt. 1944-ben a német megszállás elleni tiltakozásul beszüntette megjelenését. 1947 decemberében a Magyar Szemle Társaság — mivel a folyóiratot nem tudta újraindítani — kimondta feloszlását, vagyónát a Magyar Tudományos Akadémia kapta meg. – V. ö. 50. jegyzet

⁸¹ Ezt Hajnal a 40-es évek elején kiegyensúlyozott helyzetnek nevezte azért is, mert a szellemtörténészek jó része (Deér, Joó és mások) továbbra is rendszeresen publikáltak a Századokban, de nem a pozitívista szemléletű történetírás, és nem az új történeti irányok, irányzatok rovására.

nő volt, olyannyira, hogy — a bojkott mellett — határozott ellenlépéseket is indokált. Szekfű ekkor kezdte komolyan mérlegelni egy Katolikus Történeti Egylet⁸² megalakításának tervét, amely nyíltan a Társulat riválisaként kívánta meghatározni önmagát. A terv nemcsak a Társulat, hanem (egy folyóirat⁸³ indításának szándékával) a Századok ellen is irányult.⁸⁴ Az ilyen megfontolások alapján létrehozott *Regnum*, az eredeti tervekkel ellentétben, már kiadásának első évében (1936-ban) kifejezetten egyháztörténeti tematikával jelent meg, és továbbra is ezen a területen kívánt maradni, amely nem állt Szekfű szándéká-

⁸² Szekfű Gyula 1935-ben hozta létre — nagyrészt tanítványaiból — a *Magyar Katolikus Történelem Munkaközösségét*, amelynek ő lett az elnöke. A Munkaközösség 1935. június 29-én, az esztergomi nyári egyetem keretében sorra került „történelem-kongresszuson” alakult meg. A kongresszust megelőzően Szekfű a sajtóban is közzétette, hogy elsősorban a fiatal, tehetséges katolikus történészek részvételére számít. Felhívta a figyelmet az egyháztörténet-írás nehéz helyzetére: megszűntek a katolikus történeti kiadványok, a korábbi sikeres periodikák; alig van publikálási lehetőség. (Még leginkább a *Vigília* vagy a *Katolikus Szemle* jöhetett ebből a szempontból szóba.) A Szent István Társulat, a Szent István Akadémia is közömbös [volt] az egyháztörténet művelői iránt, miközben a protestáns egyháztörténet-írás fellendült. (...) A kongresszuson létrejött Munkaközösség szerzői gárdájára támaszkodva 1936-tól jelent meg a *Regnum*. Egyháztörténeti Évkönyv című periodika. (...) A *Regnum*-ban megjelent írások szándékuk szerint műhelytanulmányok voltak egy tervbe vett, átfogó magyar katolikus egyháztörténet megírásához. (...) Szekfűék elképzelése szerint a katolikus egyháztörténet 5 kötetben jelent volna meg. Szekfű közvetlen munkatársai részint mint szerzők, részint mint szerkesztők Balanyi György ([1886–1963] piarista, történettudós, egyetemi tanár, az MTA I. tagja [1938–49]) és Galla Ferenc ([1888–1977] r. k. pap, egyetemi tanár, egyháztörténész, pápai prelátus) egyetemi tanárok voltak. A tervezet előterjesztői elsősorban azzal próbálták megnyerni a püspöki kar jóváhagyását és megkapni anyagi támogatását, az évi 10 000 pengőt, hogy rámutattak a „protestáns veszélyre”, nevezetesen arra, hogy Mályusz vezetésével ők már írják a maguk egyháztörténetét. A sorozat összköltsége 50 000 pengőt tett volna ki. A püspökök nem fogadták nagy lelkesedéssel Szekfű javaslatát. Inkább azt szerették volna, ha az egyházmegyei levéltárak anyagának feltárására koncentrálnának, és egyházmegye-történetek készülnek az átfogó monográfia megírása előtt. – <http://www.tankonyvtar.hu/katolikus-vallas/katolikus-egyhaz-080903-42#d4e7634> – a letöltés időpontja: 2009. 10. 14. – Szekfű (és mások) mellett Vanyó Tihamér bencés-rendi szerzetes, történész is nagy szerepet vállalt a *Regnum* 1936-ban történt megjelenítésében, valamint a *Regnum* Egyháztörténeti Munkaközösség létrehozásában is. A százéves Vanyó Tihamért köszöntve az Új Emberben Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát, méltatásában írta róla: „Tihamér atya egyike volt azoknak a pályakezdő egyháztörténészeknek, akikre építve a professzor [Szekfű – P.L.] újra akarta írni a magyar barokk történetét. Tagja lett a Szekfű köré szerveződő munkaközösségnek, a *Regnum*-nak, amelynek tudományos tevékenysége, illetve az általuk kiadott évkönyv a magyar katolikus egyháztörténet-írás egyik csúcspontjának tekinthető.” Új Ember 2005. 03. 13. – <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2005.03.13/0402.html> – a letöltés időpontja 2009. 10. 13.

⁸³ Egy, a Századoktól független vagy azzal szemben álló folyóirat indítása már jóval korábban, 1932-ben felvetődött. Hajnal egyik levelében kifejezett aggodalommal írt arról, hogy „Grünwald többször elejtett célzásokat, hogy legjobb lenne a Szekfű-stb. irány számára új tört. folyóirat alapítása [Mályusz kiemelése]. Más okokból is az a benyomásom, hogy komolyan gondolkoznak ezen. Szekfű, hiúságában sértve, képes bárhonnán is pénzt teremteni rá. És akkor összes jobb munkatársaink átmennek oda; de az újság ingere az előfizetők jó részét is oda viszi. Mi egyedül maradunk Lukinich-csal s hasonlókcal. Ezt jól meg kell fontolni s a Századokat mielőbb valóban pártatlan, a modern irájt [sic!] is méltó lappá tenni. Értsd: Szekfű érdemeit is méltatni, tárgyilagos kritikával. Gondolkozz ezen. Nem szabad úgy éreznünk magunkat, mint akiknek birtokában lesz örökké az egyetlen tört. folyóirat.” MTAK K Mályusz Elemér levelezése, Hajnal Mályusznak 1932. január 21.

⁸⁴ Károlyi Árpád levele Hajnalhoz 1934. július 26. A levélíró aggodalommal szólt ezekről a tervekről, a történelem-társadalom megosztottságáról. Többek között azt írta, hogy ezekben a szervezkedésekben: „(...) Szekfűt inkább tán Domanovszky és Mályusz objektív bírálati és észrevételei elleni harag fűti.” – MTAK K Ms 5385/222. Budapest, 1934. július 26. – Hajnal István hagyatéka

val szöges ellentétben, de azzal, hogy évkönyvként került kiadásra, a rendszeresen megjelenő periodikákkal nem vehette fel a versenyt, nem tudta betölteni azt a funkciót, amit neki szántak.

A Társulattal és a Századok szerkesztésével, irányultságával elégedetlen történészek (Szekfű támogatását élvezve) már Hajnal és Mályusz szerkesztői munkájának első éveiben (1931–1932-ben) kísérletet tettek egy kifejezetten szak[szellem]történeti ellenfolyóirat kiadására. A Mályusszal félelmét megosztó Hajnal egyik levelében igazat adott barátjának abban a vonatkozásban, hogy „(...) egy új szellemtört.-i folyóirat [Mályusz aláhúzása – P.L.] egyelőre katasztrofális lenne: két év múlva már kiállnánk vele. Csak bírjuk a munkát”.⁸⁵ Mint utóbb kiderült, a híresztelések nem voltak komolyak.

A sikertelen próbálkozások sorában új ötletként merült fel — az 1930-as évek végén — egy népszerű történelmi periodika megjelentetésének lehetősége. A javaslatot Lukinich Imre professzor, társulati alelnök terjesztette elő, de Hajnal kezdettől fogva arra gyanakodott, hogy a folyóiratot a Századok konkurenseként (háttérből irányítva) *mások*, a történészfront *velük ellentétes* oldalán állók kívánják megindítani, a Századokétól lényegesen eltérő profillal. Hajnal annyira belelovalta magát ebbe a helyzetbe egy vita közben, oly mértékben volt meggyőződve feltevése igazáról, hogy dühében — csak a gyanú és nem a bizonyosság alapján — megbántotta Lukinichot. – Elhamarkodott vádaskodása miatt később a helyzetet, hogy „én akarom az új folyóiratot, de mint a Századokkal együttes vállalkozást, mindenki lelkes részvételével, semmi rivalizálással.”⁸⁶ – Erősítette Hajnal gyanúját, hogy többen ismételtén azt javasolták: a népszerű folyóirat szerkesztését bízzák Lukinich Imrére. Lukinich⁸⁷ szerkesztői kvalitásairól Hajnalnak ugyanis igen rossz véleménye volt (a fenti összeszólalkozásnak is ez állt a háttérében), ezért el sem tudta képzelni, hogy helyette ne mások szerkesszék az „ellenfolyóiratot”, szerinte egyszerű „strómanként” akarták felhasználni az egyébként népszerű egyetemi tanárt és társulati alelnököt.

Hajnal ekkor úgy érezte, hogy ha a hír igaz, akkor a Századok pozíciója elleni, átfogó támadásról van szó. Arra jutott, hogy a folyóirat presztízsének megőrzését csak úgy lehet biztosítani, ha lemond szerkesztői megbízatásáról, és visszaadja azt Domanovszkynak,⁸⁸ aki szintén (mint Lukinich) alelnöke a Társulatnak, „mert csak így lehet a két folyóirat számára az egyenlő lehetőségeket biztosítani.”⁸⁹ Előző levele után négy nappal — idegesen és kapkodva — már arról írt Domanovszkynak, hogy „(...) igen kérlek, csináljátok vissza Lukinich szerkesztőségének (sic!) tervét. Amit tegnap láttam, s amit azon kívül is hallottam, azt bizonyítja, hogy csak bajt hoz a társulatra, morálisan és anyagilag is,

⁸⁵ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályuszhoz, 1932. január 28.

⁸⁶ MTAK K Ms 4524/408 – 1939. május 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

⁸⁷ Hajnal szerkesztőtársa Mályusz, barátjával ellentétben, kifejezetten jó viszonyt ápolt a Lukinich családdal. V. ö. *Mályusz Elemér: Emlékirat*

⁸⁸ Domanovszky Sándor Klebelsberg — aki a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt — helyett annak minisztersége idején, általános alelnökként, a munkáltatói jogokat is gyakorolta.

⁸⁹ MTAK K Ms 4524/409 – 1939. május 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

az ő meg gondolatlansága.”⁹⁰ Hajnal — levelében nem tért ki a morális és anyagi részre, de a meg gondolatlanságra sem, viszont — arra biztatta a társulat „másodalelnökét”, hogy beszéljen másokkal (pl. Herczog Józseffel,⁹¹ Kossányi Bélával,⁹² Szilágyi Loránddal⁹³), akik szintén akarják az új lapot, és meg lehet őket nyerni Lukinich ellenében.

A szerkesztőséget általában és személy szerint őket is, nemcsak ellenkiadvány tervezettségével, de más irányokból is támadták. A másik oldal képviselőinek álláspontja és szembenállása a történeti tények alapvetően különböző megközelítésében és (történet) szemléletbeli ellentétekben gyökeredzett. A pontosabb, szabatosabb kép megalkotásához ezért szükséges a korszak legjelentősebb vitájának, a Szekfű–Mályusz polémiának rövid összefoglalása. A vita a szellemtörténet és a népiségtörténet összecsapásaként került be a magyar historiográfiába.⁹⁴

Népiségtörténet – szellemtörténet

A Századok pozíciójára, a történész közéletben betöltött szerepére komoly hatást gyakorolt a két világháború közötti korszak egyik — a fentiekben már érintett — legjelentősebb történész vitája, amely Szekfű és Mályusz között zajlott. Tekintettel arra, hogy a vita utolsó szakaszában már jelentős politikai, ideológiai kérdések is belevegültek a szakmai értékelésekbe, mindenképpen következménnyel volt a szerkesztőség munkájára, még ha Mályusz 1935-ben el is hagyta a szerkesztőséget. A történészek továbbra is a szerkesztőség szürke eminenciásának tartották, olyannak, aki — távozása ellenére — megtartotta befolyását a legfontosabb történész orgánumban. Így Mályusz közéleti-szakmai pozíciójának alakulása jelentős mértékben befolyásolta a folyóirat további sorsát is.

A Szekfű és Mályusz között hosszú éveken át folytatott, historiográfiai szempontból oly fontos vitát — a kérdés szakértője — *Erős Vilmos* több munkájában is feldolgozta.⁹⁵ [Az alábbi fejtegetésekben nagyjából az ő eredményei-

⁹⁰ MTAK K Ms 4524/410 – 1939. május 9. Domanovszky Sándor hagyatéka.

⁹¹ Herczog (Herzog) József, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója.

⁹² Kossányi Béla (1894–1968) levéltáros, a Magyar Történelmi Társulat titkára.

⁹³ Szilágyi Loránd (1908–1974) Szintén tanulmányozta az írásbeliség kérdését, sok vonatkozásban Hajnal szakmabeli „ellenlábasa” volt.

⁹⁴ Mályusz a szellemtörténet és népiségtörténet összehasonlítása kérdésében írta: „Ennek, [a szellemtörténetnek] mint tudjuk, elég volt tudomásul venni az eredményeket, amelyeket a jogtörténet, művészettörténet, egyháztörténet, irodalomtörténet, társadalom- és gazdaságtörténet stb., stb., vagyis a történettudomány egyes ágai a saját szakterületükön kibontakoztattak, hogy azután azokat egymással összekapcsolva, megfesse az egyes korok vagy jelenségek szintetikus képét. Ellenben azok a tudományzajok, amelyekre a népiségtörténetnek támaszkodnia kell, amelyek voltaképpen rész tudományai — tehát a nyelvészet, néprajz, ethnográfia, anthropológia, emberföldrajz, településtan, szociológia, művelődéstörténet — a legutolsó kivételével nem történeti diszciplínák s ha egyeseknek, mint pl. a településtantnak már vannak is kapcsolatai a történettudománnyal, ezek még mindig nem elég szorosak. Másoknak meg többé-kevésbé új fejlődési irányt kell venniük, hogy a történettudomány segítségére lehessenek.” *Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. (Továbbiakban: Mályusz: A magyar ...)* Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2008. 41–42.

⁹⁵ *Erős Vilmos: Utak a „népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István – Századok, 2013. (147.) 1. sz. 33–62. (továbbiakban Erős: Utak)*

re támaszkodtunk. – P.L.] Erős szerint a Mályusz-féle népiségtörténet az alsóbb néprétegek (elsősorban a parasztság⁹⁶) életére, történetére fókuszál, míg az ezzel szembeni irányzat, a szellemtörténet a magas kultúrára koncentrál. Társadalmi csoportokra vetítve ez azt jelenti, hogy a nemesség [javarészt az arisztokrácia] szerepének megismerésére, az ő törekvéseikre összpontosítja érdeklődését. Szemléletmódjuk meghatározta azt is, hogy milyen területeket tüntetnek ki kutatásaikban és milyen következtetéseket vonnak le belőle. Leegyszerűsítve a kérdést a népiségtörténet egyes kutatók szerint — hangsúlyozza Erős (hivatkozva Makkai Lászlóra, Istványi Gézára vagy Jakó Zsigmondra) — a pozitívizmus hagyományait folytató művelődéstörténet, szemben a szellemtörténettel, amely inkább a nagy egyéniségekre, az államra, a hatalomra irányítja figyelmét. A népiségtörténet egyik közvetlen forrása a német Volksgeschichte, a maga korában is közkedvelt és elismert Karl Lamprecht⁹⁷ nevéhez köthető; nagy népszerűségnek örvendő egyetem előadásait annak idején — az első világháború előtt, vendéghallgatóként — Hajnal is előszeretettel látogatta.⁹⁸

Kétségtelen tény, hogy a népiségtörténeti irányzat 20-as, 30-as évekbeli kiteljesedésének nagy teherterele a *politikai nemzettel szembeállított népnemzet* fogalom, amely egyenesen elvezetett — a bírálók többsége szerint — a faji felsőbbrendűség hirdetéséhez. Ez az *etnikai összetartozás-tudat*, a kívülállók vagy asszimilációra hajlandóságot nem mutató *nép csoportok kirekesztésével* valósul meg.⁹⁹ Ez nemcsak elkülönülést jelent, hanem a saját fajta pozitív tulajdonságainak, történelmi szerepének felértékelésével egyrészt elzárkózik, másrészt magával szemben alább sorolja a nem hozzá tartozókat. Lényeges eleme ennek a történetiszemléletnek a zsidósággal szembeni averzió, úgy vélték, hogy az a leghelyesebb felfogás, ha ezt az idegen etnikai elemet „eltanácsolják” (Mályusz) az országból. Hivatkoztak arra, hogy a zsidóságot már az Árpád-házi királyok is asszimilációra nem érdemes népek tekintették – Mályusz Szent László és Kálmán törvényei alapján arra a következtetésre jutott, hogy ezen Árpád-házi királyok is így vélekedtek, de ez történt Angliában is, amikor 1290-ben — Wales meghódítója — I. Edward király uralkodása alatt kiűldözték őket az or-

⁹⁶ Mellettük természetesen a kis- és középnemességre terjed ki a figyelme, hangsúlyozva, hogy ők voltak a polgári haladás letéteményesei a 19. század első felében.

⁹⁷ Erős: Utak 40.

⁹⁸ Hajnal 1913-ban hat hónapon keresztül a lipcsei egyetem vendéghallgatója volt. Bejárt Karl Lamprecht előadásaira, amelyeket „A német kultúrtörténet a reformáció és a reneszánsz korában” címmel tartott, és felvette azt az előadását is, amelyet „A német kultúrtörténet az újabb korban” címmel hirdetett meg (ez utóbbi három nagyobb tanulmányt tartalmazó kötetbe is bekerült „Zwischen Krieg und Frieden: Krieg und Kultur, von Karl Lamprecht” – Leipzig, 1915.).

⁹⁹ „a Volkstum-eszme ... kizárja az asszimilációt, sőt egyenesen *disszimilálni* igyekszik minden idegen népelemet az állam határain belül.” – Csécsy Imre: „Népiség, nemzet és állam.” – Megjegyzések Szekfű cikkéhez. Századunk, 1934. 288–292., idézett hely: 288. – A kisebbfajta vitát *Asztalos Miklós*: A nemzetiségek története Magyarországon, című, 1934-ben megjelent. könyve váltotta ki. A könyv szerzője erősen hatása alá került a 30-as évek német népiség-felfogásának. Ezt mind Csécsy, mind Szekfű bírálta, de a liberalizmus értelmezésében nem volt közöttük megegyezés, azt Szekfű alapvetően konzervatíván, Csécsy pedig „balosan”, egy polgári radikálshoz méltó formában fogta fel. Szekfű szerint a Volkstum helyes felfogása az lenne, hogy „minden nép ápolja és erősítse saját népiségét”. (Hangsúlyosan vonatkozik ez a Kárpát-medence népeire, és az egyes országokon belüli nemzetiségekre.) *Szekfű Gyula*: Népiség, nemzet és állam. Magyar Szemle XXII. kötet 1934. 9–12. sz. 13.

szágból, megtiltva letelepedésüket.¹⁰⁰ Az említett Árpád-házi királyok törvényeikkel tiltották a vegyes házasságot és az élettársi közösséget is, a zsidókkal szembeni kapcsolatokat pénz- és áruforgalomra kívánták (engedték) korlátozni.¹⁰¹ Mályusz felfogásával élesen szemben állt a szekfűi szellemtörténeti irány, amely a nemzetfogalom alatt a politikai nemzetet értette és I. István szellemében a befogadásra helyezte a hangsúlyt, a többnyelvű ország mellett voksolt.

Erős Vilmos Mályusz programadó publikációi közül kiemelte „A népiség története”, a „Három folyóirat”, c. munkákat, majd a lezárást „A magyar történettudomány” módszertani részével fejezte be. Mályusz a történettudomány fő feladatai közé sorolta a határokon kívülre került magyarság helytörténeti szintű „gazdaság és társadalomtörténet-centrikus metódussal” történő kutatását.¹⁰² Törekvései középpontjába állította egy, a különféle rész kutatások eredményeként olyan magyar történeti szintézis megírását, amely Szekfű és Hóman „Magyar történet” ötkötetes (többszöri kiadás után nyolckötetesre bővült) szellemtörténeti nagy összefoglalójának méltó ellenlábasa lehet.¹⁰³ Hétköznapi szintre fordítva azt is mondhatjuk, hogy a „kuruc” protestáns (evangélikus) Mályusz így akart megfelelő választ adni a katolikus és szerinte egyben „aulikus” szekfűi történet szemlélet által felvetett kérdésekre.

Az 1920-as években a „Három nemzedék”-et ért éles kritikával kezdődött¹⁰⁴ és az 1930-as évek elején újraéledő Szekfű–Mályusz-vita a Magyar Történetet ért Mályusz-féle bírálat után¹⁰⁵ erősödött fel ismét.

Szekfű Gyula e támadásokra nem közvetlenül, hanem valamilyen apropó alapján válaszolt, lényegében a népiségtörténet különböző fogalmait és annak gyakorlati megvalósulását tette meg vizsgálódása tárgyának. A „Népiség, nemzet és állam” c. cikkében kifejtette: „Annyi bizonyos, hogy a német felemelkedésnek nagy instrumentuma lehet a mai fogalmazású népiség ... és a „Volkstum” e tekintetben méltán állítható a francia forradalom ,nation’-ja mellé: mindkettő tökéletesen megépített hatalmi mechanizmus az illető nép számára. A német alkotás még alig lépett munkába, de bizonyos, hogy ha meglesz a lehetősége a másik német hatalmi instrumentummal, a ,Reich’ ideájával együtt működni, aligha fog hatékonyságban a francia ,nation’ mögött maradni.”¹⁰⁶

„A népi elv két arca” című, Bajza József emlékének szentelt rövid, lényegre törő fejtegetésében a német népiség fogalom politikai következményeit vizsgálta, és történeteszi felelősséggel figyelmeztetett annak veszélyeire, a Reich határain túl, így Magyarországra nézve is. Ostorozta a középosztály politikáját, amely még mindig az asszimilációs úton elérhető nemzetállam megteremtésére

¹⁰⁰ Ezt a pogromot is megelőzte, hasonlóan Tiszaeszlárhoz, egy ún. emberáldozati vád.

¹⁰¹ *Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika* (továbbiakban *Mályusz: A középkori magyar*) Századok 1939. (73.) 7–8. sz. 287.

¹⁰² *Erős: Utak* 41.

¹⁰³ *Erős: Utak* 42.

¹⁰⁴ *Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok 1923–1924. A cikk az 1923. évf. I–VI. füzet 17–75. A Három nemzedék legfőbb állításait igyekszik cáfolni ebben a tanulmányában.*

¹⁰⁵ *Soós István: Mályusz Elemér és Deér József i. m. 77.*

¹⁰⁶ *Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. Magyar Szemle, XXII., 1934. szeptember, az idézett részek a 6. és a 8. oldalon*

törekszik, mert mint arra rámutatott, azzal csak a hazai németség disszimilációs törekvéseit erősíti. Helyette a szentistváni gondolat mai időszerűségét emelte ki a soknyelvű magyar állam egymásra utalt népeinek békés együttélését.¹⁰⁷

Van ennek a rövid írásnak egy világpolitikai aktualitása is. A cikk 1939 januárjában jelent meg. Ekkor már a kortársak számára is világos volt, hogy Németországban a Reich ideájának — katonai erővel történő — megvalósítását tűzték ki célul, amely az egész világra fenyegető árnyékot vetett. Akár figyelemztetésnek is fel lehet fogni, hogy kötelessége a historiográfusnak az egész társadalom (és vezető politikusai) figyelmét felhívni a magyarságra nézve is aggasztó veszélyre. A történész felelőssége saját népével szemben mindig nagyobb, hiszen ismeretei miatt a politikai tendenciákat gyorsan és jól felismeri.

A két irányzat közötti vita azt is világossá tette mindenki előtt, hogy a szakma központi folyóirata olyan hatalmi eszköz, amelynek birtoklása teoretikus szempontból is alapvető kérdés. Hogy miért, azt az alábbi táblázatban igyekeztünk összegyűjteni a vitatkozó felek különböző kérdésekben vallott egymástól eltérő történeti felfogásukat, amelyek az előző fejtegetéseket alátámaszthatják.

Történeti szempontok	Mályusz (evangélikus), népiségtörténet	Szekfű (katolikus), szellemtörténet
A társ. haladás vezető ereje (emberi tényezők)	Kis- és középnemesség (18. század vége, 19. század első fele)	Arisztokrácia (18. század, a 19. század közepe: Széchenyi)
Reformkor és előzményei	Az egész 19. század első felét meghatározó dicsőséges történeti korszak	A 18. századi társadalmi fejlődést megakasztó, és mélypontra juttató időszak
Nemzetfogalom	Kirekesztő, (faji alapon) népi nemzet	Befogadó, liberális konzervatív. Politikai nemzet
Nemzetiségek	Asszimiláló (az arra érdemeseknek) és egyben disszimiláló a zsidósággal szemben (eltanácsol). Szent László és Kálmán törvényei	Szent István-i értelemben soknyelvű ország (nem asszimilálni, hogy ne kényszerüljenek disszimilálni pl. a németek)
Államforma	Független („tisztá”) nemzetállam (kurucos alapon)	Konföderatív forma az egyes országok népi sajátosságainak megőrzésével (átértelmezett, az uralkodó házhoz hűséges, lojális irány)
Művészeti felfogás	Barokk a 17. és nem a 18. században jelentkező, uralkodó stílusirányzat	A barokk a 18. században az egész társadalmat áthatotta, fejlődését egyenletessé tette
Történeti folyamatok	Kontinuos, nem különálló korszakok	Kontinuos (csak a vizsgálat idejére emelhetők ki egyes korszakok)
A fejlődés hajtóereje	Gazdasági, társadalmi és természeti okok	Szellemi erőfeszítések által fokozatos haladás
A fejlődés gátja	A nemzetállam létrehozását akadályozó nemzetiségek	Bezárkózó (egyszínű) nemzetállam
Népiség	A nemzetalkotás alap kategóriája	Faji alapon terjeszkedés minden a népiség kategóriájába besorolható területek felé. Veszélyes és elfogadhatatlan

¹⁰⁷ Magyar Szemle, XXXV, 1939. január. 5–12. Szekfű ebben a cikkében arra is rámutat, hogy mint a múltban, úgy az — akkori — jelenben a politikai törekvések céljának nem a nemzetállam megteremtése, hanem egy modern konföderációs berendezkedésnek kellene lennie, mert csak ezen az úton lehet erőssé, magabiztossá tenni magát az államot. Csécsy Imre: Szekfű Gyula az asszimilációról és disszimilációról c. írásában elismeréssel szól szerző felelősségteljes figyelmeztetéséről, de bírálta is, mert a németek mellett — szerinte — a zsidóságról is szólnia kellett volna, ugyanis a társadalomban erőteljes a disszimilációs hatás velük szemben. – Századunk 1939. 128–130.

Az egymás mellé sorolt történeti nézetek, szempontok mind-mind, akár egyenként is megoldhatatlan feszültséget okozott a két irányzat és annak jeles képviselői, Mályusz és Szekfű között. Ilyen körülmények mellett nyilvánvaló az is, hogy Szekfű milyen okok miatt bojkottálta a Századokat. Elsősorban az éles, nyers kritikák miatt, másodsorban, hogy cikkeivel kapcsolatban nem vár(hat)ott objektív szerkesztői szempontokat Mályusz részéről, de a szerkesztőség más tagjától sem. Akkor is ragaszkodott ehhez következetesen, amikor a Századok részéről rendszeresen kapacitálták arra, hogy írjon a folyóiratba. Úgy érezte, hogy olyan szerkesztőségbe nem adhat le kéziratot, amelyet az ő felfogásától ennyire eltérő nézetek alapján vezetnek, amelyek a mindennapi munkát nyilvánvalóan meghatározzák. Nagyon valószínű azonban, hogy Szekfű bármilyen írását a szerkesztőség változtatás nélkül közölte volna, az esetleges betűhibák javításán túl, minden más vonatkozásban tiszteletben tartották volna felfogását és az azt tükröző írását is. Ezért is igaz az, hogy csak a szerkesztőség képviselőit lehetett — saját irányzatuk javára — elfogultsággal vádolni, a szerkesztőségi munkát nem, mert ezt semmi nem indokolta. A folyóiratban Szekfű bojkottja ellenére számos szellemtörténész fejthette ki álláspontját a magyar történelem lényeges fordulópontjairól. Kétségtelen tény azonban, hogy a Századok helyzetét már az is nagymértékben befolyásolta, erősen megterhelte, hogy Szekfű neheztelt Mályuszra, és nem fogadta el Hajnal és Domanovszky irányvonalát sem. A történész társadalom szellemtörténészeinek elfogadott vezetője Szekfű volt, akit ilyen vonatkozásokban egyáltalán nem lehetett megkerülni, nézeteit vagy véleményét figyelmen kívül hagyni.

A kissé hosszabb fejtegetésre azért került sor, mert a vita folyamata azt is láthatóvá teszi, hogyan fajulnak el a történeti kérdések éles politikai összecsapássá, miként válnak nagyszabású történeti munkálatok jobboldali érvanyagá. Mályusz a vitát — az Egyedül Vagyunk-ban megjelentetett — befejező közleményével odáig jutott, hogy már az érvek fontossági sorrendjét is megfordította. A politikai ítéletek kerültek az első helyre, a történeti tényanyag pedig példatárrá vált. Maga a több fejezetre (cikksorozat volt) tagolt pamflet egyértelműen politikai törekvéseket és kritikát fogalmaz meg. Nem lehet történeti munkának tekinteni, mert — szándékosan vagy akaratlanul — politikai játszmákat szolgált, a szélsőjobb hatalmi ambícióinak teremtett „érvelési” muníciót.

Ilyen körülmények között azt hangoztatták a Századok szerkesztőségét „megújítani kívánók”, hogy szándékukban áll a folyóiratot megóvni a szélsőséges politikai irányzatok befolyásától. Az adott helyzetben a szerkesztőségi „hatalomátvételt” már nem szakmai okok motiválták, bár az is jelen volt több éve a háttérben, hanem politikai indíttatású lépések határozták meg.

Hatásos kritika?

A Szekfűt érintő kritikai észrevételek már a Magyar Történet első kiadása idején, sőt azt megelőzően (a Három nemzedékkel kapcsolatban) is megjelentek egyrészt Domanovszky (kulturált és kiegyensúlyozott) írásaiban, másrészt Mályusz (nyers és türelmetlen) recenzióiban.

Hajnal és Mályusz tisztában volt azzal, hogy ezekben — az első kiadással párhuzamosan megjelent bírálatokban — a történeti alapkérdésekben nem egyszerű kritikáról volt szó, hanem konfrontatív történetiszemléletről, amely szükségszerűen kihatott a személyes kapcsolatokra; bizonyára számoltak is vele. Ezért naivitás volt ilyen előzmények után váratlannak és érthetetlennek tartani azt, hogy a kinevezésüket követő időszaktól kezdve a Századokat (illetve a szerkesztőséget) Szekfű hűvös távolságtartással kezelte. Talán az volt a véleményük, hogy a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a Századok megkezdhetetlen a magára valamit adó történetíró számára. Szekfű azonban más-ként vélekedett erről, soha nem felejtette el a 20-as években a „Három nemzedék”-et ért kemény bírálatot, Mályusz éles támadásait szellemtörténeti iskolája ellen. (És bár egy későbbi levelében — l. alább — másként magyarázta, neheztelt már Domanovszkyra is a Magyar történettel kapcsolatban — Szekfű részeit érintő — ismertetési miatt, amelyek a Századokban jelentek meg.¹⁰⁸ Szekfű „távolságtartása” tulajdonképpen e kritikák megjelenéséhez köthető. Mályusz 1923 óta megjelent kemény bírálatai¹⁰⁹ ezt az 1930-as években egyre határozottabbá váló „elszakadási” folyamatot jelentősen felgyorsították (a folyóirat bojkottja a két szerkesztő kinevezéséhez köthető). Károlyi Árpád hasonlóan ítélte meg a helyzetet Hajnalhoz intézett egyik levelében: „Lehet, hogy nincs igazam, amikor azt gondolom, hogy Hegedüs Lóránt¹¹⁰ csak egy részüknek vörös posztó

¹⁰⁸ *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. I. kötet: Hóman Bálint: Óstörténet, törzsszervezet, keresztény királyság. Budapest. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, év nélkül, 443 1. és 25 melléklet. Századok, 1929–30. 9–10. szám 423–429.; Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV. kötet: Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda, év nélkül, 439 1. és 15 melléklet, V. kötet: Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda, év nélkül, 429, 1. és 18 melléklet. – Századok, 1929–1930. 9–10. szám 881–903.; és Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. VI. kötet: Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század. Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda; év nélkül, 495 1. és 17 melléklet. – Domanovszky Sándor recenziója: Századok, 1933. 7–8. szám 308–315.*

¹⁰⁹ Legelső kritikai felvetései közé tartozott „A reformkor nemzedéke” c. tanulmányában tett megállapításai, amelyben ezeket írta: „Csak kuriózumképen említjük meg, hogy Szekfű, aki utolsónak írt az egész magyar nemzet fejlődését vizsgáló összefoglaló munkát, »A magyar állam életrajzá«-ban az 1825 előtti kornak s így Széchenyi föllépése körülményeinek megrajzolásánál is teljesen a régi hagyományos felfogás szellemében járt el. Így a »Három nemzedék«-ben a reformkor kritikai vizsgálata nem is hozhatott más eredményt, mint az 1848 előtti liberális éra nimbuszának széttörését. S a következtetést, amit Szekfű, gondolatsorának utolsó tagjánál hirtelen megállva, nem állapított meg, hogy t. i. melyik hát az a *kor*, amelyhez képest a nemzet hanyatlott, egyik bírálója [Patek Ferenc, l. a következőkben – PL.] le is vonta, amikor a szatmári békétől II. József föllépéséig terjedő periódust állította oda, mint a nemzet fénykorát – Századok 1923. 1–6. 75. (Többségében persze rajongó kritikák jelentek meg a nagy műről. A fent említett recenzius pl. ezeket írta a Három nemzedéket méltató ismertetésében: „A szatmári békétől II. József terjedő kor ez, amelyet oly hibásan neveznek a tespedés korának. S hogy a nemzet, felhagyva a pusztító belső harcokkal, egyesült a közös, józan munkában, bámulatos volt az eredmény. Tán egész történetünk nem mutat fel oly rövid idő alatt oly hatalmas gazdasági föllendülést és különösen oly számbeli gyarapodást, mint a pragmatica sanctio megszületése és megvédelmezése korszakában.” – Patek Ferenc: Három nemzedék. Katholikus Szemle 1921. IV. szám 193–207. Az idézett rész a 196. oldalon található.)

¹¹⁰ A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, a Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, aki komoly pénzügyi támogatásban részesítette a Magyar Történelmi Társulatot és a Századokat. Ennek „ellentételezésül” több „történeti tárgyú” munkájáról közölt ismertetést a Századok, amit sokan kifogásoltak.

a szemében – s Szekfűt inkább tán Domanovszky és Mályusz objektív bírálatai és észrevételei elleni harag fűti.”¹¹¹)

A Századok pozícióját, a történész közéletben betöltött szerepét tehát nagymértékben megterhelte a Szekfű–Mályusz-vita,¹¹² amely átívelt a két világháború közötti korszakon, a harmincas években felerősödött és az 1940-es évek elején érte el csúcspontját Mályusz rossz hírű cikksorozatával. Kettőjük gyakran kíméletlen hangú (Mályusz nyers, Szekfű gúnyos és szarkasztikus hangvételű) vitája — az előzőek mellett — nem nélkülözte a generációs ellentétek kritériumait sem, mégis a két évtizedes vita alapvetően történeti, történetelméleti volt, amely a szellemtörténet és népiségtörténet között zajlott és gyakran öltött éles, kifejezetten durva formát, ám hozzá kell tenni, hogy az utolsó szakaszban már a politikum lett a meghatározó.

A történetírásban emellett más irányzatok is megjelentek. Hajnal történeti realizmusa, Domanovszky gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusa, komoly vitákat váltottak ki, de nem ilyen — Mályusz versus Szekfű — élességgel. Hajnal szociológiai indíttatású történelmi realizmusa sokak — így pl. Szekfű — véleménye szerint is nem volt más, mint történelmi materializmus, mások vulgár marxistának nevezték, de tarthatták volna a technikai vívmányok iránti tisztelete és az ebből eredő felfogása alapján, — hogy az újítások, találmányok a történelmi fejlődést nagymértékben befolyásolják, alakítják —, „mechanikus” materialistának is.¹¹³ Kollégái gyanakodva nézték működését, megjelent munkái, tanulmányai vitákat generáltak és zavarba ejtették a történész társadalmat, ám soha nem fajult el senkivel szemben sem a viszonya úgy, mint ahogyan az Mályusz esetében történt Szekfűvel és Hómannal folytatott vitái során. Hajnal történeti koncepcióját egyedinek, kuriozitásnak tekintették, amely a 30-as évek irányzatai között szinte visszhangtalan maradt, mint egy gyanúsan a materializmusra hajazó szemléletmód. Hajnalt az 1940-es évek elején már inkább Mályuszhoz fűződő (koránt sem a régi hőfokú, már felbomlóban lévő) barátsága tette gyanússá, és az ugyanennek a barátságnak tulajdonított — ennek alapján prekonceptcionált — jobboldalisága miatt érték támadások.

Külön érdekessége ennek az időszaknak, hogy Hajnal és Mályusz között 1942-öt megelőző három évben — még tisztázandó okok miatt — a barátság mélypontra zuhant. Ezt az elhidegülést súlyosbította az a körülmény, hogy

¹¹¹ Károlyi Árpád levele Hajnal Istvánhoz 1934. július 26. – MTAK K Ms 5385/222. – Hajnal István hagyatéka.

¹¹² A vita részletes tárgyalását l. *Erős Vimos: Szekfű és Mályusz vitája a „Magyar történet”-ről*, Századok, 1997. 2. sz. 453–476. A vita előtörténetére l. *Erős Vilmos: Historie Regnum – Historia Populum I. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása*. Századok 1995. 3. sz. 573–596.

¹¹³ Hajnal „Az újkor története” c. munkája végső konklúziójaként fogalmazta meg, hogy a paraszti társadalom az újkor társadalom szülője, mert ez a társadalmi réteg mindvégig szoros kapcsolatban maradt munkája tárgyával, a földdel. E felfogástól már egyenes út vezetett ahhoz a megállapításhoz, hogy „a modern kor szülője az ipar, a 18. századi Anglia és ennek mindent mozgató alapeleme a gép, a technika.” Hajnal e szemléletmódhoz jól illeszkedő fogódzót, módszertani kiegészítőt talált a szociológiában, „amely a társadalom szerveződéseivel foglalkozik.” – *Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása – Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. XVI.*

Mályusznak — 1941 végén, 1942 elején — az „Egyedül Vagyunk”-ban közölt cikksorozata a szerző számára is váratlanul nagyon rossz visszhangot, mondhatni komoly botrányt váltott ki. Mályusz a „rossz fogadtatásért” Hajnalt is hibáztatta, aki felháborodottan utasította vissza a vádat: „Ma felelőssé tettél engem azért, amit Te, nézetem szerint szerencsétlenül és elvakultan, sérelmeid megtorlására véghezvittél, – mert én (s mások is) nem mutattam kellő időben kellő szolidaritást Veled. Ugyanakkor engem, aki az [egyetemen megtartott – P.L.] értekezleten — Domanovszky és Lukinich távollétében — egyedül tettem szóvá teljes határozottsággal ellenfeleid hibás eljárását, – ezért már ott helyben, majd a kari ülésen is gyűlöletes szemrehányásokkal ferasztottak el. A Te vádad velem szemben meggyőz arról, hogy bántó és sértő felfogásod rólam, amivel évekkelt ezelőtt barátságunkat megszakítottad, nem változott meg.”¹¹⁴ Hajnálnak már korábban — l. alább Domanovszkyhoz intézett 1941. december 19-i levelét — az volt a véleménye, hogy Mályusz nagyot hibázott, amikor cikksorozatát Domanovszky és Hajnal határozott figyelmeztetése ellenére mégis elindította.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a barátság megszakításáért, a szakmával szembeni majdnem egyöntetű szembenállásáért Mályusz alapvetően robbanékony természetét, személyisége meghatározó vonásaként meglévő gyanakvását tesszük felelőssé. Levelezési hagyatéka, emlékirata egyöntetűen olyan markáns vonásokat mutat, mint pl. a következetes haragtartást, a sérelmeit megbosszulni igyekvő személyiségét. És ahogyan az ilyen esetekben lenni szokott, nagyon gyakran önkényesen — paranoid formában, üldözésem alapon — gyanú és nem valóságos tények alapján magyarázott eseményeket, ítél meg embereket, mint azt az előző esetben is láthattuk. Nagyon haragtartó ember volt, ahogyan a szangvinikus-kolerikus, vegyes karakterű emberek nagy többsége. Az „Egyedül Vagyunk”-ügy után néhány hónapig újra felelevenítette Hajnallal barátságát, de közel sem a régi formában, hogy azután egy évvel később (1943 áprilisában, májusában) — sérelmeit törlesztendő — a Századok körüli végső küzdelemben teljesen magára hagyja Hajnalt. (Hajnal sem tudott szabadulni attól a gondolatától, hogy a barátság látszólagos felújítása azért történt, hogy még nagyobbat üthessen rajta – a „megfelelő” időpontban.)

Mályusz értékelése saját szerkesztői tevékenységéről

Mályusz nézeteivel kevesen tudtak azonosulni a szakmában¹¹⁵ (jószerivel csak a szélsőjobbra csúszó történészek és a szakmán kívüli népi írók közül egynehányan), és ez azután a teljes elszigetelődéséhez vezetett. Sokan idegenkedtek korábbi Szekfű-kritikáitól, és szerkesztői posztjáról való lemondása¹¹⁶ is

¹¹⁴ MTAK K Mályusz Elemér levelezése – Hajnal Mályusznak, 1942. február 20.

¹¹⁵ Nagyon sajátos, hogy a Hajnal-hagyatékban nem lehet találni a népiségtörténetre észrevételeket, megjegyzéseket; kettőjük között mintha — a kölcsönösség alapján — megegyezés lett volna egymás történelmi szemléletének tiszteletben tartásáról.

¹¹⁶ Mályusz emlékirataiban így vélekedett erről: „Annak ellenére, hogy a szerkesztésben és mint szerző meggyőződéseim hirdetésében szabad kezet kaptam 1935 végén elhagytam Domanovszkyt és Hajnalt. Lemondásom fő oka az volt, hogy elfoglaltságom a Századoknál túlon túl idő-

minden valószínűség szerint összefüggött a Hóman–Szekfű Magyar történet című 1928 és 1933 között megjelent (majd néhány év alatt egymás után többször is kiadott, némileg átdolgozott) nyolckötetes nagyszabású munka Szekfű által írott részeinek éles bírálatával. A bejelentést Hajnal és Domanovszky tette meg egy szerkesztőségi cikkben.¹¹⁷ A szerkesztőség átszervezése talán úgy is felfogható, hogy a folyóirat helyzetének további romlását kívánták megelőzni azzal, hogy Szekfű „ellenlábasa”¹¹⁸ távozott a szerkesztőségből. Helyére a Századokba, (már 1935 második felében, de hivatalosan csak az) 1936. évi számoktól kezdve, Wellmann Imre került.¹¹⁹

Érdekes értékeléseket is olvashatunk Mályusznál. Visszaemlékezéseiben szerkesztői tevékenységének *eredményei* közé sorolta, hogy „(...) oly referátumokat adhattam nyomdába, mint Szilágyi L.: A modern kormányzattörténet kialakulása (1933),¹²⁰ Lederer Emma: A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái (1933),¹²¹ Heilig Konrád: A középlatin filológia feladatai Magyarországon (1934),¹²² [Mályuszné Császárszár] Edittől: Újabb színészettörténeti irodal-

met vette igénybe s tartottam attól, hogy nehezen tudnám irodalmi terveimet megvalósítani. Csak utólag ötlött eszembe, hogy talán tudat alatti aggodalom zavart és attól tartva, hogy szerkesztőtársammal ellentétbe fogok kerülni, jó előre biztosítani igyekeztem magamnak szabad elhatározásomat. Ilyen megfontolás azonban nem merülhetett fel bennem. Domanovszky és Hajnal mindvégig, amíg a Századok szerkesztői voltak, közölték valamennyi kéziratomat. Semmiféle előérzet nem befolyásolt tehát.” *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)*

¹¹⁷ Domanovszky és Hajnal — többek között — ezeket írta: „Nagy sajnálattal jelentjük be, hogy Mályusz Elemér az 1935. év végével kivált a »Századok« szerkesztőségéből. 1931 eleje óta, amikor az igazgatóválasztmány a szerkesztőség új összetételéről határozott, a szerkesztői munka oroszlanrészét Mályusz Elemér végezte. A »Századok« szintjének az a fényes emelkedése, amely az utóbbi öt esztendőhöz fűződik, mindenekelőtt az ő érdeme.” – Századok 1936. évi 1–3. sz. 124.

¹¹⁸ Mályusz visszaemlékezéseinek egy másik részében arra is utalt, hogy a Hóman-émlékkönyv 1934-ben történt átadása körüli anomáliák miatt magára vonta Hóman neheztelését. Így ír erről: „(...) volt elég okom, hogy elégedetlen legyek Hóman ünneplésében játszott szerepemmel. (...) 1935 végén, nem kevés töprengés után, ugyanakkor az érdekeltek és távolabbi érdeklődők meglepetésére kiváltam a Századok szerkesztőségéből. Ma, visszatekintve, tudat alatt érvényesülő tényezőkre is hivatkozhatnék, nem egyedül az előnyre, amelyet az időnkkel való takarékoskodástól reméltem. Kétségtelenül elkedvetlenített, hogy Hómannak hozzá közel álló tanítványai, mint Deér József, Váczy Péter, Iványi-Grünwald Béla nem rokonszenveztek velem, s a Századokkal csak azért nem szakítottak, mert számukra Domanovszky és Hajnal jelentették a Történelmi Társulatot. Bántott a sikertelenség, hogy nem bírtam Szekfűtől kéziratot kapni, bár szüntelenül ostromoltam kéréssel s a legváltozatosabb fordulatokkal próbáltam meglágyítani. Ha tudomást szereztem oly könyv megjelenéséről, amely számíthatott érdeklődésére, sietve felajánlottam annak megszerzését. Egyáltalán, bármily könyvet kezébe juttatunk, csak adja meg címét. (...) ígértem s hogy könnyebben elszánja magát, ismerve a német szakirodalom iránti vonzalmát, levelező lapok-blankettákat nyomattam, amelyre csak a könyvcímet és a kiadó nevét kellett volna ráírnia. Persze, ekkor meg az volt a baj szerinte, hogy mindig csak könyvismertetést kértem, nem cikk kéziratot (...) Idegesített, hogy a bírálatokkal kevés sikert arattam, bár rajta voltam, hogy minden munka értéke szerinti méltánylásra találjon.” *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)*

¹¹⁹ Hajnal írta Német Gyulának egy egészen más ügy kapcsán: a történeti irodalomról jó áttekintése van Wellmann Imrének. Az Országos Levéltárban dolgozik, egyetemi magántanár, a Századok 7 éven át volt társszerkesztője. MTAK K Ms 4160/119. az időpont: 1943. december 8. – Hozzátehetjük: Wellmann, Domanovszkyval együtt az 1943. évi 4–6. szám megjelenése után vált meg a Századok szerkesztésétől.

¹²⁰ Századok, 1933. 7–8. sz. 291–307.

¹²¹ Századok, 1933. 1–3. sz. 14–37.

¹²² Mályusz tévedett, mert a Századok, 1933. 1–3. sz. 55–64. jelent meg.

munk (1934),¹²³ Mendöl Tibor: A francia emberföldrajz keletkezése és a történelmi tudományok, valamint ugyancsak tőle: Gazdaság- és településtörténet a francia földrajzban (1935)¹²⁴. De egy-egy munkáról szóló ismertetés is boldoggá tett, ha a kritikus a könyv tárgyát problémának fogta fel, megemlékezését pedig alkalomnak, hogy akár új nézőpontból vizsgálja a kérdést, akár új forrásanyagra hívja fel a figyelmet. Két fiatal szerzőt emelek ki, Mendöl Tibort és Kardos Tibort, akiken látszott, hogy a szakterületük vezető tudósai lesznek majd egyszer s most ismertetést írni alkalom számukra az őket később is behatóan foglalkoztató gondolatokról nézeteiket jelezni.¹²⁵

Kudarcként értékelte viszont azt, hogy sikertelen maradt a próbálkozása, a leglényegesebb kérdésben, az elcsatolt területekkel való foglalkozás megszervezésében, az eredményt kevesellte. „Komolyan vettem, hogy a csonka-ország kötelessége állandóan az elszakított területekre gondolva, a magyarság történelmi tudatát egységesnek megőrizni. A Századok kritikai rovatában, ennek oly formában kellett volna megnyilvánulnia, hogy gondosan megfigyeljük, hogyan látja, milyen beállításban tárgyalja az új államok történetírása az elcsatolt területek múltját. Szlovák, rutén, román, szerb, horvát nyelvet értő történészeket szerettem volna foglalkoztatni, tőlük folyamatosan felvilágosítást kérni. Ilyeneket nem találtam, sőt, ami a leglesújtóbb volt, ily irányú érdeklődést sem tapasztaltam. Egyedül Deér József úr írt egy kitűnő cikket, »A Felvidék történetének újabb irodalma címmel«. ¹²⁶ Ő pontosan eltalálta a hangot és formát, amelyen az átlagos magyar értelmiségiekkel meg lehetett értetni a történelmi tudat változásainak jelentőségét. De ő csak középkori történetünket tárgyalta.”¹²⁷

A Mályusz–Hóman affér

Mályusz a szerkesztőségéből való kiválása után (1935-től a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem ny. rendes tanára), egyetemi oktató munkája mellett vezette a népiségtörténelmi kutatócsoportot is, amely 1941-ig az egyetem kebelén belül működött.¹²⁸ Ezt a kutatócsoportot is érintette, egyben az egész történész közélet átrendeződéséhez vezetett, hogy 1941 őszén megalakult Tele-

¹²³ Századok, 1934. 4–6. sz. 201–210.

¹²⁴ Az ismertetés egy évvel korábban, és módosított címmel jelent meg: „Újabb történelmi vonatkozású földrajzi értekezések”, Századok, 1934. 1–3. sz. 66–72.

¹²⁵ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet) – Úgy gondoljuk, hogy a hosszabb idézet azt is érzékelteti, hogy Mályusz a szakmai minőséget tekintette a legfontosabb értékelési szempontnak.

¹²⁶ Megjelent: Századok, 1932. év. 1–3. sz. 13–34. A cikk címe „hosszabb” volt (A Felvidék történetének újabb irodalma I.); a szerkesztőség a témát folytatni akarta, de arra már nem került sor. Mályusz magyarázata szerint: „[Deér] cikke folytatásául az újkori rész megírását Steier Lajos vállalta. Vele bécsi utaimon ismételtén tárgyaltam, de ígéretei, fogadkozásai ellenére nem sikerült kéziratot kapnom tőle. Pedig mint publicista könnyen fogalmazott, a szlovák nemzetiségi kérdésről, annak egyes részleteiről szóló irodalmat jól ismerte s nem eshetett volna neheze az összefoglaló áttekintést megírnia.” *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹²⁷ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹²⁸ „Az intézet különben egyablakos szoba, nyolc hallgatóra méretezett egyetlen asztallal, két könyvszekerénnel.” *Mályusz*: A magyar ... i. m. 66.

ki Intézet, amely [ma úgy mondanánk, hogy kormányzati segítséggel létrejött közhasznú] alapítványi háttérrel rendelkezett, és első elnöke Hóman Bálint volt.¹²⁹ (A Teleki Intézeten belül három intézet működött, ezek egyikeként a Magyar Történettudományi Intézet, amelynek első igazgatója Deér József volt.¹³⁰)

Mályusz, aki tulajdonképpen nem minden alap nélkül (szakmai tekintélye, kutatási tevékenysége, nemkülönben kutatócsoportja miatt is) jogosan számított arra, hogy az intézet vezetését reá bizzák, ez mégsem így történt, ezért mélységesen csalódott volt. Keserűen kellett tapasztalnia, hogy az Intézet működésének megkezdése után, az új igazgató kinevezésével egy időben, a népi-ségtörténeti „kutatócsoport” tagjait nagy tempóban veszi át a Deér-féle intézet egészen addig, míg végül Szabó Istvánnal, Ila Bálinttal, akiket nem vett át a Deér vezette intézet, illetve Fügedi Erikkel, aki nem is akart oda átmenni, Mályusz magára maradt, kutatócsoportja gyakorlatilag megszűnt.¹³¹ Deér Jó-

¹²⁹ Mályusz visszaemlékezéseiben azt írja, hogy Teleki Pál halála után, 1941 augusztusában Hóman magához kérte Mályuszt. A megbeszélésen jelen volt Ligeti Lajos, a Magyarságtudományi Intézet igazgatója is. Hóman ekkor közölte velük azt, hogy Teleki Pál néven intézetet kíván létrehozni. Az intézet — reményei szerint — megkönnyíti majd a kutatásokat, segíteni fogja azokat — jelentette ki a kultuszminiszter. Mályusz annyira meghatódott ettől a gesztustól, hogy túlradó hálával, dadogva köszönte meg a miniszter „bátorítását”, de egy kellemetlen epizódról is megemlékezett, amikor azt írta, hogy föltekintve azt látta: Hóman és Ligeti cinkosan összemosolyogtak. A miniszter még egy ködös ígéretet is tett, hogy a Teleki Intézet igazgató tanácsának mind Mályusz, mind Ligeti tagjai lesznek (Mályusz visszaemlékezéseiben azt érzékelteti, hogy a miniszteri audienca figyelemelterelő lépés volt az egyetemi kutatócsoport felszámolásáról, amely napokon, heteken belül megtörtént). A megbeszélés után nem sokkal egy társulati ülésen Hóman már hivatalosan is bejelentette a Teleki Pál Intézet megalapítását az ő elnöklete alatt. — *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténeti fejezet)*

¹³⁰ 1926-ban Teleki Pál, Bethlen István miniszterelnök megbízásából, a Magyar Statisztikai Társaság égisze alatt létrehozta-működtette az utódállamokkal kapcsolatos adatgyűjtéssel foglalkozó *Államtudományi Intézetet*. Teleki halála után a Hóman Bálint vezette Vallás- és Közoktatási Minisztérium felügyelete alá került intézet 1941. dec. 10-én *Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet* néven szerveződött újjá. Később a Néptudományi Intézettel kibővült Teleki Pál Tudományos Intézet rövid ideig *Kelet-európai Tudományos Intézet* néven működött, majd megszűnt, és helyette a vallás- és közoktatási miniszter felügyelete alá tartozó Állam- és Jogtudományi Intézet, Történettudományi Intézet, Nyelvtudományi Intézet és — az Egyetemi Földrajzi Intézettel, valamint a Történettudományi Intézettel szoros kapcsolatban együttműködő — *Földrajzi Könyv- és Térképtár* létesült. — <http://www.mtafi.hu/inttort.html> a letöltés időpontja: 2009. 10. 13.

¹³¹ „Deér-Kniezsa füttyszavára ész nélkül sietett mindenki, nehogy lemaradjon a koncról. A látottak és sejtettek meggyőztek, hogy annak idején tévedtem, amikor pénzügyi akadályokkal magyaráztam a tudományos vállalkozások sikerének elmaradását. Rájöttem, hogy a siker biztosítéka a lelkesedés és a készség, lemondani [ezek]ről. Tapasztalatom megnyugtatóan hatott reám, ugyanakkor — nem tagadom — fájt, hogy egykori munkatársaim lengő zászlókkal vonultak át az ellenség táborába. Rajtuk kívül voltak olyanok, akik nem kaptak meghívást. Így Szabó István és Ila Bálint sem. Felteszem, azért, mert Deér úgy képzelte, hogy Szabó engem nem hagyna cserben. Ebben tévedett, mint az elkövetkező években sejtésem igazolta is. Egyelőre Szabó tartós rosszkedve árulta el csalódását, amit minden igyekezetemmel sem sikerült eloszlatnom. Hiába bíztattam, hogy R. Kiss István távoztával ő a legesélyesebb jelölt a debreceni magyar történeti tanszékre s most már csak hónapok telhetnek el tanári kinevezéséig, sehogyan sem tudott megvizsgálatlódni. Bár talán nem is Deér döntése hagyta meg hívemül, hanem Kniezsa találta annyira ellenszenvesnek, hogy nem kívánt vele együttműködni. Ez esetben — vagyis hogy sem Deér, sem Hóman nem méltatták figyelemre — felháborodása jogos volt. Tanítványaim közt egy akadt, aki azzal utasította vissza a Történettudományi Intézet meghívását, hogy nem akar cserbenhagyni, név szerint Fügedi Erik. Legalábbis így mondta nekem Domanovszky, Fügedi nagybácsija.” — *Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)*

zsef intézete — ezt ugyan nem deklarálta, de gyakorolta — a népiségtörténeti kutatásokat nem kívánta folytatni.¹³² Mályusz intézeti átvételéről pedig szó sem esett, arról még csak tárgyalni sem voltak hajlandóak. Mályusz az egész akcióban Hóman kezét¹³³ vélte felfedezni, és éles hangú támadást készült ellene (is!) intézni az „Egyedül Vagyunk”-ban.

Hajnal, aki tudott Mályusz tervéről, Domanovszkynak küldött 1941. december 19-i levelében azt írta, hogy „(...) nem tartanám időszerűnek, ha bármi-féle megbeszélésre is egybegyűlnénk Elemérrel együtt. Kikerülhetetlen lenne, hogy hírért ne keltsék, mint a Deér-féle intézettel »elégedetlenek tanácskozá-sát«. Még csak magyarázkodni sem lenne módunkban, – de már az is hátrá-nyos, ha egyáltalán magyarázkodnia kell az embernek. Elemért illetőleg pedig: bármit is mondanánk neki, összejövetelünkben inkább elképzeléseinek igazolá-sát látná, megerősítené őt abban, hogy ügye megérett a tetre.”¹³⁴ Hajnal véle-ménye világos: nem tartotta jó ötletnek Mályusz „elégtétel vételének” módját és hangját, úgy vélte, a cikksorozatra érkező miniszteri válasz megsemmisítő erejű és elkerülhetetlen lesz.

A publikálásra kiszemelt szélsőjobboldali lap kiválasztásának előtörténe-téről Mályusz azt írta visszaemlékezésében, hogy elszánt tettehez a végső lö-kést Deér és Kniezsa látogatása adta meg neki. Hóman két megbízottja — Kniezsa korábban a népiségtörténeti kutatócsoport tagja — a Teleki Intézet rö-vid időn belüli megalapítási tervének nyilvános bejelentése [valószínűleg 1941. augusztus vége] után néhány nappal felkeresték őt az egyetemen, és közölték vele, hogy a kutatócsoportot Kniezsa veszi át, és ő felügyeli ezen túl a Magyar-ság és nemzetiség¹³⁵ c. sorozat egyes köteteinek munkálatait is. Kniezsa ekkor már a Deér-féle Történettudományi Intézetben dolgozott. Mályusszal, kettőjük

¹³² Deér József — és intézete — a Mályusz által is szorgalmazott rész kutatásokat preferálta, de elvetette azok népiségtörténeti egységbe foglalását. – Deér vitacikkében pl. megállapítja, „(...) [kell, hogy] a népiségkutatás állítólagos elhanyagolásának kérdésében világosan lássunk. Hogy pe-dig itt nem valami újsütetű buzgalomról, hanem szervesen fejlődő régi elgondolások tervszerű meg-valósításáról van szó, annak bizonyosságául megemlítjük, hogy a Magyar Történelmi Társulat jóval Mályusz Elemér első programadó cikkének megjelenése előtt egy jeles, fiatal tudósnek megbízást adott Magyarország történeti föld- és néprajzának megírására. Tartozunk az igazságnak annak megállapításával, hogy ez a fiatal tudós éppen Mályusz Elemér volt, s hogy ez az annyira fontos mű mindmáig nem látott napvilágot.” – *Mályusz: A magyar ... i. m. Függelék: Deér József: „Az utolsó órában” Vita történelemtudományunk válságáról.* 111. Először megjelent: „Egyedül Vagyunk”, 1942. 4. szám.

¹³³ Már a Teleki Intézet igazgatójának kiválasztásában is azt gyanította, hogy jól átgondolt tá-madással áll szemben, mert Deér József közismerten Hóman Bálint kedvenc tanítványa volt. Némi malíciával ehhez azt is hozzátehetnénk, hogy Szekffüé és Mályuszé is.

¹³⁴ MTAK K Ms 4524/423 – 1941. december 19. – Domanovszky Sándor hagyatéka. Talán nem véletlen az egybeesés Deér Józsefnek ugyanerre a napra datált, Mályuszhoz intézett levelével.

¹³⁵ A népiségtörténeti kutatócsoport által megjelentetett sorozatról van szó, amelynek első kö-tetét (*Szabó István: Ugocea megye*) 1937-ben azért kérte Teleki Pál, hogy azt elküldhesse Mac-arthneynak, „aki a trianoni béke következményeiről írt, azaz most ad ki egy munkát, amelyben sok történelmi vonatkozás is van, és igen szükségesnek láttam, hogy ennek a munkának különösen tér-képeit és azok magyarázatát kapja meg, de itt hasznosnak tartottam azt is, ha látja, hogy ezek a munkák nálunk milyen komolyan és alaposan készülnek.” Levele végén udvariasan elhárította Hajnal (és Mályusz) kérését a nevezett munka Századok béli ismertetésével kapcsolatban. – MTAK K Ms 5385/425 Budapest, 1937. február 11.

között korábban lezajlott viták miatt, nagyon feszült volt a viszonya, és — Mályusz szerint — kiélvezte a helyzetet, hogy volt főnökével magas lóról beszélhetett. Itt már véget is érhettek volna a tárgyalások Mályusz szerint, aki csak azért folytatta a viaskodást velük, mert úgy hitte, hogy az intézeti elhelyezés majd biztosítja a csoport kutatómunkájának pénzügyi feltételeit. Azt írta, két tárgyalópartnere távozása után jött rá, hogy tulajdonképpen rászédtek. Szó volt ugyanis a csoport tagjainak egyéni intézeti támogatásáról, beszéltek a „Magyarság és nemzetiség” c. sorozat köteteinek szerkesztéséről, amely Mályusz feladata lett volna, de Kniezsa felügyeletére bízták, a szerkesztést nem is hozták szóba. Így nemcsak csoportjától fosztották meg, hanem az addig elért eredmények közlésének lehetőségétől is, attól, hogy szerkesztői munkával egyenletes színvonalú köteteket hozzon létre, és ezzel igazolja kutatócsoportja addigi tevékenységét.

A történetek hatására döntő lépésre szánta el magát, és amit nem tett meg az elmúlt években, most levélben kérte, hogy Hóman fogadja őt. Mályusz visszaemlékezésében azt írta, hogy kérvényére hosszú hónapok után jött egy semmitmondó válasz a miniszteri titkárságról, de a miniszterhez nem jutott be. Tekintettel arra, hogy az újjászervezett Teleki Intézet hivatalosan 1941. december 10-én kezdte munkáját, és Mályusz már 1941. november 8-án előadást tartott (lásd alább) tervezett sorozata alapján, így legfeljebb szeptember és október hónapokról lehetett szó, de egy hiúságában sértett embernek ez végtelemül hosszú időnek tűnhetett. Mályusz döntésében ez volt a punctum saliens. Azt írta, hogy az eset — visszaemlékezése szerint — felbőszítette és megalázta. A népiségtörténeti kutatócsoport vezetője úgy érezte, a történetekért elégtételt kell vennie, mégpedig nyilvánosan. Elhatározta, hogy ezt egy cikksorozat formájában fogja megtenni. A bosszút úgy képzelte el és valósította meg, hogy a sorozat egyes részeiben sorra vette azokat az intézményeket, amelyeknek a magyar tudományos élet megszervezése lenne a feladatuk, és kipellengérezte azokat a (Hóman által kinevezett, pártolt) vezetőket, akik az intézmények normális működését biztosítani nem tudták, és akik alkalmatlanságuk ellenére a helyükön maradtak.¹³⁶

Amikor sorra vette a publikálás szempontjából szóba jöhető orgánumokat, világossá vált előtte, mint azt visszaemlékezésében megírta, hogy sem a liberálisnak tekintett Budapesti Szemlében, sem az ugyanilyen irányultságú Magyar Szemlében írását nem tudta volna megjelentetni, ezért választotta az „Egyedül Vagyunk”-at, amely a Magyar Szemlével szemben határozta meg helyét a (szél-ső) jobboldalon.

Mályusz még azt is kipróbálta, hogy mondanivalóját a konzervatív jobboldali hallgatóság (olvasóközönség) hogyan fogadja majd. Elvállalta Kring (Komjáthy) Miklós felkérését, hogy tartson előadást az Országos Evangélikus Tanár-egyesület szokásos évi közgyűlésén (1941. nov. 8.).

„A mai német történetfelfogás és a magyarság” című előadását frenetikus sikerrel fogadta a közönség, különösen akkor, amikor azt fejtegette, hogy „mi, magyar evangélikusok szívünk szerint vonzódunk a Luther által jelképezett

¹³⁶ Mályusz: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

német művelődéshez, ugyanakkor a magunk nemzeti önállóságából nem engedünk, mert aki ezt — mint Hóman is — megteszi, az a magyar–német barátság alapjait rendíti meg.”¹³⁷ Mályusz azt is megírta emlékiratában: csak később vált világossá előtte, hogy a Raffay Sándor püspök és az általa vezetett evangélikus egyház a magyarországi német lutheránusok önállósodási törekvéseitől tartott. Az evangélikus püspök szerint Hóman támogatta ezeket a törekvéseket, és mivel az előadás bírálta a miniszternek ebben a kérdésben elfoglalt álláspontját, azt a hallgatóság nagy ovációval fogadta.

Ezután került sor a cikk-sorozat megjelentetésére. Mályusz azt állítja, hogy az „Egyedül Vagyunk”-ról lényegében alig tudott valamit, és egyetlen számát sem olvasta. A szerkesztőséggel egy volt tanítványán (Kárász József — ennél a lapnál tördelőszerkesztő — református teológuson) keresztül került kapcsolatba. A cikksorozat témájáról és egyes darabjairól a főszerkesztővel, Imrédy Bélával tárgyalt, aki „jól fogadta a tervet”. Csak ezt követően állapodott meg a részletekről Oláh Györggyel, aki a lap mindennapi teendőit látta el.¹³⁸

A cikksorozatban név szerint támadta Szekfűt és Deért (ez sem volt szerencsés), de az igen rossz lépésnek bizonyult, hogy Hómanról (sértettsége okán) a politikusról kialakított nagyon lesújtó véleménye alapján ezt a tevékenységét is pellengérré állította,¹³⁹ de ennél tovább ment, és mint Szekfű szerzőtársáról, lekicsinylő, gúnyos hangon beszélt, szakmai kompetenciáját kétségbe vonta. Nos, ez volt az, amit a historikus miniszter — a politikai indíttatású támadással megteretett kritikát — már nem nyelt le, hiszen szaktörténeti képességeit, ismereteit kérdőjelezte meg Mályusz.¹⁴⁰

Megelégtetve a méltatlan támadásokat, és különösen a cikksorozatban foglaltakat, Hóman az egész ügyet a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar tanácsa elé terjesztette, bocsánatkérés formájában elégtételt, valamint a személyeskedő támadások azonnali beszüntetését követelte.¹⁴¹

¹³⁷ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹³⁸ *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezet)

¹³⁹ Azt írta Mályusz, hogy a volt kultuszminiszter, [1932. október 1-jétől 1942. július 3-ig: a Gömbös-, Darányi-, Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban volt vallás-és közoktatásügyi miniszter – P.L.] (a cikk megírásának időpontjában) oszlopos tagja az Akadémiának, elnöke a Magyar Történelmi Társulatnak, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a Teleki Intézetnek is. Ekkora hatalommal magyar történész még soha nem rendelkezett, ezért különleges és egyszeri lehetőség nyílt számára, hogy a történetírás reformját felülről megoldja, mint ahogyan tette azt a hitleri Németország is. A koncentrált hatalom — Mályusz szerint — azt jelentette, hogy ezen a területen szinte minden személyi kérdésben egyedül dönthetett a múzeumi kishivatalnoktól az egyetemi tanári kinevezésig. A Teleki Intézet elnökeként hatalmas állami dotáció birtokában óriási befolyással rendelkezett a tudományos művek megjelentetését illetően. Mályusz szerint ezzel az óriási lehetőséggel nem élt, mert „feltehetőleg meg van elégedve a jelenlegi helyzettel, következőleg tőle ma még kevésbé várhatjuk a reformot, mint tegnap.” *Mályusz*: A magyar ... i. m. Megújulás c. fejezet 92.

¹⁴⁰ A Magyar Történet kapcsán Szekfű Gyuláról írta, hogy az európai történettudomány által elért eredményeket bravúrosan használta fel, de „Szerzőtársából [Hómanból – P.L.] hiányzott a fogékonyság és hajlam ily munkára — jellemző, hogy pl. a gótika fogalmának jelentőségét, korszakmegjelölésre alkalmas szerepét sem ismerte fel — s így Szekfű művészi teremtő tehetségének nagysága annál szembetűnőbb.” – *Mályusz*: A magyar ... i. m. 34. – „Egyedül Vagyunk” 1942. év 2. sz.

¹⁴¹ Mályusz Emlékiratában így írta le ennek történetét: „A magyar történettudomány» – ez volt kis könyvem címe – egyetlen mondat híjával egyezett az „Egyedül Vagyunk” közlésével, leszá-

– Ez volt az enyhébb változat, mert korábban Hóman azzal a miniszteri leirattal fordult a karhoz, hogy nyilatkozzék Mályusz ügyében, és jelentse ki, hogy érdemtelenné vált a katedrára.¹⁴²

Hajnal és Domanovszky mérlegelte egy, a Századok nevében kiadott nyilatkozat megtételét ebben az ügyben, de ezt később elvetették, elsősorban azért, mert súlyosabb következményei lettek volna Mályuszra nézve, mint egy kari határozat. Ez utóbbira figyelemmel Hajnal azt javasolta Domanovszkynak, hogy próbálja meg rávenni a minisztert beadványa egy-két részének elhagyására. Mindenekelőtt azt, „amiben Mályuszt mint a [népiségtörténeti – P.L.] kutatás vezetőjét, elítélően jellemzi. Írd meg neki, kérlek, hogy a modor kérdését nem lehet felvetni akkor, amikor oly nagy s már annyira elismert teljesítményekről, eredményekről van szó; s hogy Mályusz panaszait is meg kellene ez esetben hallgatni, azok modoráról, akik vele tárgyaltak. [A Kniezsa–Deér-féle látogatásról, tárgyalásról volt szó. – P.L.] Mályusz elhibázta ugyan a dolgot, amikor e modor kérdésében nem fordult a miniszterhez [Mályusz l. fent, sikertelenül próbált a minisztertől kihallgatást kérni – P.L.], de azért mégsem lehet egyoldalúan csak az ő modorát elítélni.”¹⁴³

Hajnal (aki tagja volt a kari tanácsnak) két malomkő között őrlődött. Mályuszhoz két évtizedes (ebben az időben már jelentősen meggyengült, de ifjúkori) barátság fűzte, ugyanakkor szerkesztői pozícióját tekintve neki felettese volt a megtámadott fél, Hóman Bálint [volt] kultuszminiszter, társulati elnök. Hajnalnak — aki láthatóan nehezen viselte ezt a kényes helyzetet, mégis — az volt a véleménye, hogy a kar nem határozhat erről egy egyszerű szavazással, nem ítélné el Mályuszt, és legfeljebb általánosságokban fejezheti ki bizalmát Hóman iránt. Úgy vélte, a kínos ügyet minél gyorsabban be kellene fejezni, ezért: „sokkal jobb lenne, ha a miniszter egyszerűen inkriminálná [kifogásolná, sérelmezné értelemben – P.L.] Mályusz azon megjegyzéseit, amik nyomtatásban egy írásban, mindenképpen elítélendő, akármilyen tárgyi igazságra, vélt sérelemre is hivatkozna Mályusz.”¹⁴⁴ Hajnal Domanovszkyt azzal próbálta megnyerni tervének, hogy, „ha így átalakíttatnék Hóman irata, simán, tán egyhangúlag, egy ülésen megadhatná neki a kar az elégtételt. Mályuszt illetőleg pedig talán mégis kiesnék a vádaktól minden olyasmi, amit az ő erkölcsi tönk-

mítva természetesen az ott meg nem jelent részeket. A szóban forgó mondatot Hóman becsületsértőnek találta és elégtételt követelt. A mondat éle jól el volt rejtve, csak az vehette észre, akinek elárulta valaki, hogy ki ellen irányul. Hogy mennyire nem volt észrevehető, mutatja, hogy Oláh [az „Egyedül Vagyunk” szerkesztője – P.L.], Hóman híve, nem ismerte fel értelmét s ugyanez még fokozottabb mértékben áll az újság olvasóira. – V. ö. *Mályusz*: Emlékirat (Népiségtörténet c. fejezete.)

¹⁴² A magyar történettudomány előszavában: „Válaszul bírálóimnak” a Deér József által kiegészített részekre reflektálva, valamint azért is, mert a vita hullámai ebben a vonatkozásban túl magasra csaptak, már-már katedrájának elvesztésével fenyegetett, (ahogyan ezt a miniszter leiratában követelte is az egyetemtól), megkövetve Hómant, ezeket írja: „Hasonlóképpen rektifikálom feltevésemet, mintha Hóman Bálintot a szellemtörténések közti vezető szerepe segítette volna a politikai érvényesüléshez. Arról értesültem ugyanis, hogy őstörténeti kutatásai alkották azt a hidat, amelyen átlépett — mindannyiunk nagy öröme, nem véglegesen — a politika mezejére.” 11. A „bocsánatkérő” irat összeállításában Hajnal és Domanovszky komoly segítséget nyújtott Mályusznak, aki ezért nem volt nagyon hálás. Inkább azt várta volna, hogy teljes mellszélességgel álljanak ki mellette, és együtt várják a „megsemmisítő” csapást.

¹⁴³ MTAK K Ms 4524/425 Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁴⁴ MTAK K Ms 4524/424 (1942. február 4.) Domanovszky Sándor hagyatéka.

retételére felhasználhatnának azok, akik az egész ügyben csak alkalmat szeretnének találni erre.”¹⁴⁵

Hajnal leveléhez mellékelte egy nyilatkozattervezetet is, amelyen Domanovszky javításai is megtalálhatóak. A nyilatkozat szövege: „Mályusz Elemér egyetemi tanár tollából az »Egyedül Vagyunk« ... számaiban egy cikksorozat jelent meg Történettudományunk mai mozgalmairól. E közlemény egyes részei, bár név említése nélkül, szokatlan [kihúzza éles – PL.] hangon kifogásolják a Történelmi Társulat elnökének, Hóman Bálintnak állítólagos tartózkodó magatartását a népiségtörténeti kutatás akciójával szemben, amely akciót Mályusz kezdeményezte és vezette; s kifogásolják azt, hogy e kutatásokat Hóman Bálint mint kultuszminiszter, az eredeti szervezet megosztásával a »gr. Teleki Pál Történetkutató Intézet« szervezetébe illesztette be, [kötelességünknek tartjuk kihúzza – PL.] Mint [ez igen fontos kihúzza – PL.] ezen tudományos és nemzeti szempontból oly fontos akciót mindig nagy méltánnyal figyelemmel kísérő szakemberek, kötelességünknek tartjuk az érdeklődő közönség tájékoztatását, annak megállapítását, hogy Elnökünk a népiségtörténeti kutatásokat kezdeményezésüktől mindig a legnagyobb érdeklődéssel kísérte, tudós és hivatalos támogatásban részesítette. Mályusz Elemér ténen sem akarja kioktatni; s nyilván csak a szakemberek saját céljai iránt elfogult túlbúzgalma vezette őt arra, hogy a lehetőségekkel nem számolva, elégedetlen a támogatással. Hóman Bálint [saját maga kihúzza – PL.] Mályusz nyilatkozata szerint is további teljes erkölcsi és anyagi támogatásáról biztosította az ő munkásságát akkor, amikor a népiségtörténeti kutatást felvette a Teleki Intézet programjába; ...”¹⁴⁶ Hajnal javaslata szerint a nyilatkozat szövegét Domanovszky, Szentpétery, Szekfű, Lukinich és ő maga írta alá.

Mályusz a miniszter erőteljes fellépését — minden bizonnyal helyesen — egzisztenciális kérdésként is megélve, annak hatására megtört, mert úgy érezte, hogy Hóman egy elmarasztaló kari ítélettel más fórumokon is lehetetlenné teheti működését. Úgy döntött, hogy az enyhébb változat alapján megadja a kért elégtételt. Ezzel a Mályusz-féle nyilatkozattal a kari tanács a miniszter kívánságát teljesítette. Ugyanakkor maradtak még nyitott ügyek, amelyek közül a legfontosabb a Századok történész közéletben elfoglalt helyének és irányának kérdése volt. Ezek már csak Hajnal személye miatt sem simultak el, hiszen a folyóirat iránya Mályusz 1935-ben történt távozása után sem változott, s ezért (is) a támadások egyre hevesebbé váltak. A Mályusz-nyilatkozat hatással volt a szerkesztőség amúgy is rendkívül meggyengült pozíciójára, a szerkesztők egyre inkább utóvédharcokra kényszerültek. A Hóman–Mályusz vita hosszú árnyékot vetett a folyóiratra és magára a szerkesztőségre is.

Utolsó roham a Századok ellen

Az utolsó nagy támadás sikeréhez hozzájárult, hogy ebben a rendkívül kiélezett helyzetben, a több oldalról jövő nagy nyomás alatt Hajnal nem járt el kellő óvatossággal. Nem vette vagy nem akarta tudomásul venni, hogy a Deér

¹⁴⁵ MTA K Ms 4524/424 (1942. február 4.) Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁴⁶ MTA K Ms 4524/425 (1942. febr. márc.) – datálás nélkül. Domanovszky Sándor hagyatéka.

József részéről indított támadások hevessege felerősödött a Teleki Intézet megalapítása után, ugyanis ekkor már, mint intézeti igazgató, jóval nagyobb *pouvoir*-ral rendelkezve vezethette a szerkesztőség elleni ostromot. A vissza-visszatérő vádak szerint a szerkesztők nemcsak, hogy helyt adtak a magyar történetírástól idegen, átpolitizált jobboldali írásoknak, hanem maguk is egyre inkább azok hatása alá kerültek. Ez a gyanúsítgatás olyannyira elmérgesítette a szembenállók egymáshoz való viszonyát, nemkülönben az Intézet és a Századok közötti, korántsem harmonikus kapcsolatokat, hogy több ízben is Hóman Bálintnak, a Történelmi Társulat elnökének kellett közbelépnie. A társulati elnök egyik levelében (1942. március 16.), amelyet — válaszul lemondó levelére —, Hajnalnak írt, csodálkozásának adott hangot, hogy a Századok szerkesztője milyen álláspontot foglalt el a Mályusz ügyben,¹⁴⁷ és furcsállta azt is, milyen módon bírálta ezzel kapcsolatban Deér viselkedését.¹⁴⁸ Hóman azt is hangsúlyozta, hogy azért mert eltér kettőjük véleménye a Mályusz–Deér-vita kapcsán,¹⁴⁹ még „fe-

¹⁴⁷ Az előzőekben említett Hóman–Mályusz afférról van szó. Nyilván nem volt ismeretlen a társulati elnök előtt az sem, hogy Hajnal milyen lendülettel vetette bele magát az ellentét elsimitásába, és mindeközben hogyan igyekezett barátja pozitív megítélését megőrizni.

¹⁴⁸ Mályusz írta: „Deér a régi, XIX. századi nemzetfogalom hívének vallja magát s így áthidalhatatlan szakadék, valósággal egész világ választ el bennünket. Szerintem az már elveszítette értelmét, s még ha fenn akarnók tartani, akkor sem nyernénk vele. Ha magánügyünk volna, hogy miként gondolkozunk a nemzet lényegéről, ráhagynám Deérré és társaira, hogy a »nemzethez való tartozás megvallásával«, a lelki közösség vállalásának alapján csak véljék továbbra is a zsidóságot a magyar nemzet részének és más vonatkozásban ugyanúgy járjanak el. Azonban hivatásom a tudomány munkásai közé állított s így népünk, a magyarság iránti felelősséget nem háríthatom el magamtól. Éppen ez a felelősségérzet kényszerített, hogy tollat ragadjak és helytelenítsem szenttelen, különbözős magatartásukat. Azt, hogy amíg a publicisztika tisztázni igyekezett, hogy mi a népnemzet, s az egyes emberek is érzik, tudják, mi ennek a lényege, kik tekinthetők beletartozóknak, kiket kell kirekeszteni belőle, addig a tudomány, elsősorban a történettudomány, mélységesen hallgat, vagy — mint most Deér is teszi — kijelenti: XIX. századi nemzetfogalmunk a történetileg igazolt, az »ősi nemzetfogalom«. Ez az állítás meggyőződésem szerint, nem fedi a történeti valóságot s bármily általános — éppen Deér fejtegetései nyomán — szakkörökben, nem a tények ismeretén alapul, hanem a XIX. századi felfogásnak a homályos őskorba való visszavetítése.” *Erős Vilmos: História regnum – história populum I. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása. Századok, 1995. 596.* – Itt is szeretném megjegyezni, hogy a két háború közötti szellemtörténet vonatkozásában és Mályusz népiségtörténetének értelmezésében, kutatásában Erős Vilmos végzett kimagasló színvonalú kutatásokat. Eredményeit tiszteletben tartva, azok legfőbb megállapításait felhasználva írtuk meg a Századokban végzett munkát, és a szerkesztők tevékenységét, valamint a szerkesztőségből kivált, de befolyását megőrző Mályusz harcát a hatalom és annak képviselői ellen. Teljesen világos ugyanis számunkra, hogy az itt tárgyalt történész-csatározásokban a legfontosabb irányzatok — népiségtörténet, szellemtörténet, történelmi realizmus — és annak kimagasló képviselői teljes fegyverzetben vettek részt, egymás elleni harcuk azonban már nem történetírói irányzatról szólt, hanem végső soron az ideológiák összeapásáról. Ezekben a vitákban érhető tetten az a pillanat, amikor a történelmi felfogás politikai irányzatok megalapozójává válik.

¹⁴⁹ „S hogy Mályusz felfogása mögött valóban ideológiai-politikai megfontolások húzódtak meg, világosan bizonyítja a középkori nemzetiségi politikáról folytatott vitából kinőtt híres-hírhedt cikksorozata, „A magyar történettudomány” címmel, mely az „Egyedül Vagyunk” hasábjain jelent meg, 1942-ben. A cikksorozatban Mályusz nagyszabású támadást indít korának szerinte uralkodó történetírói irányzata, a Szekfű és Hóman, de pl. Deér József által is reprezentált szellemtörténeti iskola ellen, követelve a tudományos életnek, az Akadémiának, az Egyetemnek, a levéltáraknak, a kutatóintézeteknek stb. a népi elv alapján történő átszervezését. Mályusz szerint mindegyre a korviszonyok miatt van szükség, mert a német és az olasz nép példája azt sugallja, hogy új nemzetfogalom szükséges, azaz a hagyományos polgári és liberális *politikai nemzet* helyett (mely a szellemtör-

leslegesnek és indokolatlannak tartanám ... visszavonuláson a Századok szerkesztésétől” – írta. Hóman az időpontot — rövid idővel a Mályusz-ügy lezárása után — alkalmatlannak találta, ezért nyomatékosan kérte Hajnalt lemondásának visszavonására. Kijelentette, hogy a lemondást csak akkor lenne kénytelen elfogadni, ha ez által Mályusszal való szolidaritását kívánná kifejezésre juttatni, de úgy ítélte meg — nyomatékosította mondanivalóját a Társulat elnöke —, hogy erről most nincs szó. A társulati elnök — miniszteri tekintélyét latba vetve — sarokba szorította Hajnalt, aki nem tehetett ilyen helyzetben mást, visszavonta lemondó levelét.¹⁵⁰ – Hóman örömmel és elégedettséggel nyugtázta a visszavonulást, egyben az elkövetkező időszak fontos teendői között említette, hogy Hajnallal a Társulat minden ügyét át- és kibeszélik. Jelezte, hogy tervei vannak a Társulat és a frissen alapított Teleki Intézet együttműködésére vonatkozólag is, mert nagyon nem szeretné, ha az intézmény alapítása nyomán félreértések és hasadások támadnának a történész társadalomban. Reményét fejezte ki, hogy ebben a kibeszélési sorozatban Hajnal az ő segítségére lesz.¹⁵¹

A tervezett megbeszélés (sorozat) azonban nem jött létre, minden valószínűség szerint azért, mert ellenérzést szült az, hogy a Századok 1942. évi 9–10. számában megjelent Hajnalnak Baráth Tibor: Az új Magyarország című tanulmánya különnyomatáról készített ismertetése. Egy Domanovszkyhoz írott levelének tanúsága szerint a Századok ezen száma nem 1942 őszén, hanem 1943 tavaszán¹⁵² jelent meg. A levelet 1943. január 5-én írta Hajnal, és a Baráth-recenzióról kérte ki Domanovszky véleményét: „... ne lepődj meg, hogy ilyen hosszú Baráth-ismertetést küldök. Sokat töprengtem a dolgon: nem furcsa, ha az előzmények után csak egy szűkszavú, önmagunkat mintegy megcáfoló¹⁵³ ismertetést közlünk Baráth rövid ledorongolásával? Nem jobb mégis érdemlegesen foglalkozni a mai politikának és történetírásnak viszonyával, amelyről Baráth tanulmánya szól? Szerintem a nagyközönség, de kivált fiatal történészeink is, hallgatóink is, igen kívánják e kérdés lehető nyílt tisztázását. A Századoknak csak hasznára van, ha ezt a témát nem kerülgeti, nem engedi át más folyóiratoknak: s ha nem marad meg német könyvek alkalmi leírásánál. Cikemben mindig hangsúlyozom, hogy mindig a magam egyéni felfogása, amikor politikát érintő dolgokról beszélek. Mindazonáltal, ha jobbnak gondolod, szívesen félreteszem ezt a szövegezést és írok másikat, amelyben egy oldalon egyszerűen levágom Baráthot.”¹⁵⁴

A Baráth-ügy mellett Hajnal kikérte Domanovszky véleményét a Deérhez intézendő levéltervezetéről is: „... utólag elgondoltam, hogy mégis igazad van:

téneti felfogásnak is az alapja) a *népi nemzet* fogalma a korszerű.” *Erős Vilmos: História regnum – história populum I. A Szekfű-Mályusz vita kialakulása. Századok, 1995. 3. sz. 590.*

¹⁵⁰ MTAK K Ms 5385/209. – Igencsak lehetséges, hogy Mályusz a miniszteri zsarolásnak tett Hajnal-féle engedményt — a lemondás visszavonását — tekintette később cserbenhagyásnak, áruháznak.

¹⁵¹ MTAK K Ms 5385/210 – 1942. március 20.

¹⁵² 1943 márciusában–áprilisában.

¹⁵³ A megjegyzés valószínűleg Komoróczinak az ezt megelőző számban írt ismertetésére (Századok 1942. 7–8. sz.) utal. V. ö. 175. jegyzet.

¹⁵⁴ MTAK K Ms 4524/429 – 1943. január 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

vegyük fel az érintkezést Deérrel, igyekezzünk velük elfogadtatni álláspontunkat. A mellékelt levelet terveztem meg,¹⁵⁵ kérnélek, közöld velem véleményedet. ... Egy kissé túl jó színben állítottam be a Századok helyzetét, hogy ne gondoljanak nagyon elárvultnak bennünket. A kávéházi összejövetel [talán a Szekfű-társaság Pósh vendéglőbeli törzshelyéről volt szó – P.L.] arra is jó, hogy ne várják tőlünk, hogy mi menjünk hozzájuk az Intézetbe tárgyalni, s hogy ne »négy szemközt« tárgyalhassunk. A Baráth-ügyet ezért említettem, hogy megakadályozzam ellenünk felhasználását.¹⁵⁶ A levél utolsó mondatában érintett Baráth-ügy Komoróczy György ismertetésének megjelentetésére utal, amelyet a Teleki intézetiek enyhe, majdhogynem dicsérő hangvétele miatt, erőteljesen támadtak.

Kosáry Domokos, aki ebben az időben a Teleki Intézet igazgatóhelyettese volt, úgy emlékezett vissza erre az időszakra egy interjúban, hogy a Mályusz-féle cikksorozat, valamint a Századokban megjelent Komoróczy-féle [az interjúban helytelenül Komáromy név szerepel – P.L.] ismertetés cselekvésre készítette őt. Felkereste Hómant és azonnali intézkedést kért tőle. „Bejelentettem, hogy amennyiben helyreigazításra nem kerül sor, vagy éppen a lap [természetesen a Századokról van szó – P.L.] hasábjain az ilyen megnyilatkozások folytatódhatnak, barátaimmal kénytelenek leszünk kilépni a társulattól és indokainkat a nyilvánosság előtt kifejtetni. S Hóman valóban intézkedni kezdett. Ennek első eredményeként Hajnal István, a Századok egyik szerkesztője igen részletes, kemény bírálatot közölt Baráth Tibor egy kis dolgozatáról, amely Az új Magyarország történetírása címmel az Új Európa hasábjain és különnyomatként látott napvilágot.¹⁵⁷ [Megítélésünk szerint erre az esetre Kosáry Domokos másként, tévesen emlékezett! Hajnal ismertetése — bizonyíthatóan a szereplők levelezése alapján is — szintén ok volt a támadásra, a benne foglalt kemény kritika pedig megkésett, azt már nem vették figyelembe. Az ismertetés terjedelme pedig — minden bírálat ellenére — azt a benyomást keltette, hogy ugyan nem értünk vele egyet, de komolyan vesszük. – P.L.] Hajnal — emlékezett vissza az esetre Kosáry Domokos — az egyetemes történet, az európai társadalmi fejlődés egyik legkitűnőbb, legeredményesebb magyar kutatója volt, ezzel együtt hajlamos volt arra, hogy a romantikus antikapitalizmus szellemében a középkor „törvényszerű” fejlődését tekintse eszményeinek [eszményinek – P.L.] a „ráció” törekvéseivel szemben.¹⁵⁸ A hitlerizmussal természetesen szemben állt, de a szakmán belül jelentkező feszültséget nemigen tudta feloldani, már Mályuszhoz fűződő régi kapcsolata miatt sem, ezért kompromisszummal próbálkozott.”¹⁵⁹

¹⁵⁵ A hagyatékban nem találtuk a levéltervezetet, de talán — a későbbi fejlemények ismeretében — nem is született meg a levél, a tervezet pedig elkallódott.

¹⁵⁶ MTAK K Ms 4524/429 – 1943. január 5. Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁵⁷ Bp. 1942. Centrum Kiadóvállalat, 15 o. Különnyomat az Új Európa társadalom- és gazdaságtudományi folyóirat I. évf. 1. számából.

¹⁵⁸ Hajnal történetiszemléletének ez az összefoglalása félreértésre adhat okot, és visszavezethető Andics Erzsébetnek egy évtizedekkel korábbi megjegyzésére, amikor a Magyar Történelmi Társulat 1949. évi március 27-i közgyűlésén, mint újonnan választott elnök élesen támadta a korábbi korszak történetírását és történéseit. Hajnalt azzal vádolta, hogy a feudális intézményrendszert idealizálta. – Századok, 82. évf. 1948. (megjelent 1949 végén) 1–4. szám 5.

¹⁵⁹ Glatz Ferenc interjúja Kosáry Domokossal, História 2003. év 1. szám.

Komoróczy György elhibázott kritikája és a nem sokkal korábban megjelent, Baráth Tibor által írt ismertetések miatt „megbillent” Századok egyensúlyának visszaállítása érdekében jelentette meg Hajnal saját recenzióját, amihez Domanovszky — a szöveg ismeretében — hozzájárulását adta, helyeselte publikálását. Hajnal ezzel a huszárvágással gondolta helyreállítani a folyóirat megtépzott tekintélyét, azonban az írás közlése — Kosáry Domokos véleményével ellentétben — több szempontból is hiba volt. Egyáltalán nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert egyrészt a 15 oldalas tanulmányról megjelentetett hatoldalás recenzió léptékében mindenképpen aránytalan volt, másrészt a bírált írás szerzője irritálta az egész szakmát a magyar történetírás hagyományaitól teljesen idegen szemléletmódja miatt. Nem lehetett ezeken túlmenően figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a Századok egyik szerkesztője írta a cikket, amely azt a látszatot keltette, hogy a folyóirat álláspontját, irányultságát egyfajta engedékenység jellemzi ebben az irányban. – Szerkesztőként akkor járt volna el helyesen, ha a történész közélet másik frontjáról kért volna fel recenziót, bár kétségtelen, hogy sokan azt az álláspontot képviselték: az említett szerzőt és írásait nem kell tudomásul venni, nem szabad vele foglalkozni. A vita vagy kritika tudniillik beemelhetette (visszaemelhetette?) őt a szakmába, amit indokoltnak tartottak elkerülni. Baráth Tibor ugyanis ekkor már végképp a náci ideológia hatása alá került, annak szinte feltétel nélküli elfogadásával. A korábban jó minőségű mutató gazdaságtörténész [Domanovszky és Szekfü tanítványa volt], hosszabb időt töltött kultúr-diplomataként franciaországi kiküldetésben, majd hazatérve a 30-as évek végéig tanulmányokat közölt — többször a Századok hasábjain —, és tanított az egyetemen. Észak-Erdély visszacsatolása után nevezték ki a kolozsvári egyetemre professzornak. Ettől az időtől kezdve egyre szélsőségesebb, náci ideológiát tükröző írásokat tett közzé. A szakmában egyöntetűen ellenszenvvel kezelték, úgy vélekedtek róla, hogy kiírta magát a történész céhből.¹⁶⁰ Hajnal éppen ezért is hibázott korábban akkor, amikor Baráth — ilyen felfogásban született — írásait megjelentette. Ilyen volt pl. az 1942. 1–3. számban Jóó Tibor: Magyar nacionalizmus c. munkájáról írt erőteljesen támadó recenziója. Ez a „nemzetiszocialista” kritika nem elsősorban Jóó Tibort bírálta, hanem a szellemtörténet-írás képviselőit általában. Számon kérte rajtuk Mályusz eredményei ismeretének hiányát, valamint azt, hogy nem fogadják el az új (német és olasz) nemzetfogalom integrálását a magyar történetírásba. (Mályusznak sem használt Baráth Tibor elismerő kritikája, jóllehet a szakma különbséget tudott tenni a két ember történészi minőségai között.) – Az előzmények után világos volt, hogy Baráth személye és felfogása rendkívül alkalmas a szerkesztőség elleni koncentrált támadásra, amelyet tulajdonképpen indokolni sem nagyon kellett. Hajnal — mint ez 1942 végén, 1943 elején már számára is világossá vált — helyrehozhatatlan hibát követett el az említett — Baráthról és Baráth által írt — recenziók megjelentetésével. Ellenfelei kihasználták ezt a taktikai hibát, elérkezettnek látták az időt arra, hogy újra, minden eddiginél erőteljesebb, frontális támadást intézzenek először a

¹⁶⁰ V. ö.: *Paksa Rudolf: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig* – Kommentár. 2006/5. Totális múlt 69–79.

Századok szerkesztője ellen, de mivel e támadásnak nem ő volt az igazi (csak járulékos) célpontja, hanem egyértelműen a folyóirat egész szerkesztősége, így az összes szerkesztő távozását követelték, a szerkesztőség teljes átalakítását, vagyis a folyóirat átvételét (egyések szerint visszavételét) akarták elérni.

Hajnal ismertetésének kétségtelenül több olyan szerencsétlenül megfogalmazott gondolata, mondata volt, amibe nem volt nehéz belekötni. Mindjárt az első bekezdésben: „Nem kifogásolható az sem, hogy B.[aráth] a mai német politikai ideológiából átvett vezető gondolatokat, a faj, a térség, a totalitás fogalmait helyezi elképzelése központjába, örök történelmi problémák voltak ezek mindenkor.” Ezek után az ismertetésben részletesen végig vette a náci propaganda főbb tételeit, és hiába cáfolta Baráth fasiszta gondolatait, mégis mentette magát — és Baráthot is —, amikor ezt írta: „Mint a »Századok« egyik szerkesztője, e sorok írója helyt adott B. megnyilatkozásainak a folyóirat hasábjain és nem állta útját, hogy egyik munkájáról bár súlyosan bíráló [ezt nehezen lehetett állítani Komoróczy ismertetéséről – P.L.], de mégis mentegetős jelenjék meg.¹⁶¹ Mindez azonban nem lehet útlevel a tudományos munka közösségébe az ő új irányzata számára, hanem csak tanújele akart lenni annak, hogy politikai szempontokon felülállva szívesen térítenők őt vissza eredeti hivatásához.”¹⁶² – Hajnal a Komoróczy-féle ismertetést akarta ellensúlyozni saját kritikájával, de nem vette észre vagy nem volt vele tisztában, hogy az a forma, amelyet választott, és amely más viszonyok között a „virágozzék száz virág” alapon demokratikus formák és a szólásszabadság jegyében született kritika lett volna, az 1942-ben, 1943-ban már megengedhetetlen volt, azzal csak ártott, legtöbbet saját magának és a Századok szerkesztőségének.¹⁶³ Az „önkritika” is elkésett, hiábavaló és kétségbeesett kísérlet volt a Deér-féle támadások elhárítására; a választott mód és forma együtt egyértelműen súlyosbította a helyzetet. – Az ellenfelek ekkor már csak a teljes kapitulációt tudták elfogadni, és ehhez a Magyar Történelmi Társulat elnökétől megkapták a teljes körű támogatást. – A sors és a szerkesztés különös fintora volt, hogy a Századokban Hajnal recenzóját megelőző oldalakon a nagy ellenlábás, Deér József tanulmánya olvasható.¹⁶⁴

Érdekes Szekfűnek ebben az időszakban (1942. szeptember 28.)¹⁶⁵ és ehhez a — még csak tervezett — Baráth-féle ismertetéshez kapcsolódó, Hajnalhoz intézett levele. Kettejük levélváltásában (Hajnal két nappal korábbi levelére utal Szekfű) felmerült félreértésre két kiigazítást is tett Szekfű. Az egyik: „»olyanok

¹⁶¹ *Baráth Tibor*: Magyar történet. 2., bővített kiadás, Kolozsvár 1941. A Ferenc József Tudományegyetem Történelmi Intézete. 235 l. – Ismertette: Komoróczy György, *Századok*, 1942. 7–8. sz. 329–331. Az ismertetésben alig található kritikai elem, az tulajdonképpen annotáció.

¹⁶² *Baráth Tibor*: Az új Magyarország történetírása Bp. 1942. Centrum Kiadóvállalat, 15 o. Különlenyomat – Hajnal István recenzója, *Századok* 1942. 453. és 459.

¹⁶³ Glatz Ferenc hasonlóan úgy véli, hogy Baráth Tibor „könyvecskéjének” „objektív” ismertetése volt az utolsó csepp a pohárban, amely a szerkesztőség tagjainak lemondásához vezetett. – Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összefoglaló szöveget írta Glatz Ferenc. *História – MTA Történettudományi Intézete*, Budapest, 1993. XVI.

¹⁶⁴ *Deér József*: A szentistváni Intelmek kérdéséhez. *Századok*, 1942. 435–452.

¹⁶⁵ MTAK K Ms 5385/405.

örülnek cikkeidnek, akikben nem fog kedved telni« – ezt az „Egyedül Vagyunk”-bandára értettem, mely nagy passzióval fedez fel mindent, ami ellenem fordítható. 2. egy évtizede sem hatott rám senki, amikor tényleg a Századok magatartása volt [az ok, hogy nem közölt cikket a Századokban – P.L.], melyről már legutóbb is írtam, s melyen ma már hiába vitatkoznánk.” Szekfű levele végén ismételten felajánlotta Hajnalnak, hogy a közöttük fennálló feszültséget beszéljék ki akár a Pósh vendéglő különtermében, Szekfű és barátai törzshelyén,¹⁶⁶ „s azután egyszer tényleg beszélhetnénk a kis nemzetek történetírásáról.”¹⁶⁷

Szekfű és Hajnal között egy érdekes apa-fiúi¹⁶⁸ (annak ellenére, hogy Szekfű alig tíz évvel volt csak idősebb Hajnalnál) konfliktus (mondhatni: komplexus) alakult ki az 1930-as évektől (talán már a korábbi időszakról) kezdve is, amely a Századok körüli összecsapásokban érte el a végjátékot. Szekfű Hajnalnak elküldött 1942. szeptember 25-i levelében utalt egy két nappal korábbi beszélgetésre, amely — Szekfű szerint — kollegiális barátságban zajlott le. Amit viszont Hajnalnak az összejövétel után megfogalmazott és hozzá küldött levele is bizonyít, ő [Hajnal] mélyen sértve érezte magát, mert Szekfű materializmusnak nevezte álláspontját,¹⁶⁹ amit egyik munkájában megfogalmazott.¹⁷⁰ Hajnal azzal magyarázta Szekfű véleményét, hogy kisszerű emberek piszkálták fel vele szemben. Szekfű ezt határozottan visszautasította azzal, hogy azért mert Hajnalnak komoly támadásban soha nem volt része, könnyen megsértődik, ugyanakkor mások érzékenységére egyáltalán nincs tekintettel. Szekfű arra hivatkozott, azért javasolta a személyes beszélgetést, hogy előadja kritikáját, amelyet Hajnal írásának első olvasásakor már megfogalmazott magában, nevezetesen pl. olyan mondatokat, mint a „lelki motívumok légius bizonytalansága”¹⁷¹; – szerinte nincs olyan ember, „aki egy-egy ilyen kifejezést ne közelítene a történeti materializmushoz”. Hajnal a vádaskodó levélben Domanovszkyra is hivatkozott, amelyre Szekfű egy érdekes fordulattal válaszolt. Azt írta: a Magyar Történet általa készített részeiről írt Domanovszky-kritikát¹⁷² „rossz tájéko-

¹⁶⁶ A Pósh vendéglő a Nemzeti Színház mellett, a József körút és a Népszínház utca sarkán, a Budapesti Hírlap szerkesztősége mellett volt. – Szekfű levele Hajnalnak, MTAK K Ms 5385/408

¹⁶⁷ *Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről.* Budapest, 1942.

¹⁶⁸ Hajnal hagyatéka arról győzött meg, hogy szakmailag ő leginkább Szekfű egyértelmű elismerésére vágyott, azt szerette volna, ha munkái elnyerik a történész fejedelem dicséretét. Hajnal többször tett kísérletet arra, hogy rendezze feszült viszonyát Szekfűvel. Ezek a közeledések minduntalan megfeneklettek Hajnal erős gyanakvása miatt, amelyben közrejátszott ifjú kora óta Szekfűvel szemben tapasztalható kisebbségi komplexusa is. Érdekes, hogy Szekfű, aki maga is tisztában volt ezekkel a lélektani momentumokkal, egy a háború végén kelt levelében arra utalt, hogy jó lenne ezt a feszültséget kibeszélniük: „... örülnék, ha sikerülne kölcsönös psychoanalízis útján a mélyrétegekben levő nehézségeket együttesen eltávolítanunk, (...)” írta Hajnalnak. – MTAK K Ms 5385/406 1944. március 27.

¹⁶⁹ Hajnal szerint a *történelmi realizmust* magyarázták így félre.

¹⁷⁰ Hajnal történelmi realizmusról értekezett több munkájában, ennek nevezte történeti módszerét.

¹⁷¹ V. ö. : „Újabbán a jogtörténet igyekszik az egykori elvi s gyakorlati szabályozások értelmét ilyen irányban elmélyíteni, s ezzel a *lelki motívumok légius bizonytalanságaiból* [saját kiem. – P.L.] a konkrét társadalmi szerkezet felé közeledni.” – Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*, Századok, 1942. 1–3. sz. 1–42. a hivatkozott részt l. 6.

¹⁷² V. ö. *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. VI. kötet: Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század.* Budapest, Kir. magy. egyetemi nyomda; év nélkül, nagy 8°, 495 o. és 17 melléklet –

zottságúnak” tartotta, és — szerinte — az idő egyébként is őt igazolta és nem Domanovszkyt, „de azért Domanovszkyra soha nem haragudtam, Reád sem, bár Tőled rossz néven vehettem volna, hogy nem érted meg álláspontomat, mely szerint nem írhatok oly folyóiratba, mely kötetemet ily módon intézte el. Azzal hízelgek magamnak, hogy mindig jó kolléga voltam az egyetemen, hogy nem helyeztem akadályokat utatokba, sem az Akadémián, sem a Történelmi Társulatban, melyeket harc nélkül átengedtem Nektek.” Szekfű annak is hangot adott, mondván, az hogy valaki a materializmus felé hajlik-e vagy sem, tárgyi kérdés, s ebben az önálló véleményalkotástól senkit nem lehet eltiltani. Kitért arra is, hogy amióta együtt tanítanak az egyetemen, annyira eltávolodtak egymástól, hogy véleményét el sem mondta volna, ha Hajnal nem küld neki különlenyomatot írásából.¹⁷³ Az pedig, hogy „ilyen vagy olyan tárgyi véleményem van történeti módszereidről, ez nem jogosíthat fel arra, hogy engem valami különös módon szalmabábnak tarts, akit mások mozgatnak. Nagyon kérek, gondold meg, megérdemlem-e, hogy felszólíts, hogy »maradjak saját véleményemnél« és »ne hallgassak ügyes kis stréber idealistákra«. Szinte azt kell hinnem, hogy vén hülyének tartasz, akinek tömjéneznék (holott nem én vagyok az, aki bármit is adhatok, ma, tegnap és holnap). Ha pedig komolyan gondoltad ezeket, légy szíves és mondd meg, miről van tulajdonképpen szó.”¹⁷⁴ A levél érdekes pszichológiai kérdésekre is magyarázatot adhat. Hajnal ugyanis nagyon érezte azt az űrt a Századokban, amit Szekfű hagyott maga után azzal, hogy Domanovszky és Mályusz (látszólag ez utóbbi, de helyesebben mindkettő¹⁷⁵) kritikái után nem volt hajlandó a Társulat folyóiratában publikálni.¹⁷⁶ Ő ezt magától

Századok 1933. év. 7–8. sz. 308–315. – Az ismertetés elkészítésére Hajnal kapacitálta Domanovszkyt. Kaposvárról írta 1932. március 26-án: „Mályusszal együtt igen kérünk, légy jó a Századok következő számára folytatni a Szekfű-kritikát. Tudom, hogy egyelőre pihentetni akartad a dolgot; és én a magam részéről szintén azt tartom, hogy Szekfűüket ápolnunk kell, a Társulat szempontjából. Viszont felszólalásaid annyira használtak a lapnak, amennyire megelégnítették szakkörünket, hogy a legnagyobb kár, sőt hiba is lenne kitolni a folytatást. Utóvégre a Hóman–Szekfű történelem most az egész magyar történetírás és történeti érdeklődés legnagyobb eseménye. Én magam többektől, nem történészeketől, nem is tanároktól is hallottam, hogy ismertetéseid nagy figyelmet keltettek; az első komoly helyről jövő őszinte felszólalásnak tartják Szekfűék sok tekintetben erőszakos teóriáival szemben. Viszont, nézetem szerint, el kell ismernünk Szekfű érdemeit is, a mozgást, amit történetírásunkba belevinni tudott; hiszen ezért látszik előttem szükségesnek, hogy Szekfűt belevonjuk társulati életünkbe. – Hogyan egyesítsük tehát a célt és a feltétlen őszinte, szókimondó kritikát, – amiről semmiképpen sem szabad lemondanunk? Mályusszal együtt azt gondoltuk, hogy legjobban egy kettős-ismertetéssel lehetne célt elérni. (...)” Hajnal ugyanebben a levélben felvette, hogy a másik ismertető Madzsar [a levélben nem teljes névvel szerepel, de nagyon valószínű, hogy Madzsar Imréről van szó – PL.] legyen, de semmiképpen ne úgy, hogy Domanovszky helyett. – MTAK K Ms 4524/395 Domanovszky Sándor hagyatéka. A Századok e számában „második ismertetés” nem jelent meg a szóban forgó műről. – Egyébként egy évvel korábban éppen Mályusz volt az, aki helytelenítette és lavina-effektusnak mondotta egy műről szóló két ismertetés megjelentetését. – MTAK K Mályusz Elemér levelezése.

¹⁷³ V. ö. előző jegyzetet, *Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*, Századok, 1942. 1–3. sz. 1–42. valamint 4–6. sz. 133–165.

¹⁷⁴ MTAK K Ms 5385/404.

¹⁷⁵ A Szekfű–Mályusz vitára l. *Erős Vilmos: História regnum – história populum I. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása Századok*, 1995. 573–596.

¹⁷⁶ Váratlan fejlemény volt, hogy Szekfű a Századok szerkesztőségének teljes cseréje után, és annak ellenére, hogy szűkebb baráti köréhez tartozó szellemi történészek vették át a folyóiratot, a

értetődőnek tartotta, Hajnal viszont olyan támadásnak és hosszú éveken át tartó blokádnak, amely a szerkesztőség ellehetetlenítését kívánta elérni. Szekfű olyan tekintélye volt a korabeli történetírásnak, hogy pusztán hallgatásával, nagy jelentőségű gesztusaival, máshol elhelyezett publikációival elindította a Társulaton belül azt az erjesztő folyamatot, amely végül elvezetett a szerkesztőség teljes körű „megújításához”.

Epilógus

Hajnal a Századok szerkesztőségében eltöltött utolsó éveiben egyre több problémával került szembe. Érezte szakmai, szerkesztői elszigeteltségét, és ezért többször is felajánlotta lemondását Hóman Bálintnak a Magyar Történelmi Társulat akkori elnökének. A magyarázat mindig az volt, hogy mivel a szerkesztői tisztség nem választás útján kerül betöltésre, azt tartja becsületesnek, hogy posztjáról lemondjon, és a szerkesztői megbízatást visszaadja az elnöknek. Ezt (írásban) először 1942. február 20–21-én ajánlotta fel, de Hóman ekkor még nem fogadta el.¹⁷⁷

A Századok szerkesztői posztjáról való (két egymást követő évben történt) lemondása így részben összefüggött a Szekfű–Mályusz, Hóman–Mályusz, valamint Mályusznak a Deér-féle Intézettel kialakult feszült viszonyával, az említett viták alakulásával és az ezekről kialakított álláspontjával. Mályusz melletti kiállása jelentősen megnehezítette helyzetét, a Baráth-féle (két) recenzió pedig már nyílt támadásokat gerjesztett. Ráadásul valaha volt legjobb barátja, a lemondását megelőző utolsó hetekben a szerkesztőségben (és a Társulaton) zajló vitákban cserbenhagyta Hajnalt.

Szerkesztői minőségében legsúlyosabb vád a Baráth-ügy kapcsán érte Hajnalt. Tulajdonképpen azzal gyanúsították meg, hogy utat nyit a szélsőséges fasiszta eszméknek, ezért leváltása — a folyóirat szakmai szempontjai mellett politikai okok miatt is — rendkívül fontos, azzal együtt, hogy őt nem vádolta senki szélsőjobboldali eszmék terjesztésével. [A Baráth-ügy inkább Baráth-ürügy volt, mert a szellemtörténetészek olyan ütőkártyát kaptak kezükbe, amellyel a folyóiratot — szakmailag — újra ellenőrzésük alá tudták vonni.] 1943 elején, január 20-án Hómanhoz intézett lemondó levelében Hajnal szintén azzal indokolta távozását a szerkesztői posztról, hogy a szakma érdeke is ezt kívánja. Azzal érvelt, hogy nem rendelkezett kellő tájékozottsággal a szerkesztőséget érintő bírálatokról, mert csak Mályusztól kapott információt, Deértől semmit, ha csak a Mályuszhoz intézett, 1941. december 19-én írt levelét nem tekinti információnak — írta —, de annak alapján az volt a véleménye, hogy Deér nem mérítette ki a lehetőségeket a „kérdés megnyugtató megoldására.” Ezzel együtt azt ígérte ebben a levelében, hogy Deért (és a Századokat) támogatni fogja szerkesztői pozíciójából való felmentése után is.¹⁷⁸ A rendelkezésünkre álló anyag

következő tizenkét évben sem publikált többé a Magyar Történelmi Társulat központi orgánumban. V. ö.: a Századok 1943–1955 közötti számain. <http://nfo.arcanum.hu/szazadok>

¹⁷⁷ MTAK K Ms 5385/38

¹⁷⁸ MTAK K Ms 5385/41

alapján arra lehet következtetni, hogy a későbbiekben sem Deér és csoportja, sem a Századok új szerkesztői nem tartottak igényt felajánlott szolgálataira. A váltás-lemondás etapjait követve, azt látjuk, hogy a folyóirat 1943. évi számai szerkesztői szempontból részben elkészültek, így az új szerkesztőknek időt hagytak a felkészülésre, a munkafolyamatok zavartalan átvételére.

Hajnal Hómanhoz intézett lemondó levelét megelőzte, és részben tán okozta, hogy a szerkesztőség körül zajló eseményeket Deér József, a Magyar Történettudományi Intézet [Teleki Intézet] igazgatója, az e tárgykörben folytatott többszöri levélváltás után is a helyzetet rossznak ítélte meg (a levelekben foglaltak alapján talán még rosszabbnak, mint korábban). A következőket írta Hajnalnak: „mindenekelőtt hálásan köszönöm részletes tájékoztatásodat, s azt a baráti őszinteséget, mellyel nézeteidet, terveidet és aggályaidat feltárod. Sajnos ezeknek birtokában sem vagyok abban a helyzetben, hogy együttműködésünk érdekében érdemben állást foglalhassak. Veled folytatott beszélgetésem, mint ezekben hangoztattam is, kizárólag magánjellegű volt, s csupán az együttműködési készség hangsúlyozására szolgált. Ennek az önmagában véve kívánatos együttműködésnek a részletei — mint ezt éppen leveled mutatja — annyi bonyolult kérdést vetnek fel, hogy ezekben a Teleki Intézet elnökének, ki egyben a Társulat elnöke is, állásfoglalása szükséges. Ezért talán leghelyesebb, ha az ügyet Hóman és Domanovszky megbeszélésére bizzuk.”¹⁷⁹

Egy két héttel későbbi levél nemcsak Deér és Hajnal közötti feszült viszonyra világít rá, hanem arra is, hogy a szerkesztői, szerkesztőségi válságot kompromisszummal már nem lehetett megoldani. Deér azt írta Hajnalnak: „Meglepetéssel olvastam válaszodat. Levelem [l. a január 9-i Deér levelet – P.L.] egyetlen sorából sem olvashattál ki oly szándékot, mintha Téged »kétes szerepű« szerkesztőként akarnálak beállítani. Hasonlóképpen nem írtam olyasmit sem, mintha eleve nem bíztam volna benned. Minthogy így levelem tényleges tartalma s a Te feltevéseid között jelentékeny különbség mutatkozik, el kell háritanom azon tanácsodat is, mellyel több érzéket ajánlasz a »mások szerény önérzete iránt«. Minthogy fontosnak tartod annak tisztázását, hogy [a Történettudományi Intézet és a Századok közötti – P.L.] együttműködésre vonatkozóan ki tette meg a kezdeményező lépést, fel kell hívnom figyelmedet Wellmann Imre azon régebbi keletű érdeklődésére, mely szerint hajlandó volna-e az Intézet a Századok 1942. évi pótfüzetét támogatni. Végül hangsúlyozni szeretném, hogy a Baráth-bírálatról¹⁸⁰ való véleményem elmondására az a közvetlenség jogosított fel, mellyel szerkesztői szerepedet és felelősségedet előző leveledben Te magad kommentáltad. Céloom azonban mindenképpen az őszinte vélemény-nyilvánítás, nem pedig a Te megbántásod volt. Reméltem, hogy régi barátságunk elbírná ezt a teherpróbát.”¹⁸¹

¹⁷⁹ MTAK K Ms 5385/155 – 1943. január 9.

¹⁸⁰ Baráth Tibor: Magyar történet. 2., bővített kiadás, Kolozsvár 1941. A Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete. 8° 235 1 – Ismertette: Komoróczy György, Századok, 1942. 7–8. sz. 329–331. Erre célzott Deér levelében. A Hajnal-féle ismertetés a következő (összevont) számban jelent meg.

¹⁸¹ MTAK K Ms 5385/157 – 1943. január 27.

Hajnal Deér válaszleveléből világosan látta — tudta már korábban is —, hogy a harc eldőlt, a várat bevették. Időközben Hóman is megelégette a botránysorozatot, sürgette a szerkesztőváltást, és Domanovszky sem tehetett ez ellen már semmit. Hajnal egyik levele, amelyet Domanovszkynak küldött, világosan megmutatja, hogy maga is kilátástalannak ítélte helyzetét, pedig korábban sokszor, szinte reménytelen helyzetben sikerült a szerkesztőséget egyben tartania, a publikált írások tekintetében a Hajnal által oly fontosnak tartott egyensúlyt biztosítania. A szellemtörténeti iskola részéről a 30-as évek végétől fokozódó nyomás alá helyezték a Társulat központi folyóiratát, amely ebben a helyzetben végül is kénytelen volt kapitulálni. Hajnal már 1943. január 20-án, Domanovszkyhoz intézett levelében megírta, hogy a lemondás mellett döntött, (l. alább ugyanezen a napon Hómanhoz intézett lemondó levelét) és kijelentette, hogy ezt az elhatározását akkor is fenntartaná, ha összes feltételét teljesítenék, de Deérhez intézett levelének hűvös fogadtatása arra utalt, hogy ilyen gesztust már senki sem kívánt tenni az ellenfelek részéről.¹⁸²

Hajnal két nappal lemondása után egyik levelében arról írt, hogy Wellmann helyzete is reménytelen, mert ő — Hajnal szerint — „egy félre tolt alak” a levéltárban is. Az egy évvel korábbi — sikertelen — akadémikusi jelölését Lukinich akadályozta meg, akinek még csak „eszébe sem jutott, hogy elemi kötelessége a Társulat szerkesztőségét támogatni.” – írta Domanovszkynak. Miután Wellmann sem maradhatott tovább a szerkesztőségben, Hajnal tett még egy kísérletet a szerkesztőség összetételének befolyásolására. Javasolta Elekes Lajos és Istványi Géza megbízatását, mert szerinte a két ember „Szekfűeknek azért jó éppen, mert nem tartják őket a Te és az én belső embereinknek.”¹⁸³ Ez olyannyira elvetélt kísérlet volt, hogy semmi nyomát nem találtuk annak, akár csak szóba került volna is szélesebb plénum előtt.

Hajnal 1943. január 20-án beadott lemondását Hóman most már elfogadta, a váltást ő is gyorsan akarta lebonyolítani. A Társulat elnöke közölte vele, hogy lemondását az igazgatóválasztmány elé terjeszti, kérte viszont, hogy ő és Wellmann a szerkesztői teendőket még átmenetileg lássák el, a megkezdett ügyeket vigyék végig. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy még az igazgatóválasztmány ülése előtt Hajnallal személyesen kíván beszélni „a felmerült összes kérdések megbeszélése és tisztázása céljából.”¹⁸⁴

Domanovszky Sándor 1943 februárjában tárgyalt Hóman Bálinttal, a Magyar Történelmi Társulat és a Teleki Intézet elnökével, aki — e két tisztségében is érdekelt volt a válság mielőbbi lezárásában, ezért — azt a kívánságát fogalmazta meg, hogy a Századok szerkesztő-váltása a viszály minden látszata nélkül menjen végbe. Hajnal erre reagálva azt ajánlotta, üljenek le Deérékkel megbeszélni az átállás lebonyolítását, mert véleménye szerint utána Deérék is meggyőződhetnek arról, hogy befolyásuk a lapra megnyugtatóan rendeződik.¹⁸⁵

¹⁸² MTAK K Ms 4524/430 – 1943. január 20. Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁸³ MTAK K Ms 4524/431 1943. január 22. Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁸⁴ MTAK K Ms 5385/211.

¹⁸⁵ MTAK K Ms 5385/40

Egy 1943. április 17-i levélben, amelyet Hajnal Lukinichnak írt, egyrészt megköszönte, hogy Deérékkel szemben mellé állt,¹⁸⁶ ugyanakkor leszögezte, ez a hála nem jelenti azt, hogy bármi kérdésben is megváltoztatná álláspontját. Érdekesen jellemezte szerkesztői pozícióját, egyfajta prügelnabennek, amikor azt írta „az én hátam tele van kék foltokkal, amiket, mint szerkesztő azért kaptam, mert mások másokra, nem énrám haragudtak. Minthogy aztán Mályusz után, Te is ütöttél rajtam, félreértve egész viselkedésemet, lehetetlen volt Deérék akciójával szemben a szerkesztést megtartanom”. Visszautasította „tegnapi” megleckéztetését, kijelentette: cikkét minden pártfogás nélkül is jogosan jelenteti meg. Befejezésül azt írta Lukinichnak, hogy „Deérékhez semmi érzelmi kötelék sem fűz, Hozzád (...) ifjúságom (...) szerető emlékei kötnek.”¹⁸⁷ Kilenc hónappal korábban Hajnal arra kérte Domanovszkyt, hogy „(...) ősszel (...) sok munkád ellenére is nézd át a Századokban most megjelent cikkemet, amiről különnyomatot is bátorkodom majd küldeni, – és protezsáld Lukinichnél, német kiadásra az Archivumban.”¹⁸⁸ Domanovszky teljesítette kérését, és közbenjárására Lukinich ígéretet tett Hajnalnak arra, hogy cikkét az általa szerkesztett folyóiratban németül megjelenteti. Hajnal *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című tanulmányának németnyelvű közlésével egy (nemzetközi) írástörténeti sorozatot szeretett volna elindítani. Úgy gondolta, — írta Domanovszkynak 1943. április 5-én — hogy a „(...) címe ilyesmi lehetne: »Összehasonlító vizsgálatok az európai írásbeliség és intellektuális rétegződés fejlődéséről.«”¹⁸⁹ A Századokban közölt tanulmányában javasolta középkori oklevelek összehasonlító vizsgálatát; az oklevelet kiadó és az oklevelet nyerők társadalmi szerepének tisztázását; a külső, formai jegyek összehasonlítását; belső sajátosságainak, a fogalmazás módjának aprólékos tanulmányozását; a formák és szervezetek analizisét, amelyek között a klerikus élt és dolgozott. A hatodik, ajánlott szempont szerint szükséges lenne annak vizsgálata, hogy az írástudás tömegessé válása után „az írás már nem lehet ügyeskedők eszköze, ellenőrzött képzettség és munka felel érte.” — írta cikkének befejező részében.¹⁹⁰ Az volt az elképzelése, hogy azonos szempontok szerint az egyes országok kutatói összehangoltan, de mégis önállóan végeznék munkájukat, viszont az összehasonlító szempontok szerinti eredmények közös közleményben, és füzetben jelennének meg.¹⁹¹ Hajnal ötlete jó volt,

¹⁸⁶ Domanovszkyhoz írt 1943. április 5-i leveléből kiderül, hogy Lukinich, mint az Archivum szerkesztője, erélyesen fellépett Deérékkel szemben Hajnal egyik, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* [megjelent: Századok 1942. 1–3. sz. 1–42. és 4–6. sz. 133–165.] című cikkének németnyelvű közlése érdekében, de Hajnal arra kérte, ne erőltesse a dolgot, mert ő szeretne csöndben kitérni Deérék útjából. Hajnalt Lukinich gesztusa meghiúsította, mert annak ellenére került rá sor, hogy sokszor kerültek szembe egymással az elmúlt évek folyamán. – MTAK K Ms 4524/432 Domanovszky Sándor hagyatéka.

¹⁸⁷ MTAK K Ms 5385/47

¹⁸⁸ MTAK K Ms 4524/428 Domanovszky Sándor hagyatéka. – 1942. július 27.

¹⁸⁹ Alapos számításokat is közölt levelében. Az ő dolgozatának (az első füzetnek) a megjelentetése, klisékkel, nyomdai munkálatokkal együtt 1600 P lenne, írta, a többi azért is olcsóbb lenne, mert faksimilék nem jönnének. Szerinte a sorozatra („erre az évre”) 3–4000 P-t adhatna az Akadémia. – MTAK K Ms 4524/432 Domanovszky Sándor hagyatéka. – 1943. április 5.

¹⁹⁰ Századok 1942. 4–6. sz. 161–165.

¹⁹¹ Századok 1942. 4–6. sz. 161.

de a háborús viszonyok között ennek megvalósítása legenyhébben szólva is naivitásnak tűnhetett fel mindenki előtt. Látnunk kell azt is, hogy ebben az esetben Hajnalnak egy érdekes „menekülési” kísérletéről volt szó, amelyet a Századok szerkesztőségéből való kiválása utáni helyzetére dolgozott ki, de annak megvalósítására sem akkor, sem a későbbiekben már nem került sor.

A Századok 1943. évi számai közül az 1–3. számot Domanovszky Sándor, Hajnal István és Wellmann Imre jegyezték mint szerkesztők, az ímént említett „tegnapi megleckéztetése” valószínűleg az 1943 áprilisában (minden bizonnyal 16-án) tartott szerkesztőségi megbeszélésen történt, ahol Hajnal, lemondására hivatkozva, ragaszkodott ahhoz, hogy a 4–6. számon már ne szerepeljen a neve szerkesztőként.¹⁹² Így történt, hogy ezen csak Domanovszky Sándor és Wellmann Imre neve olvasható. A 7–10. számmal történt meg formailag is a „tisztújítás” Eckhart Ferenc és Berlász Jenő személyében.¹⁹³ Minden valószínűség szerint cikkével kapcsolatos említett megleckéztetése egyrészt a — már megjelent — Baráth-recenzióval, másrészt — a megjelenés előtt álló — Istványi Gézáról írt nekrológiával függött össze.

Hajnal mindkét írásában éles kritikát fogalmazott meg a szellemtörténeti irányzatról. A Baráth-féle recenzióban írta: „A mai történetírásnak a feladata, hogy kimutassa: az európai fejlődés csodálatos magasságait nem egyoldalú szellemi vagy anyagi tényezők segítségével értük el, hanem oly társadalomszervezettel, amely kicsinyek és nagyok életének teljességét biztosította, primitív viszonyok között is bámulatos sokoldalúsággal. Nem az elmúlt társadalomrend visszaállításáról van szó, hanem a régi társadalomképződés módszereiben rejlő tanulságokról.”¹⁹⁴ A recenzens itt is világosan leszögezi, hogy — egy későbbi igaztalan váddal szemben¹⁹⁵ — nem idealizálta a feudális szisztémát, hanem társadalomszervezési módszereit tartotta figyelemre és tanulmányozásra méltónak. Hajnal a szakszerűségnek és a személyies kapcsolatoknak (Hajnal kifejezése) tulajdonított nagy jelentőséget egy-egy kisebb-nagyobb társadalmi struktúra átalakulásában. Általában véve is a céhszerűség-szakszerűség alapján működő közösségek mobilitása — még ha követhetetlenül kicsiny mértékben is — a fejlődés záloga – állítja nem egyszer az újkor története című munkájában. Te-

¹⁹² Berlász Jenőnek egy 1943. július 6-án kelt levele azt valószínűsíti, hogy a szerkesztő-váltás ekkor már megtörtént. – V. ö.: MTAK K Ms 5385/133.

¹⁹³ L. a Századok 1943. év számain. – Berlász Jenő szerkesztői munkája során mindvégig nagy elismeréssel közeledett Hajnalhoz. Egy 1948. augusztus 30-i levelében (közvetlenül azelőtt, hogy Berlászt is leváltották a Századok szerkesztői pozíciójából) írta: „A Valóságot [1945–1948 között jelent meg – P.L.] nem ismerem eléggé, de akkor sem igen reméltem, hogy az »audiatur et altera pars« elve alapján áll, amikor Márkus levelében volt (...)” [Hajnal a Válaszban megjelent írását kritizáló Valóság-beli cikkekre akart válaszolni. – P.L.] A Valóság szerkesztője Szabó Zoltán volt, munkatársai közé tartozott Márkus István, Lukácsy Sándor és Fekete Gyula. A folyóirat erőteljesen a kommunista párt (ekkor már a Magyar Dolgozók Pártja) befolyása alatt állt, és a Fényes Szellők nemzedékének türelmetlensége jellemezte.

¹⁹⁴ Századok, 1942. 9–10. sz. 456. – Hajnal egyértelműen módszertani tanulságokról ír, és nem egy általa idealizált feudális formációról.

¹⁹⁵ L. Andics Erzsébetnek a Magyar Történelmi Társulat 1949. évi közgyűlésén elhangzott elnöki beszédének szövegét. Századok, 82. évf. 1948. (megjelent 1949 végén) 1–4. szám 5.

kintettel arra, hogy a saját rendszerében „lezárt”¹⁹⁶ fejlődésként tanulmányozható struktúrák aspektusából a középkor végére megszülető rendi társadalmakat lehetett ilyen vonatkozásokban tanulmányozni, nem véletlen, hogy azt történeti és szociológiai szempontból kifejelettnak és tökéletesnek tekinti, jóllehet tisztában volt azzal, és ezt vallotta is, hogy ennek továbbfejlődése — szerencsés esetben — ugyanúgy megy végbe, mint korábban a középkori feudális társadalom kialakulása az antik társadalmi szerkezetből.

Istványi Géza, aki a történelmi realizmus (és így Hajnal) legkövetkezetesebb követője és egyben képviselője volt, élesen szemben állt a szellemtörténeti irányzattal,¹⁹⁷ pár hónappal behívása után a keleti fronton halt meg, járványos betegségben. Hajnal róla írt egy nyomtatott oldalt kitöltő megemlékező írást. A nekrológot többen is zokon vették, és tekintve, hogy ekkor már készülődött a történész társadalom Szekfű 60. születésnapjának ünneplésére, az időzítés sem volt a legszerencsésebb. Nem is lehetett nagyon jónéven venni, amikor azt írta Istványival kapcsolatban, hogy „a fejlődésnek sajátos törvényszerűsége, szerkezete van, ami fölött az emberi életnek nincs közvetlen hatalma. Istványi tette kész egyéniségének talán minden ifjú kortársánál inkább megfelelt ez a koncepció, amely a történelemben mindenekelőtt, konkrét formszerkezeteket keres és nem szubjektív módon beléje képzelt lelkiismereteket, szellemiségeket. [Saját kiemelésem – P.L.] Ilyen értelemben volt ő az írásbeliség fejlődésének kutatója, az írásbeliség konkrét szövedékén át közeledett a társadalomhoz és az élethez.”¹⁹⁸ A legkevesebb, amit Hajnalról ezzel kapcsolatban elmondhatunk az, hogy nem volt nagy taktikus, mellette szóló érv, hogy ekkor már nem volt a Századok szerkesztője, a nekrológot „független” emberként írta, ugyanakkor saját maga ezt erkölcsi kötelességének tekinthette, hiszen kevés követője közül az egyik legharcosabb tanítványát vesztette el.

A szerkesztőség „áthangolása”, a szerkesztők leváltása, az elkövetett koncepcionális hibák, az „elnézőnek talált recenziók” miatt szükségszerű volt. A korszak magyar történetírásának fő áramlata, a szellemtörténet képviselői megelégtették Domanovszky pozitívizmusát, Hajnal történelmi realizmusát, amelyet ekkor már többen (mint láttuk, Szekfű is) történeti materializmusként emlegettek, de mindenekelőtt, és mindenképpen elégük volt a szerkesztőséget bírálóknak a népiségtörténet fajelméletéből az ezen alapuló nacionalizmusából, amelyet Mályusz nem a Századok (ahol szóba sem került), hanem az Egyedül vagyunk hasábjain fejtett ki. Minden valószínűség szerint az írást inkább kultúrpolitikai munkának tartotta, és csak érintőlegesen szakmai fejtegetésnek. Annak ellenére, hogy Mályusz már 1935-ben kilépett a szerkesztőségből, mindenki számára világos volt, hogy a Századokban bármikor megjelentetheti írásait,

¹⁹⁶ Hajnal szerint csak a racionális társadalmi struktúrák esetében beszélhetünk lezárt fejlődésről, amely egy megrekedt, zsákutcás formációként mutatja meg önmagát. Állandó példája az indiai kasztrendszer.

¹⁹⁷ L. a két irányzat vitáját: Protestáns Szemle 1938. 47. évfolyam, Istványi Géza: Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus 118–123. és Joó Tibor: Még mindig „szellemtörténet” 196–200. Istványi Géza: Az új magyar történetiszemlélet alakulásához. Válasz Joó Tibornak. 264–267.

¹⁹⁸ Századok, 1943. 4–6. sz. 266.

sokan a szerkesztőség kültagjának (Hajnal nagy befolyású barátjának) tekintették, még akkor is, ha ebben az időben ez a megállapítás már nem állta meg teljesen a helyét. Ellenfelei szerint ebből a pozícióból csak úgy lehetett őt kiszorítani, ha a szerkesztőség munkatársait eltávolítják, és új emberekkel váltják fel őket. Ezt Hóman segítségével meg is tették. A „konfrontálódásban” Székfi mindvégig a háttérben maradt, de nem lehet kétségünk, hogy változatlanul megőrizte irányító szerepét a központi történe sz folyóirat feletti ellenőrzésért folytatott küzdelemben.

A történe t utóhangjaként el kell mondani, hogy a Deér által (is) generált Hóman–Mályusz-féle affér — mint arra már korábban utaltunk — véglegesen a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 10-én tartott közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóval zárult le. Itt Hóman Bálint részletesen kitért a történe sz vitákra, és a személyét érintő bírálatokra is. Hangsúlyozta, hogy magánemberként ezekre nem reagál, de azt nem teheti meg, hogy a társulat elnökéként ne reflektáljon azokra. Először általában a szélsőjobbhoz sodródott történe szek felfogásával vitatkozott, majd rátért, név említése nélkül, Mályuszra: „Itt van mindjárt a népiség és a népiségtörténe t; magyar fogalmazásban eddig egyikük megnyugtató definícióját sem kaptuk meg. Népiségen — olvassuk — a nép *ön-tudatlan* életét és kulturális tevékenységét kell értenünk, szemben »az egy azonos történe ti felfogással rendelkező nép *tudatos* szellemi és politikai törekvéseinek és céljainak összességét jelentő nemzetiséggel.«”¹⁹⁹ Hóman ezt a meghatározást használhatatlannak, érthetetlennek tartotta, majd végigment a népiségtörténe t jelentősebb, a népnemzet, népiség fogalmain, részletesen kitért a faj, fajta kérdéseire, majd úgy fogalmazta meg végső konklúzióját: „Történe ti szempontból ezért teljesen elhibázott kísérlet volna a nép és nemzet fogalmának meghatározásából a faji és földrajzi tényezőket kikapcsolnunk. A természeti tényezők erejének és jelentőségének helyes értékelése mégsem jelentheti kizárólagos, avagy csak legelsőbbrendű (sic!) történe talakító szerepük elismerését.”²⁰⁰

A vita lezárult, és vele továtűnt egy olyan korszak is, amelyben még szépirodalmi szintű megfogalmazásban születtek történe ti munkák, és amelyben kíméletlen, éles harcot vívtak egymással történe tírói iskolák. A nosztalgia *csak, és ebben a vonatkozásban*, a történe ti alkotásokra vonatkozik – természetesen.

Az új szerkesztő, Eckhart Ferenc, nem árult zsákbamacskát, határozottan szellemtörténe ti irányt jelölt meg a folyóirat számára, és ez által világossá tette azokat az okokat is, amelyek Hajnal István, Wellmann Imre [és Domanovszky Sándor] leváltását eredményezték. A Baráth-recenziókra való hivatkozás csupán csak indok volt, amely megteremtette a kellő látszatot az irányváltáshoz. Eckhart azt ígérte, hogy a cikkek elbírálásában a tárgyilagosság fogja vezetni, és „minthogy valamennyien »oknyomozó« történe tmet írunk és az okok közt *a szellemiek a legfontosabbak*, [saját kiemelésem – P.L.] ezek megítélésében, rajzában az író egyéni felfogása amúgy is érvényre jut.”²⁰¹

¹⁹⁹ Századok, 1943. 4–6. sz. 140.

²⁰⁰ Századok, 1943. 4–6. sz. 148.

²⁰¹ Eckhart Ferenc beköszöntője, Századok 1943. 4–6. sz. 275–276.

A REVIEW IN THE CROSSFIRE OF HISTORIANS' DEBATES –
SZÁZADOK (1931–1943)

by Pál Lajos
(Summary)

When the Hungarian Historical Society was established in 1867, a historical review called *Századok* was also launched with the aim of offering high-quality scholarship to historians, teachers and students and educated people interested in history. Consequently, the review not undeservedly laid claim to the role of being the central forum of historians. The question of which groups or persons would dominate the editorial board, and which intellectual trends would be guiding them was thus an important one.

In the interwar period, as the possibilities of publication gradually diminished, the prestige of *Századok* further increased, although the editor-in-chief had been Sándor Domanovszky without interruption since 1913. In 1931, referring to the overwhelming burden of his position, he asked the Supervisory Board of the review to entrust the bulk of the editorial work to István Hajnal and Elemér Mályusz, both of whom had already made a name in the historical science.

Elemér Mályusz was a follower of the German *Volkstumgeschichte* school, whereas Hajnal was rather attached to historical realism. This latter aimed at harmonizing sociology and history.

The appointment of the two editors generated serious conflicts right from the outset, which only intensified later, especially after the German version of *Volkstumgeschichte* had moved towards extreme racial theory.

Although the version of *Volkstumgeschichte* made by Mályusz did not follow the German model in that direction, he proved unable to rid himself of the suspicion that he also proclaimed a conception that was alien to the Hungarian character.

Two among the greatest figures of Hungarian historiography in the interwar period, Gyula Szekfű and Bálint Hóman, strongly debated the conception adopted by Mályusz, and, although the latter left the editorial board in 1935, his close friendship with István Hajnal continued to cast a shadow on the staff thereafter.

Since the historical debate later assumed political dimensions, the number of those who wanted to drive *Századok* back to its original course increased constantly.

This finally happened in January 1943, when the editors were removed from office, and the direction of the review was assumed by historians who belonged to Szekfű's circle.

Hantos-Varga Márta

AZ IDEOLÓGIAI ELLENFÉL ÉS A POLITIKAI ELLEN- SÉG ELKÜLÖNÍTÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Sajtóvita a baloldallal való együttműködés lehetőségeiről 1943 tavaszán

Vannak nem vitatható történelmi cezúrák, s vannak olyan időszakok, melyek a nagy változást megelőzendően mintegy sűrítve kínálják az események kiszámíthatatlan menetében a kibontakozás elméleti lehetőségeit: Kelet–Közép-Európa köztes idői.

1943 és 1946 a magyar történelem menetében különleges két év. Politikusok, pártok, közéleti- és egyházi szereplők érzékelték egy esetleges fordulat közelségét, s mintha bíztak volna abban, hogy annak kimenetelére — a maguk szintjén — hatással tudnak lenni. 1943-ban a hadi cselekmények alakulása, a német vereség első reális esélye, a szövetségesek balkáni partraszállásának várása, a háborúból való kilépés fel-feltűnő követelése, a balatonszárszói konferencia, s ezzel párhuzamosan a Katolikus Szociális Népmozgalom születése éltette az erőfeszítéseket. Pár évvel később, 1946-ban, a békeszerződés ratifikálása utáni szovjet kivonulás reményére alapozva — az élesedő ideológiai harc közegében — a „komoly”, a „magyar”, a „korszerű”, az „igazi” a hivatalosan propagált „népi” demokrácia alternatívájaként jelent meg a politikai vitákban.

Az alábbi tanulmány¹ egyetlen, az akkori történések szövetének csupán mellékes szálát képező kérdésre fókuszál. Azt keressük, hogy 1943 tavaszán vajon milyen utat járt be a nemzeti összefogás „rendhagyó” gondolata a közvéleményt tájékoztató és mozgató, eltérő politikai értékvilágot megtestesítő sajtóorgánumokban, s arra is megpróbálunk választ adni, hogy milyen fogadtatásra talált a katolikus közéleti szereplőknél egy alkalmi, meghatározott célt követő együttműködés gondolata – a *baloldallal*.

„Válságos félhomály”

1943 télutójától a magyar publicisztikában erőteljes, minden politikai oldalt megmozgató vita folyt a „nemzetmentés” korábban elképzelhetetlen formájáról, a hagyományosan szembenálló felek, a bal- és a jobboldal egyes csoportjainak összefogásáról. A véleménycsere április és május idusa között — mi-

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

dőn Almásy József (kényszer)nyugdíjazott katolikus pap² és közíró is belépett a diskurzusba — alkalmanként éles szócsatává vált. A szélsőjobboldal minden lehetőségét megragadott, hogy a taktikai szövetkezés gondolatát támadja, a „mozgósítást” pedig nyomásgyakorlással akadályozza. Az ideológiai párharcba a *Magyar Nemzet*, a *Jelenkor*, a *Nemzeti Újság*, a *Népszava*, a *Magyarság*, a *Déli Magyar Szó*, a *Függetlenség*, a *8 Órai Újság*, az *Újság* egymás közleményeire reflektáló cikkekkel kapcsolódott be.

Az óvatos nyitóüzenet a *Magyar Nemzet* 1943. február végi számában tűnt fel. Vitéz Andorka Rudolf³ *Mi a tennivalónk?*⁴ című rövid fejtegetése aktuálpolitikai kérdésekkel foglalkozott. A volt vezérőrnagy és diplomata — aki ellemezte a háborúba való belépést, s a németek vereségét jósolta Horthynak⁵ — a sztálingrádi csata utáni hetekben a „fogalmak zúrzavarában és posványában” olyan eligazító, „vezető gondolatot” keresett, mely a pártprogramokon túl képes „a nemzet egészének átmentésére”. A cikkíró korábban betöltött pozíciói, informális tekintélye, s ama tény miatt, hogy konzervatív értékrendű egyén vette fel egy „haladó” jobboldali napilap hasábjain a kooperáció⁶ fontosságát, e töprengés nem maradt hatástalan. Andorka általánosságban szólt, azonban a szöveg a történelmi kontextus folytán az olvasóban pontos asszociációs pályán futhatott végig. Egy „felrázó, előrevívő” idea, egy a társadalom minden tagja számára „közös és összefogó” elv keresése a nyomasztó háborús helyzet következményeiből fakadt. Ez a mindeneket ötvöző eszme nem más, mint a „külső és belső béke” kívánalma, valamint az „ezeréves földön az ezeréves nemzet biztonságának”⁷ megteremtése. A következő hetekben a közleményre polgári oldalon reagáló írások explicitebb módon szóltak a „nemzet pusztá létének” megőrzéséről, a „független államiság”, a „sok száz éves szabad magyar életforma”, a „magyar lelki alkatnak megfelelő államforma”, továbbá az „alkotmányosság” védelméről. Az együttes fellépés megvalósulásához vezető út konkrét lépései az eredeti gondolatsorban nem kerültek elő. Amikor a szerző az elkövetkező idők második legsürgetőbb feladataként a „szociális kiegyenlítődést és emelkedést” említi, felvillan írásának alapszándéka. Andorka megszólítja a — meg nem ne-

² Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) 1152/1943 36. lap. 1943. március 10-én Serédi Jusztinián levélben értesíti döntéséről a Főszékesegyházi Káptalant.

³ Andorka Rudolf Rezső (1891–1961) az 1930-as évek második felétől egyre fontosabb tisztségeket töltött be: 1937–38-ban a Vezérkari Főnökség második osztályának vezetőjeként teljesített feladatokat, majd 1939–1941 között madridi nagykövetségként tevékenykedett. Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága után (1941. április 3.) lemondott, s kivonult a diplomáciai szolgálatból. Náciellenes meggyőződésű, angolszász orientációt valló személyiségként vált ismertté. 1944. március 22-én a Gestapo letartóztatta, s a mauthauseni táborba hurcolta.

⁴ *Magyar Nemzet*, 1943. február 28. 5.

⁵ „... megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell.” Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal. *Századvég*, 2006/1. 173–174.

⁶ Az újságcikkben nem kerül elő sem a 'koalíció', sem az 'összefogás', sem a 'szövetkezés' főnév. E szavak az írás hatástörténetéhez kapcsolhatók.

⁷ Az idézett félmondat nem az „integer Magyarországra”, hanem az állampolgároknak a közös történelem által kialakult közösségére utal.

vezett — célcsoportot: a szociáldemokrácia képviselőit.⁸ „Ha túlleszünk a sötét völgyön [...] megvívhatjuk a magunk politikai és társadalmi harcait.” – összegződik a mondanivaló.

Előzmények az 1930-as évekből

A „merő taktikázást” meghaladó együttműködés első kezdeményezője bő öt évvel korábban Fejtő Ferenc, neves baloldali publicista volt. A *Szép Szó* 1937 augusztusi számában elsőként recenzálta Jacques Maritain nagyhatású remekét, *Az igazi humanizmust*.⁹ A szövetkezés gondolatát e könyv méltatása alkalmával vetette fel. Az 1940-es évek eseménytörténetének világosabb megértéséhez vissza kell lépnünk az időben, hiszen a francia katolikus megújulás emblematikus alakja egyszerre volt *jelenlévő és elhallgatott* inspirálója a Fejtő-cikkben megszólított hazai „ifjúkatolikus” irányzatnak.¹⁰

A világgazdasági válság által felvetett kérdések, a polgári demokráciák megroppanása és az etatizmus új formái mellett az 1930-as évek közepén az európai politikai színtér egyik sajátossága a baloldali pártok általános erősödése, s ehhez kapcsolódóan a nyugati értelmiség előtti presztízs-növekedése lett. Az 1934 februárja és 1935 júliusa között sűrűsödő francia belpolitikai események, egyúttal a Komintern (látszólagos) taktikaváltása megteremtette a marxista inspirációjú, valamint a más ideológiai gyökerű, demokratikusan gondolkodó politikai szervezetek együttműködésének lehetőségét. A népfrempolitika nem csak a jobboldalon, hanem a Vatikánban is a bolsevik veszély fantomját idézte fel.¹¹ A spanyol polgárháború még inkább erősítette a polarizálódást. E közegben, 1936 júliusában jelent meg a kiváló katolikus filozófus, Jacques Maritain (1882–1973) referenciaműve, *Az igazi humanizmus*.¹² A kötet a santanderi egyetemen két évvel korábban tartott konferenciasorozat bővített anyagaként látott napvilágot. Maritain neotomista bölcselőként reagált a modern kor társadalmi-politikai átrendeződéseire, s az „új keresztény társadalom ideáljának” felvázolásával jelentős mértékben hatott a katolikus egyházon belüli reformáramlatokra.

⁸ Andorka valószínűsíthetően levelet is írt Szakasits Árpádnak, melyben a kommunista előretörés ellenében a polgári erők és a szociáldemokraták összefogása mellett érvelt. Lásd Javorniczky beszélgetése Andorka Rudolfal... i. m. 177.

⁹ *Fejtő Ferenc*: Kereszténység és szocializmus. Hozzászólás Maritain könyvéhez, az integrális humanizmusról. *Szép Szó*, 16 (1937) 12–27.

¹⁰ E töredéknyi, főként laikus értelmiségiekből álló csoport szellemiségét folyóirataik közleményeiben érhetjük tetten. A gróf Széchenyi György alapította *Korunk Szava* (1931–1939), majd a részben ugyanazon szerkesztői kör által irányított *Vigilia* (1935–1944), továbbá a Katona Jenő vezette *Jelenkor* (1939–1944) írásai híven tükrözik a magyar katolicizmus e súlytalannak tűnő ágának útkeresését. Katona háború utáni cikkeiből kiderül, hogy tisztában volt a franciaországi (katolikus) közéleti eseményekkel.

¹¹ *Philippe Chenaux*: *L’Eglise catholique et le communisme en Europe (1917–1989)*. Paris 2009. 86–140.

¹² *Jacques Maritain*: *Humanisme intégral*. Paris 1936; *Jacques Maritain*: *Az igazi humanizmus*. Sárospatak–Bp. 2006. *Hantos-Varga Márta*: Philippe Chenaux: „L’ Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain. *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/4. 75–81.

A Vigilia bemutatkozó számának (1935 tavasz) szerkesztői programbeszédében található hivatkozás a filozófus egyik könyvére¹³, s szerzőként való meghívása¹⁴ jelzésszerű opció lehetett egy másfajta megközelítési mód mellett. A nemzetközi politikai és egyházi közéletben járatos szűk kör hallhatott arról a kiáltványról, melyet 1934 áprilisában, a szélsőjobboldal hatalmas tüntetése után Maritain és baráti köre szerkesztett (*A közjóért: a keresztények felelőssége és jelen korunk*). A deklarációban elhatárolódtak mind a kommunista, mind a fasiszta törekvésektől, s aláhúzták, hogy még időleges szövetség sem köthető a szélsőjobboldallal.¹⁵ Másfél évvel később a *Sept*, az *Esprit* és a *La Vie catholique* folyóiratokban — hatvan katolikus értelmiségi aláírásával — közölt manifesztum (*Az igazságosságért és a békéért*) megőrizte az agresszív expanziós politikát és a „fajok egyenlőtlenségének” elméletét.¹⁶ Maritain, csakúgy, mint Bernanos és az „öltönyös teológusok” egy része, a spanyol események kapcsán is exponálta magát. Nem csupán tanulmányíróként, hanem egyesületalapítóként is az igazságosság, az emberi és keresztény értékek jegyében lépett fel, ami adott esetben a pártoskodás elutasítását jelentette. A bírálat és a támadás nem maradt el.¹⁷

A katolikus megújulás francia vonulata a hazai katolicizmus különféle csoportosulásait is állásfoglalás elé állította. Az említett Vigilia „az új világ gyökereit” keresve kapcsolódott be a „nagy lelki renaissance” hirdetésébe. A „zajló kor kérdéseire” a választ egy új elit, a „szellemi arisztokrácia” megjelenésétől várta, amelyhez a periodika a ’szellem nagy értékeinek összegyűjtésével és továbbadásával’ kívánt hozzájárulni, hogy ez által ’lényegéből fakadóan közvetítse a jót’.¹⁸ Ámbár Maritain eszmevilága rejtetten jelen volt a lap hasábjain, 1944-ig csupán spirituális tematikájú cikkeket¹⁹ közöltek tőle. A német megszállás előestéjén Pejacsevich Márk a filozófus által használt szabadságfogalom magyarázatához kapcsolja *Az igazi humanizmus* egyes gondolatait.²⁰ S véletlen-e, vagy szándékos, hogy a német nyelvű kiadás visszafordított címét szere-

¹³ *Jacques Maritain*: *Primaauté du spirituel*. Paris 1927. Maritain e könyvet (A szellem mindenek felett) a Charles Maurras vezette royalista, nacionalista szervezet, az Action Française szentszéki elítélése nyomán, a döntés indoklásaként írta.

¹⁴ *Jacques Maritain*: Aquinói Szent Tamás. *Vigilia*, 1935/1. 63–82. A filozófus két évvel később, 1937 februárjában a folyóirat meghívására személyesen is járt Budapesten. Lelkiségi témát érintő előadását a lapfolytatásokban közölte.

¹⁵ *Philippe Chenaux*: „L’ Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain. Paris 2009. 39–41.

¹⁶ A Jacques Maritain és François Mauriac által szerkesztett közlemény háttérében Mussolini etiópiai háborújának kommentárja, a „civilizációs küldetésre” való hivatkozás állt. „A kereszténység vallja a természet rendjének azt az igazságát, hogy fajra, nemzetre, személyre való tekintet nélkül az igazságosság mindenkit megillet, s hogy egy afrikai léte és lelke ugyanolyan szent, mint egy fehér emberé.” *Chenaux, Ph.*: „L’ Humanisme intégral” i. m. 42.

¹⁷ „Comité français pour la paix civile et religieuse en Espagne” volt az egyesület neve. *Chenaux, Ph.*: *L’Eglise catholique* i. m. 124–133.

¹⁸ *Vigilia* 1935/1. Kivehető betétlapon lévő szerkesztői üzenet.

¹⁹ *Jacques Maritain*: Cselekvés és szemlélődés. *Vigilia* 1937/1. 3–12. *Jacques Maritain*: A belülvilág élet. *Vigilia*, 1937/3. 3–11. 1938/2. 61–64. 1938/3. 143–145. 1938/6–7. 387–392.

²⁰ *Pejacsevich Márk*: Jacques Maritain és a szabadság. *Vigilia*, 1944/3. 98–103. E pár bekezdés nem tükrözi „Az igazi humanizmus” átütő gondolatait, az olvasó valójában nagyon keveset tudhatott meg a könyvről.

pelteti (*A kereszténység jövője*). A Korunk Szava ezzel szemben a pergő, esetenként nem könnyen értelmezhető európai eseményeket is követve egyszerre próbált informálni, értékelni és hírt adni a történések utóhatásáról. Maritainnek több írását megjelentette, ezek közé tartozott az a zavarba hozó elemzés, mely a spanyol polgárháborúra — a jobboldal által — illesztett „szent háború” kifejezés elfogadhatatlanságának érveit sorolta.²¹ A hivatalos orgánumban, a patinás Katolikus Szemle egy éves késéssel, 1938-ban közölte a tárgyról objektív rézümét.²² Ellenben a tekintélyes havilap 1939 júniusában már egy hevesen támadó kritikát ismertetett, mely a „baloldali katolikus” új művét marasztalta el (*Questions de conscience sur l'impossible antisémisme*). A tudós e műben teológiai okfejtéssel magyarázta a zsidóság „identitását” és az antiszemitizmus képtelenségét.²³

Elgondolkodtató, hogy a magyar olvasók szűk tábora 1937 nyarán a szociáldemokrata érzelmű Fejtő fejtegetéseiből nyerhetett képet *Az igazi humanizmusról*, a katolikus filozófia e mesterművéről.²⁴ A cikk négy egységének összekötő motívuma a kereszténység (az Egyház) és a szocializmus (a szociáldemokrácia) híveinek potenciális közeledési esélye. Az írás tartalmában, stílusában kitűnő, széles olvasottságot árul el. Fejtő kiindulópontja a pillanatnyi „fegyverszüneti állapot” konstatálása, mikor is lehetővé válhat a „kényszerű kompromisszum” meghaladása. „Az idő rendkívül alkalmas arra, hogy tisztázzuk a doktrínák különbségeit, s közös vonásait, s megállapítsuk, hogy külön-külön sérelmük nélkül lehetséges-e elveiket úgyannyira közös nevezőre hozni, hogy az együttműködés [...] több legyen merő taktikázásnál.”²⁵ Közlendőjét európai távlatokba helyezi, miközben hangsúlyozza, hogy nem arról van szó, hogy bár-

²¹ A lap már 1937 októberében átvette a Nouvelle Revue Française c. folyóiratban ugyanazon év nyarán megjelent Maritain cikk egyes részleteit. Jacques Maritain: Szent Háború folyik-e Spanyolországban? *Korunk Szava* 1937/19. 539–540. A fordító ugyanaz a Kozma Erzsébet, aki Fejtő Ferenc írására válaszolt.

²² Sz.n.: Maritain, Mauriac és a spanyol polgárháború. *Katolikus Szemle* 1938/9. 575–576. „Az eszközök problémájának abszolút központi jelentősége van, magával viszi az egész morált. Azok a keresztények, akik azt hiszik, hogy „realizmusból” mellőzni lehet a politika eszközeiben Jézus Krisztus erkölcsstanát, és érvényesíteni lehet az erőszak tanát — amely szerint minden eszköz jó — csalódnak.”

²³ Sz.n.: Maritain és a zsidókérdés. *Katolikus Szemle*, 1939/6. 383–384. A tanulmányismertetés szándéka — a második zsidótörvény életbe léptetése után — a szövegszerkesztés technikája miatt nem nyilvánvaló. Lehetséges, hogy találekony módon csak így, áttételesen tudott közölni egy egészen más szempontrendszerrel, hiszen ekképp a kritizált francia filozófus nézete is kiderülhetett. „Marcel De Corte cikkéből kitűnően Maritain abból indul ki, hogy a zsidóság sem nem faj a szó biológiai értelmében, sem nem nemzet a történeti-politikai közösség értelmében [...] a zsidóság „megszentelt néptörzs”, egy „ház” (Izrael háza), amelynek misztériuma hasonlít a katolikus egyház misztériumához. [...] A belga professzor teljesen elutasítja Maritain tételeit. [Szerinte], kétségtelen, hogy Isten a zsidóságot borzalmas módon megbélyegezte, illetve megbüntette. A zsidóság mintegy második áteredő bűnnel lett megterhelve. [...] Maritain szokványosan abba a tévedésbe esik, hogy a vallási kérdést összekeveri a gazdasági, politikai, kulturális és faji problémákkal.”

²⁴ Jacques Maritain magyarországi előadásának (Szemlélődés és cselekvés) méltatása után a *Korunk Szava* február végi kiadása beharangozta a „Humanisme intégral” ismerttetését (Gyergyai Albert tollából), azonban az ígért tanulmány sem a következő, sem a későbbi számokban nem jelent meg. *Korunk Szava*, 1937/4. 115.

²⁵ *Fejtő F.* *Kereszténység* i. m. 14.

melyik oldal rászorulna a másik fél segítségére, inkább a „nemzeti szocializmusban jelentkező totális állameszme” veszélyének felismerése vezeti őket. Fejtő jól látja a katolicizmuson belüli dilemmát, egyrészt a rádöbbenést „az istenelv és a Führerprinzip összeférhetetlenségére”²⁶, másrészt a részleges rokonszenvet e politikai berendezkedés „gazdasági és szociális vonatkozásai” iránt, mely a kommunizmussal szembeni kisebbik rossznak tűnt. Kevesek előtt volt világos az, amit a szerző nyomatékosított: a totális rendszer lényege szerint „kíméletlen kizárólagossággal” lép fel, ezért a szisztéma csak időlegesen tűr meg maga mellett más gondolatiságot!

A következőkben egy mesteri szövegszerkesztés félreérthetetlen distinkcióval különíti el „a kommunista pártokat” a „demokratikus erőktől”, így egészen egyértelmű, hogy a kívánatos dialógusban a marxizmus képviselőjében résztvevő partnert az író a szociáldemokrata mozgalomban látja. Fejtő hangsúlyozza, hogy egyes államokban az egyház már „a fenntartásos együttműködés” útját választotta a demokratikus szabadságjogok megmaradásáért küzdő csoportosulásokkal, s bizonyítani kívánja, hogy a tartós béke elérése érdekében felállítható egy politikai és társadalmi „minimális program”.²⁷

A 'jelen' helyzet kiváltotta tapasztalatai tények sorolása után a tanulmány második és a harmadik része elméleti megokolást ad. Előbb Maritain könyvéből — korrekten és jó érzékkel — emeli ki a mondandó magját (az anthropocentrikus humanizmus bírálatát, az „örök elvek” időben változó, társadalmi-gazdasági megjelenési formáinak létét²⁸, a „közbeeső célok” — közjő, szabadságjogok — és a profán világ felértékelését, a megkülönböztetést a polgári minőségben, illetve keresztényi minőségben végbevitt tettek között).²⁹ Ezek után az idevonatkozó marxi tételeknek (a materializmus jelentése, az állam fogalma, a vallás szerepe) „durva leegyszerűsítésektől mentes” lényegét magyarázza. Fejtő nem tünteti el a markáns különbségeket, igényesen kommentál. Nyíltan beszél egy bizonyos „kettősségről”, arról, hogy bár Marx vallotta az államnak a meggyőződés iránti pártatlan viselkedését, ő maga „mint humanista, mint bölcselő, mint kritikus” egyáltalán nem volt elfogulatlan. A munkáspártok hasonlóképp jártak el: programszerűen követelték ugyan a vallásosságnak a magánszférába utalását, de mozgalmi szinten a szocialista világkép és a hitgyakorlás kizárta egymást.³⁰ Nem másodrangú a záró fejezet előtti megállá-

²⁶ Nem említi, de nyilván bennfoglaltan utal XI. Piusz Mit brennender Sorge című enciklikájára (1937. március 14.). A pápai dokumentum II. fejezete foglalkozik e témával. A körlevél e sorait Közi-Horváth József is idézi saját kiadásában megjelent füzetében. (*Közi-Horváth József: Nemzetiszínű pogányság*, Bp. 1937. 16.)

²⁷ *Fejtő F: Kereszténység* i. m. 14–15.

²⁸ Maritain a „kereszténység”, mint vallás és a „keresztény világ”, azaz egy adott történelmi korszak sajátosságainak fogalmi elkülönülését javasolja.

²⁹ „Maritain egy olyan új eszményt sürget, amely az államok, a gazdasági és jogi rendszer profanítását összhangba hozza az istenhittel. Keresztény államot akar, amelyben a nem keresztények teljes szabadságnak örvendjenek; keresztény államot, amelyben megmarad a különböző osztályok és foglalkozási ágak teljesen profán és szabad szervezkedése; amelyben az ipar szocializált és a mezőgazdaság individualista, egyszóval „vegyes államot”, amely „lényegében demokratikus”, államot, amely nem tiszteli a tévedést, de a tévedésben is tiszteli a lelkiismeretet.” *Fejtő F: Kereszténység* i. m. 16–17.

³⁰ Uo. 18–22.

pítés sem: „A vallásszabadságot elvileg még a Szovjet is elismerte, bár gyakorlatában kétségkívül a vallástalan mozgalom javára érvényesíti az állam befolyását, ami nemcsak helytelen, de szükségtelen is.”³¹ Jóllehet Maritain, ahogy ez a Szép Szó szemléjéből is kiderül, a metafizikai szakadék okán áthidalhatatlan távolságot lát a kereszténység és a szocializmus között, a gyakorlati együttműködést [oeuvre pratique commune] nem tartja megvalósíthatatlannak. Fejtő azt az álláspontot foglalja el, s ezt kívánta bizonyítani, hogy a közös célból fakadó cselekvés mögött mégis meghúzódhat a két eszme néhány érintkező pontja: 1) a humanizmus szerepe³², 2) a munkásság emberi felemelkedésének igénye, 3) a szabadságjogok tisztelete és követelése.

Bő egy hónappal később, 1937 őszén a szocialista teoretikus újabb írásban válaszolt a cikkére érkező katolikus bírálatokra.³³ Tanulságos a pontosítás, tanulságos a megismételt mondanivaló és tanulságos a szemközti oldal reagálása. Fejtő most kendőzetlenül nevezi meg a címzetteket, vagyis az „ifjú katolikus publicistákat”, az „őszinte reformkatolikusokat”, akiket definiál is. Ők azok, akik „katolikus álláspontjuk teljes fenntartásával, nemcsak a horogkeresztes szellemnek éles ellenzői, de egyre nyíltabban sürgetik Magyarország mélyreható szociális és politikai reformját is”. A fel nem adható ideológiai alappontok megerősítése mellett ismét kiáll eredeti felvetése mellett, s újból lefekteti a szövegkezelés munkaterületeit: „a szociálpolitikai törvényhozás, a szocializálás oly esetekben, amikor a közösség érdekében okvetlenül szükséges, a földbirtoklás körüli igazságtalanságok megszüntetése, az osztályharc addig a fokig, míg az igazságot s nem az öncélú gyűlölködést szolgálja, a demokráciáért a totális államok ellen folytatott küzdelem”.³⁴ A Korunk Szava 1937. augusztusi és szeptemberi számaiban megjelent elutasító reakciókra³⁵ felelően állapítja meg azt a fontos tény, mely (a későbbiekben is, így 1943-ban szintén) letagadhatatlan volt: a katolicizmus rendszerint azonosítja a marxizmust a bolsevizmussal, s nem vesz tudomást a „demokratikus szocializmusról”, holott a „nyugati szocializmus” — ahova Fejtő magát és mozgalmát számítja — „a demokrácia alapján áll”.³⁶ Majdan Almásy József vállalja fel a különbségtétel kockázatát, e helyütt a replikázó szerzők a doktrínális különbségek miatt vetik el a közös fellépés javaslatát, melyet akkor tartanának megvalósíthatónak, ha a szociáldemokrácia „megtér”.³⁷ Az „egybeolvadásnak” felfogott együttműködést Fejtő a kortárs német és francia példákra hivatkozva utasítja el.

³¹ Uo. 24.

³² Hiszen — a francia filozófust idézve — „kereszténynek nevezhető energiák” a marxizmusban is léteznek, úgymint az ember méltóságának a hite, a szabadság vágya, a személyiség ereje, a szolidaritás, az eszmékért való áldozatkészség, a lelkiismeret szabadságának és önkormányzatának elve. Uo. 25.

³³ *Fejtő Ferenc*: Kereszténység és szocializmus. Szocializmus, 1937, 391–398.

³⁴ Uo. 396.

³⁵ *Horváth Béla*: A kinyújtott kéz. Korunk Szava 1937/15-16. 431–433. *Kozma Erzsébet*: Kereszténység és szocializmus. Válasz Fejtő Ferencnek. Korunk Szava 1937/17. 470. Kozma Fejtő második cikkére novemberben reagált: Korunk Szava, 1937/22. 663–664.

³⁶ Uo. 392–393.

³⁷ Horváth azt igényli, hogy a marxisták „boruljanak le Krisztus keresztjénél és homlokukat tartásák a küzdő Egyház krizmája alá. [...] A harc az emberért s a szabadságért csak a kereszténység-

A mértékadó Katolikus Szemle 1937 novemberében foglalta össze a disputát.³⁸ Bár a szerző elegyíti Fejtő egymást követő munkáit (már a felütésben szóvá teszi az „ifjúkatolikusok” felé fordulást), mégis a központi gondolatokat jól kidomborítva idézi a szereplők nézeteit. Hangneme katolikus íróársaihoz hasonlóan kissé triumfalista³⁹, ellenben kevésbé merev. Nem zárja ki a „kölcsonös támogatást” a Szép Szó (és a Szocializmus) oldalain pontosan felsorolt területeken, azonban ezt — belga mintára utalva — katolikusok *egy csoportja* és szocialista egyének akciójának vallja, mely elé elvi akadály nem gördül. A végszó szerint az Egyház és a szociáldemokrácia együttműködése csak a marxizmus feladása mellett lehetséges.

E kategorikus konklúzió a valóságot csak részben fedte. Az első kijelentés maritain-i hatást is tükröz. Szétválasztja az *egyént* elkötelező, tehát keresztény individuummként/polgárként meghozott döntést [agir en chrétien], az *egyháztagként* meghozott elhatározástól, attól, mely ilyenformán az Egyházat is érinti és/vagy bevonja [agir en tant que chrétien]. Ellenben a két világháború közötti Magyarországon a gyakorlatban nem létezett a felsőklérustól független, laikus katolikus politika,⁴⁰ továbbá az egyetemes egyházat (a vatikáni dikasztériumokat és a diplomáciát) nyilvánvalóan foglalkoztatta a marxizmus tapintható térnyerése, s nem különféle irányzatainak összevetéséből, hanem a rendszer gyakorlati működéséből⁴¹ vont le konzekvenciákat. Ettől az általános légkörtől a helyi egyházak (és tagjaik) sem tudtak elvonatkoztatni.

Mi is kötötte le a Szentszék figyelmét? A forradalom exportjának félelme folytán 1932-ben a nunciások arra kaptak utasítást, hogy megbízható és pontos értesüléseket szerezzenek a befogadó országukban folyó kommunista propagandáról.⁴² Alig valamivel később pedig a jezsuita generális, Wladimir Ledóchowski javaslatára a Pápai Keleti Intézet mellett titkárságot alapítottak azzal

ben vezet célhoz.” Korunk Szava 1937/15–16. 433. Kozma szerint „az egyház a maga részéről szívesen együttműködik bármely csoporttal, mely humanista eszmények alapján áll, ha az illető csoport belátja, hogy abban, amiben eddig eltért a kereszténység álláspontjától, nem volt igaza. A közeledés alapja csak az őszinte belátás lehet és nem taktikai megfontolások. A körülmények adta egyútra terelődés még nem fegyverbarátság, az együttüldöztetés még nem alap a közös programhoz.” Korunk Szava 1937/17. 470.

³⁸ Sz.n.: Szocialista békejobb. Katolikus Szemle, 1937/11. 693–695. Az írás mögött Mihelics Vid sejthető.

³⁹ Horváth „a kommunista és szabadjóműves körök” meggyengülésével és védelemkeresésével magyarázza az összefogás gondolatát, a Katolikus Szemle pedig arról ír, hogy „a liberalizmus és a zsidóság után, immár a szociáldemokrácia is a katolikus Egyházba horgonyozná legtöbb reménységét”, mivel az törhetetlen védelmezője az emberi személyiségnek.

⁴⁰ Hantos-Varga Márta: A katolikus politika dilemmái Magyarországon 1945–46-ban. In: Egyháztörténeti Szemle, 2014/2. 55–69.

⁴¹ 1929. április 8-i dekrétummal a vallásüldözés új hulláma kezdődött a Szovjetunióban. 1930 márciusáig 6715 templomot romboltak le (vagy zártak be). A Vatikán ezek után hagyott fel azzal a törekvéssel, hogy valamiféle modus vivendit hozzon létre, melyet korábban Pacelli nuncius titkos berlini tárgyalásai alkalmával 1924 júniusa és 1927 decembere között szovjet diplomaták közvetítésével próbált meg kieszközölni.

⁴² Chenaux, Ph.: L'Eglise catholique i. m 89–90.

a céllal, hogy egy hitelesen tájékoztató periodikát bocsássanak ki. A folyóirat 1935–1939 között jelent meg *Római levelek a modern ateizmusról* címmel. Impozáns dokumentációt gyűjtöttek össze és közöltek a kommunista mozgalmakról, melyet azután két kiállítás keretében (1936, 1938) mutattak be Rómában.⁴³ XI. Piusz pápa 1937-ben — a kommunizmust elítélő enciklikájának készítésekor — bizton támaszkodhatott e szakértői körre.⁴⁴

Mindamellet a kommunisták és szocialisták elvi nézeteiktől elvonatkoztatott gyakorlati működésének megítélése egyházi, még jezsuita körökben sem volt egységes. Különösképpen nem volt az Franciaországban 1936–1937-ben.⁴⁵

Ha a Korunk Szava írója 1937 augusztusában Fejtő Ferenc írására reagálva a kommunista Maurice Thorez híres hívószavát választotta címül (*Kinyújtott kéz*), feltehetően nem értette meg a „nyugati szocializmus” magyar képviselőjének üzenetét.

„Összeilleszkedett egész”

1943. március 7-én a *Népszava* vezércikke⁴⁶ — a lapra jellemző határozott és öntudatos hangvételben — új jelenségről tájékoztatta közönségét. A középosztály eszméléséről beszélt, arról, hogy részben közéleti szereplők, részben hivatásos publicisták „a polgári sajtó egyes haladó orgánumaiban” felvetették a jövőért végzett „együttműködés” időszerűségét. Három írás konkrétan is említésre került. Valóban, szűk egy hét alatt keskeny ösvények nyíltak a közélet dzsungelében. Andorkával párhuzamosan a „demokratikus érzelmű” polgárok új nemzedékének nevében Barcs Sándor, a szabadelvű napilap, az *Újság* munkatársa osztotta meg gondolatait⁴⁷, melyre pár napon belül Lándori György reagált. Egy hét leforgása alatt három újság négy cikkírója fejtette ki véleményét, s már e kezdetekkor feltűnik, hogy a téma rendkívülisége miatt a közlemények jobbára a vasárnapi, terjedelmesebb lapszámokban kaptak helyet.

Barcs két közösség (a tágabb, nemzeti és a szűkebb, polgári közeg) vilságát észlelte, s mindkettő számára egyetlen gyógyírt talál, az egység keresését. Az alapvetően a háború befejezése utáni feladatokra koncentráló „súlyos szövetségnek” két ismérve van – véli. Egyfelől dacolnia kell „minden külső veszedelemmel és minden belső bomlasztó szándékkal”, másfelől maradandóvá kell tennie „a szentistváni Magyarországot”. Ennek eszköze, ha a szerző nem is így nevezi, az a halaszthatatlan reformfolyamat, melynek során a polgárság felismeri a munkásság és a parasztság sorskérdéseit, támogatja megoldásukat, s miután „maga mellé emelte” e két társadalmi réteget, hozzájárul ahhoz, hogy az ország „kiegyensúlyozott belső társadalmi struktúrával” lépje át az új korszak

⁴³ Uo. 91–92.

⁴⁴ XI. Piusz: *Divini Redemptoris* enciklika, 1937. március 17.

⁴⁵ Lásd 11. jegyzet.

⁴⁶ Sz.n.: *Időszerű feladatok*. 1943. március 7. 1–2.

⁴⁷ *Barcs Sándor*: *A magyar polgár a jövő mesgyéjén*. *Újság*, 1943. február 28. 3. Barcs 1943-ban lépett be a Független Kisgazdapártba, ahol a Polgári Tagozat egyik szervezője lett. 1939-től kapcsolatokkal rendelkezett az illegális kommunisták felé is. 1946 szeptemberétől a FKGP országos intézőbizottságának tagja, 1948 áprilisától a párt alelnöke.

küszöbét. A publiciszta a lehető legszélesebb szabadságjogok biztosításának, és a kapitalista termelési rend átalakításának (a kisebb-nagyobb mérvű állami beavatkozásnak) pártolója, hiszen a kifejlődött szociális ellentétek hozták magukkal az osztályharc elvét és „folytonosan növelték az elégedetlenek számát”. Nehezményezi, hogy az ekképpen gondolkodó szabadelvű polgárság összefogása nem történt meg. Az írás végül e tennivaló felvállalására szólítja fel a liberális politikusokat.

Lándori e befejezésnél vette fel a fonalat.⁴⁸ A változás alapjára s voltaképp egyetlen gondolatra koncentrált: a polgári eszmevilág haloványságára, melynek képviselője, a „fiatal, haladó értelmiségi generáció” — véleménye szerint — az 1940-es években a politikai, társadalmi életben „kétségbeejtően háttérbe szorult”. Jó realitásérzéssel látja, hogy a liberális gondolat „ellentétkiegyenlítő, jogkiterjesztő, erkölcsnemesítő” elvei nélkül e folyamat a végletek megerősödését, a forradalom vagy reakció alternatíváját kínálja a nemzet számára.

A szélsőjobboldal által hamarosan „népfrontnak” titulált kezdeményezés e kezdeti szakaszban csak az összefogás szükségességét emelte ki, és annak bizonytalan körvonalait rajzolta meg. A pontos(abb) definíciók apránként, a virtuális kerekasztal vitáiban születtek meg. Lándori egy gondolkodásmód és értékrend szószólója, amikor azt írja, hogy „lelkileg és szellemileg kell polgárrá válni”, s Barcs csupán másfél hónappal később konkretizálja a polgárság és az értelmiség egymáshoz való viszonyát. A jelzők lassan állandósulnak, pár hét alatt mindegyik fél kialakítja a maga terminológiáját.

A *Népszava* (marxista szakszavaival) élen járt a kifejezések rögzítésében, sőt a teendők tisztázásában. A már említett cikk⁴⁹ nagyra értékeli „a progresszív értelmiség” rádöbbenését a történelmi helyzet kínálta kihívásra, erte e megjelölésen az intelligencia „haladó rétegeit”, sőt annak „legtudatosabb tagjait”, azokat, akik „nem örökölt jogok vagy kiváltságok alapján, hanem a bennük rejlő szellemi értékek és építőerő jogán” akarnak bekapcsolódni a „holnapi magyar sors” formálásába. Minden új tartalmat hordozó szakasz új elemmel gazdagította ezen értelmiség körülírását, mígnem besorolódtak, harmadikként, a „nagy dolgozó osztályok” közé. A részben ortodox stílus nem zárta ki a nem típusos tantételek többszöri, közvetett vagy közvetlen megerősítését. Szignifikáns újdonság a széles néprétegek szociális követeléseinek és a nemzeti célok-

⁴⁸ *Lándori György: A magyar polgár a jövő mesgyéjén. Újság, 1943. március 4. 5.* A közgazdász szerző a reálértelmiség azon tagja volt, aki bár politikai szerepet nem vállalt, közéleti témák iránti érdeklődése mégis a szabadelvű napilapba történő cikkírásra ösztönözte. Neve adóüggyel és számvittel foglalkozó szakmai munkái miatt az 1930-as évek végétől kezdett ismertebb lenni. Jelentősebb művei: *A tisztviselő helyzete a magángazdaságban.* Bp. 1935., *Illetmény- és bérelszámolók kézikönyve.* Bp. 1941., *Gyakorlati illetékügyi kézikönyv.* Bp. 1942., *Adóügyi kézikönyv.* Bp. 1942. A háború után, a „népi demokrácia” korszakában is publikált: 1947–48. évi kollektív szerződések és munkaügyi tájékoztató. Bp. 1947., *Bérelszámolók kézikönyve,* Bp. 1949.

⁴⁹ Az 1943. március 7-i *Népszava* tételesen említi Andorka Rudolf, Barcs Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre meglátásait. Ez utóbbi cikk főtémája a középosztály meggyengülése. (*Bajcsy-Zsilinszky Endre: Negyvennyolc és hatvanhét. Magyar Nemzet, 1943. február 28. 9.*)

nak egymást kiegészítő kívánalomként való említése, melyet a szerző korábról, az évtized elejéről eredeztet. Kardinális állítás, hogy a „magyar munkásság”⁵⁰ a megélhetésért és az anyagi biztonság megteremtéséért folytatott „előharcos feladatát” éppen olyan komolyan veszi, mint „történelmi hivatását a magyar nemzet, a magyar állam megtartásában, függetlenségében és továbbfejlődésében”. A nemzeti kötődés kinyilvánítása a későbbi szociáldemokrata hozzászólások mindegyikében hangsúlyosan tér vissza. Március első vasárnapján további két kérdéskör tűnt elő. Andorka tettekre serkentő felszólítása a szerző olvasatában „védő és építőmunka”, a közös értékek megóvása és a jövő alapjainak lerakása. E meghatározás rímel a konzervatív oldalon felvetett tervekre, s az író szerint „éppen olyan egység, mint az igazi nemzeti gondolat és a szociális célok”. A kétféle kifejezőmód hasonló tartalmat takart, de a többlet, a baloldal ismertetőjegye — a demokratizálódás elodázhatatlansága — már ebben az első feleletben is nyilvánvalóvá válik. Az együttműködésnek és a programnak gyökeresen demokratikus jelleget szánunk, hosszabb távon a társadalmi reformot igénylik, azt, hogy érvényre juthasson a közmegegyezés elve és az igazi népi önkormányzat „a falusi község házából a vármegyén át az országházig”.

A *Magyar Nemzet* a párbeszédet 1943. március 14-ei vezércikkében folytatta.⁵¹ Parragi György⁵² a nemzeti ünnep előestéjén a korábban megjelent írások elemeit fűzte fel gondolatmenetében. A „szabad értelmiség” kifejezés következetes használata mellett az elképzelt politikai koalíció színanimájaként először jelent meg a „közös front” szófordulat, valamint a „független, szociális Magyarország” képe. A pusztító és kimenetelében bizonytalan háború „szükség törvényt” követel – olvashatjuk. A nemzet létfenntartása elsődleges szempont, de a „primum vivere” természetes magatartása, e nemes önzés, a háború utáni, átmeneti időkre is érvényes. A főcél, a magyar nép megvédésének és dunavölgyi szerepe garantálásának két módja van. Egyfelől „a független államiság biztosítása bárkivel szemben”, másfelől a kilengések és elhibázott lépések elkerülése a jelenben és a provizórium alkalmával. Amikor azt veti papírra, hogy „nagyszabású politikai, szociális és gazdasági rendszerek kitervezése ma még hiú erőfeszítés”, látszólag megkerüli a rendszer átalakításának kérdését. De egész érvelése, a magyar történelemnek a szabadságeszme, a náciellenes éllel kihangsúlyozott „nem import eszme” köré szövése viszont ennek ellenkezőjét tanúsítja. A szinte ünnepi beszédben felsejlik a mindhárom társadalmi csoport érdekazonosságán nyugvó demokratikus berendezkedés álma.⁵³

⁵⁰ A szociáldemokraták egyébiránt rendszeresen sérelmezték, hogy a munkásság magyar érzelmeit a jobboldalon sokan el akarják vitatni.

⁵¹ Parragi György: Március 15 csillaga. *Magyar Nemzet*, 1943. március 14. 1-2.

⁵² Parragi György (1902–1963) az 1940-es években a *Magyar Nemzet* és a *Mai Nap* publicistája volt. 1942-ben részt vett a Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában, majd 1944-ben belépett a Független Kisgazdapártba. Náciellenes alapállása miatt a német megszállás után letartóztatták, Mauthausenbe került. 1945 nyarától politikai karriert fut be, a nemzetgyűlés tagja, s egyre fontosabb pozíciókat tölt be pártjában. 1947 februárjában kilép, majd az ősz folyamán Balogh Istvánnal megalapítja a Független Magyar Demokrata Pártot.

⁵³ A cikkíró expresszívén ecseteli, hogy a három szövetséző réteg tagjai akkor nyerik el emberi- és állampolgári jogaik teljességét, „ha ebben az országban a jogok és kötelezettségek között egyen-

A szokott ritmusban, a következő vasárnapon, két írás jelent meg. A radikálisan nemzeti, jobboldali lap, a *Függetlenség* Marschalkó Lajos vélekedését közvetítette⁵⁴, a *Népszavában* (ismét) Szakasits Árpád szólalt meg⁵⁵.

Az 1930-as években félhivatalos lapnak számító *Függetlenség* főszerkesztője rövid szövegében még nem ejt szót a formálódó összefogásról, de hatásosan aknázza azt alá. Befejező frázisa, az „orosz pusztákon folyó európai szabadságharc” szólama kulcs mondandójához. Hangneme erősen támadó. Marschalkó kipellengérez minden szociáldemokrata megszólalást. Nem hiszi el, hogy „az utak és az eszközök” ma már mások lennének, s azt sem, hogy „az alkotmányosság és a törvényesség mély átérzése” vezetné politikai ellenfeleit. A *Népszava* 1918. november 16-ai számából hozza bizonyítékait (a magántulajdon megszüntetésének és a kommunizmus megteremtésének követelését), továbbá nem győz emlékeztetni az „egyesített szocializmusra” (melynek emléknapiján jelenteti meg cikkét). Szerinte a „buzgó szavak és cikornyás cikkek” dacára „álarcok, rejtelmes szándékok” vezetik a baloldali tábor.

Szakasits újfent több szálon szerkeszti nem tradicionális összetevőkkel is gazdagított közlendőjét. Szuggesztíven és folytonosan visszatér a „jósándékú”, „becsületes”, „hátsó gondolatok nélküli” törekvésre, melyet „egy bizonyos oldalról” kompromittálni, megfélemlíteni, s „tisztátalan invektívákkal” gyengíteni igyekeznek. Az új műszóval általa végig „munkaközösségnek” hívott kezdeményezés csak az üzenetváltásokig jutott, de arra bátorít, hogy egy pillanatra se szakadjon meg a kapcsolat azok között, akiknél a szándékok és hajlandóságok azonossága kétségtelen. Parragi reflexióit beemelve a továbblépés alapján azt tartja, hogy az összefogás a „nagy cél” érdekében — az ország megválszósztatásainak csökkentése végett — ment legyen a politika konjunktúrális változásaitól, a hatalmi erők változó érvényesülésétől. Szembetűnő két aspektus, az internacionalizmus és a materializmus ellenpontozása: a bekezdésenként felbukkanó nemzet-tematika és a szellemi értékek megbecsülése mintha a doktrína valamiféle átírása lenne.

E változásban a politikai színpad szereplői vagy bíztak, vagy csalfának tartották azt. A többség számára nem volt megnyugtató a felkiáltások sora, az, hogy a munkásvezetőket „egyedül és kizárólag a magyar érdekek szem előtt tartása” vezeti, s az sem, hogy a tömegek „ezen a földön akarnak élni szabadon, biztonságban, materiális és szellemi javakban egyre gazdagabban”. Holott a realitás, az utolsó választási eredmények, majd a háborús gazdálkodás nyomása és a feszítő társadalmi légkör nem csupán a retorika átszabására hívott.⁵⁶ A

súly áll fenn, ha a szabadság levegője járja át a parlament díszes termeit éppúgy, mint a gyárak csarnokait, a megyeháza közgyűlési dísztermét éppúgy, mint a szolgabírói, jegyzői irodákat, ha a szabadság friss szellője táncol végig az ezer és tízezer holdak felett, ha nincs az országban olyan zug, ahova a szabadság légvonata ne juthatna el.” Magyar Nemzet, 1943. március 14. 1.

⁵⁴ *Marschalkó Lajos*: Diktatúra és szabadság. *Függetlenség*, 1943. március 21. 3.

⁵⁵ *Szakasits Árpád*: A történelem és ami történelemm lesz. *Népszava*, 1943. március 21. 1–2. A stílus és a tartalmi hasonlóság miatt minden bizonnyal az előző állásfoglalást is a *Népszava* főszerkesztője írta.

⁵⁶ Az 1930-as évek elején kezdődő visszaesés felgyorsult: a szociáldemokraták 1931-ben 14 képviselőt (5,71%) küldhettek a képviselőházba, 1935-ben 11 mandátumot kaptak (4,49%), 1939-ben

párt nevének módosulása (1939 elején) a változás első jele volt, majd 1943 tavaszán — a sajtóvitával egy időben — a doktrinér marxista 1903-as pártprogram felváltására Mónus Illés irányításával egy új tervezet kezdett alakot öltetni.⁵⁷

Szakasits okfejtése koherens volt: a „független és szociális ország” víziója, amely kifejezés előtagja a másik térfélen mindig nyomatékosabb volt, kiegészült a határokon belüli pillanatnyi állapotra figyeléssel. A jelen és a jövő síkja fedte egymást. A (külső) függetlenség óhaja Szakasitsnál elválaszthatatlan a (belső) demokratikus szabadságjogok követelésétől. „A szabad nép, az önrendelkezés alapján megszervezett községek, városok és vármegyék, a közmegegyezés elve alapján felépült állam olyan roppant erőt jelent, amely ellenáll minden külső beavatkozásnak, bármerről is érje a nemzetet.”⁵⁸ A politika területei nem szigetelhetők el egymástól, a gazdasági kérdések megoldása általános társadalompolitikai ügyek megoldásán is múlik – sugallja. Különös, de nem meglepő, hogy két évvel később 1945. szeptember 25-én a kereszténydemokrata Barankovics István programbeszédében kristálytiszta logikával (és természetjogi alapon érvelve) a politikai, gazdasági és társadalmi demokrácia megvalósításáról beszélt. Fejtő szóhasználatával élve két éven belül több „érintkező pont” akadt a katolikus „jobboldal” (egy ága) és a marxista „baloldal” (egy csoportja) között.

1943-ban a hivatásos politikusok külön-külön tekintettek a nehézségekre. Március elején minden újság beszámolt Kállay Miklós miniszterelnöknek a X. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyamon tartott előadásáról, melyben az eljövendő Magyarország legfontosabb problémái közé sorolta a „szociális haladás” — önmagában nézett — nehéz ügyét. A Népszava főszerkesztője egyszerre szól, feltehetően meglepetést keltve, párttársai és vitapartnerei felé: „Kell, hogy a föld a mi földünk legyen, hogy történelmi hagyományainkat ki ne kezdje az enyészet, hogy a magyar kultúra [...] szabadon fejlődhessék, és hordképes alapja maradjon a magyar állameszmének.” A kultúra és a történelem összekötése az „érvényes” állameszme, a szentistváni Magyarország melletti (pragmatikus) kiállítás⁵⁹, mely ugyanakkor hívószó egy közös tervjavaslat készítésére. Szakasits ismételtelen jelzi, hogy ezt nem tartja „sem fölöslegesnek, sem időelőttinek”.

Áprilisi fordulat

A parázsló téma, amint a tervezgetés mellett az első konkrétum, a programkészítésre szóló invitálás megjelent, azonnal lángot vetett. Áprilisban egyre szélesebb kör nyilvánított véleményyt. Az eszmecsere ütköztévé vált.

csupán 5 helyet (1,92%) szereztek: Kabók Lajos, Kéthly Anna, Malasits Géza, Peyer Károly, Szeder Ferenc. A szélsőjobboldal pártjai 49 széket kaptak (18,84%). http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al939_44/100.htm

⁵⁷ *Kulcsár Péter*: A szociáldemokrácia az eszmék történetében. Bp. 2007. 197. Az új pártprogramot akkor nem tudták hivatalossá tenni, az 1945-ös pártprogramban felhasználták.

⁵⁸ *Szakasits Árpád*: A történelem és ami történelemmé lesz. Népszava, 1943. március 21. 1.

⁵⁹ „Egy valamit sohase felejtünk el, a materiális erők is nagyon fontosak, a védelemben és az élet számára nélkülözhetetlenek, de a szellem ereje sem mellőzhető tényező egy nép, egy nemzet életében. A nemzet léttartalma annyi, amennyi öntudat a népben lakozik. [...] Az ilyen nép felismeri nemcsak a maga sajátos érdekeit, hanem azokat a magasabb érdekeket is, amelyek történelmi létéhez, a közösség fennmaradásához fűződnek.” Uo.

A katolikus napilap, a *Nemzeti Újság* cikkírója aláírás nélkül közölt hozzászólásában⁶⁰ került a szélsőjobboldal durva és cinikus hangnemét, de nagyon határozottan határolta el a keresztény nemzeti politikát „a polgárság, az értelmiség, a munkásság és a parasztság összefogásának” attól az értelmezésétől, mely a „nemzeti irányú sajtóban is” megjelent. A polgári közírók támogatta „homályos politikai szövetkezés” visszautasításának oka markánsan megfogalmazott, majd hosszan bizonygatott. A szerző nem differenciálta a századelő óta eltelt évtizedek eltérő történelmi helyzetét, s eltekintett a munkásság hatékony gazdasági és politikai érdekképviseletének saját, belső érveitől is. Tézise egyszerű. A marxizmus elfogadhatatlan, s ehhez az ideológiai — szemszögéből helytálló — állásponthez konokul ragaszkodva utasítja el a munkásságot reprezentáló szociáldemokrata pártot. Az újfajta próbálkozásban terjeszkedési vágyat fedez fel, olyan akciót, mely az iparban foglalkoztatottak megszervezése után, most a parasztság és az értelmiség befolyásolására tesz kísérletet. Keményen beszél: a nemzeti eszme és a polgárosodás, valamint az Egyház „leggyűlölködőbb ellenségeiként” tekint rájuk. Történelmi példáit az országrengető, legélesebb politikai küzdelmek időszakából hozza. Kardoskodik a mellett, hogy a szociáldemokrácia „dogmatikus merevséggel áll az Internacionale alapján”, s nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a mozgalom „az összeomlás utáni két évtizedben minden alkalmat megragadott arra, hogy a keresztény nemzeti rendszert Magyarországon megdöntse és sohasem volt hajlandó rá, hogy fenntartás nélkül nemzeti alapra helyezkedjen”. Ez utóbbi szemrehányás meghökkenítő, mivel a pártot a bethleni érában annak jobboldali szárnya vezette, nem volt forradalmi alapállású, s természetszerűleg nem is lehetett valódi politikai tényező.⁶¹ Az 1922 júniusában kiadott elvi nyilatkozat az alkotmányosság, a demokratikus parlamentarizmus és a szabadságjogok melletti megnyilatkozás volt.⁶² Másfelől a szakszervezeteknek az osztályharcot kiiktatandó hivatásszervezetekkel szembeni önállósági küzdelmét rosszallni és ellenük fordítani akkor is túlzás, ha a hivatalos szociálpolitika nem a marxizmus elvei alapján akarta „a társadalmi kiegyenlítődést és az igazságosságot szolgálni”. A keresztény, s különösen a katolikus közvélemény nevében megszólaló cikkíró visszatérően közli, hogy a szövetkezésnek „sem értelme, sem lehetősége nincsen”, továbbá, hogy a résztvevők egyetlen politikai célban való megegyezését sem tudja elképzelni.⁶³ Az írás kétfajta stratégiát tulajdonít a munkáspártnak. Az ellenzéki lét alatti megszólalásokat a szabadság és az alkotmányosság védelmében nem tartja hitelesnek. Ezért minősíti képtelenségnek azt a kísérletet, mely a szociáldemok-

⁶⁰ Sz.n.: A magyar politika és a szociáldemokrata párt. *Nemzeti Újság*, 1943. április 1. 3.

⁶¹ *Kulcsár P.*: A szociáldemokrácia i. m. 130-143. Kulcsár a két világháború közötti időszak mérlegeként írja, hogy a létező négy áramlat (jobboldal, centrum, baloldal, balszél) közül a társadalmi etikai elvek alapján álló, parlamentáris és szociális demokráciát valló, hazai elkötelezettséget felvállaló „autentikus szociáldemokrácia” volt a mérvadó. 1922-ben volt mandátumaik száma a legmagasabb: 26 képviselői hely (10,66%). Ellenben 1926-ban – a későbbiekhez hasonlóan — csupán 14 személyt küldhettek a képviselőházba (5,71%).

⁶² *Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc*: Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Bp. 2003. 87–91. A nemzetgyűlésben párttársai nevében Peidl Gyula olvasta fel a deklarációt.

⁶³ Lásd 60. jegyzet.

rata pártot „újra politikai tényezővé akarja előléptetni”, s „a nemzet fontos életkérdései körül bármiféle szerepet” szánna neki. A kimért felszólalás nem párosult pamflet stílussal. Az írás — szerzőjének történelemszemléletéhez igazított — példái igyekeznek tényszerűek lenni.

A szarkasztikus beszédmód és a hamisítás a szélsőjobboldal kelléktárához tartozott. Ez veszélyes játszma kezdete lett. Mattyasovszky Kornél a *Magyarországban*⁶⁴ sorozattá összeállt megjegyzéseivel új vágányokra terelte a kérdést. Vonalvezetésével és kifejezései összeválogatásával két dolgot sulykolt. Azt, hogy a „programmatikus elgondolások és tervezgetések” életre hívója a rendszerváltást előkészítő baloldal, mellyel szemben — a csupán „bizonyos kérdésekben” egyet nem értő — keresztény nemzeti és nemzetiszocialista pártoknak a „jobboldali egység” megteremtése végett össze kell fognia. A kijelentések és felhívások váltakozása, továbbá a dichotómikus megközelítés a szókincsben is megjelenő háborús hangvételt erősítették. Mondataival azonnal a feszültség állapotába helyezi publikumát: a marxizmus hazai képviselőinek hetek óta tartó „szellemi és politikai harc jellegét felöltő mozgolódása” tudatos és tervszerű támadás, melyről „a magyar jobboldal lapjai eleinte hallgattak”. Mattyasovszky-nál a „baloldali front” ellenképe a „nemzeti társadalom”, továbbá a marxizmus és a „demoliberalizmus” eredményes fékezője a szélsőjobboldal. A „szocialista munkásság, a magyar parasztság és az un. szabad értelmiség egyetlen táborba” állását és célkitűzéseit (már jelzőivel is) átcímkezi. A stabilitásra törekvésből „kibontakozási politika” lesz, az alkotmányos keretek között végbevitt demokratizálódás vágyából pedig konkrét akarat „más politikai irányzat meggyökeresítésére”, s eltökélt cselekvés olyan politikai rendszer alkotására, melyben a „Kárpát-medencében lévő népcsoportoknak élniök kellene”. Ámde a szerző az 1939-es választásokra utalva cinikusan állította, hogy a szociáldemokratáknak „semmilyen politikai, társadalmi vagy gazdasági hatalma, jelentősége – és jövője sincs”, merthogy a jelenben a „korszerű népi és nemzeti életet” képviselő, szilárd alapokon nyugvó keresztény és nemzeti politikai rendszer uralkodik. Némiképp logikai ellentmondás, hogy akkor miért szükségeltetik a konzervativizmussal és a katolicizmussal való gyakorlati szövetség.

A nyilas újságíró hosszú eszmefuttatása utolsó szakaszában minimalizálni igyekezett a jobboldal eszmei, politikai ellentéteit. Alapfelvetésével és egyes kijelentéseivel azonban gyors, teljesen elutasító reakciót váltott ki – katolikus oldalon. Az általa feldicsért *Nemzeti Újság* hamarosan kikérte mind az összetartás eshetőségét, mind a csekélynek mondott ideológiai távolságot.

Első tanulságok

Feltűnt egy abszurd jelenség: a visszájára fordított eredeti gondolat! Vádként hullott az összefogás és együttműködés nem oly régen, a „jobbolda-

⁶⁴ *Mattyasovszky Kornél*: Nemzeti összefogást. Magyarország, 1943. április 4. 1–2. Mattyasovszky-Lates Kornél (1907–1994) a nyilas Magyarország főmunkatársa, a rövid életű Új Nemzet felelős szerkesztője, majd 1944 novemberétől a Magyarország főszerkesztője. Nyugatra emigrál, később neve a Münchenben, 1962-ben kiadott Új Európa című folyóirat szerkesztőjeként tűnt fel ismét.

lon” felvetett gondolatára az, amelyet a szövetkező erők éppen elkerülni akartak. Mattyasovszky ímígyen fogalmaz: „A liberális, demokrata politizálás és a marxizmus összefogása ugyanazt a veszedelmet rejti, ugyanannak a forradalmi hangulatnak a szálláscsinálója lehet, mint 1918-ban.”

Április elejére egy másik tanulság is evidenciaként mutatkozott meg. A szavak, a leírt gondolatok másnál, máskor, másképp elevenedtek meg. A partikuláris politikai érdekek minden értéket gyanúba keverték. A *Magyarság* mellett a most nyíltan színt valló *Függetlenség* is hivatkozott a *Nemzeti Újság* zárszavára: „Aki magyar Magyarországot akar, az nem menetelhet együtt, nem küzdhet együtt — a legszebb célokért sem — a szociáldemokrata párttal, amelyet a nemzeti keresztény közvélemény sem a múltért föl nem ment, sem a jelenben nem akar vele semmi közösséget, sem a jövőt nem hajlandó könnyelműen rábízni bármiféle közreműködésére.”⁶⁵ Az eredeti szöveggörnyezetben az erélyes közlés teljes elhatárolódást jelentett, s visszautalt Szakasits revelációval felérő, invitáló⁶⁶ szavaira. A katolikus szerző optikája és egész érvrendszere az ütköző világnézetek talaján mozog. Nem hiszi el, hogy a vallástalan, internacionalista, osztályharcos marxizmus kísérő utitárs lehetne. Képtelen elvonatkoztatni a bolsevizmustól, s az 1910-es, 1920-as évek sokszor erőszakosságig menő verbális vagy tettleges civódásaitól. A „keresztény” meggyőződés oppozíciója nála az istentelen szemlélet és az egyházellenes vélemény, a „magyar” és „nemzeti” gondolat antonimája pedig a szocialista elv. E konfliktus Marschalkó Lajosnál⁶⁷ rögvest faji köntösben ugrik elénk. Úgy tálalja a „súlyos szavú katolikus lap” általa idézett sorait, mint amely mögött a hivatalos egyház „legfőbb képviselőinek” állásfoglalása állna, s közben fondorlatos utalásokat tesz az összefogó zsidóságra.⁶⁸ „Ködösítő törekvésnek”, „különös célú testvériesülésnek”, végül „népfrontnak” nevezi a „marxizmus és a nagytőkés liberalizmus” társulását, a „munkásság, a parasztság és a progresszív intelligencia” közeledését.

A szociáldemokraták nem hagyták magukat. A szakszervezetek előző heti jubileumi ünnepségéből erőt merítve a *Népszava* vezércikke⁶⁹ magabiztosan jelentette ki, hogy a munkásság „ismeri társadalmi létének történelmi jelentőségét”, mert munkája nélkül „nincs élet, haladás, kultúra”, de tiszteli más rétegek szerepének fontosságát is. Nem tagadják meg a tömörülés, az „értelmes és az érdekek összhangján alapuló kapcsolatok” és a „becsületos szövetségesek” keresésének gondolatát. Sőt a párt „minden vércsevijogás ellenére szép és jó

⁶⁵ Lásd 60. jegyzet.

⁶⁶ „Ha a legfőbb célokban megvan az egyetértés, hogy Magyarország magyar ország maradjon, hogy független legyen és maradjon kifelé – mindenkivel szemben – s szabad ország legyen befelé [...] mi az akadálya lehetne annak, hogy világosan és félreérthetetlenül elénk álljon egy olyan program, amely egy becsületos munkaközösségben születik meg és útmutatóul szolgálhat egy talán nem is rövid együttthaladás számára?” *Szakasits Árpád: A történelem és ami történelemmé lesz. Népszava, 1943. március 21. 1.*

⁶⁷ *Marschalkó Lajos: „Nép, föld, szabadság”. Függetlenség, 1943. április 4. 3.*

⁶⁸ Szekfű Gyula könyve, a Három nemzedék „remek jobboldali antiszemita” műként kap elismerést tőle.

⁶⁹ *Szakasits Árpád: Tanulságok. Népszava, 1943. április 4. 1.*

magyar szerepet vállal a jövő kialakításában”, akkor is, ha némely oldalon magyarságát el akarják vitatni.

A nehéz helyzetbe került *Nemzeti Újság* sem ment el mondandójának átfogalmazása mellett,⁷⁰ eközben minden kétséget kizáróan vetette el a szélső-jobboldal próbálkozását. A kormánypárttól a nemzetiszocialista, hungarista pártokig terjedő szervezkedést „politikai ábrándnak” és a „nemzeti összefogás kísérleti nyilas léggömbjének” bélyegezte. „A katolikus magyar társadalom még alkalmi, akárcsak egyetlen politikai célban való megegyezést sem tud elképzelni egyetlen nyilas párttal, frakcióval vagy csoporttal sem.” – szögezi le az auktor. A parancsuralmi rendszer miatt a nemzeti önkormányzat és az egyéni szabadság eszméje ugyanúgy veszélybe kerülhet, mint a társadalmi igazságosság és a szociális kérdés megoldására vonatkozó keresztény elmélet. A nemzet nem tűr forradalmat, „a magyarság a fejlődés nemzete, történelmi úton jár, a maga életét éli”. Mattyasovszkynak a fennálló polémiákat csökkentő „bül-bülszavú” megjegyzése karakán replikát kap: nem nemes versengés, hanem „áthidalhatatlan és összeegyeztethetetlen elvi és gyakorlati, szellemi és gazdasági, erkölcsi és politikai felfogásellentétek” vannak a valódi jobboldal és a szélső-jobb pártjai között. A katolicizmus nem működik együtt sem a szociáldemokrácia, sem a „zsidó radikalizmus”, sem a „levítézett liberalizmus”, sem a nemzetiszocializmus követőivel – deklarálja végül a szerző.

A letagadhatatlan elutasítást a *Magyarság* már másnap tudatja, de egy torzítással ismét csavar a szövegen.⁷¹ A cím és egy visszatérően idézett, más-honnan lopott elem (a citált félmondat eredetileg a szociáldemokrácia ellenében fogalmazódott meg) azt ülteti a fülekbe, hogy a szélsőjobboldalon felvetett, s a bolsevista veszély miatt sürgetett nemzeti összefogásnak a katolikus politika „sem értelmét, sem célját, sem lehetőségét” nem látja. A vállalhatatlan politikai partner pozíciójából Mattyasovszky a félreismert, nemzetéért aggódó hős szerepébe ülteti a nyilas mozgalmat, s e magyarázatot a „kormánypárti publicista” Marschalkó Lajos „magyar egységről” szóló cikkeivel támasztja alá.

A *Népszava*, ahogy eddig mindig, vasárnapi számának főoldalán egyszerre több címetnek felelt, s ismét újat mondott.⁷² Előbb elcsodálkozott azon, hogy a *Nemzeti Újság* minden katolikus nevében beszélve „ridegen elutasító álláspontra” helyezkedett, majd megismételte eddigi üzeneteit. A sorok között két nóvum tűnt fel. Amiként a konzervatív (és katolikus) politika (elviékben) elhátarolódott a szélsőségektől, úgy most a pártjában baloldali Szakasits azt hangoztatja vita-és bajtársai előtt, hogy a szociáldemokrácia „nem futott versenyt a nyilas demagógiával és nem lícitált balfelé sem”. Többek között azért — jelenti ki hatásosan —, mert az országot „mindig a magunkénak éreztük, s népében benne élünk”. A másik újdonság beleilleszkedett a történések logikájába. Egy hónappal korábban a szociáldemokraták elsőként igényeltek konkrét lépéseket — egy közös munkatervet —, s ilyenformán az indítvány mozgatói lettek. A

⁷⁰ Sz.n.: A magyar politika és a nyilas pártok. *Nemzeti Újság*, 1943. április 9. 3.

⁷¹ *Mattyasovszky Kornél*: A katolikus politika és a nemzeti összefogás. *Magyarság*, 1943. április 10. 5.

⁷² *Szakasits Árpád*: „Kisemberek”. *Népszava*, 1943. április 11. 1-2.

megszólítottból megszólítóvá váló baloldal nem állt meg itt. A „három dolgozó osztály” közösségébe egy újabbat akart bevonni. A szervezett munkássághoz nem kapcsolódó kisiparosokat és kiskereskedőket hívják ezúttal, s svéd példa alapján az „emberiesség magasabb eszményeit” a „munkások, parasztok, kisemberek, értelmiségiek” szerves egyesülésétől várják.

A csúsztatástól a robbanásig

A polgári oldal hetekig csöndbe burkolózott. Kivételt Bajcsy-Zsilinszky Endrének egy március végi, Parragi gondolatait megerősítő fejtegetése jelentette.⁷³ Áprilisban a vita intenzitása fokozódott, majd a hónap közepén Kelemen Kornél ügyvéd beszéde, Barcs Sándor újabb cikke, s különösen Almásy Józsefnek a Magyar Nemzetben megjelent elegáns és szókimondó írása eszkalálta a helyzetet.

1943. április 14-én az Országos Nemzeti Klubban Kelemen Kornél, volt kormánypárti képviselő tartott előadást. A napisajtó az eseményről rövid összefoglalót közölt, a teljes szöveg különlenyomatként került kiadásra.⁷⁴ Az objektív, a tényeket elismerő értekezés közlendője három alapgondolat köré csoportosult. Elsőként azt szögezte le, hogy van létjogosultsága a más-más motivációból, de évek óta, több szinten és több politikai család által hangoztatott összefogásnak. Nem elegendő az egymás iránti jóindulatú passzivitás. Azonban szerfölött ajánlatos elkülöníteni a pártok és politikusok érdekeit a nemzetétől: a magyar állameszméhez hű, és az alkotmányos intézményekhez ragaszkodó un. hazafias pártok között átfogó kérdésekben természetes a kooperáció, de „veszélyeztetik az összefogás sikerét az olyan pártok, melyeknek programja közelebb áll valamelyik külállam vagy internacionále célkitűzéseihez, mint a magyar öncélúság gondolatához”.⁷⁵ Az eredmény érdekében ezért a nemzeti egységet nem a pártok, hanem az egyének egymáshoz való közeledése révén lehet kimunkálni, amelyben „minden magyar embert szívesen kell látni, aki a pártprogramok feletti nagy kérdésekben egyetért és egyet akar”.⁷⁶ Kelemen gyakorlatias gondolkodású, egyszerű és lényegbevágó kérdéseket tett fel, közben elemi megállapításokra jutott. A február óta tartó diszkussziót — melyet beillesztett a háborús helyzet követelte, s nyitószavaiban ismertetett egységkeresési tendenciák közé — valóságghűen adta elő. Ő nem a jobb- vagy a baloldal perspektívájában mérlegelt. Relatív dolog – mondja, hogy ki mit nevez baloldalnak! S nem az a kérdés, hogy össze lehet-e fogni a szociáldemokráciával. A felszólalót nem a „független értelmiség, a mezőgazdasági munkásság és az ipari munkáselem” közeledése érdekli. Egészen másképp közelít: az állampolgárok tágabb vagy szűkebb közösségére tekint. Azt járja körül, hogy vajon reális-e egy olyan koalí-

⁷³ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Az ezeréves magyar szabadságeszmény.* Magyar Nemzet, 1943. március 28. 7–8.

⁷⁴ *Dr. Kelemen Kornél: Nemzeti összefogás.* Bp. 1943. (Országos Nemzeti Klub kiadványai, 76. füzet)

⁷⁵ Uo. 10.

⁷⁶ Uo. 17.

ció építése, melyben a nemzet minden tagja, tehát a nemzetiségek is részt vesznek, vagy csupán a magyarság — beleértve a zsidóságot is — összefogására van mód. A területviszacsatolások okozta nehézségek miatt az előbbit kizártnak véli.

A szövetkezés legfőbb szempontja a világpolitikai események kiszámíthatatlansága, ezért „egy politikailag kiegyensúlyozott, lelkileg összeforrt nemzet” helyt állhat, viszont egy „széteső, kifelé egymásra lícitáló” ország mindent elveszíthet. Mielőtt az összefogás néhány kritériumát sorolná⁷⁷, világossá teszi a stabil államberendezkedés két fő attribútumát. Egyfelől a szabadság biztosítását⁷⁸, másfelől a formai feltételeken túlmutató, „bensőséges alkotmányos szellem” létét, mely ténylegesen áthatja az ország minden intézményét.⁷⁹

Az *Újságban* Barcs Sándor kiszáradt pacifikáló összegzést jelentetett meg, mely néhol összezsengett Kelemen előadásának egyes megállapításaiival.⁸⁰ Kijelentette, hogy a konzultáció nem irányul senki ellen, a célkitűzések nem bolygatják az aktuális politikai status quo-t. A magyar alkotmány keretei között a demokratikusabb életforma útjait keresik, a hangsúly a sorsvállaláson és a rend feltétlen megőrzésén van. Az újságíró első alkalommal konkretizál. Polgárság alatt „a haladó értelmiség és minden más haladó szellemű középosztálybeli egyed” értendő, azok, akik a táborba nem anyagi motívumok, hanem demokratikus életszemléletük követelményei miatt lép(het)nek be. A különféle társadalmi rétegek szövetségét nem „tömegek előtti paktumnak” képzei, hanem úri megállapodásnak, melyet minden fél tiszteletben tart. A „gentleman agreement” akadályozhatja meg, hogy alkalmi előnyökért valamely osztály cserben hagyná a másikat. Barcs kifejezőmódja emlékeztet a baloldal szófordulataira.

1943. április 18-án, Virágvasárnap, Almásy József terjedelmes reflexiót osztott meg a *Magyar Nemzet* hasábjain.⁸¹ A mű „nagyon kihívta a kritikát” – jegyezte meg szűk két héttel később Serédi Jusztinián a szerzőnek írt figyelmeztető levelében.⁸² A történések felgyorsultak, az eddig egymással farkasszemmet nézők időnként leadott lövéseiből pergőtűz lett.

A teológiai doktorátussal rendelkező Almásy visszahúzó karaktere ellenére öt évvel korábban került a katolikus közélet tablójára. A budapesti Köz-

⁷⁷ „Mindenki részt vehet az összefogásban, aki azt akarja, hogy 1. a jogrend és a közbiztonság minden körülmények között megvédessék, 2. a honvédség és a közbiztonsági szervek fegyelme minden eszközzel biztosítsák, 3. a szövetségi hűségéből folyó kötelességeink teljesítése mellett országunk mindjobban elfajuló háború szörnyűségeiből a lehetőség szerint megkíméltessek, 4. Európa rendezése során érzjük el a legtöbbet, amit elérhetünk, de ne fogadjunk el olyan megoldásokat, mely függetlenségünket, gazdasági önállóságunkat és területi épségünket veszélyeztetné.” Uo. 18.

⁷⁸ „Szabad államban joga van mindenkinek gondolkodni és gondolatainak kifejezést adni. Ez a szabadság nem szűnik meg háború esetén sem. Furcsa is volna, hogy a gondolat és véleménynyilvánítási szabadság akkor szűnjön meg, amikor van miről gondolkodni, amikor döntő jelentőségű kérdésekről, hazánk sorsáról van szó. A közvélemény szabad és alkotmányos kialakulására ilyenkor is nagy szükség van, mert az államfőnek, a kormánynak és a parlamentnek ismernie kell az ország hangulatát.” Uo. 7.

⁷⁹ Uo. 18.

⁸⁰ *Barcs Sándor*: Uri megállapodás. *Újság*, 1943. április 17. 5.

⁸¹ *Almásy József*: A kakas és a hajnal. *Magyar Nemzet*, 1943. április 18. 5.

⁸² EPL 6079/1943

ponti Papnevelő Intézet oconomus-i feladatkörébe 1939. április 1-jén kinevezést nyert lelkipásztor⁸³ nem e hivatal pedáns ellátása⁸⁴ miatt lett egyre ismeretesebb személyiség. Tehetségét a politikai publicisztikában bontakoztatta ki. Pethő Sándor felkérésére 1939 elejétől előbb a *Magyar Nemzetben* jegyzett cikket, majd ősztől a betiltott *Korunk Szava* szellemiségét folytató folyóiratban, a *Jelenkorban* közölt írásokat, ahol 1940 decemberétől — immár szerkesztői-zottsági tagként — Katona Jenő, Szekfű Gyula, Horváth Sándor, Molnár Kálmán szellemi műhelyét egészítette ki. m.indeközben 1939 és 1943 között Serédi bíboros megbízásából a zsidó származású katolikusokat pártfogoló Magyar Szent Kereszt Egyesület papi elnöki⁸⁵, utóbb lelkészi⁸⁶ tisztét töltötte be. Szak tudás, széleskörű műveltség, szociális- és lelkiismereti érzékenység, kellemetlen konfrontációkat felvállaló bátorság, nyitottsággal párosult egyházhűség, s nem utolsósorban példaszzerű vitatkozási kultúra jellemezte munkáit. 1941 elején félezer oldalas tudástár szerkesztőjeként szerzőtársaival „egy megzavarodott, ingadozó és kétségektől gyötört, szenvedélyek lángjától vakított közvéleménynek” szeretett volna hiteles, „Krisztus igazsága szerinti” útmutatást kínálni.⁸⁷ Egy évvel később, saját kötetben, morálteológiai szemszögből elemezte a keresztény jelzöt magára öltő politika időszerű feladatait és felelősségét.⁸⁸ Almásy ezekben az években meghatározó szerepet játszott a Quadragesimo Anno enciklika helyes értelmezésében, a hivatásrendek szerepének tisztázásában. Írásai a „*totális nacionalizmus*” árnyékában különösen is kiemelik az önkormányzatiság elvét, a parlamentáris képviselői rendszer nélkülözhetlenség-

⁸³ EPL 1886/1939 Almásy Józsefet (1898–1944) 1921-ben Bécsben szenteltél pappá. Német nyelven írt disszertációjával három évvel később szerzett teológiai doktori fokozatot. 1926 és 1936 között a budai Szent Imre kollégium prefektusi tisztségét töltötte be, ezt követően helyezte ordináriusa elbájosként Esztergomba. 1939 tavaszán, miután Serédi Jusztinián hercegprímás pozitívan bírálta el a budapesti Központi Papnevelő vicerektori (gazdasági vezetői) állásának betöltésére beadott kérvényét, ismét a fővárosba került. Nem tanított. Irodai (oconomusi) feladatköre mellett tudását és műveltségét az újság- és könyvírás terén kamatoztatta. Főpásztori kinevezésre ugyanezen időszakban tevékenykedett a Magyar Szent Kereszt Egyesületben (1939-1943). Az írásai által kiváltott reakcióról és személyes sorsáról alább bőven lesz szó.

⁸⁴ Az éves jelentések dicsérőn említik. 1941-ben egy gyalázkodó feljelentés kapcsán Marcell Mihály az intézmény rektora az érseki hatóságnak címzett kimerítő válaszában határozottan kelt gondnoka védelmére. „Nagy képzettsége mellett sohasem törekszik feltűnésre. Sőt inkább azt kellené észrevételezni, hogy kivételes képességeit túlságos szerénységgel tartja meg magának és azt nem értékesíti olyan nyilvánosság előtt, amint az kívánatos lenne.” A vádak Almásy „furcsa” megjelenését, beszédmódját, misézési stílusát érintették. EPL 1228/1941

⁸⁵ A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között. Szerk. Beke Margit. München–Budapest 1992. II. kötet 227. Az 1939. október 3-i Püspökkari Konferencia jegyzőkönyvének 19. pontja foglalkozik a Szent Kereszt Egyesület ügyeivel.

⁸⁶ EPL 1152/1943 13. lap. A kinevezés dátuma: 1942. március 20. Papnevelői gazdasági munkaköre néhány héttel korábban, e hó elején szűnt meg.

⁸⁷ Katolikus írók új magyar kalauza. Szerk. Almásy József. Bp. 1941. 7. A szakírók nevei jelzik a témák rendkívül széles spektrumát: Ijjas József, Kecskés Pál, Horváth Sándor, Erdey Ferenc, Tiefenthaler József, Marcell Mihály, Péterffy Gedeon, Cavallier József, Sík Sándor, Somogyi Antal, Werner Lajos, Szekfű Gyula, Nyéki Kálmán, Ibrányi Ferenc, Katona Jenő. Almásy tanulmányának címe: A katolikus politika alapjai, 467–516. Külön méltatást kapott Nyéki „*Vallás és faj*”, valamint Horváth „*A természetjog rendező szerepe*” című írása. *Jelenkor* 1941/3. 5–6.

⁸⁸ *Almásy József: A Tízparancsolat a közéletben.* Bp. 1942.

gét, az egyéni és közösségi szabadság értékét. Közírói tevékenysége számos támadást provokált, s valószínűsíthető, hogy megbízatásai alóli felmentése⁸⁹ és korai nyugdíjaztatása részben ennek tudható be.⁹⁰ 1944 tavaszáig szorongatottsága és egészségi állapota ellenére ragyogó cikkek kerültek ki keze alól.

A szolgálatból kivont pap-újságíró 1943 áprilisában klasszikus konzervatív érveléssel kritizálta azokat a (meg nem nevezett) politikai irányzatokat, melyek „ügyeskedő propagandával” és a múlt értékeit radikálisan tagadva hirdetik az „új kort”. Almásy változatlanul amellett állt ki, hogy a szabadságjogok rendszerében élő egyén önérték, nem szívódhat fel a kollektívumban, s a háború utáni új Európában továbbra is biztosítani kell azon intézmények működését, melyek a magyar történelmi hagyománynak megfelelően az állami függetlenség, az individuális szabadság és az alkotmányos cselekvés biztosítékai. Az idegen vezér által irányított tömeg képével a keresztény államelmélet két sarokkövét szegezte szembe: a „felelősségtől korlátolt” és „szolgálat-jellegű” főhatalmat, valamint az emberi személy nem csorbuló értékét. A megnevezett ideál, az ellenőrzött kormányhatalom a hasznosság elvét „sivár és kegyetlen” módon érvényesítő államraison kultuszának ellentettje. Almásynak nem e megállapítása váltott ki ösztönyt, legfeljebb a gyúanyag egyik alkotórésze lehetett, s talán nem is az a kijelentése, mely szerint „őre [erőszakra] nem vagyunk hajlandók rábízni az állam és a nemzet sorsát”.

A kortárs szociáldemokráciát értékelte másképp, elfogulatlanabbul, nyitottabban. Nem a múltat emlegette, hanem a jelen tapasztalatait idézte, nem a kommunistákról beszélt, hanem az általuk szociálfasisztáknak nevezett szociáldemokratákról. Fejtő munkája öt év távlatából gyümölcsöt termelt. A pap publicista megpróbált árnyaltan látni, s mivel ezzel a jobboldal, és mindenekelőtt a szélsőjobboldal legfontosabb érvét semlegesítette, céltábla lett. „A szociáldemokrata párt [...] a magyar országgyűlés egyik elismert pártja, vezetői [...] évtizedek óta tárgyalófélként egy törvényes és lojális ellenzék vezetői gyanánt elfogadott politikusok. Nem azért engedte be őket a kormány a parla-

⁸⁹ *Gergely Jenő*: A kereszténydemokrácia Magyarországon. In: *Múltunk* 2007/3. 138.

⁹⁰ A külső nyomás alatt megrendült, nyugtatókon élő, de munkáját végig folytató, negyvennégy éves Almásyt a Szent Kereszt Egyesület vezetésében kialakult feszültségre, személyi konfliktusra, valamint hibáira (rendszeres késéseire) hivatkozva mentették fel szolgálatából. Apor Vilmos 1943. január 16-án a budapesti érseki helynököknek írt levelében ellenzi a nyugdíjazást. E helyett áthelyezését vagy betegszabadságra küldését javasolja. „Ebben az emberben annyi érték van és annyi jóakarát, sokat tanult és tud is, hogy vétek lenne meg nem kísérelni mindent megmentése érdekében.” EPL 144/1943. Báró Kornfeld Móric hasonlóképp nyilatkozott: „Az ideiglenes nyugdíjazás oly törés volna ennek a kitűnő embernek a pályáján, hogy ezzel talán várni lehetne, amíg tisztázódik, vajon néhány havi szabadságolás alatt nem jön-e újra teljesen rendbe állapota.” EPL 1152/1943 2. lap. – Almásy az 1942 decembere és 1943 januárja között zajló vizsgálat alatt több levelet írt a hercegprímásnak. „Huszonkét éven át [...] senki elismerését nem keresve, senkivel sem versenyezve, sehova sem törtéve, csendesen dolgoztam, [...] ne méltóztassék megengedni, hogy a legmélyebb megaláztatás által használhatatlannak minősítsem, hogy kimondassék rám a kétségbeejtő ítélet, miszerint a Főegyházmegyének nincs rám szüksége. [...] Szellemi erőim teljes birtokában vagyok, csak nagyfokú lelki depresszió vett rajtam erőt.” EPL 1152/1943 102. és 109. lap. Serédi bíboros az 1943. február 4-i dátummal keltezett iratban – a budapesti helynök, Hamvas Endre kezdeményezésére – 1943. március 1-i hatállyal ideiglenes szabadságot rendelt el, valamint ideiglenes nyugdíjasnak járó havi ellátást. EPL 1152/1943 34. lap.

mentbe, hogy átok és bojkott alá fogjuk őket. Ez teljesen ellenkeznék a parlamentarizmus szellemével. [...] Azt felelhetik a türelmetlenek, eleget követeltük a szociáldemokrata párt betiltását. De ezzel a szabadságot, a szabad politikai véleménynyilvánítást ölnék meg.”⁹¹ Az a tényszerű közlés, hogy a magyar ipari munkásság „java és zöme” a párt szakszervezeteiben csoportosul, s annak elismerése, hogy a „munkásság e notabilis része nélkül” egy szélesebb bázisra törekvő politikai akció „értéktelen”, túrhetetlen volt. Hiába tett Almásy hűségnyilatkozatot⁹², hiába mutatott rá a keresztény értékelvű politika velejére, tüstént korlátokba ütközött. Az adott kül- és belpolitikai valóságból kiinduló, a baloldallal nem kokettáló, de azt tisztelő megnyilvánulás támogatására — sejtve a hatást — a Magyar Nemzet ugyanabban a lapszámban idézte fel alapító főszerkesztőjének 1940 februári miskolci látogatásakor mondott szavait.⁹³ Emlekeztetett arra, hogy Pethő Sándor „minden előítélet és elfogultság alól felszabadultan”, konzervatív értelmiségiként elsőként foglalkozott a hármas szövetség kilátásaival. Ím, három évvel később, az összetűzések tárgyát képező terv már „elemi erővel megmutatkozó kívánság”, „tömegvágy”, melyet az is mutat, hogy amint a napilap februárban „a magyar politika napirendjére tűzte” az elképzelést, „úgy horizontális, mint vertikális irányban erős hullámváz észlelhető” – von mérleget Parragi György.

A *Népszava* mindkét közleményre elégedetten reagált. Almásyéból, céljai és érdekei szerint, legfőképp a szélsőjobb társadalomrajzát citálta, Pethő Sándor egyetértő dicsérete mellett azonban önérzetesen és minden irányban megüzente, hogy az új politikai koncepció kitalálója és legkövetkezetesebb hordozója az ipari munkásság volt.⁹⁴ A magabiztos állítás (a munkásság és a parasztság „egységes kiállása” érte el, hogy „a szellemi és a politikai élet legjobbjai” csatlakozzanak hozzá) nem fedte a valót. Ráadásul a kissé fölényeskedő tónus nem volt szerencsés az együttműködést támogató, de egyre több indokkal támadható polgári, keresztény körök számára.

A szociáldemokraták rezdülését megvárva a nyilas Fiala Ferenc, a nemzetiszocialista *Új Magyarország* munkatársa a *Déli Magyar Szóban*⁹⁵ durván rárontott Almásy Józsefre, a „Központi Papnevelő Intézet igazgatójára” noha a morálteológus sohasem töltötte be ezt a tisztséget, s 1942 márciusa óta már nem a

⁹¹ Lásd 81. jegyzet. Almásy a szövegben a Bethlen-Peyer paktumra (1921 december) céloz.

⁹² „Egy világ válasz el engem a marxizmustól, a marxizmus materialista szemléletétől, az osztályharc gondolatától. [...] Szembeszállunk a szociáldemokráciával, de csak parlamentáris eszközökkel és csak amennyiben ellentétes törekvéseket mutatnak. Ha azt mondják, hogy a szabadság nekik drága, és a magyar alkotmányosságot ők sem adják oda semmiféle új rendszerért [...], akkor szövetkezünk velük, ha a szövetkezés elvfelelő nélkül lehetséges.” *Almásy József: A kakas és a hajnal*. Magyar Nemzet, 1943. április 18. 5.

⁹³ *P.Gy.*: Pethő Sándor és az értelmiség, munkásság, parasztság összefogása. Magyar Nemzet, 1943. április 18. 7. (A szerző Parragi György volt.)

⁹⁴ *Sz.n.*: A politikai együttműködés. Népszava, 1943. április 20. 5. „Ma már a társadalom többi osztályai is megértik, méltányolják és átveszik a mi követeléseinket.”

⁹⁵ *Fiala Ferenc*: Néhány szó az együttműködésről. Déli Magyar Szó, 1943. április 21. 3. Fiala (1904-1988) nyilas lapok (Magyarország, Összetartás, Pesti Újság) főmunkatársa, majd 1944-ben a Nyilaskeresztes Párt sajtófőnöke lett. A Népbíróság 1946-ban ítélte halálra, büntetését később életfogytiglani fegyházra változtatták. 1956-ban külföldre menekült.

szemináriumban látta el szolgálatát. Hubay Kálmán pár nap múlva oly feltűnő kitarással hangsúlyozta e nem létező funkciót, hogy jogosan feltételezhető a katolikus tábor kompromittálásának és megosztásának szándéka.⁹⁶ Fiala a cikkben arcátlanul hazudott. Apró szavak hozzátoldásával vagy szövegből való kiemelésével, elhallgatással és az idősíkok felcserélésével éri ezt el. Közben hiteltelenné és nevetségesség akarta tenni a „liberális napilap”, a *Magyar Nemzet* képzett szakértőjét. Argumentációjában minden a kommunisták és a szociáldemokraták cinkosságáról és 1919 márciusáról szól. Ehhez torzítja idézeteit. Míg Almásy a munkásmozgalmon és a szociáldemokrata párton belüli, egymással vitázó irányzatok eltérő szerepéről és ténykedéséről beszél, „a szociáldemokrácia mai vezetőiről”, akik „akkor” nem értettek egyet a tanácsuralom diktatórikus kivitelezésével⁹⁷, Fiala a „mai” szócska eltüntetésével, és a gondolatmenet megtörésével egy történelmietlen kijelentést ad a szájába. S természetesen teljesen figyelmen kívül hagyja azt a kitétel, mely saját évtizedükre vonatkozik, az „áthidalhatatlan szakadéokra” a demokrácia hívei, a szociálfasiszták/szociáldemokraták és az erőszak szószólói, a kommunisták között.

Húsvétvasárnap a *Magyarság* majd három oldalas vezércikket szánt az ügynek.⁹⁸ Hubay a szélsőjobboldali publicisták eddig is alkalmazott kelléktárát vette elő, személyeskedő, becsmérlő modorral tetézve. Mielőtt elindította volna kampányát — Kelemen Kornél előadását is említve — Almásy ellen, maliciával, antiszemita kiszólásokkal summázta a folyamatot. Az „erőviszonyok balfelé való eltolását” vizionálta, ami egyet jelent „a marxi szociáldemokráciának a magyar politika első vonalába való visszacsempészésével és szalonképessé tételével”. Hubay, aki az Országos Nemzeti Klub rendezvényén nem volt jelen, s a felszólalás szövegét csak röpke kivonatból ismerte, abban támadta a volt politikust, ami valójában érdeme. Tárgyilagos elemzés helyett szembefordulást követelt tőle – a „front populaire-rel”. Már itt megjelenik a cikk alapszándéka, mely megsemmisítő módon tört elő a következőkben. Sugallni egyes konzervatív és katolikus csoportok szakadarságát, szembenállását a „jobboddallal”, a kormánypolitikával és az egyházzal.

Almásy vezércikkének messze túlnyomó része általános társadalmi jelenségekkel és azok várható politikai vetületének leírásával foglalkozott. Alternatívát a „vezér” manipulálta gyökértelen tömeg képében, illetve a „sok száz éves szabad magyar életforma” megtartásában, a felelősség és szolidaritás motiválta berendezkedésben látott. A „demokrácia” jelentéstartalma nála elsődlegesen a megfélemlítés és az önkény visszautasítása. E gyakorlati téren a kortárs szociáldemokráciában szövetségest látott. Hubay találva érezte pártját, magára vet-

⁹⁶ A szélsőjobbal mozgalmas történetéről és az idevonatkozó tényekről bővebben: *Paksa Rudolf*: A magyar szélsőjobboldal története. Bp. 2012. 107–148.

⁹⁷ Almásy világosan fogalmaz: [a szociáldemokratáknak] „akkor méltatlan vezetőik voltak, akik elárulták a demokráciát, erre emlékszünk”. *Almásy József*: A kakas és a hajnal. Magyar Nemzet, 1943. április 18. 5.

⁹⁸ *Hubay Kálmán*: Játék a tűzzel. 1943. április 25. 1–3. Hubay Kálmán (1902–1946) újságíró, ezzel párhuzamosan az 1938-tól különféle neven újraszerveződő nyilaskeresztes pártalakzatok egyik vezetője, országgyűlési képviselő. A Szálasi-érában a Nemzetvezető Munkatörzse Kultúrirodája vezetője. A Népbíróság halálra ítélte. Kivégezték.

te az analízis eredményét, védekezéséből otromba támadás lett: a marxista mozgalmak századelőig visszanyúló bűnlajstromának sorolása és csúcspontként a *Nemzeti Újság* fentebb ismertetett állásfoglalásának ütköztetése a pap közíróival. S mint megszokott, a szándékos ferdítés alattomos célzásokkal ötvöződött.⁹⁹

A két szélsőradikális tudósítás mellett a 8 Órai Újság, mely egyébként nem fordított figyelmet a témára, e napokban átvette a Pester Lloyd vezércikkét.¹⁰⁰ Az írás érzékeltet egyfajta általános atmoszférát. Propagandaereje vitathatatlan. Hangoztatja, hogy a negyedik éve folyó háború „az európai építő kultúrgondolat és az Európán kívüli keleti barbárság között folyó harc”, s a nemzeti lét a civilizálatlan bolsevista hatalomtól fenyegetve kockára van téve. Amennyiben Magyarország a nyugati keresztény kultúrközösség független és szabad tagja akar maradni, életösztöne a Németország által képviselt blokkhoz köti: Európát védi, de feladata van a Kárpát-medencében is. A cikk csattanója sem marad el: „Vannak államférfiak és egyházfejedelmek, akik gondolkodás nélkül túlteszik magukat a szovjet uralom alá jutott millió és millió ember szenvedéseire, a virágzó kultúrák megsemmisítésére, az európai civilizáció értékes részeinek barbár széttaposására.”

Kényes szituáció

A katolikus egyház provokálása és a nyomásgyakorlás többféle lépést indukált. Almásy keresztény értelmiségiként [agir en chrétien] mondta el véleményét, de mivel a klérus tagja is volt, látásmódja — még ha nem is érintett hitelvi kérdéseket — nem volt függetleníthető az egyháztól [agir en tant que chrétien]. A *Nemzeti Újság* névtelen cikkírója, merészen, a katolikus közvélemény teljessége nevében beszélt. Nem hivatkozott egyházi tanításra. Anonimitása hozzájárult ahhoz, hogy az olvasó ne érezzen lelkiismereti kényszert követésére. Hírlapíró mivoltában, s nem a klérus szócsöveként tekint(het)ett rá. A szituáció mégsem volt egyszerű: két eltérően gondolkodó ember véleménye a probléma kétféle katolikus megközelítését fejezte ki. A nehézség abból is adódott, hogy az ismeretlenségbe burkolózás nem zárta ki a papi szerzőséget, ahogy ezt *Magyarság* sem győzte sejtetni, s módot adott a kérdés sematizálására. Mi az egyház véleménye? – vetődhetett fel joggal a (sajtó által befolyásolt) állampolgárban.

Almásy napokon belül sziporkázó intelligenciával világított rá a bírálólat valótlán vagy inkoherens bizonyítékaira.¹⁰¹ Ennek ellenére Serédi Jusztinián hercegprímás 1943. április 30-án levélben figyelmeztette (hivatalosan nem ak-

⁹⁹ „A Központi Papnövelde igazgatójának valami különös oka van arra, hogy a katolikus papság politikai lapjának véleményét magára nézve ne tartsa irányadónak, ehhez a kérdéshez viszont mi — illetéktelenek lévén — ebben a pillanatban nem óhajtunk hozzászólni.” Uo. 3. A *Nemzeti Újság* napilapként (köztudottan) nem a papság közlönye volt. Az Egyházi Lapok informálta kéthetente a klérus tagjait.

¹⁰⁰ Sz.n.: A német magyar sorsközösség. 8 Órai Újság, 1943. április 21. 3.

¹⁰¹ *Almásy József*: Válasz Hubay Kálmánnak. Magyar Nemzet, 1943. április 29. 6.

tív) papját.¹⁰² A feddés nem megrovás, az üzenet inkább emlékeztetés egy általános keretszabályra, s jól illusztrálja a primás nem könnyű szerepét. A címzett kései, július 19-én kelt válaszából tudjuk, hogy a márciusban nyugdíjazott, áprilisban megdorgált, de közíróként továbbra is tevékeny pap ordináriusától e hónapokban illetménykiegészítést kapott, melyet Almásy válasza végén hálásan megköszön.

Az intelem voltaképpen a papok politikai, közéleti szerepvállalásának veszélyeiről szól. „Nem kis csodálkozással olvastam a „Magyar Nemzet” c. lap április 18-ai számában közölt „A kakas és a hajnal” címzésű cikknek szociáldemokrata pártot mentegető, sőt dicsérő részét. A közlemény nagyon kihívta a kritikát, amint arról Tisztelendőség a lapok bíráló reflexióiból is meggyőződhetett. Magam is kényszerítve érzem magamat arra, hogy figyelmeztessem kelendő óvatosságra a cikkírásban és az elvi álláspontokhoz való következetes ragaszkodásra. A cikkírásra szóló főpásztori engedély, amelynek alapján a papok cikkeket írhatnak és közölhetnek a lapokban, mindig annak feltételezésével adatik meg és tekinthető megadatottnak, hogy szigorúan helytálló dolgokat írnak és álláspontokat foglalnak el, illetve védenek. Mivel pedig kilengéseiket az Egyháznak szokta rováására írni a közvélemény, a főpásztoroknak fokozott éberséggel és szigorúsággal kell kezelniök ezt a kérdést. Papjaim irodalmi tevékenységének, ha az kifogástalan örülök, így Tisztelendőségének is, de a helytelen irányokba való tévedéseket kell, hogy szigorú intézkedéseim kövessék. Erre Tisztelendőség figyelmét is fokozottan felhívom.”

Almásy gyógykezeléseire és utazásaira hivatkozva exkuzálta magát a kései válaszáért, de mentegetőzése¹⁰³ mellett szívósan védi magát és mondanivalóját. „Őt esztendeje, mióta mint újságíró működöm, fő törekvésem volt, hogy minden kérdésben a teljes és tiszta katolikus álláspontot képviseljem. [...] Nyilvánvalóan igazságtalan és a valóságnak nem megfelelő vádat akartam cáfolni, mely a szociáldemokrata pártot azonosítja a kommunizmussal. Bár világnézeti szempontból csakugyan nem nagyon nagy a különbség köztük, politikailag a diktatúra és a parlamentáris demokrácia, a jogegyenlőség rendszere nagymértékű eltérést mutat. Az európai helyzet pedig olyan, hogy a szociáldemokraták kénytelenek ragaszkodni a szabadság jogrendjéhez, mert hatalmi kilátásaik alig lévén ennek megszüntetése az ő pártjuk kíméletlen elnyomására vezetne, akár jobboldali, akár baloldali diktatúra részéről. Ezért írtam, hogy őszinte demokratikus gondolkodásuk tagadására semmi okunk sincs.”

Április vége és július közepe között sok minden történt. Hubay mérgezett nyilatítól impresszionálva¹⁰⁴ a *Nemzeti Újság* a főpásztori levél másnapján, s valószínűleg arról tudván, teljesen elhatárolódott a magánvéleménynek elköny-

¹⁰² EPL 6079/1943

¹⁰³ A cikk megírása kapcsán Hegedűs Gyula szerkesztő személyes felkérését húzza alá, valamint azt, hogy bár elvi akadályt nem látott, de ő maga sem tartotta taktikai szempontból helyesnek a megszólalást. Almásy valószínűleg arra utalt, hogy klerikusként még inkább támadható. A levelezést ugyanazon levéltári akta őrzi.

¹⁰⁴ *Nemzeti Újság*, 1943. május 1. 3. A „Politikai Pósta” rovatban megjelent, látványos szedésű rövid közleményben Hubay cikkére és személyére a pár sorban (nem megszokott módon) háromszor is hivatkoznak.

velt Almásy-cikktől, kifejezvéen, hogy a szélsőjobboldal a legkisebb lehetőséget is felhasználja a katolicizmus megrendítésére. Ez utóbbtól tartva az „igen ismert katolikus papot és jeles közírót” magára hagyja, sőt megtévesztő tényt közöl. „Az ő politikai állásfoglalását semmiképpen sem lehet akár a Központi Pappnevelde szellemi vezetésével, akár a katolikus közvélemény felfogásával azonosítani. Jelenleg nincs egyházi állásban, mert — saját kérelmére — átmeneti szabadságot kapott és minden egyházi alkalmazásból átmenetileg felmentett.”¹⁰⁵

A *Magyarság* május első napjaiban folytatta az intenzív offenzívát, melyhez a *Függetlenség* részéről Marschalkó Lajos is társult. Előbb egy olvasói levél, majd egy névtelen vezércikk metódusváltás nélkül ismételte ugyanazon indokokat. Újítás mégis akadt. Egy — az átlagembert megtévesztő, de nevét nem vállaló — személy a szerkesztőnek írt hozzászólásában¹⁰⁶ „jobb érzésű magyar (laikus) katolikusként” mutatkozott be. A rejtélyes illető a tárgyalásokra nyitott Almásyt és barátait „óvatos puhányoknak”, illetőleg az „ultramontánság és a szabadelvűség közötti ingatag talajon lökődő heterogén notabilitásoknak” gúnyolta, s Bangha Béla 1920-ban kiadott, *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című könyvéből szemezgette a neki megfelelő részeket. A katolicizmus elleni él nem lett tompább, a sablon-teória dühös oltalma a következőkben egy áltudományos fejtegetésben tört elő.¹⁰⁷ Míg előző nap a *Nemzeti Újság* „baloldali, nemzeti, liberális és szociáldemokrata” csoportok törekvésének nevezte az együttműködést, mellyel a katolicizmus régtől kialakult ideológiai okok miatt távol tartja magát, a nemzetiszocialista propagátor a ’nemzeti’ jelzöt polgárra, a ’szociáldemokratát’ marxistára cserélte, hogy végül irományában több szálon vezetve célozgasson az „idétlen politikai egyesülés” hátterére, s eljusson „a magyar nemzeti állam szétmállasztásában és minden nemzeti érték meggyalázásában” vétkes zsidó, bolsevik munkásmozgalmi vezetőktől a zsidó származású katolikusokat segítő, majd mentő Szent Kereszt Egyesület lelkészéig, Almásy Józsefig.

A zsidó terhódítás előmozdításának homályos utaláshálója a vidéki *Új Fehérvár* pap főszerkesztőjére, Neményi Lajosra is rázuhant, aki Hubay indulatos publikációjára — Almásy védelmében — higgadt vitacikket írt. Így „keresztény papként” mindketten ahhoz a körhöz lettek besorolva, mely ismervén a szociáldemokraták „egyházpolitikai, nemzetpolitikai, sőt nemzetközi politikai programját” nem csupán együttműködést, hanem szövetséget is ajánl velük – szemben a marxizmussal meg nem alkuvó, Prohászka és Bangha képviselte egyházzal.

Az alpáriság sem maradt el, de a *Függetlenség* hasábjain tűnt fel. Marschalkó Lajos „a trianoni börtön priccsére” helyezi az ország népét, s „patkány-

¹⁰⁵ A napilap szoros cikkírói csapatához tartozott Nyisztor Zoltán, a Magyar Kultúra főszerkesztője és az Egyházi Lapok (a Papok Közlönye) főmunkatársa. A szerkesztőség általa is értesülhetett a hercegprímási figyelmeztetésről. Almásy beadványaiban (1942–43 fordulóján) utolsó pillanatig esdekelte a megalázó nyugdíjaztatás elkerülésére. Hamis volt azt állítani, hogy ő maga kérte szabadságolását. Belső egyházi körökben ez ugyanolyan köztudott tény lehetett, mint a cikke után kapott dorgálás.

¹⁰⁶ *Sz.n.*: Nem játszunk a tűzzel! *Magyarság*, 1943. május 1. 6.

¹⁰⁷ *Sz.n.*: Játék a tűzzel. *Magyarság*, 1943. május 2. 9.

visítást” hall.¹⁰⁸ Bujtogató és népbutító sémái („Horthy népe”, „a zsinóros ruhába bujztatott vörös kalapácsos ember”, az „örök zsidó”) egy átgondolt stratégia komponensei. Sorai a gúnyirat definícióját is kinövik.¹⁰⁹

„Az erőszaknál többet ér a koalíció”

Ezt a példátlan szélsőjobboldali rohamot — Kelemen szónoklatát felelevenítve — majd Vákár P. Arthur fogja frappánsan minősíteni a polgárság lapjában, az *Újságban*: „Felvilágosultság és józanság harcol a sötétséggel és a tudatlansággal. [...] Politikai iskolázatlanság és közéleti partizánság könyökölt be a magyar nemzet féltve őrzött alkotmányos asztalára.”¹¹⁰

Május első napjaiban a hozzászólások nem sporadikusan jelentek meg, cikkek garmadája árasztotta el a hírlapokat. Almásy két héten belül harmadik kommentárját írta.¹¹¹ Megpróbálta egyetemesebb horizontba helyezni a problémát: a szövetezés helyét, szerepét elemzi a nemzetek között és a társadalmon belül, valamint a politika mineműségét magyarázza. Változatlanul a keresztény államelmélet, s nem a liberalizmus doktrínái alapján lép fel a „politikai kuruzslók gyógyszerajánlata” ellen. A belpolitikai, társadalmi folyamatokat, eseményeket úgy érzékeli, mint amely magával hozza a visszaesés eshetőségét „a pogányság mélypontjára, az anyag, a nagyobb szám, a nagyobb erő, a hasznosság elvének határtalan érvényesülése korszakába”.

Politikafogalma is neoskolasztikus elveken nyugszik. Az aktív cselekvés az egész közösség javát szolgáló okos (vagyis a valóság megismeréséből fakadó) tevékenység.¹¹²

A *Népszava* Almásy vihart kavaró első írásának laudációja óta hallgatott. Május elsején Peyer Károly a „magyarrá tett ipari munkásságot” lelkesítette múltat és jövőt átfogó beszédében.¹¹³ A szélsőséges demagógiának hátat fordítva a közeli és távoli célok közül a megvalósítható feladatokra koncentrálnak – ígérte.¹¹⁴ Peyer nem szolgálalkú, nem adja fel az érdekérvényesítés politikáját, de a háború ezen szakaszában az „ország rendjét és nyugalomát” a kiszámíthatatlan gazdasági és politikai következmények okán elsőrendűnek tartja. Mind-

¹⁰⁸ *Marschalkó Lajos*: Álarcos május. Függetlenség, 1943. május 2. 3.

¹⁰⁹ „Most, amikor a baloldaltól egy rejtélyes célú összefogást hirdetnek, amikor a liberális nagykapitalizmus lapjában reverendát viselő személyek és jól fizetett munkás-írók dicsérik a szociáldemokráciát, amikor a marxizmus közlönyében polgári tekintélyek és kvietált antiszemiták irogatnak a progresszív zsidók tömörüléséről – megmozdul ezzel szemben a nemzeti jobboldal is.” Uo.

¹¹⁰ *Vákár P. Artúr*: Megértés és összefogás. Újság, 1943. május 8. 5. Az erdélyi születésű és jogi doktorátussal rendelkező Vákár 1931–45 között a Magyar Állatvédők Országos Egyesületének elnöke, majd 1940-től a Vármegye c. lap munkatársa.

¹¹¹ *Almásy József*: Egység és erőszak. Magyar Nemzet, 1943. május 2. 5.

¹¹² „A politika nem egy ága az emberi tevékenységnek, nem szakma, mint a többi, hanem az élet csúcs-tevékenysége [...] az összes életformák [az állampolgárok közösségének] egységes és legfőbb kerete [...] és nincs se szellemi, se lelki egység, ha hiányzik a szervezetek egysége, a jogi vagy politikai harmónia.” Uo.

¹¹³ *Peyer Károly*: Május elseje. Népszava, 1943. május 2. 1-2.

¹¹⁴ „Rideg valóságában nézzük az életet, nem becsüljük le ellenfeleink erejét, gazdasági és politikai hatalmukat és mindezek tudatában készülünk az elkövetkezendő időkre. [...] Együtt akarunk haladni minden szabadságszerető, alkotmányos életet és jogbiztonságot kívánó emberrel.” Uo. 1.

azonáltal nem új korról, hanem új világról szól, egy új társadalmi berendezkedés alapozásáról.

Szakasits ugyanabban a számban a munkásság, a parasztság és a polgárság „hármasszövetségéről” cikkezett.¹¹⁵ A tétovázás helyett konkrét lépéseket sürgetett, a „szervezeti, szerkezeti keretek” meghatározását és közös programírást. Az együttműködést nem csupán egy átmeneti, fontos és sorsdöntő cél, hanem a jövő érdekében tartotta fontosnak. Meglepetésszerű — de összecsengő Peyer elővigyázatos szavaival —, hogy az eddig számbavett kérések mellett a szociális problémák „gyökeres megoldását” várja. A világ megváltozott gazdasági létében csakúgy, mint struktúrájában. Új célok, új megoldások kellene — fejtegeti. S egy félmondat utal „egy új termelési rend” indokoltságára.

A gazdasági, társadalmi, politikai demokratizálódás mértéke meghatározása nem lehetett napirenden, a téma értelemszerűen aggodalmakat keltett. A *Nemzeti Újság* visszatért az „egy bizonyos nemzeti irányú polgári lap”, a Magyar Nemzet közreműködésével megszületett indítványra.¹¹⁶ A főcím mindent kifejezett, a korábbi zord modor ellenben változott, ahogy a névtelen szerző is észrevételezte az ismert marxista jelszavaknak a réginél szelídebb hangú megismétlését a baloldalon. A szociáldemokrata vezetők ünnepi állásfoglalásaiból végösszegzésként azt szűrte le, hogy a békülékeny és óvatos nyilatkozatok mögött alapjában változatlan program rejtőzik, s a párt csupán kódósítai távolabbi céljait. Kifogásolta, hogy a szövegekben a legondosabb kereséssel sem lehet megtalálni a keresztény szót, nincs célzás a szentistváni állam kereteire, s árnyéka sincs valamiféle ígértetnek az osztályharc feladására. Felelegetette a negyedszázados eseményeket, de csekélyebb mértékben és más stílusban. Az elutasítás tagadhatatlan. Az író deklarálta, hogy a magyar katolicizmus és hivatalos vezetői ragaszkodnak korábban kialakult nézeteikhez, viszont kétségtelen a hang enyhülése is: „A keresztény magyar társadalom változatlanul idegenséggel és bizalmatlansággal nézi a tervkovácsolást.” Új vonásként végül követelte a szakszervezeteknek a párturalom (tehát a marxista befolyás) alóli felszabadítását. Almásy cikkeinek utóélete is kirajzolódott. Mivel ő elvitathatatlan logikával alapvető keresztény értékekre (a társadalom rendjére, a nemzeti közösség kohéziójára, az egyén javára és szabadságára) hivatkozva, továbbá a politikai cselekvés keresztény értelemben vett céljához illeszkedve érvelt a gyakorlati élet egy adott területét érintő dologban, egy adott történelmi kontextusban (a háború és/vagy polgárháború hipotetikussága mentén), nehéz volt részben vagy egészben el nem ismerni gondolatmenete helyességét. A *Nemzeti Újság* úgy oldotta fel e bonyodalmat, hogy miután a szélsőbaloldalra helyezte a szociáldemokrata pártot — tudván, hogy egyesek követelték annak betiltását — a politikai paletta időleges képét is felvázolta. „Meg kell állapítani, hogy teljesen téves és hamis az az érvelés, hogy a szociáldemokráciával össze kell fogni politikailag azért, mert az országgyűlésben képviselve van és mert ezt a kormány eltúrta (!) A magyar választójogi törvény az alkotmányosság értelmében ez idő szerint olyan, hogy lehetővé teszi pártok keletkezését, s azok jelöltjeinek

¹¹⁵ *Szakasits Árpád*: Munkások véleménye a hármasszövetségéről. Népszava, 1943. május 2. 3.

¹¹⁶ *Sz.n.*: A szociáldemokrata párt nem változik. *Nemzeti Újság*, 1943. május 6. 5.

megválasztását. Ebből azonban a keresztény nemzeti politikára semmiféle kötelezettség nem hárul az iránt, hogy akármelyik országgyűlésen képviselt párttal összefogást kellene rendeznie. Ez nem áll sem a szélsőbaloldal, sem a szélsőjobb felé. Ahogy az egyik, úgy a másik is szemben áll az igazi keresztény és nemzeti politikával, a magyar keresztény királyság állameszméjével, ősi alkotmányos életformánkkal s éppen ezért sem az egyikkel, sem a másikkal semmiféle, még alkalmi szövetkezés vagy egyezkedés sem képzelhető el.”

Sikertelenség?

1943 május közepétől hirtelen elapadt a megjegyzések, kommentárok száma. A vitázók csak alkalmanként szólaltak meg. Ezek közül kiemelkedett — s rövid tanulmánynak is beillett — Almásy Józsefnek a *Jelenkor* című folyóiratban közzétett írása, melyet a hercegprímásnak küldött válasszal párhuzamosan készített.¹¹⁷ A nyitókérdés tökéletes éleslátást tükröz. Egy keresztény és nemzeti védjegyű politikai berendezkedés¹¹⁸ közegében élő jobboldali és/vagy katolikus közszereplő „áruló- és eretnekszámba” veheti-e azokat, akik egy közös cél érdekében nyitottak arra, hogy más világnézeti alapon álló csoportokkal „politikai, taktikai, átmeneti együttműködést” kössenek, ha kellő garancia biztosítja, hogy „senki senkitől elvfeledást nem kíván”? Levezetésének más passzusaiiban „válságos idők kívánta nemzeti koncentrációnak”, valamint „közönséges, semmiféle elvet nem érintő taktikai szövetségnek” nevezi az összefogást, mindig aláhúzván annak gyakorlati jellegét. A felelet leleményes. A kifejtésben a szerző referenciapontja a Szentszék álláspontja, mégpedig az az irányelv és praxis, mely a kereszténység értékeinek és szervezeteinek evilági célok szolgálatában történő „kihasználását” (általában) törekedett megakadályozni. Almásy nyomatékkal visszhangozza, hogy nem lehet azonosítani az egyház érdekeit valamely politikai csoport érdekeivel, semmiképpen sem lehet a katolicizmus sorsát politikai irányzatoktól függővé tenni, ezzel összefüggésben pedig erkölcsi vagy tételes törvényt sértő elveik, tetteik felett szemet hunyni. A royalista, nacionalista *Action Française* mozgalom szentszéki elítélését és a francia baloldali értelmiségre is hatást gyakorló *Sept* című periodika megszüntetését emlegeti szemléletes példaként.¹¹⁹ A Vatikán azonban nem lépett fel — érvel a továbbiakban — a német Zentrum párttal szemben, mely „hic et nunc az adott

¹¹⁷ Almásy József: Marxizmus és szellemiség. *Jelenkor*, 1943/14. 5–7.

¹¹⁸ Almásy a keresztény etika alapjáról érvelve, félreérthetetlenül fogalmazta meg a „keresztény” és „nemzeti” jelzőt magára illesztő politikai rendszerrel szembeni aggályait, nem csupán cikkekben, hanem elsősorban az 1942 elején megjelent könyvében. Lásd 88. jegyzet. Továbbá: *Hantos-Varga Márta*: Szemben a totális nacionalizmussal – Almásy József politikai publicisztikája 1939–1943. In: „Egyén és politikai gyakorlat”. Szerk. Gőzsy Zoltán – Vitári Zsolt. Pécs 2013. 75–90.

¹¹⁹ A *Sept* című folyóiratot domonkos szerzetesek alapították 1934 tavaszán. A pártok felett álló, a közéleti események iránt érdeklődő lapnak XI. Piusz személyesen adott szabad utat. A nacionalista jobboldal hamarosan pártatlanságának elvesztésével vádolta. Több más indok mellett a népfrentkormány miniszterelnökével, Léon Blummal közölt interjú (1937 február) következményeképp — pénzügyi okokra hivatkozva — szüntették meg. *Chenaux Ph.*: L’Eglise catholique 95–115. Almásy egyébként nem azt állítja, hogy a *Sept* azonosult volna a baloldal céljaival, inkább arra utal, hogy a kellenél jobban „belekeverte” a vallást és az egyházat a politikába.

helyzetben és órában politikai síkon együtt tudott működni a szociáldemokratákkal, miközben a társadalom- és községegyesítés egyéb területein a katolicizmus nem adta fel a szellemi, filozófiai párviadalt. Csak a „szektárius gondolkodás botránkozik meg egy „természetes, gyakorlati, önvédelmi jellegű alakulás létén, s hátráltatja „valami jó erősödését. A szerző nem naiv, ezt érzékelteti: ha a baloldal a politikában is érvényesíteni akarja „rossz, ateista elveit, a fegyverszünet megszűnik.

Az értekezés másik jelentős kristályosodási pontja egyfajta kettős anamnézis. Előbb az aktuális vita történetét, majd a 20. századi szociáldemokrácia történetét ismerteti átfogóan, nemzetközi példákkal tűzdelve, propagandisztikus értelmezési panelek nélkül. Az első témában egy triviális, de a hangulatkelés hatására az emlékezetből kitörlődő tényre mutat rá: egyesek „a katolicizmusra akarták érteni a felvetett problémát”, holott „nem állította senki, hogy katolikus-szociáldemokrata szövetségre van szükség”. A felforrósodott légkör háttérben tudatos koncepció áll. Felidézi, hogy áprilisi kommentárjában ő is csupán magánvéleményt mondott az eredeti indítványról, egy a nemzeti közönség szempontjából „helyes és hasznos” politikai akcióról. Almásy e kérdésben nem egészen tárgyilagos. Egyfelől a *Nemzeti Újságban* többes számban nyilatkozó kollégájától ő is átvette a széles tömegbázist demonstráló stílust, másfelől a katolikus sajtó cikkei pusztán a létükkel jelzik, hogy a demokratikusan gondolkodó konzervatívok februári-márciusi javaslatát zavarba ejtő esemény volt: a háttérben, informális csatornákon is megszólította a katolikus értelmiség nem egyveretűen gondolkodó táborát. A szélsőjobboldal, amint tudta, ezt csalfán kamatoztatta.

A Jelenkor e nyári cikke leginkább azzal gazdagította olvasóinak szemléletmódját, hogy az objektivitás szándékával (és nagy tájékozottsággal) különítette el a szociáldemokrácián belüli áramlatokat, külföldön és itthon, múltban s jelenben. Egyik legfontosabb mondanivalója, hogy Nyugat- és Észak-Európában a szociáldemokrata/szocialista pártok „polgárivá váltak”, s ezek az alakulatok vagy sohasem voltak forradalmiak, vagy felülbírálták ortodox marxista programjukat. Számukra „a demokrácia nem közbeeső állomás, eszköz, taktika, kompromisszum többé, hanem végső és egyetlen lehető formája az államnak”.¹²⁰ Magyar viszonylatban az 1919-es esztendő történései kapcsán (nem tagadván sem a háborúvégi forradalmiságot, sem a későbbi hatalomátjátszást) legalább kétféle szociáldemokrata platformot különböztetett meg, majd az ausztromarxizmus hatásait vizsgálta. A Bethlennel paktáló un. második garnitúra politikáját pozitívan értékelte.¹²¹

A katolikus közönség felvilágosítása szempontjából még egy gondolata esszenciális. A szociáldemokrácia nem esik egyházi cenzúra alá – olvashatták, s Almásy szerint a keresztény alapelveket támadó, egyházellenes irányzatok ellen hozott általános egyházi tilalmak is feltételesen értendők, hiszen a pragmatikus politikát folytató alakulatok gyakran távolodnak el filozófiai gyökereiktől. A politikai szervezet az eszméből levont gyakorlati konzekvenciákat takti-

¹²⁰ Almásy József: Marxizmus és szellemiség. Jelenkor, 1943/14. 6.

¹²¹ Uo. 7.

kai kompromisszumok segítségével igyekszik a közéletben megvalósítani és biztosítani.

S hogy mi is az aktuális eszmei tartalom, s mennyiben tér el az érvényben lévő politikától, azt kis gondolati egységenként (szocializálás, magántulajdon, a tőke megszűnése, nemzetköziség és nemzeti lét, történelmi materializmus) vizsgálja.

Zárszó

1937 augusztusában Fejtő Ferenc a nemzetiszocialista etatizmus veszélyeit felmérve a reformkatolikus értelmiséget szólította meg egy konkrét, mindkét fél által elfogadható minimális program kidolgozásának tervével. Az elképzelés akkor érdekes intellektuális kísérlet maradt. Az ideológiai szakadék mellett a kül-, a bel- és az egyházpolitikai történések (egyúttal az egységes katolikus fellépés eszményképe) sem kedveztek a pozitív recepciónak. Két évvel később, a háború előtti utolsó választásokon, a Szociáldemokrata Párt és az Egyesült Kereszténypárt drasztikus szavazatvesztéssel nézett szembe: az előbbi 3,42%-ot, az utóbbi 1,54 %-ot kapott. A bázisszűkülés ellenére a munkásmozgalom, s különösen a katolikus egyház szervezethálója a társadalom tetemes részét fogta át. Híveik, támogatóik meghódítása nem lehetett jelentéktelen kérdés egyik politikai csoport, így a felfutó szélsőjobboldal számára sem.

Magyarország hadbalépése és politikai kényszerpályája immár időszerűvé tette a kooperáció életre hívását. A háborús években — ahogy Kelemen Kornél fentebb hivatkozott előadásának bevezetőjében megjegyezte — „miniszterek, pártvezérek, magasállású urak, egyházfejedelmek” nyilatkoztak a nemzet kohéziójának elengedhetetlen megerősítéséről. A Magyar Nemzet hasábjain 1943 februárjában és márciusában feltűnt kezdeményezés — a baloldallal való együttműködés javallata — kezdettől fogva felülemelkedett a saját réteg/osztály egyéni javának keresésén. A politikusok által hangoztatott, s a háború igényelte egységen, vagyis az állam működési feltételeinek biztosításán túl abban is szokatlan volt az indítvány, hogy valós céllal állt elő: a „független és szociális Magyarország” koncepciójával, melyet a szociáldemokraták bevonásával vélt kivitelezhetőnek.

A két és fél hónapig a sajtót visszatérően foglalkoztató diszkusszió idővel elcsitult. Vitathatatlan, hogy a „totális háború” derekán az összefogás ideája megmozgatta és polarizálta a (párt)sajtó által reprezentált értelmiségi közvéleményt. A felvetés számos nevet kapott: „súlyos szövetség”, „munkaközösség”, „szövetkezés”, „magyar egység”, „együttl munkálkodás”, „közös front”, „koalíció”, illetve „homályos politikai szövetkezés”, „baloldali front”, „front populaire”, „különös célú testvériesülés”. Az eredeti tervet és résztvevőit megvető szélsőjobboldal „nemzeti/jobboldali egységet” propagált, melyhez társat konzervatív és katolikus oldalon nem talált.

A drámai és következményeiben kiszámíthatatlan háborús helyzet a potenciális szövetkezők céljainak azonosságát hozta. A jelen vonatkozásában a társadalmi rend és a politikai stabilitás fontosságát, valamint a német megszáll-

lás kockázata miatt a nemzeti függetlenség megőrzését hangsúlyozták. A jövőbe tekintve — a lehető legkisebb megrázkódtatással lezajló, radikalizmus nélküli átmeneti időszakot követően — olyan politikai rendszert képzeltek el, melynek meghatározó pillérei közé tartozik az önkormányzatiság, az egyéni és közösségi szabadság, az alkotmányosság és a szociális kiegyenlítődség.

A hozzászólók többsége pártkeretekben gondolkodott. A politika világát, mint egykori képviselő, közlőről és a vitát jól ismerő Kelemen hatékony párbeszédet pártfegyelemtől nem kötött egyének (mai kifejezéssel a civil társadalom tagjainak) összefogásán keresztül tudott elképzelni. A fórum résztvevői közül egyedül ő tett pontokba szedett javaslatot, azonban a demokratizálódásra nem tért ki.

Közreműködő osztályként a „magyar”, az „ipari”, a „szocialista” jelzővel ellátott munkásságot, a „haladó”, „progresszív”, „szabad”, „független” értelmiséget, a „szabadelvű” polgárságot, a „magyar” parasztságot és a kispolgárságot nevezték meg.

Bár a kezdeményezés nemzeti, konzervatív oldalról érkezett, a szociáldemokraták igyekeztek azt felhasználni és tetteket sürgetve irányítani. A negyedszázada (különösen) alkalmazott régi retorika azonban gátja volt az ideológiai távolsággal eleve terhelt felek közeledésének. Akadályként merült fel az a mentalitás is, mely — ifj. Pallavicini György jegyzete szerint — átszötte a társadalmat: még az „azonos nézetű” emberek között sem volt megengedett a jogos, tárgyilagos, konstruktív kritika.¹²²

A szélsőjobboldal elementáris erővel feltörő nyomásgyakorlása, ferdítés-hadjárata és a polgári, katolikus tábor felé irányuló ékverés-taktikája sajnos nem maradt hatástalan. Úgy tűnt, hogy elveszett egy lehetőség mindazok számára, akiket utóbb a Magyar Front célkitűzéseit támogató arisztokrata így jellemzett: „Saját és nemzetük jövőjét szabad, független és emberiesen gondolkozó környezetben látják csak biztosítva, akik a mai világégből való kibontakozást nem tudják másképp elképzelni, mint visszatérést a háború szükségzerű kényszerhelyzeteiből abba a szabad légkörbe, amely a magyar lelkiiségnek mindig is megfelelt.”¹²³ Valami mégis történt: 1943 augusztusában a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt szövetséget kötött.

¹²² ifj. Pallavicini György: A kritika szabadságáért. Jelenkor, 1943/15. 5.

¹²³ Uo.

THE PROBLEMS OF DISTINGUISHING BETWEEN 'IDEOLOGICAL OPPONENT' AND
'POLITICAL ENEMY'.

Press Polemics on the Possibilities of Cooperation with the Left Wing in the Spring of 1943.

*by Hantos Varga Márta
(Summary)*

The study follows the unfolding of a scarcely known heated debate. Though in the first half of the 1940s, because of wartime, it was a habitual practice of the political elite to emphasize the necessity of 'national unity', for them it appeared to be important primarily because of assuring the functional conditions of the state.

In February 1943 it struck public opinion as a fundamental novelty that conservative public figures came up with a totally different understanding of coalition, the idea of 'Hungary as an independent and socially-minded state', which was thought to be achievable with the inclusion of social democrats. The study primarily collects representative manifestations belonging to the genre of political publicism. The paper analyses articles reflecting on this topic found in dozens of newspapers and periodicals. To achieve a more sophisticated narrative, the study is completed by the analysis of other sources, such as archive material, and the search for the origin of the idea of cooperation with the left wing from the 1930s. To sum up, the supporters of the initiative could not come up with a substantial draft programme within a couple of months, but they succeeded in launching a certain dialogue and laying down some theoretical principles. Meanwhile, the extreme right wing desperately tried to exert pressure against the initiative and to estrange members of both the conservative and the Catholic sides with its campaign of distortions.

Baráth Magdolna

„ÖNÖK MOSTANTÓL FÜGGETLEN ORSZÁGOK VEZETŐI!”

Szovjet csapatkivonás Magyarországról

A címben idézett mondat Mihail Gorbacsov szájából hangzott el, amikor 1985 márciusában, elődje, Konsztantyin Csernyenko halála után először találkozott a kelet-közép-európai kommunista pártok vezetőivel.¹ A szovjet pártvezető kijelentése már előrevetítette a kapcsolatok jellegének megváltozását illetve megváltoztatási szándékát, ám a függetlenség tényleges megvalósulására néhány évig még várni kellett.

Amikor 1985. március 11-én Mihail Gorbacsovot az SZKP főtitkárává választották, egy a fegyverkezési verseny és a „külső birodalom” fenntartásának óriási költségei miatt gazdaságilag kimerült ország irányítását kellett átvennie. A Szovjetunió katonai téren az Egyesült Államokkal egyenrangú katonai szuperhatalommá vált, de a hadiipari szektor elszívta az ország legjobb emberi, technikai és anyagi erőforrásait. Az 1980-as évek közepére a katonai erőegyensúly az Egyesült Államok és a Nyugat javára billent, de a Kreml ekkor már nem mozgósította az ország gazdasági erőforrásait az egyensúly helyrebillentésére. Gorbacsov felismerte, hogy a legfontosabb feladat a Szovjetunió gazdasági talpra állítása, s ennek a követelménynek igyekezett alárendelni a külpolitikát is.² Kezdetől fogva hangsúlyozta elkötelezettségét a hidegháborús szembenállást felváltó új nemzetközi rend létrehozása iránt. A feszültség, illetve a szovjet–amerikai ellentétek csökkentése érdekében már hivatalba lépését követően több kezdeményezéssel hívta fel magára a világ közvéleményének figyelmét. 1985. április 8-án bejelentette a SS-20-as rakéták nem sokkal korábban megkezdett kelet-európai telepítésének felfüggesztését, majd néhány hónappal később, augusztus 6-án a földalatti kísérleti atomrobbantások moratóriumát, amit folyamatosan meghosszabbított. 1986 januárjában háromlépcsős fegyverzetcsökkentést javasolt, amelynek eredményeképpen 2000-re megsemmisítettek volna a világ teljes atomfegyverzetét. 1986 áprilisában Kelet-Berlinben a hagyományos fegyverek kölcsönös csökkentésére szólított fel. 1987 tavaszán a Varsói Szerződés katonai doktrínájaként az addigiaktól eltérő, egyértelműen védelmi stratégiát fogadtak el.³

¹ *Kárpáti Ferenc*: Puskalövés nélkül... Duna International. Bp., 2011. 90.

² *Vladiszlav Zubok*: Nyeudavsaszja imperija. Szovjetszkij Szozuj v holodnoj vojne ot Sztalina do Gorbacsova. ROSZSZPEN, Moszkva, 2011. 440.

³ *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... I. m. 197.

Egyes kutatók mindazonáltal úgy vélik, hogy 1988 nyaráig a szovjet vezetés nem adta fel azt az álláspontját, hogy a leszerelés terén egyoldalú lépésekről nem lehet szó.⁴ Fordulatra csak a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete (VSZ PTT) 1988. július 15–16-án Varsóban megtartott ülésén került sor. Eduard Sevardnadze külügyminiszter beismerte, hogy a Szovjetunió „válság előtti helyzetben van”, s nem bírja tovább az állandósult fegyverkezési versenyt a Nyugattal. Ezért a fegyverkezési verseny megállításának abszolút prioritást kívántak adni, s minden lehetőséget meg akartak ragadni megállapodások elérésére.

A VSZ PTT ennek megfelelően hozott döntést a Bécsben a hagyományos fegyverzetekről folytatandó tárgyalások előkészületeinek meggyorsításáról, a VSZ fegyveres erői szerkezetének és elhelyezésének átalakításáról, rugalmasabb tárgyalási taktika kialakításáról és arról, hogy ennek érdekében a korábbi koncepciót feladva a VSZ egyoldalú leszerelési lépéseket tesz. Ez utóbbiak bejelentésére 1988. december 7-én Gorbacsovnak az ENSZ közgyűlésén elmondott beszédében került sor, ahol elmondta⁵, hogy a Szovjetunió 500 ezer fővel csökkenteni fegyveres erői létszámát, ami az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon állomásozó egységek egy részének kivonásával fog megtörténni. (A szövetséges országokból történő egyoldalú csapatkivonás ötlete először 1987 tavaszán vetődött fel. Gorbacsov prágai látogatása előtt Georgij Sahnazarov, aki akkor az SZKP KB szocialista országokkal foglalkozó osztályát is vezette, azzal a javaslattal állt elő, hogy a szovjet főtítkár tegyen olyan nyilatkozatot, miszerint hamarosan megkezdik a szovjet csapatok kivonását Csehszlovákiából. Gorbacsov akkor még nem támogatta ezt a javaslatot.⁶) Az SZKP Politikai Bizottságának 1988. december 27–28-ai ülésén Jazov honvédelmi miniszter már arról számolt be, hogy a szovjet haderő részleges kivonásának terve is elkészült. A csapatkivonások menetrendjét Sevardnadze külügyminiszter 1989. január 19-én a bécsi Helsinki-utótalálkozó záró szakaszában nyilvánosságra is hozta, majd a VSZ tagállamainak berlini külügyminiszteri értekezletén, március 12-én tájékoztatta partnereit arról a döntésről, hogy a szovjet vezetés még az év folyamán 500, hadászati rakétára szerelhető atomrobbanófejet von ki a tagállamok területéről. Gorbacsov néhány hónappal később, Baker amerikai külügyminiszter moszkvai látogatásakor azt is bejelentette, hogy a Szovjetunió kész a szövetségesei területén tárolt összes atomfegyver kivonására 1990-ben, amennyiben az Egyesült Államok hasonlóan jár el.⁷

⁴ Gorbacsov külpolitikájáról lásd egyebek mellett *Michael R. Beschloss and Strobe Talbott: At the Highest Levels. Inside Story of the Cold War.* Little, Brown, Boston, 1993., *Archie Brown: The Gorbachev Factor.* Oxford University Press, 1996., Alex Pravda (ed.): *The End of the Outer Empire: Soviet-East European Relations in Transition, 1985–1990.* St Anthony's College, Oxford, 1992. *Svetlana Savranskaya: The logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe.* In: *Masterpieces of History. The Peaceful end of the Cold War in Europe, 1989.* Ed.: Svetlana Savranskaya–Thomas Blanton–Vladislav Zubok. CEU Press, Budapest–New York, 2011. 1–47.

⁵ A beszéd szövegét közli: *Mihail Gorbacsov: Szentől szemben önmagammal. Visszaemlékezések és töprengések.* Scolar Kiadó, 2013. 433–442.

⁶ A dokumentumot közli: *Masterpieces of History.* I. m. 244–246.

⁷ *Kárpáti F.: Puskalövés nélkül... I. m. 44–45.*

A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete 1989. július 7–8-ai bukaresti ülésén a szovjet főtitkár további fegyverzetcsökkentést helyezett kilátásba, mivel „a védelmi doktrína alapján megkezdett lényeges haderőcsökkentéseink és struktúraátalakításunk nem csökkentette biztonságunkat”. A külföldön állomásoztatott fegyveres erők újabb csökkentését akkor még 1992–1993-ra kívánták időzíteni, és Gorbacsov kilátásba helyezte, hogy „Figyelembe véve a politikai, katonai és földrajzi tényezőket, a szovjet vezetés kész meghatározni az érintettekkel való tárgyalásokon a szovjet kontingensek kivonásának méreteit és rendjét, illetve, ha szükséges, pontosítani a hátramaradó egységek státusát”.⁸ A Kelet-Európában végbement politikai változások ezt a forgatókönyvet némileg átirták.

Szovjet csapatok Magyarországon – történeti előzmények

Magyarország területére az első szovjet katona 1944 szeptemberében lépett. Jelenlétük a régióban nemzetközileg egyeztetett jogi aktus — a második világháború alatt és után létrejött nemzetközi megállapodások — eredménye volt; itt-tartózkodásukat az 1945. januári fegyverszüneti egyezmény, majd az 1947-es békeszerződés szabályozta. A Magyarországgal kötött békeszerződés 22. cikkelye értelmében a békeszerződés hatálybalépését követően 90 napon belül minden fegyveres erőt ki kellett vonni, az ország területén csak olyan szovjet katonai egységek maradhattak, amelyek az ausztriai szovjet megszállási zónával kapcsolatos közlekedési vonalak fenntartásához szükségesek voltak. Ezzel egyidejűleg azokat a fel nem használt magyar fizetőeszközöket és mindazokat a magyar javakat, amelyeket a csapatok a Fegyverszüneti Egyezmény 11. cikke értelmében szereztek meg, ugyanezen határidőn belül a magyar kormánynak vissza kellett adni.

A II. világháború folyamán Magyarországot megszálló szovjet csapatok első körben a Magyar Honvédség, illetve az egykori közös hadsereg laktanyáit foglalták el (Hajmáskér, Jutas, Esztergom-tábor, a kecskeméti huszárlaktanya így lett szovjet bázis). Mivel mindez kevésnek bizonyult, igénybe vették a háború alatt szükségből kialakított magyar és német katonai épületeket is (gödöllői kastély, esztergomi bazilika melletti műemlék épületben működő magyar hadikórház). A megszállók jelentős részét rövid időre civilekhez szállásolták be.⁹

A harci cselekmények lezárását követően Magyarországon maradt szovjet csapatok fokozatos kivonása már 1946 első felében elkezdődött. A magyar kormánydelegáció moszkvai tárgyalásai alkalmával 1946. április 10-én Sztálin bejelentette, hogy a szovjet csapatok egy részét fokozatosan kivonják az országból, Magyarországon kis létszámban maradnak, így a terhek egy részét leveszik

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 11/4460. ő. e. A dokumentumot közreadja Sub Clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. A Grand Strategy. Szerk.: Gecsényi Lajos és Máthé Gábor. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2009. 590–607. (Az idézett szöveg az 596. oldalon található.)

⁹ Molnár György: Megszállók homályban. Beszélő, 1996. 8. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/megszallok-homalyban> Letöltés: 2014. december 27.

a magyar kormány válláról.¹⁰ A Szovjetunió magyarországi követe, G. M. Puskin 1947. december 30-án kormánya megbízásából arról tájékoztatta Rákosi Mátyást, hogy a csapatkivonások eredményeképpen 1947. december 14-én az ország területén csak olyan szovjet katonai egységek maradtak, amelyek az ausztriai zónával kapcsolatos közlekedési vonalak fenntartására szükségesek.¹¹ A Gazdasági Főtanács (GF) már a szovjet egységek kivonása alatt 1947. szeptember 24-én olyan értelmű határozatot hozott, hogy a szovjet haderő által a békeszerződés életbe lépése előtt igénybevett szolgáltatásokat a továbbiakban térítés nélkül már nem vehetik igénybe, ezért felkérték a kormányt, hogy a kérdés rendezése érdekében kezdeményezzen tárgyalásokat a szovjet kormánnyal. Ezek megkezdése előtt azonban számos elvi kérdés tisztázására volt szükség. A békeszerződés 22. § 3. bekezdése szerint Magyarországnak a szovjet haderő rendelkezésére kellett bocsátani minden olyan eszközt és könnyítést, amelyre az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedés fenntartása céljából szükség lehet, s ezért a magyar kormány megfelelő ellenszolgáltatásban részesül. Ezzel kapcsolatban magyar részről négy problémával kellett szembesülni: 1. melyek azok az eszközök és könnyítések (szolgáltatások), amelyeket a magyar kormánynak adnia kell; 2. mely időponttól kezdve kap a magyar kormány ellenszolgáltatást; 3. milyen módon történik az ellenszolgáltatás teljesítése; 4. milyen módon számolja el egymással a szovjet és magyar kormány a szolgáltatást és ellenszolgáltatást.¹² A Főtanács 11/1948. számú határozatával egy tárcaközi bizottságot hozott létre a követelések megállapítására és a szovjet féllel történő megtárgyalására.¹³ A bizottság a szovjet csapatoknak nyújtandó szolgáltatások rendezésére tervezetet dolgozott ki, amelyet 1948. január 28-án vitattak meg.¹⁴ A szovjet féllel történő kapcsolatfelvételre azonban Dekanozov külügyminiszter-helyettes Budapestre érkezéséig vártak, mert azt remélték, hogy a jelenlétében a kérdéseket „legfőbb elvi vonatkozásban lehetne tárgyalni, és ezt követően az általa megjelölt albizottság tárgyalhatná ki a részleteket”.¹⁵ Erre készülve egy tájékoztató anyagot állítottak össze a Vörös Hadsereg elhelyezésével kapcsolatos addigi kiadásokról (a békeszerződés életbe lépése előtt és után). Az összeállítás szerint a Jóváételi Hivatal 1946. augusztus 1. és 1947.

¹⁰ Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok. Szerk.: Vida István. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 198.

¹¹ *Pataki István*: „Egyezmények” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995. 3. sz. 124.

¹² MNL OL XIX–J–1–k Külügyminisztérium Vegyes Admin. iratok 8/b sz. n.–1947. (74. d.)

¹³ A tárcaközi bizottság a Gazdasági Főtanács, a Jóváételi Hivatal, az Építésügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Népjóléti Minisztérium, a Miniszterelnökség, az Igazságügy-minisztérium, az Országos Közellátási Hivatal, a Közlekedésügyi Minisztérium, a MÁV Igazgatóság C. Főosztály, MÁV Igazgatóság B. III, a Kereskedelem és Szövetkezetiügyi Minisztérium, a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium képviselőiből állt. MNL OL XIX–J–1–j TÜK iratok Szovjetunió (a továbbiakban TÜK SZU) 1945–1964. IV-483-/2-/114.758/1948 (24. d.) Feljegyzés a Miniszter úr részére, 1948. március 24.

¹⁴ A tervezet ismertetését, az igazságügy-miniszter észrevételeit lásd MNL OL XIX–J–1–j TÜK SZU 1945–1964 IV-483–619/49. IV–483. (24. d.) Jegyzőkönyv, 1948. január 28.

¹⁵ MNL OL XIX–J–1–j TÜK SZU 1945–1964. (17. d.) A Vörös Hadsereg elhelyezésével kapcsolatos költségek, 1948. március 5.

szeptember 15. között a Vörös Hadsereg elhelyezésére 511.295.917,48 Ft-ot költött, ami havi átlagban 37.873.775,22 Ft-ot tett ki. A békeszerződés életbe lépése után, 1947. szeptember 15-től december 15-ig ez az összeg 17.046.461,71 Ft volt, amihez még 687.955,72 Ft hozzáadódott a benyújtott, de kifizetetlen számlák révén – e költségek havi átlaga 5.911.472,47 Ft-ra rúgott. 1947. december 15. után kifizetések nem történtek.¹⁶

Az 1948. február 6-án tartott tárcaközi értekezlet a megbeszélésekre kijelölte a magyar fél képviselőit, a Külügyminisztérium, a Miniszterelnökség, az Igazságügy-minisztérium, a Közlekedésügyi Minisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Gazdasági Főtanács, valamint a Jóváételi Hivatal munkatársaiból. A delegáció február 11-én megtartott ülésén azonban arra a megállapításra jutottak, hogy összecszerű igényt a szovjet féllel szemben addig nem támaszthatnak, amíg nincs megállapodás arról, hogy az egyes szolgáltatásokat milyen díjszabás alapján lehet elszámolni. Ennek a tisztázására a bukaresti és a szófiai magyar követségtől igyekeztek információkat szerezni arról, hogy Romániában és Bulgáriában milyen alapon történt a Vörös Hadsereg által igénybe vett szolgáltatások elszámolása. Ugyanakkor Tyiskov követségi tanácsoson keresztül szorgalmazták a szovjet tárgyaló bizottság tagjainak kijelölését és a megbeszélések mielőbbi megkezdését. Mind a tanácsos, mind a Dekanozov vezetésével Budapestre érkezett küldöttség kitért azonban az érdemleges tárgyalások elöl arra hivatkozva, hogy azok lefolytatására nincs felhatalmazásuk. Mivel a szovjet hadsereg ellátásával kapcsolatban kiegyenlítettlen hátralékok egyre növekedtek, Nyárádi Miklós pénzügyminiszter Puskin követnek címzett levelében sürgette a kérdés rendezését. Érdemi válasz helyett azonban a magyar fél 1948. március 11-én olyan telefonüzenetet kapott, miszerint az ügyben nem a szovjet követség, hanem a Szovjetunió magyarországi kereskedelmi képviselője az illetékes.¹⁷

A magyar félnek végül csak többszöri sürgetésre sikerült érintkezésbe lépni a szovjet részről kijelölt bizottság vezetőjével, a kereskedelmi kirendeltség helyettes vezetőjével,¹⁸ aki azonban ígérete ellenére közel egy hónapig nem volt hajlandó közölni, hol és mikor kezdődhetnek meg a tárgyalások. A magyarokkal ismételt sürgetések után április végén azt közölték, hogy a tárgyalások addig nem kezdődhetnek meg, amíg a szovjet bizottság vezetője Moszkvából meg nem kapja a megfelelő utasításokat. Mivel az 1947. december 15. óta felmerült költségek is már közel 25 millió forintra rúgtak, és a hátralékok napról napra növekedtek, Krassó Dezső miniszteri tanácsos, a külügy képviselője indítványozta, hogy Puskin követen keresztül érjék el a megbeszélések megkezdését.¹⁹

A szovjet részről összeállított egyezményterveket a Külügyminisztérium és a Jóváételi Hivatal végül 1948. május 12-én kapta meg a Gazdasági Főta-

¹⁶ Uo.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j TÜK SZU 1945–1964 IV-483/1948. (24. d.) Feljegyzés Miniszter úr részére, 1948. szeptember 25.

¹⁸ Ez már önmagában mutatta, hogy a szovjet hatóságok minél alacsonyabb (kompetencia-nélküli) szintre igyekeztek leszorítani a tárgyalásokat.

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-j TÜK SZU 1945–1964 IV-483/1948. (24. d.) Feljegyzés Miniszter úr részére, 1948. szeptember 25.

nácstól. Ezzel kapcsolatban Krassó azt sérelmezte, hogy az 1947. szeptember 15. és december 15. közötti 90 napos időtartam alatt felmerült kiadások (kb. 25 millió Ft) megtérítése nem szerepelt a tervezetekben. A tárcák észrevételeiket és ellenjavaslataikat a május 18-ra tervezett értekezleten szándékoztak egyeztetni. Az ügy ekkor azonban Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács vezetőjének beavatkozásával fordulatot vett. Vas (minden bizonnyal a kommunista párt döntése alapján) kijelentette, hogy a fenti kérdéseket maga kívánja letárgyalni a szovjet delegációval. Az volt a véleménye, hogy a Szovjetunió a tárgyalásokat megelőzően engedte el a Magyarország által fizetendő jóvátétel felét, így „evvel a gesztussal szemben Magyarország sem helyezkedhet kicsinyes álláspontra a fenti ellátási, szállítási stb. kérdésekben”.²⁰ Vas Zoltán a bizottság kérése ellenére megbeszéléseiről nem tájékoztatta a testületet.

A kérdés rendezésére magyar részről készített tervezeteket 1948 júniusában vitatták meg. Ezzel összefüggésben az is felmerült, hogy össze kellene írni, mit foglaltak el a szovjet alakulatok, mit használtak, szabályozni kellene a lakások igénybevételeinek módját, meg kellene állapítani a szovjet hadsereg által okozott károkat. Az észrevételeket szovjet részről elutasították, az okozott károk számbavételére nem kerülhetett sor, azokat hadikároknak kellett nyilvánítani.²¹

A tárgyalások minden részlete ma még nem ismert. A Szovjetunió magyarországi vonalbiztosító alakulatainak nyújtandó szolgáltatások és azok kiigénylítése tárgyában született négy megállapodást és a feltételeket tartalmazó három mellékletet Rajk László külügyminiszter és G. M. Puskin nagykövet 1948. december 6-án Budapesten írta alá.²² Mint arra Pataki István rámutatott, a Rajk Lászlónak szóló felhatalmazási dokumentumhoz nem csatolták a két kormány meghatalmazásait, az aláírandó okmányokat, s arról a kormány sem tárgyalt.²³ Az egyezményben a magyar fél súlyos kötelezettségeket vállalt magára a szovjetek javára. A szovjet alakulatok a szolgáltatások esetében 50–70%-os kedvezményben részesültek és a szállítmányok mennyiségétől, árufeleségétől, értékétől függetlenül teljes adó- és vámmentességet kaptak.²⁴ Az igénybe vett objektumokért (amelyeknek listája szigorúan titkos volt) a csapatok elvben bérleti díjat fizettek, gyakorlatilag a karbantartást és a felújítást magyar hitelből végeztették el.²⁵ A szovjet csapatok ezen kívül jelentős erdő- és legelőterületet vettek igénybe gyakorló és lőterek céljára, amelyeket a magyar honvédség részére kisajátítottak; azokért a szovjet csapatok nem fizettek bérleti díjat.

²⁰ Uo.

²¹ Pataki I.: „Egyezmények” i. m. 127.

²² Az egyezmények a feltételeket szabályozó mellékletekkel együtt 1958. április 1-ig voltak érvényben, amikor Révész Géza honvédelmi miniszter, illetve A. A. Grecko marsall, a szovjet honvédelmi miniszter első helyettese aláírták a Magyar Népköztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok által igénybe vett különböző létesítmények, szolgáltatások rendje és feltételei tárgyában kelt újabb egyezményt.

²³ Pataki I.: „Egyezmények” i. m. 127.

²⁴ Az Egyezmény szövegét lásd uo. 137–149.

²⁵ Uo. 128.

Abban az időszakban Ausztriában három gyalogos és egy légvédelmi hadosztály, mintegy 60–70.000 főnyi megszálló hadsereg tartózkodott. Magyarországon az osztrák államszerződés megkötéséig 4 hadosztálynyi erő látta el a vonalbiztosítást.²⁶ A szovjet csapatok elhelyezéséről, létszámáról a Szovjetunió azonban a magyar kormánynak nem adott információt. (Amikor 1990–1991 folyamán a szovjet csapatkivonással összefüggésben vizsgáldták, arra a következtetésre jutottak, hogy 1949-től a vonalbiztosító csapatokon kívül már összefegyvernemi magasabb egységek is állomásoztak Magyarországon.)

Az egyezmény megkötését követően újabb és újabb szovjet egységeket telepítettek az ország területére. 1949 augusztusában egy gépkocsizó lövészhadosztályt (11.010 főt) vezényeltek Magyarországra a Badenben állomásozó Központi Hadseregcsoport parancsnokának az utasítására. Ugyancsak 1949-ben — előzetes bejelentés nélkül — repülő és légvédelmi csapatok érkeztek Budapestre. 1949–1950-ben 80 városban, községben, településen állomásoztak szovjet katonai egységek,²⁷ noha a vonalbiztosításra elegendő volt néhány katonai egység, pár ezer fős létszámmal.²⁸ Azzal, hogy a szovjet kormány ennél lényegesen több katonát állomásoztatott Magyarországon, kezdettől fogva megszegte a békeszerződés rendelkezéseit.

A szovjet csapatok elhelyezésére, ellátására magyar részről különös gondot fordítottak. 1949 júliusában a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium Tömpe István vezetésével külön bizottságot hozott létre a beérkező szovjet igények teljesítésére. Ezekkel a kérdésekkel csak „megbízható” vezetők foglalkozhattak; vidékről hetenként futárok hozták a jelentéseket Budapestre a szovjet kérésekről.²⁹

A növekvő létszámú szovjet csapatok magyarországi tartózkodása komoly gazdasági megterhelést jelentett a magyar állam számára, de mind ez ideig nem készültek olyan számítások, amelyek a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásával kapcsolatos költségek legalább megközelítő becslésére törekedtek volna.

A békekötés után is itt maradó szovjet katonai erők diszlokációja az 1950-es évek elejére alakult ki. Magyarország ún. katonaföldrajzi struktúrájából adódón a Dunántúlon a várpalota-hajmáskéri fennsíkon még a Monarchia alatt létrejött gyakorlótér és helyőrségkomplexum köré volt a legkönnyebb a csapatokat telepíteni. Ezt a katonai infrastruktúrát használták a szovjetek is, mint ausztriai csoportosításuk hátterét. Az orosz harckocsizók igénybe vették Esztergom-tábort, és a hadtápvonalak biztosítása érdekében Kelet-Magyarországon, Debrecenben is csapatokat kellett elhelyezniük. Itt azonban kevésbé építhettek a meglévő infrastruktúrára, ezért a szovjet katonai építkezések első hulláma Debrecen, Kecskemét és Szolnok térségét érintette. Ekkor rendezték be a hortobágyi bombázólőteret, és indult meg a záhonyi átrakodó állomás eről-

²⁶ Horváth Miklós: Magyarország szuverenitásának helyreállítása. A szovjet csapatok kivonása és Magyarország szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában. In: Rendszerváltás 1989. (Témák között válogatva) Szerk.: M. Kiss Sándor, ANTOLÓGIA Kiadó, Lakitelek, 2014. 270.

²⁷ Pataki I.: „Egyezmények” i. m. 130.

²⁸ Uo. 125.

²⁹ Uo. 129.

tetett fejlesztése. (Ugyanakkor a szovjet csapatok gondosan kerülték a jugoszláv határt.)

Ez a kisebb létszámú, koncentráltabb elhelyezés lehetővé tette, hogy visszahúzódjanak a lakosság köréből. Az 1950-es évek első felétől a legénység és a nőtlen tisztek is már teljes egészében zárt laktanyákban és támaszpontokon éltek. A családost tisztek egy része azonban még ekkor is kint élt a városokban.³⁰

Azt még pontosan nem tudni, hogy miért kezdték meg a szovjet kontingens erőteljesebb növelését 1953-ban. Egy 1953. május 22-én kelt, Farkas Mihálynak címzett feljegyzés a szovjet csapatok részére új laktanyákat és helyőrségeket igényelt Kecskeméten, Cegléden, Nagykőrösön és Szolnokon.³¹

A megszállás terheit tovább növelte a szovjet tisztek családtagjainak érkezése, ami az ideiglenességnek még a látszatát is eltörölte. Szabó János, a könnyűipari miniszter első helyettese 1953. december 4-én levélben fordult Rákosi Mátyáshoz és a szovjet tisztek családtagjainak várható érkezése miatt sürgős intézkedéseket javasolt. A családok elhelyezésének megoldására egy bizottság alakult, amelyben az MDP KV apparátusának egy munkatársa, a Honvédelmi Minisztérium, az ÁVH, a Minisztertanács Helyi Tanácsok Titkársága, valamint a Könnyűipari Minisztérium egy-egy munkatársa kapott helyet. A Könnyűipari Minisztérium néhány munkatársa végigjárta azokat a városokat, amelyek a szovjet tisztek elhelyezése szempontjából szóba jöhettek. A helyszíni szemle alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az érintett városokban nagyfokú lakáshiány van, ezért a lakásszükségletnek csupán 20%-át tudják a lakosságtól való bérbevétel útján biztosítani. Lehetőnek látták ugyanakkor a különböző szervek és intézmények összeköltöztetésével, illetve más városokba költöztetésével növelni a rendelkezésre álló lakások számát. Szabó János számítása szerint a szovjet tiszti családok elhelyezésére — az albérleti kártalanításra, az igénybe vett épületeknél bizonyos átalakításokra, a félig kész lakások gyors befejezésére — a Könnyűipari Minisztériumnak mintegy 15 millió Ft-ra lett volna szüksége. A kérdést az MDP Titkársága is napirendre tűzte 1953. december 8-án, és úgy foglalt állást, hogy egyrészt a végrehajtás határidejét december 31. helyett egy későbbi időpontban kell megállapítani, másrészt a hozzátartozókat csak olyan ütemben tudják fogadni, amilyen mértékben lakásokat tudnak a rendelkezésükre bocsátani. A testület egyidejűleg megbízta Szabó Jánost, hogy a döntésről értesítse az illetékes szovjet felet, és egyben hívja fel figyelmüket, hogy vizsgálják meg, nem túlzottak-e az előterjesztett igények. A Titkárság azt is szükségesnek tartotta, hogy a kormány foglalkozzon a kérdéssel és javasolja, a miniszterelnök vagy egyik helyettese teljes felhatalmazással irányítsa az ügy végrehajtását.³²

A szovjet katonák magyarországi elhelyezésével kapcsolatban 1953. december 29-én Rákosi is beszélt a szovjet nagykövettel és felvetette, hogy a kérdést nem katonai vonalon, hanem kormány szinten kellene rendezni. Rákosi emlékeztetett rá, hogy a Középső Hadseregcsoporthoz azon kérésének teljesítése,

³⁰ Molnár Gy.: Megszállók homályban. i. m.

³¹ MNL OL XIX-A-88 (4. d.) Karácsony Imre feljegyzése Annus Antal számára, 1991. január 17.

³² MNL OL M-KS 276. f. 54/282. ő. e.

hogy segítsenek lakást keresni a szovjet hadsereg tisztjeinek, mivel megérkeztek családtagjaik, komoly politikai problémát jelent. Rákosi állítása szerint több mint háromezer lakásról volt szó, és a helyőrségparancsnokok mind több követeléssel álltak elő. A helyzetet súlyosbította az is, hogy a szovjet csapatok állomáshelyei olyan településeken voltak, ahol a lakáshelyzet amúgy is súlyos volt, vagy olyan kis településekről volt szó, mint Hajmáskér, Tököl stb. Rákosi arra kérte a szovjet kormányt, tájékozódjon a Középső Hadseregcsoporthoz írt leveleiről és teljesítésük rendjéről, s maga Moszkva hagyja jóvá a Hadseregcsoporthoz írt leveleit. A beszélgetésen jelen lévő Gerő megerősítette a Rákosi által elmondottakat, s közölte: nem arról van szó, hogy nem akarnak segíteni, nem is a leküzdendő nehézségekről, de nincsenek mindig meggyőződve arról, hogy a Középső Hadseregcsoporthoz írt leveleik azt kérelmezi, amit a Szovjetunió hadügyminisztériuma vagy a szovjet kormány szükségesnek tart. Minthogy ez az ügy komoly problémává vált, szükségesnek tartották erről egy kormány szintű megbeszélést.³³

Ezzel összefüggésben Gerő Ernő 1954. január 27-én feljegyzést írt Apró Antalnak, amelyben a szovjet kormány válaszáat sürgetve azt javasolta, hogy Nagy Imre miniszterelnök kéresse magához Kiszjeljov nagykövetet és kérdezze meg, hogy a magyar felvetésre a szovjet kormánytól érkezett-e már válasz. Gerő szerint olyan nagy összegekről van szó (12 millió forint), amit nem tud a magyar kormány biztosítani.³⁴

1954. január 28-án Nagy Imre Jevgenyij Kiszjeljov nagykövettel folytatott beszélgetése során újból szóba hozta a szovjet katonák és családjaik lakáskérésének ügyét. Közölte, hogy folytatódnak a partizánakciók az egyes egységparancsnokok, sőt egyes tisztek részéről, akik lakásokat követelnek a helyi magyar szervektől. A miniszterelnök szerint mindez bonyodalmakat, sőt szovjetellenes hangulatot vált ki, mivel a szovjet csapatok állomáshelyein már hónapok óta egyetlen magyar sem kapott lakást, még a legjobban rászorulóknak sem, mert a teljes szabad lakásalapot a katonai szükségletekre tartották fenn. Nagy Imre hangsúlyozta, hogy mivel ez politikai problémává vált és szovjetellenes hangulatot eredményezett, szükségesnek tartotta erre felhívni a szovjet vezetés figyelmét, s egyúttal kérte a helyzet rendezését.³⁵ A nagykövet azt állította, hogy beszélgetésük előtt 3–4 héttel Tyihonov altábornagy a szovjet kormány megbízásából már választ adott a magyar kormánynak, személy szerint Rákosi Mátyásnak. Abban ígéretet tettek arra, hogy a szovjet kormány figyelembe veszi a nehézségeket és megvizsgálja az ügyet annak érdekében, hogy a kéréseket a minimumra csökkentsék.

Tyihonov altábornagy válaszáat nem ismerjük. M. V. Zimjanyin, a szovjet Külügyminisztérium IV. Európai Osztályának vezetője a honvédelmi minisztertől kapott információra hivatkozva arról tájékoztatta V. A. Zorin külügyminiszter-helyettesét 1954. január 28-án, hogy határozat született a külföldön szolgáló

³³ Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszjeljov és Andropov titkos jelentései. Szerk.: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Bp., 2002. 117.

³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 66/46. ó. e.

³⁵ Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról i. m. 127–128.

szovjet tisztek családtagjai utazásának ideiglenesen elhalasztásáról. Kiszeljov nagykövet utasítást kapott, hogy hozza ezt Rákosi tudomására.³⁶ 1954 első felében azonban mégis megérkeztek a családtagok, és a nyár folyamán a szovjet Középső Hadseregcsoport parancsnoksága újabb lakásigényekkel lépett fel. 1954 kora őszeig a magyar állam 1104 lakást biztosított a szovjet tiszt családoknak, amelynek helyreállítási költségei 10.811.000 Ft-ot tettek ki (ebből a szovjet kormány 5.125.000 Ft költséget vállalt magára), ezenkívül több vidéki városban mintegy 400 albérleti szobát béreltek. Az újabb szovjet igény 330 lakásra vonatkozott, ebből a magyar kormány 190-et tudott volna biztosítani, amelynek költségkihatása kb. 5.980.000 Ft volt.³⁷

Az osztrák államszerződés aláírása után 1955. október 1-jéig a szovjet csapatokat ki kellett vonni Ausztria területéről. G. K. Zsukov marsall, a Szovjetunió honvédelmi minisztere 1955. július 31-én az osztrák államszerződés életbe lépése után nyílt parancsban közölte: „Valamennyi Ausztriában állomásozó szovjet csapatot 1955. október 1-jéig a Szovjetunió területére kell helyezni. A Szovjetunió fegyveres erőinek összlétszámát az Ausztriából kivont csapatok létszámával csökkenteni kell.”³⁸ A magyar politikai vezetés is számolt azzal a lehetőséggel, hogy esetleg Magyarország (és Románia) területéről is kivonják a szovjet katonai egységeket. Bata István honvédelmi miniszter az MDP KV Politikai Bizottsága 1955. május 5-ei ülésén az osztrák államszerződéssel összefüggésben utalt is erre. Ugyanakkor úgy vélte, a Varsói Szerződés tekintetében az egységes parancsnokság alatt működő csapatok elhelyezése a tanácskozó testület határozata alapján történik, és „megvan a lehetőség, hogy a főparancsnok maga intézkedik, hogy Magyarország területén legalább 1 hadtest szükséges”.³⁹ Bata szerint erre azért is szükség lett volna, mert a magyar fegyveres erők nem eléggé felkészültek. Gerő Ernő ezzel kapcsolatban arról beszélt, hogy a nyugatiak „óriási hangot csapnak, hogy megkötik az osztrák békét és az oroszok nem vonulnak ki, Ettől nem kell túlságosan befolyásoltatni magunkat. ... Én úgy gondolom, hogy nekünk leginkább repülőkre és ratákra van szükség. ... Ha szükséges katonai szempontból — had kiabáljanak, amíg berekednek — maradjon itt megfelelő számú katonaság.”⁴⁰ (Orosz kutatók véleménye szerint az országban lévő feszült helyzetre tekintettel a szovjet vezetés félt kivonni a csapatokat. Véleményük szerint a magyar hadseregnél nagyobb létszámban jelen lévő szovjet hadsereg nem csupán védelmet biztosított az „imperializmussal” szemben, de az ország kommunista vezetésének is támaszául szolgált.⁴¹)

Nem sokkal ezt követően, 1955. május 14-én Varsóban nyolc ország képviselője (Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Románia, és a Szovjetunió) aláírták a Szovjet-

³⁶ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkaj Federacii (a továbbiakban AVP RF) f. 077. op. 34. papka 180. gy. 51.

³⁷ MNL OL M-KS 276. f. 65/192. ó. e. Szabó János 1956. szeptember 6-ai feljegyzése.

³⁸ A Szovjetunió honvédelmi miniszterének parancsa az Ausztriában állomásozó szovjet csapatok kivonásáról. Szabad Nép, 1955. augusztus 1.

³⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53/229. ó. e.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985). Novoje procstyenyije. Red. L. Ny. Nyezinszkij. Mezsdunarodnije otnosenijija, Moszkva, 1995. 245.

unió által vezetett tömb katonai integrációs szervezetét létrehozó varsói szerződést.⁴² A „barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést” a későbbiekben kétoldalú szerződésekkel egészítették ki, melynek értelmében a tagállamok hozzájárultak ahhoz, hogy szovjet csapatok állomásozzanak a területükön.

Allen W. Dulles, a CIA igazgatója a külügyminiszterének címzett 1955. augusztus 12-én kelt memorandumában arról írt, nincs tudomásuk arról, hogy az Ausztriában állomásozó csapatokat Magyarországra vagy Csehszlovákiába fogják telepíteni, de nem tartotta kizártnak, hogy egy időre Magyarországra csoportosítják át őket. Arra vonatkozóan voltak — nem megerősített — információik, hogy néhány sugárhajtású repülőgép egységet Csehszlovákiában helyeznek el.⁴³

Még mielőtt a szerződés 1955. június 5-én hatályba lépett volna, május 31-én Bata István honvédelmi miniszter már arról tájékoztatta a Politikai Bizottságot, hogy a Szovjetunió Fegyveres Erőinek Vezérkara kérte egy légi hadseregarancsnokság, egy három ezredből álló vadászrepülő hadosztály és egy felderítő repülőezred Ausztriából Magyarország területére történő áthelyezését. A miniszter úgy vélte, hogy ezeknek a telepítése javítani fogja az ország légvédelmét, s az elhelyezés a meglévő repülőterek felhasználásával, a szolnoki repülőtér felszálló mezőjének meghosszabbításával, valamint a szükséges tisztítási munkák (350 lakás) biztosításával megvalósítható. A PB 1955. június 2-ai ülésén úgy döntött, hogy a kérést teljesítik.⁴⁴

A légi erőn kívül a 17. gépesített lövészadosztály is Magyarországra érkezett, amelynek egységei Keszthelyre, Zalaegerszegre, Marcaliba, Veszprémbe és Tapolcára kerültek.⁴⁵ 1955 szeptemberében Magyarországon felállították a szovjet fegyveres erők miniszterének közvetlenül alárendelt különleges hadtestet, amelynek állományába két gépesített gárdahadosztály (2. és 17.), a 195. vadászrepülő, a 177. bombázórepülő hadosztály, a 20. pontonos hidászrezred, valamint légvédelmi csapatok kerültek. A hadtest feladata volt — a magyar csapatokkal együttműködve — az osztrák határ lezárása, védelme, a szovjet csapatok kivonása esetén az útvonalak biztosítása.⁴⁶ (A Varsói Szerződés dokumentumaiban ugyan rögzítették, hogy „Az Egyesített Fegyveres Erők elhelyezése a szerződésben részt vevő államok területén az említett államok közötti megegyezés szerint ... történik”, erre vonatkozó egyezményeket azonban az NDK, Lengyelország, Románia és Magyarország esetében csak 1956–1957 folyamán kötöttek. Az egyesített fegyveres erők állományához mintegy 60–63 szovjet hadosztály

⁴² A szerződés szövegét közreadja Halmosy Dénes (szerk): Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződésai. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó. 1985. 282–288.

⁴³ <http://www.foia.cia.gov/document/cia-rdp80b01676r004200020079-0> Letöltés ideje: 2014. december 28.

⁴⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53/234. ő. e.

⁴⁵ Csendes László: Hadsereg-történet 1945–1998. Új Honvédségi Szemle, Budapest, 1998. 54.

⁴⁶ Horváth M.: Magyarország szuverenitásának helyreállítása. i. m. 271.

tartozott.⁴⁷ Ezeknek a fegyveres erőknek az elhelyezéséről a szovjetek „gyakorlatilag tetszőlegesen dönthettek”.⁴⁸

Az 1956. július 1-én kelt hivatalos ún. harcérték jelentés szerint 119.101 szovjet katona és 10.641 fős polgári állomány tartózkodott az országban.⁴⁹

A szovjet csapatok kivonásának követelése először az 1956-os forradalom napjaiban fogalmazódott meg, a budapesti egyetemisták 16 pontos követelésében, mégpedig az első helyen. Október 29-én a szovjet csapatok zöme kivonult Budapestről, és október 30-án Nagy Imre bejelentette, hogy tárgyalásokat kezdenek a teljes kivonásról. Csaknem ezzel egyidejűleg született meg Moszkvában a döntés a második szovjet intervencióról: 1956. november 4-ig több lépcsőben újabb 13 szovjet hadosztály egységeit rendelték Magyarországra. Az október 23. előtt Magyarországon állomásozó, illetve november 4-ig ide rendelt erőkből alakult meg a szovjet Déli Hadseregszereget, amelynek parancsnoksága és alárendelt alakulatai — kisebb változásokkal — egészen 1991 nyaráig Magyarországon tartózkodtak. (Megnövekedett erők számára a Magyar Néphadsereg ingatlanállományából ekkor vettek még át néhányat, illetve ekkor kezdtek nagyobb építkezésekbe. A járművek és gépek számának növekedése együtt járt a magyar hadseregből is jól ismert külső körletek szaporodásával, amelyek lényegében gépállomásszerű garázsokból és színekéből álló műszaki telepek voltak.⁵⁰)

A Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 1956. november 4-én kiadott felhívásában már ígéretet tett arra, hogy „a rend és a nyugalom helyreállítása után” tárgyalásokat kezd a szovjet kormánnyal és a VSZ-tagállamokkal a szovjet csapatok Magyarország területéről való kivonásáról.⁵¹ A forradalom leverését követően egy ideig az MSZMP vezetése is a szovjet csapatok kivonása mellett foglalt állást. Az Ideiglenes Központi Bizottság 1956. november 11-én tartott ülésén Kádár kijelentette: „Egy bizonyos idő múlva amúgy is le kell ülni tárgyalni a szovjet csapatok kivonásának kérdéséről, s ami a perspektívát illeti, nem kétséges, hogy előbb-utóbb ki kell vonni Magyarország területéről őket.”⁵² Az 1957. január 6-án közzétett kormányprogram ezzel szemben a csapatkivonásról már nem tett említést, hanem azt hangsúlyozta: „A szovjet hadsereg a jelenlegi kiélezett helyzetben Magyarország területén védi a magyar népet... a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatokkal kapcsolatos kérdéseket is a két ország viszonyának megfelelően a magyar és a szovjet kormány baráti tárgyalások útján kívánja rendezni.”⁵³

⁴⁷ Pataki I.: „Egyezmények” i. m. 131.

⁴⁸ A semleges Közép-Európa nem utópia. Beszélgetés Hegedüs Andrással. Népszava, 1991. július 1.

⁴⁹ MNL OL XIX-A-88 (4. d.) Karácsony Imre feljegyzése Annus Antal számára, 1991. január 17.

⁵⁰ Molnár Gy.: Megszállók homályban. i. m.

⁵¹ Szabad Nép, 1956. november 6.

⁵² A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk.: Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Intera Rt., Bp. 1993. 28.

⁵³ A forradalmi munkás-paraszt kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról. Népszabadság, 1957. január 6.

A kérdés felvetésére szovjet részről is számítottak az 1957. márciusi magyar–szovjet kormánytárgyalások idején. Szokolovszkij honvédelmi miniszter a csapatkivonástól nem zárkózott volna el, de csak későbbi időpontban, a helyzet jelentős javulása után tartotta időszerűnek.⁵⁴ Az SZKP KB Elnöksége viszont arra utasította a szovjet tárgyaló delegációt, hogy állapotjanak meg a magyarokkal arról: a közös nyilatkozatban a magyar kormány nevében jelentsék ki, hogy „a szovjet csapatok Magyarország területén való ideiglenes tartózkodása szükséges és mindenekelőtt megfelel a magyar nép érdekeinek”.⁵⁵

Az 1957. március 21-én folytatott tárgyaláson Kádár János azt javasolta, hogy Zsukov marsall és Révész Géza honvédelmi miniszter találkozzanak a közös kommunikáció azon részének átnézésé céljából, amelyek a katonai kérdéseket érinti. Zsukov e javaslatra bejelentette, hogy részt vesznek a másik — gazdasági kérdésekkel foglalkozó — bizottságban is, mivel „a nyilatkozat általános része érinti a szovjet csapatok Magyarországon tartózkodásának kérdését, gazdasági vonalon pedig feltétlenül szabályozni kell a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásával összefüggő elszámolások kérdését”.⁵⁶ Erről végül a tárgyalásokon nem esett szó, de a két miniszterelnök által aláírt jegyzőkönyv tartalmazta azt az ígéretet, hogy a felek egy hónapon belül megkötik a Magyar Népköztársaság területén ideiglenesen elhelyezett szovjet katonai alakulatok helyzetére vonatkozó egyezményt.

A szovjet csapatok magyarországi tartózkodását és jogi státuszát ezek alapján az 1957. május 27-én aláírt egyezmény rendezte, amely hangsúlyozta: „a szovjet csapatok ideiglenes tartózkodása a Magyar Népköztársaság területén semmiképpen sem érinti a magyar állam szuverenitását; a szovjet csapatok nem avatkoznak be a Magyar Népköztársaság belügyeibe.”⁵⁷ Az egyezmény megkönnyítette a magyar kormány számára, hogy a szovjet csapatokat „baráti vendégalakulatként” kezelje, illetve ilyennek tüntesse fel a magyar társadalom előtt.

Arról az egyezmény nem szólt, hogy mekkora és milyen összetételű erők tartózkodnak az országban, pontosan hol helyezkednek el, és meddig maradnak Magyarország területén. Az Egyezmény 17. cikkelye úgy rendelkezett, hogy az értelmezésével és alkalmazásával, illetve a tervezett kiegészítő egyezményekkel kapcsolatos kérdések megoldására vegyes bizottság alakul, amelybe mindkét fél három-három főt delegál.

Az egyezmény előírta a szovjet csapatok állomásoztatásával összefüggésben az egymásnak okozott károk kölcsönös megtérítését az 1947. február 10-én megkötött párizsi békeszerződés utáni időszakra vonatkozóan.⁵⁸ Horváth Imre

⁵⁴ AVP RF f. 077 op. 38. papka 193 gy. 17

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Szerk.: Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin. Móra Könyvkiadó, 1993. 307.

⁵⁷ Az egyezmény szövege megjelent a Népszabadság 1957. május 29-ei számában. Az egyezményt a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 54. sz. törvényerejű rendelete hirdette ki.

⁵⁸ A szovjet katonai egységek, vagy azok állományába tartozó egyes személyek cselekménye vagy mulasztása miatt a magyar államot, szerveket és állampolgárokat érintő kérések és jogviták megoldására az 1957. évi egyezmény alapján Magyar-Szovjet Vegyes Bizottság jött létre. A Bizottság

külügyminiszter azonban az egyezmény aláírása előtt arra kérte szovjet partnerét, hogy az 1956. október-novemberi eseményekre vonatkozó rész maradjon ki; a magyar fél „levélváltás” útján lemondott a szovjetek által 1956-ban okozott károk megtérítéséről.⁵⁹ (1990. augusztus elején azonban Annus Antal kormány meghatalmazott részére készült egy kimutatás ezekről a károkról.⁶⁰)

Révész Géza és A. A. Grecsko 1958. április 1-jén írták alá a Magyarország területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok által igénybevevett különböző létesítmények és a nekik nyújtott szolgáltatás rendjéről és feltételeiről szóló megállapodást.⁶¹ Ezt érdemes részletesen is megismerni, mert így érthetővé válik, hogy a majdani teljes csapatkivonást követő elszámolási viták miből is adódtak. Az egyezménynek megfelelően a szovjet csapatok, valamint az állományukba tartozó személyek és családtagjaik részére a Magyar Népköztársaság tulajdonát képező ingatlanokat (laktanyák, repülőterek, gyakorlóterek, lőterek, valamint ezek földterületei, lakó- és szolgálati épületek) bérleti díj fizetése ellenében kellett rendelkezésre bocsátani. A bérleti díjnak viszont a szovjet csapatok által ezen ingatlanok helyreállítására, felújítására és karbantartására fordított összeget kellett tekinteni. Az egyezmény emellett részletesen szabályozta a szállítási, távközlési, közüzemi szolgáltatási díjak megfizetési rendjét; ezek általában a Magyarországon érvényben lévő díjszabásnak feleltek meg.

A kormányközi megállapodás lehetővé tette, hogy a szovjet csapatoknak az illetékes magyar hatóságok építőipari kapacitást bocsássonak rendelkezésre, amellyel szerződéses feltételek mellett építő és szerelő munkát végeztethettek. Ezen munkálatok értékét a magyar néphadseregére irányadó árszabályoknak és áraknak megfelelően forintban kellett kifizetni.

Ha e létesítményeket a szovjet csapatok kiürítik, azokat az átadás napjának megfelelő műszaki állapotban kellett átadni a Honvédelmi Minisztériumnak. A szovjet csapatok eszközeiből épített vagy vásárolt létesítmények átadása esetén a magyar félnek az amortizáció, valamint azok további felhasználási lehetőségeinek figyelembevételével forintban kellett megtéríteni a létesítmények építésére vagy vételére fordított összeget.⁶²

1990-ig tartó működése alatt mintegy 20.000 ügyben járt el, ami hozzávetőleg 60.000 magyar állampolgárt, 800 külföldit és 1000 magyar szervezetet (szövetkezet, vállalat stb.) érintett. A Bizottság kb. 240 millió Ft szovjet kártérítési kötelezettséget állapított meg. *Endrédi István*: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról és a környezeti károk felszámolásának története. Bp., 2013. 11.

⁵⁹ *Pataki I.*: „Egyezmények” i. m. 134–135.

⁶⁰ A Karácsony Imre csapatkivonási kormány meghatalmazott-helyettes által készített összeállítás szerint az 1956. októberi események alatt Budapesten a lakásállomány 4,1%-a (közel 20 ezer lakás) sérült meg, 2217 pedig teljesen elpusztult. Ezek akkori értéke 336 millió Ft volt, ami 1990. évi árakon számolva 1,8 milliárd forintot tett ki. A vidéki lakáskárok összege 7 millió (1990-es árakon 36 millió) forintra rúgott. Az egészségügyi és oktatási intézményekben 12, illetve 40 millió (1990-es értéken 64, illetve 220 millió) forintnyi kár keletkezett. Ezekhez hozzászámolva a felsőoktatási intézményekben, illetve népművelési intézményekben esett károkat, az összes épületkárt akkori árakon 413 millióra, 1990-es árakon 2,2 milliárd forintra becsülték. MNL OL XIX-A-88 3. d. Karácsony Imre feljegyzése Annus Antalnak, 1990. augusztus 8.

⁶¹ Az Egyezmény szövegét közli *Pataki I.*: „Egyezmények” i. m. 149–158.

⁶² Erről az Egyezmény 8. cikke rendelkezett. L. uo. 156.

A kétoldalú egyezmény engedélyezte a szovjet félnek, hogy 67 helyőrségben 60.500 katonát állomásoztasson az országban. Lehetővé tette, hogy a Szovjetunió a csapatok létszámát önkényesen megváltoztassa, és az „ideiglenes létszámváltozást a szovjet parancsnokság a magyar féllel ne hangolja össze”.⁶³ A szovjet nagykövetség 1958. januári elemzése a kialakult helyzetről kritikusan fogalmazott: „Ami a magyarországi szovjet csapatok létszámát illeti, a szovjet fél nem ad információt a magyar elvtársaknak erről a kérdésről. Meg kell állapítani, hogy ez megsértése azoknak a feltételeknek, amelyeket a magyarországi szovjet csapatok státuszáról szóló egyezményben meghatároztak.”⁶⁴

Az 1958. április 2-án Magyarországra érkezett Hruscsov a Kádár Jánossal folytatott négy szemközti beszélgetés alkalmával felvetette, hogy Romániához hasonlóan Magyarországról is kivonják a szovjet csapatokat. Sipos Levente történész úgy tudja, hogy Kádár erről április 11-én zárt ülésen tájékoztatta a PB tagjait.⁶⁵ A KB tagjai erről hónapokkal később szereztek tudomást, amikor Kádár János moszkvai tárgyalásairól a Központi Bizottság 1958. június 6-án tartott ülésén azt mondta: „...ha kizárólag a belső dolgainkat nézzük, minden további nélkül ki lehetne vonni...Ami azonban a külső provokáció lehetőségét illeti — ami fennáll — mi nem vagyunk képesek védeni saját független államunkat”.⁶⁶

1958. május 24-én Moszkvában ülésezett a VSZ-tagországok Politikai Tanácskozó Testülete, ahol egyebek mellett I. Sz. Konyev marsall arról tájékoztatta a résztvevőket, hogy 419 ezer fővel csökkentik a VSZ fegyveres erőit, és kivonják Románia területéről a Varsói Szerződés értelmében ott lévő szovjet csapatok (erre 1958 augusztusában sor is került). A tanácskozáson tudomásul vették a szovjet kormány döntését a magyarországi megszálló erők egy hadosztállyal történő csökkentéséről és az országból történő kivonásáról.⁶⁷

A Magyarországról kivont szovjet csapatok ezenközben már 1958. február-március folyamán elhagyták állomáshelyüket, a pápai, győri, szombathelyi, veszprémi, fehérvári, majd miskolci helyőrségekben. A búcsúztatást mindenütt ünnepélyes alkalomként szervezték meg, hogy ezzel is demonstrálják a két nép

⁶³ *Homor György*: Szovjet csapatkivonás térségünkben. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2009. 27–28.

⁶⁴ AVP RF f. 077 op. 39 papka 198 gy. 13. A szovjet-magyar kapcsolatok a Szovjetunió kormánya 1956. október 30-i, a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapelveiről szóló deklarációjának fényében. A szovjet laktnyák megyénkénti elhelyezkedéséről a Honvédelmi Minisztériumban 1959-ben készült egy kimutató. A dokumentumot közli: „A dolgozó népet szolgálom!” Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárában őrzött irataiból 1957–1972. Szerk.: Ehrenberger Róbert. TONYO– GRÁF Nyomdai és Grafikai Stúdió, Bp., 2006. 49–54.

⁶⁵ *Sipos Levente*: Félelem a szabadságtól. In: Száz rejtély a magyar történelemből. Gesta Könyvkiadó, 1994. 200. Sipos nem jelölte meg az információ forrását. A Politikai Bizottság azonban 1958. április 11-én nem tartott ülést (aznap csak titkársági ülés volt), és ilyen tájékoztatásnak az Országos Levéltárban őrzött más dokumentumokban sem akadunk a nyomára.

⁶⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei. Szerk.: Némethné Vágyi Karola–Soós László–T. Varga György–Ujváry Gábor. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1997. 337.

⁶⁷ Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX veka. Tom I. Sztanovlenyije „realnogo szocializma” 1945–1965. Otv. red.: I. I. Orlik, Nauka, Moszkva, 2000.

barátságát. Szovjet részről felmerült az a kívánság, hogy az utolsó részlegeket az MSZMP KB Politikai Bizottságának egyik tagja búcsúztassa. A PB 1958. március 13-án röpszavazással döntött arról, hogy az utolsó egységet Veszprém-ben Kállai Gyula búcsúztassa a PB és a kormány nevében, és „a magyar-szovjet barátságnak ezekről az ünnepi aktusairól” készíttessenek filmet és kapjon teljes sajtónyilvánosságot.⁶⁸

1959-ben a Budapestre akkreditált nyugati diplomaták körében terjedt el az a hír, hogy hamarosan sor kerül a szovjet csapatok kivonására Magyarországról, ezt azonban Kádár hivatalosan is cáfolta.⁶⁹ A téma ezt követően — jelen ismereteink szerint — évtizedekig nem volt napirenden. Foglalkozott viszont a Politikai Bizottság a családos szovjet tisztok elhelyezésével, amikor 1962. augusztus 7-én úgy határozott, hogy a Déli Hadseregcsoport által megjelölt helyeken 1962–1963 folyamán mintegy 46 millió Ft értékben tiszti szállókat építenek.⁷⁰

Az 1970-es évek végétől a Déli Hadseregcsoport már csupán négy hadosztályt foglalt magában, körülbelül akkorára zsugorodott, mint az egykori Különleges Hadtest. Ugyanakkor aránytalanul nagy mennyiségű hadianyagot tároltak itt és számos hídépítő alakulat tartózkodott Magyarországon; jelenlétük és a magyarországi raktárakban felhalmozott több mint ötszázezer tonna utánpótlás Molnár György hadtörténész szakértő véleménye szerint expedíciós háborús tervekre utalt.⁷¹ A háborús készülődést mutatta szerinte a Nagytevel mellett elhagyott MORAB-nak nevezett 3781 négyzetméteres föld alatti bunker is, melyet 14 méteres mélységbe telepítettek. Molnár úgy tudja, hogy az objektum körülbelül 400 fős személyzettel és saját számítógépközponttal rendelkezett, és atomháború esetén innen irányították volna a Déli Hadseregcsoport helyére lépő igazi frontot.⁷² (Molnár György ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a szovjet hadigépezetből hiányzott a magyar belügyekbe való beavatkozásra alkalmas karhatalom, vagyis olyan speciálisan kiképzett és felszerelt csapatok, amelyek alkalmasak a lakosság ellen való bevetésre: „...viszonylag jól felkészültek az általános európai háborúban rájuk osztott szerepre, de komoly bajban lettek volna, ha 1970 után megint Budapest utcáira küldték volna őket”).⁷³

Az 1980-as évek derekán a Magyar Néphadsereg vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy a hadsereg nagyságrendje és struktúrája már nem teszi lehetővé a korszerű fegyverzeti színvonal fenntartását. A haderőreformot azonban értelemszerűen a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erői Parancsnokságával egyeztetve lehetett és kellett volna végrehajtani. Ennek jegyében került sor a magyar és szovjet katonai vezetők tárgyalására a védelmi kiadások 11–12 milliárd Ft (425 millió Rubel) összegű mérsékléséről 1987. szeptember végén. A megbeszéléseket magyar részről Pacsek József altábornagy, vezérkari

⁶⁸ MNL OL M-KS 288. f. 8/99. ó. e.

⁶⁹ Több ezzel kapcsolatos jelentés található a budapesti szovjet nagykövét jelentései között. AVP RF f. 077 op. 40 papka 204. gy. 4.

⁷⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/274. ó. e.

⁷¹ Molnár Gy.: *Megszállók homályban*. i. m.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

főnök, szovjet részről Szergej F. Ahromejev, a Szovjetunió marsallja vezette. A tárgyalások menetét Kárpáti Ferenc részletesen ismerteti könyvében. A szovjet katonai vezetés a politikai vezetőknél lényegesen kisebb megértést mutatott a magyar probléma iránt; kijelentették, hogy semmi okot nem látnak arra, hogy a nagyjából kiegyensúlyozott hagyományos erőviszonyok mellett a magyar oldal egyoldalú csökkentésbe kezdjen, s ezzel megingassa az erőegyensúlyt. Ahromejev marsall annak figyelembe vételét is kérte, hogy a tervezett lépés az egész varsói szövetségi rendszerre negatívan hathat. Mindazonáltal a magyar felvetésre a marsall sem adott egyértelmű választ, partnerének arra tett ígéretet, hogy az általuk kidolgozott javaslatokat D. T. Jazov hadseregtábornok, honvédelmi miniszter jóváhagyása után az illetékes szovjet párt- és kormány-szervek elé terjesztik.⁷⁴ A két delegáció tárgyalásait követően sor került Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter és Jazov megbeszélésére is, de az álláspontok nem közeledtek, sőt Jazov ellentmondást nem tűrően a vállalt fejlesztési előirányzat betartását követelte a magyar féltől.⁷⁵

A magyar hadsereg által az 1985–1990 közötti időszakra vállalt feladatok így még jelentős részben újabb támadó eszközök beszerzését irányozták elő, ám ez már ellentmondásban volt a VSZ 1987-ben elfogadott új doktrínája céljaival is.⁷⁶ A magyar vezetés ezt kihasználva a katonai eszközök egy részének beszerzéséről kívánt lemondani, s ezt a kérdést 1988 júliusában és 1989 márciusában Grósz Károly Mihail Gorbacsovval folytatott megbeszélései alkalmával fel is vetette.⁷⁷ Gorbacsov nem adott határozott választ a felvetésre, de ígéretet tett arra, hogy a katonai vezetőkkel tárgyalni fog a kérdésről.⁷⁸

A csapatkivonás

A magyar pártvezetés már 1988 augusztusában jelezte a szovjet vezetőknek, hogy szívesen játszana kezdeményező és koordináló szerepet a VSZ tagállamok fegyverzetcsökkentésében és arról igyekeztek meggyőzni partnereiket, hogy milyen pozitív politikai, gazdasági hatása lenne a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásának.⁷⁹ Grósz Károly az MSZMP Központi Bizottságában 1988 szeptemberében hozta szóba először a kérdést. A KB 1988. szeptember 27-ei ülésén a „Tájékoztató időszerű külpolitikai és nemzetközi kérdésekről” című napirendi pont keretében említette meg, hogy Gorbacsovval folytatott megbeszélésekor szó volt a szovjet csapatok kivonásának időpontjáról, a végrehajtás üteméről, gyakorlati lebonyolításáról. Véleménye szerint a szovjet vezető hajlott arra, hogy erre a nem túl távoli jövőben sor is kerüljön.⁸⁰

⁷⁴ Uo. 198–203.

⁷⁵ Uo. 204. Kárpáti Ferenc feljegyzését Kádár János részére l. Uo. 206.

⁷⁶ *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... i. m. 197.

⁷⁷ Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991. Szerk.: Baráth Magdolna–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp. 2000. 140–141. és 186.

⁷⁸ *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... i. m. 198.

⁷⁹ Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. i. m. 209–210. Lásd még Békés Csaba: Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben 1968–1989. In: Magyar külpolitika a 20. században. Szerk.: Gazdag Ferenc – Kiss J. László. Zrínyi Kiadó, Bp., 2004. 133–172.

⁸⁰ MNL OL M-KS 288. f. 4/242. ő. e.

Amikor 1988. november 10–11-én A. Ny. Jakovlev, az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja Budapesten tárgyalt, Grósz Károly előtte is szóba hozta a szovjet csapatok magyarországi tartózkodását. Igyekezett megnyugtatóan a csapatok magyarországi állomásozása elleni politikai fellépések miatt aggódó szovjet vezetőket, de nem titkolta, hogy az idővel politikai kérdéssé válhat. Jakovlevtől ezzel kapcsolatban ugyanazt kérte, mint egy évvel korábban Sevardnadze külügyminisztertől: „ha tisztán katonai viszonylatban nem látják akadályát a csapatok jelenléte csökkentésének, ha lehetőséget látnak legalább saját erőik 20%-ának kivonására, akkor egy ilyen lépés, ha ezt megtennék, jól kihasználható politikai síkon”.⁸¹

1989 januárjában Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter tájékoztatta a Magyar Távirati Iroda, valamint a TV Híradó munkatársait arról, hogy konkrétan vált a Déli Hadseregcsoporthoz egyes csapatai, fegyverzete és haditechnikája részleges kivonásának ütemterve.⁸² Az 1989. január 31-én tartott sajtótájékoztatótán Matvej Burlakov vezérezredes, a Déli Hadseregcsoporthoz parancsnoka beszélt arról, hogy a szovjet kormány döntésének megfelelően 22 egységet (közülük egy páncéloshadosztályt, egy kiképző páncélosezredet, egy deszant-rohamzászlóaljt, egy vadászrepülő-ezredet, egy vegyvédelmi zászlóaljt, egy katonai iskolát) vonnak ki Magyarországról, aminek eredményeképpen a hadseregcsoporthoz létszáma jóval több mint tízezer fővel csökken. A katonák távozása után a magyar állam tulajdonába kerül 11 helyőrségi objektum és számos lakotanya, műemléképület. Burlakov ennek kapcsán külön is megemlítette, hogy mintegy 400 objektumot 38 millió rubeles (650 millió Ft) költséggel a Déli Hadseregcsoporthoz épített; ennek átadási módját a szovjet és magyar hatóságok egyeztetik.⁸³

Ugyanazon a napon a Honvédelmi Minisztériumban is sor került egy sajtótájékoztatóra, ahol Kárpáti Ferencnek olyan kérdésekre kellett volna választ adni, hogy mi lesz a sorsa a felszabaduló laktanyáknak, épületeknek, kinek a tulajdonában vannak ezek az objektumok, a hadsereg létszámának csökkenése hatással lesz-e a hadiipar termelésére.⁸⁴

Kárpáti 1989. április 1-jei dátummal készítette el jelentését Németh Miklós és Grósz Károly részére a szovjet egységek részleges kivonásának előkészítéséről. A szovjet féltől kapott adatok szerint 11.300 főt, 470 harckocsit, 200 löveget és aknavetőt, valamint 2900 különböző típusú gépjárművet terveztek kivonni az ország területéről. A kivonás során 3000 családtag és 150 polgári alkalmazott is távozott volna.

A csapatkivonás a magyar katonai vezetéssel egyeztetett tervek szerint 1989. április 25-én kezdődött volna, és a május 15-ig tartó első szakaszban 18

⁸¹ *Alekszandr Jakovlev: Peresztrojka: 1985–1991. Nyeizdannoje, maloizvesztnoje, zabitoje. Red.: A. A. Jakovlev, Moszkva, Mezsdunarodnij Fond „Demokratyija”, 2008. 254–255. Magyarul közli: Sub Clausula 1989 I. m. 359.*

⁸² *Homor Gy.: Szovjet csapatkivonás... i. m. 39.*

⁸³ *Ritecz Miklós: 1990 végéig több mint tízezer katona és 450 harckocsi távozik hazánkból. Népszabadság, 1990. február 1.*

⁸⁴ *Homor Gy.: Szovjet csapatkivonás... i. m. 43.*

vasúti szerelvényen a technikai eszközöket kívánták a Szovjetunióba szállítani. A csapatok kivonulását május 15-én az aszódi vegyvédelmi zászlóalj kezdte és június végén a szolnoki légvédelmi ezred, illetve az általuk használt repülőterek légvédelmi egységei fejezték volna be. 1990-ben egy egység, a kecskeméti deszant-rohamzászlóalj kivonását tervezték.⁸⁵ A részleges kivonás után Magyarországon maradt csapatok átcsoportosítását 1989. május 15. és szeptember 21. között tervezték végrehajtani 26 vasúti szerelvényen, illetve közúton éjszaka 22 és hajnali 6 óra között.

Kárpáti Ferenc a tájékoztatás mellett a csapatkivonással összefüggésben néhány politikai jellegű kérdésben a magyar vezetés állásfoglalását is kérte. Sürgette olyan közös tervek kidolgozását, amelyek magában foglalták volna a csapatoknak a helyőrségekben történő búcsúztatását, a hazai és nemzetközi sajtónyilvánossággal kapcsolatos kérdéseket, esetleg diplomaták meghívását.

Javasolta a kivonásra, illetve átcsoportosításra kerülő csapatok mozgásának biztosításával kapcsolatos tervek összeállítását, illetve szakbizottság kijelölését a hátrahagyott objektumok, technikai és más anyagi eszközök átvételére, őrzésének megszervezésére. Egyidejűleg indítványozta, hogy az objektumok további hasznosítására vonatkozó elképzelések kidolgozásába vonják be a helyi párt- és tanácsi vezetőket is.⁸⁶

A csapatok távozása után a magyar-osztrák határ kb. 100 km-es szakaszán csak szovjet légvédelmi csapatok maradtak. Magyarország visszacapott 10 laktanyát — ezen belül Szombathely, Győr, Esztergom, Gödöllő, Kecskemét területén műemlék, illetve műemlék jellegű épületeket — amelynek értékét magyar részről mintegy 1 milliárd forintba becsülték.

A csapatkivonás folytatásáról már Németh Miklós 1989. márciusi moszkvai tárgyalásai során elvi megállapodás született, ezt azonban — szovjet kérésre — a megbeszélésekről készített feljegyzésben nem rögzítették. Nem esik szó a Magyarországon található atomfegyverek kivonásáról sem, Németh Miklós viszont úgy emlékszik vissza e találkozóra, mint amelyen a Magyarországon található szovjet atomfegyverek eltávolításának kérdése is felmerült.⁸⁷

A teljes csapatkivonásról szóló érdemi megbeszélésekre Nyers Rezső és Grósz Károly 1989. július 24–25-ei moszkvai látogatása alatt került sor. Nyers ekkor azt kérte szovjet tárgyalópartnerétől, hogy erősítsék meg a korábbi megállapodást és gondolják végig a szovjet csapatok további kivonásának kérdését, s egyúttal valamilyen formában hozzák is azt nyilvánosságra. Gorbacsov a javaslatokkal alapvetően egyetértett, de a nyilvánosságra hozatal kérdésében óvatosabb volt.⁸⁸

Néhány hónappal később viszont a szovjet fél vette át a kezdeményezést: Georgij Sahnazarov, Gorbacsov külpolitikai főtanácsadója 1989 októberében

⁸⁵ Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HL) Magyar Néphadsereg 1980–89. 22.d./70. ő. e. 00808/1980. Jelentés a hazánkban állomásozó szovjet Déli Hadseregcsoporthoz részleges csökkentésének előkészítéséről, 1989. április 1.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Oplatka András*: Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke.” Helikon Kiadó, 2014. 220.

⁸⁸ Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. I. m. 196–197.

azt indítványozta a szovjet elnöknek, hogy az európai fegyverzetkorlátozásra vonatkozó új szovjet kezdeményezést konkrét lépéssel, nevezetesen a szovjet csapatok Lengyelországból, Magyarországról és Csehszlovákiából történő egyoldalú kivonásával tegyék hangsúlyosabbá. Sahnazarov szerint a kedvező nemzetközi hatás mellett e lépés elsősorban a kétoldalú államközi kapcsolatok alakulására gyakorolt volna hatást, hiszen az ezen országokban állomásozó egységek katonai jelentősége csekély, viszont jelenlétük „ingerlő” tényező, s ezen országok leendő új kormányai előbb vagy utóbb úgy is követelni fogják kivonásukat.⁸⁹ Egy hónappal később az SZKP KB Nemzetközi Osztálya által a párt részéről összehívott szakértői csoport helyzetelemzése alapján készített, „Néhány végkövetkeztetés a magyarországi helyzet elemzéséből” című dokumentum hasonló véleményt fogalmazott meg: „Egységes vélemény uralkodott azt illetően, hogy a szovjet csapatok jelenléte Magyarország területén, ami számunkra semmiféle stratégiai jelentőséggel nem bír, végső konzekvenciájában a Szovjetunió ellen dolgozik, amennyiben a szovjetellenességet táplálja. Függetlenül saját akaratunktól, mind a jobboldallal, mind a baloldallal konfliktusba kerülhetünk. Abban a kérdésben, hogy milyen ütemben és milyen mértékben lehet a szovjet csapatok jelenlétét redukálni Magyarországon, különbözőek voltak a vélemények. Néhányan azt javasolták, hogy a dolgot egy nyilatkozatra kell redukálni, a csapatok kivonására vonatkozó tárgyalási készségünket illetően. Annak a szükségességéről is beszéltek, hogy gyorsan el kell távolítani a fájó sebeket (mint a debreceni légi támaszpont) és átállni a katonai bázisok elvére (az USA jelenlét mintájára néhány NATO országban). Beszéltek Magyarországnak a Varsói Szerződéshez fűződő kapcsolatáról is. Tagságának átalakítása ebben a szervezetben megkerülhetetlennek tűnik, nem csak egyes vezetők magartatása és a társadalomnak a semlegességre törekvése miatt. A tudósok véleménye szerint a szövetséges országok között Magyarországnak fűződik a legcsekélyebb érdeke a szövetségben maradni. Lehetséges Magyarország státuszának megváltozása a Varsói Szerződésben francia minta szerint. Az a vélemény is elhangzott, hogy Magyarország a geopolitikai helyzet következtében a Szovjetunió katonai stratégiai érdekeire semmiféle veszélyt nem jelentene és a legszükségesebb lépés Magyarországnak a Varsói Szerződésből történő kilépése lenne.”⁹⁰

Magyarországon a szovjet csapatok teljes kivonására vonatkozó követelés nyilvánosan először 1989 kora nyarán hangzott el. Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-ai újratemetésén elmondott beszédében Orbán Viktor, a FIDESZ vezetője a szovjet csapatok kivonásáról szóló tárgyalások azonnali megkezdését követelte. 1989 októberében a Magyar Radikális Párt és a Magyar Október Párt a budapesti szovjet nagykövetség előtt és a Szabadság téri szovjet emlékműnél követelték a szovjet csapatok azonnali kivonását.

A magyar országgyűlésben Sebők János tábornok, Veszprém megye képviselője vetette fel azt a javaslatot az Országgyűlés Honvédelmi Bizottsága 1989.

⁸⁹ Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. I. m. 281.

⁹⁰ A dokumentumot közreadja: Der Kreml und die Wende 1989. Interne Analysen der sowjetischen Führung zum Fall der kommunistischen Regime. Hg.: Stefan Karner–Mark Kramer–Peter Ruggenthaler–Manfred Wilke. Studien Verlag, 2014. 526–530. (Idézet: 529.)

december 12-ei ülésén, hogy kérjék a kormányt, folytasson tárgyalásokat a szovjet kormánnyal: 1990. december 31-ig vonja ki csapatait az ország területéről, arra hivatkozva, hogy megszűntek a csapatok itt-tartózkodásának mind politikai, mind katonai okai. A kivonulás szükségességét nem is vitatta senki, a határidőt viszont korainak tartották.⁹¹ Akkor a szovjet csapatok — gyakorlatilag az ország egész területét behálózva — 90 helyőrségben, azon belül 328 ingatlanon állomásoztak és kb. 46.000 hektárt foglaltak le.

1989 decemberében ismét Matvej Burlakov tábornok lépett a nyilvánosság elé és az MTI-nek adott nyilatkozatában kijelentette, hogy a szovjet kormány legújabb döntésének megfelelően 1990-ben újabb katonai egységeket vonnak ki az országból, és konkrét adatokat sorolt fel erre vonatkozóan. Ezek az adatok hangsúlyozottan a csapatcsökkentésre és nem a teljes csapatkivonásra vonatkoztak. Az utóbbiról Burlakov a következőképpen nyilatkozott: „A Varsói Szerződés tagállamainak illetékességi körébe tartozik az, hogy milyen gyorsan csökkenjen a szovjet csapatok állománya, hogyan és mikor történjen ezek kivonása. Mindez azonban szorosan összefügg az összeurópai fegyverzetcsökkentési és leszerelési folyamattal, valamint a bécsi haderőcsökkentési tárgyalások helyzetével, előrehaladásával.”⁹²

A szovjet csapatkivonás első ütemében viszont kivonták a Magyarország területén található szovjet atomfegyvereket is.⁹³ A magyar katonai vezetésnek nem voltak pontos információi az atomtöltetek tárolásáról, minden ezzel összefüggő kérdés közvetlenül a szovjet hadsereg Hadászati Rakétacsapatok Főparancsnokságához tartozott.⁹⁴ A tárolásukra szolgáló objektumot Nagyvázsony és Tótvázsony közelében, „Duna” fedőnévvel létesítették. (A Scud-B és Frog típusú szállítórakéták állomáshelye Dombóvár közelében, illetve Baj község határában volt.)⁹⁵ Az építkezéshez természetesen szükség volt a magyar hatóságok engedélyére, de a létesítményekről pontos ismeretekkel senki nem rendelkezett.⁹⁶

⁹¹ *Homor Gy.*: Szovjet csapatkivonás... i. m. 41.

⁹² Jövőre újabb egységek távoznak. Burlakov vezérezredes a szovjet csapatkivonásról. Népszabadság, 1989. december 29.

⁹³ *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... i. m. 78. Az pontosan még ma sem tudható, hogy az atomtölteteket mikor szállították Magyarországra. Szovjet kezdeményezésre az 1960-as évek második felében kötöttek megállapodást arról, hogy a szovjet hadsereg ilyen fegyvereket is tárolhat az országban. Magyarországon erről a megállapodásról csak a legfelsőbb párt- és kormányzati körök néhány tagja tudott, Kárpáti Ferenc is csak honvédelmi miniszteri kinevezését követően szerzett tudomást róla. Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter állítása szerint kormányfővé választása után, 1987 júniusában tájékoztatta a kérdéssel Grósz Károlyt. Utóbbi a Népszabadság 1991. április 22-ei számában erre így emlékezett: „Amikor miniszterelnök lettem, néhány héttel a kinevezésem után hivatalos információt kaptam a magyar, illetve az itteni szovjet katonai vezetéstől, hogy egy magyarországi bázison atomtölteteket tárolnak. Az információ után nem sokkal utaztam Moszkvába és arra kértem Gorbacsov főtitkárt, hogy a tölteteket vigyék el Magyarországról. Akkor ő erre ígéretet tett.” (A legszigorúbban őrzött államtitok. Volt szovjet atomfegyver Magyarországon. Népszabadság, 1991. április 22.) Ezt Nyikolaj Rizskov szovjet kormányfő ugyancsak megígérte Németh Miklósnak 1989. márciusi moszkvai találkozásuk alkalmával. Amikor azonban Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter az ígéret teljesítésének időpontja iránt érdeklődött Dmitrij Jazov hadseregtábornoknál, levelére nem kapott választ.

⁹⁴ *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... i. m. 79.

⁹⁵ *Molnár Gy.*: Megszállók homályban. i. m.

⁹⁶ Kárpáti Ferenc könyvében pontosan leírja, hogyan nézett ki az objektum. I. m. 81–82.

1989 novemberében tájékoztatta Borisz Sztukalin szovjet nagykövet a magyar vezetőket, hogy Moszkvában határozatot hoztak az atomtöltetek magyarországi elszállításáról, ami november 24–26-án meg is történt. Mindazonáltal a magyar katonai vezetés csak 1990. március végén léphetett a „Duna” objektum területére, amikor onnan már mindent leszereltek és elszállítottak.⁹⁷ Mihail Mojszejev tábornok, szovjet vezérkari főnök egy esztendővel később 1990. október 26-án, Brüsszelben jelentette be, hogy a Szovjetunió befejezte az összes atomfegyver kivonását Csehszlovákia és Magyarország területéről.⁹⁸

Az Országgyűlés külügyi és honvédelmi bizottságai 1990. január 5-én együttes ülésükön tárgyalták a csapatkivonás kérdését. A képviselők sürgették, hogy mielőbb kezdődjön tárgyalás, és lehetőleg 1990 végéig történjen meg a szovjet csapatok teljes kivonása az ország területéről. Németh Miklós 1990. január 5-én levelet intézett Nyikolaj Rizskov szovjet miniszterelnökhöz, és kérte, hogy a szovjet csapatkivonásról mielőbb — lehetőség szerint még 1990 januárjában — kezdődjenek meg az érdemi tárgyalások.⁹⁹ Ennek ütemezéséről a magyar miniszterelnök és szovjet kollégája 1990. január 9-én a KGST szófiai ülésén állapodott meg.¹⁰⁰ Németh Miklós a közvéleményt 1990. január 23-án az országgyűlési ülésén tájékoztatta. „...A kivonás menetrendjének a kidolgozása és az üggyel kapcsolatos további kérdések rendezése céljából a közeli napokban szakértői szintű magyar–szovjet tárgyalások kezdődnek Budapesten. Tegnap kaptam meg a szovjet miniszterelnök üzenetét, amelyben már a tárgyaló delegáció összetételét is kijelölte.”¹⁰¹

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy 1989 végén – 1990 elején a szovjet katonai vezetés (és Gorbacsov is) még mindig csak csapatcsökkentésben gondolkodott. A Varsói Szerződés moszkvai találkozáján 1989. december 4-én — mondanivalóját közvetlenül Nyers Rezsőnek címezve — a főtitkár a következőket mondta: „De ez egy olyan kérdés, ami nagyon felelősségteljes hozzáállást követel. Tulajdonképpen mi már elkezdtünk dolgozni és a végkövetkeztetés feltehetően az volt, hogy az egyes országokban ezt a folyamatot talán gyorsabban végbe kell vinni, miután a szovjet katonák sűrűsége Magyarországon világviszonylatban a legnagyobb. Igen, az elvtársak Magyarországról kiszámították, hogy náluk jut a legtöbb katona egy négyzetkilométerre. Ezt is tudomásul veszem. De azt gondolom, hogy az elvet tartani kell – szeretném, ha bölintanátok, miként tegnap Busht is rávettem,¹⁰² hogy egyetértőleg bölintson – tartsuk meg a mérsékelt, a tárgyalásokra alapozott folyamat elvét. Véleményem szerint ez egy fontos kérdés, ahol az improvizációk nagyon veszélyesek volnának.”¹⁰³

⁹⁷ *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... i. m. 86–87.

⁹⁸ Mojszejev vezérkari főnök: Magyarországon nincsenek többé atomfegyverek. Népszabadság, 1990. október 27. Borsits László vezérkari főnök ezt a kijelentés úgy kommentálta, hogy Magyarország területén nem voltak atomtöltetek, csak atomfegyverhordozó eszközök. Uo.

⁹⁹ A levelet faximilében közreadja *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... i. m. 100.

¹⁰⁰ Uo. 99.

¹⁰¹ *M. Tóth György*: Kivonási tünetek (3.) [http://www.honvedelem.hu/cikk/26482/kivonasi-tunetek-\(3\)](http://www.honvedelem.hu/cikk/26482/kivonasi-tunetek-(3)) Letöltés ideje: 2015. január 3.

¹⁰² Gorbacsov az 1989. március 2–3-ai máltai találkozóra utalt.

¹⁰³ *Der Kreml und die Wende 1989*. i. m. 576.

Dmitrij Jazov honvédelmi miniszter 1990. január 10-én Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszternek küldött levelében ugyancsak kifogásolta, hogy egyre sürgetőbbben vetik fel a szovjet csapatok teljes kivonásának kérdését, s ez a követelés immár ultimátum jelleget ölt.¹⁰⁴

Szovjet részről változatlanul Matvej Burlakov vezérezredes kapott felhatalmazást a kivonással kapcsolatos feladatok végrehajtására, a kapcsolatok fenntartására a magyar kormánnyal és a Honvédelmi Minisztériummal. A vezérezredes nem volt érdekelt abban, hogy a kivonás zökkenőmentesen és gyorsan megtörténjen.¹⁰⁵ A magyar kormány 1990 januárjában ugyancsak megbízta Annus Antal altábornagyot a csapatkivonások előkészítésével, helyettese Karácsony Imre mérnök vezérőrnagy, a Pénzügyminisztérium főcsoportfőnöke lett.¹⁰⁶ A belügyminiszter-helyettes irányításával az érintett tárcák miniszteri biztosaiból a miniszterelnöknek közvetlenül alárendelt tárcaközi bizottság alakult, amelynek egyik fontos feladata lett a megüresedő ingatlanok hasznosításával kapcsolatos kérdések kidolgozása. A kormány megbízott és helyettese tevékenységének négy fő iránya volt: 1. a csapatkivonás katonai operatív végrehajtása; 2. a szovjet, majd a Szovjetunió szétesése után a jogutód orosz féllel a tárgyalások lefolytatása, különös tekintettel a kölcsönös követelések számbavételére; 3. a végső gazdasági-pénzügyi elszámolás előkészítése; 4. a felszabadult ingatlanok hasznosítása.¹⁰⁷

Németh Miklós és Nyikolaj Rizskov miniszterelnökök többszöri egyeztetése után 1990. február elején sor került a két kormánydelegáció első hivatalos tárgyalására. A magyar küldöttséget Somogyi Ferenc külügyi államtitkár, a szovjetet Ivan Aboimov külügyminiszter-helyettes vezette. A legvitatottabb kérdés a teljes kivonás időpontjának kérdése volt. Magyar részről 1991. június 30-át irányozták elő, a Déli Hadseregcsoport parancsnoka viszont ezt irreálisnak tartotta és az augusztus 31-ét javasolta. A tárgyalások második fordulójában (1990. február 28.–március 1.) kompromisszumként olyan megállapodás született, hogy a harci egységeket 1990 végéig, a technikai eszközöket 1991. június 30-ig kivonják Magyarországról. Az erről szóló egyezményt 1990. március 10-én Moszkvában Horn Gyula és Eduard Sevardnadze külügyminiszterek írták alá. Az Egyezmény aláírása napján hatályba is lépett, noha a magyar kormány csak két és fél hónappal később hirdette ki egy minisztertanácsi rendelet formájában.¹⁰⁸

¹⁰⁴ HL Ki 261/010/20 Dmitrij Jazov honvédelmi miniszter levele Kárpáti Ferencnek, 1990. január 10. A levélből részleteket közöl *Horváth M.*: Magyarország szuverenitásának helyreállítása. i. m. 278.

¹⁰⁵ *Kárpáti F.*: Puskalövés nélkül... i. m. 99.

¹⁰⁶ A kormányváltozás a csapatkivonási tárgyalásokat illetően nem jelentett törést, megbízatásukat a 3223/1990 (június 25.) számú kormányhatározat megerősítette.

¹⁰⁷ MNL OL XIX-A-88 Szovjet csapatkivonási kormány meghatalmazott iratai (5. d.) Összefoglaló jelentés a szovjet csapatoknak a Magyar Népköztársaságból történő kivonásáról és az ezzel összefüggő kérdésekről, 1991. május

¹⁰⁸ Kihirdetésére a Magyar Közlöny 1990. évi 52. számában május 29-én került sor a Minisztertanács 97/1990. (V. 29.) számú rendeletével. Az egyezmény szövegéhez csatolták a csapatkivonások részletes ütemtervét is.

A magyar fél a csapatkivonási határidő betartásának elősegítése érdekében az Egyezményben vállalta 260 vonatszerelvény szovjet áru átvételét, illetve értékesítésének elősegítését (üzemanyagok, haditechnikai felszerelések, berendezések, lőszerke reexportra). Ebből mintegy 100 vasúti szerelvénynek megfelelő üzemanyag mennyiséget a Honvédelmi Minisztérium átvett volna. A fennmaradó — a szovjet fél értékelése szerint mintegy 700 millió forint — készlet esetében a magyar fél gazdaságos reexportra látott lehetőséget. Az 1991. március 31-ig eladásra nem kerülő cikkek, eszközök elszállításáról a szovjet partnernek kellett gondoskodnia.¹⁰⁹

A Minisztertanács 3093/1990. számú 1990. március 12-én hozott határozata rendelkezett a csapatkivonással kapcsolatos egyes kérdésekről. A kormány úgy döntött, hogy meg kell határozni a szovjet csapatok által visszaadott ingatlanok közül azokat, amelyek az ún. biztonsági szféra feladataihoz feltétlenül szükségesek. A Honvédelmi Minisztérium használatába nem kerülő ingatlanok kezelői jogát a belügyminiszter által vezetett Tárcaközi Bizottság határozata alapján kijelölt szervezetnek kellett átadni; utóbbiak kötelezettsége volt az objektumok őrzése és állagmegóvása. A HM és az önkormányzatok kezelésébe nem került ingatlanokat értékesíteni kívánták; ezek őrzésére a pénzügyminiszter 400 millió forintot különített el a központi alapból.¹¹⁰

A moszkvai megállapodás után két nappal hazaindult a Veszprém megyei Hajmáskéren állomásozó szovjet harcokcsizó alakulat, s ezzel hivatalosan is folytatódott a Déli Hadseregcsoporthoz tartozó katonáinak, polgári alkalmazottainak, fegyvereinek, technikai eszközeinek hazaszállítása.

A kormány-meghatalmazottak első találkozása és az addig felvetődött kérdések megbeszélése véget a Déli Hadseregcsoporthoz tartozó Parancsnokságánál 1990. április 2-án megbeszélésre került sor az Annus Antal vezette magyar és a M. Burlakov vezette alállás szovjet munkacsoport között. Addigra már 14 csapatszerelvény elhagyta az ország területét és a kivonulás zökkenőmentesen folyt, de Burlakov vezérezredes jelezte, hogy a szovjet csapatkivonás feszítettebbé válásával különböző problémák jelentkezhetnek.¹¹¹ 1990. április 20-ig hat-hét zászlóalj és néhány önálló század személyi állományának és technikájának kellett elhagyni az országot, a tömeges kivonás (napi 5–6 szerelvény) ezután kezdődött volna.

1990. május 28-án a munkabizottságok Budapesten ismét áttekintették a kivonási ütemterv végrehajtásának menetét, illetve azokat a pénzügyi-gazdasági kérdéseket, amelyek a szovjet csapatok által használt ingatlanok átvételével és átadásával, valamint az anyagi készletek és eszközök értékesítésével függtek össze. A két küldöttség megállapodott abban, hogy további szakértői konzultációkat és véleménycserét kell folytatni, valamint jelentést kell készíteni mindkét kormány részére a megoldatlan kérdésekről.¹¹²

¹⁰⁹ MNL OL XIX-A-88. 0437/IV/1990. (2. d.) Előterjesztés a Minisztertanács részére: A szovjet Déli Hadseregcsoporthoz tartozó csapatainak Magyarországról történő teljes kivonulása, 1990. május

¹¹⁰ MNL OL XIX-A-88 (1. d.) A Minisztertanács 3093/1990. sz. határozata.

¹¹¹ MNL OL XIX-A-88 2/29. (2. d.) Feljegyzés a DHDSCS Parancsnokságánál 1990. április 2-án lefolytatott megbeszélésről.

¹¹² MNL OL XIX-A-88. (2. d.) Jegyzőkönyv, 1990. május 28.

Az egyezmény alapján 90 helyőrségből — azon belül 65 laktanyából — kellett a csapatkivonást végrehajtani.¹¹³ A demokratikus választások nyomán létrejött új kormány 1990. június 25-én újra tárgyalta a szovjet csapatok kivonásával kapcsolatos intézkedéseket. A 3093/1990. sz. kormányhatározat intézkedéseit megerősítette, illetve néhány helyen pontosította. Eszerint a szovjet csapatkivonással kapcsolatos feladatok végrehajtásának komplex módon történő összehangolására alakult Tárcaközi Bizottságnak kellett jóváhagynia a visszahagyott készletek, valamint egyéb személyi tulajdonú ingóságok értékesítésére vonatkozó szabályokat, és elő kellett segíteni azok végrehajtását. A kormány meghatalmazott feladatává tették a parlamenti pártok folyamatos tájékoztatását, egyúttal utasították Annust, hogy 1990. november 30-ig készítsen jelentést a Minisztertanácsnak a csapatkivonás helyzetéről.¹¹⁴ A kormány döntése alapján a kiürített objektumok mintegy 60%-a önkormányzati hasznosításra került, a többi központi kezelésben maradt.

A kivonulás hivatalos megkezdése utáni 15 hónapban (1990. március 12. és 1991. június 19. között) összesen 1547 vasúti szerelvény (34.541 vasúti kocsi) szállította a Szovjetunióba a Déli Hadseregcsoporthoz eszközeit, katonáit. 44.668 katonát, polgári személyekkel, családtagokkal együtt 100.380 főt kellett hazajuttatni.¹¹⁵ Az utolsó katonavonat 1991. június 16-án hagyta el hazánkat a záhony-csapi határállomáson. Az utolsó távozó szovjet katona, Viktor Silov altábornagy, a Déli Hadseregcsoporthoz egy évvel korábban kinevezett parancsnoka volt, aki civilben, diplomata útlevelel június 19-én 15 óra 01 perckor hagyta el Magyarország területét ugyancsak a záhony-csapi határállomáson.

Elszámolási viták

Már az 1989-es részleges csapatkivonás során felvetődtek olyan problémák, amelyek előrevetítették, hogy a pénzügyi kérdésekben nem lesz egyszerű a megállapodás. A kormány 1989 júliusában megbízta az Országos Tervhivatalt a szovjet csapatok itt-tartózkodásával kapcsolatos pénzügyi helyzet felülvizsgálatával. Az OT az érintett tárcák bevonásával elemezte a megszállás pénzügyi és egyéb vonzatait, megállapította a magyar pénzügyi ráfordítás nagyságát és meghatározta, hogy melyek azok a területek, ahol az 1958. április 1-jei Egyezmény felülvizsgálatát kezdeményezheti a magyar fél.¹¹⁶ A Minisztertanács 1989. július 17-én tárgyalta meg a Pénzügyminisztérium előterjesztését, amelyben a tárca a pénzügyi elszámolásokkal kapcsolatos magyar–szovjet tárgyalásokról adott közbenső tájékoztatót, mivel már akkor látható volt, hogy a vitás kérdések megoldása hosszabb időt vesz majd igénybe.

¹¹³ Endrédy István könyvében tételesen felsorolta a helyőrségeket és az objektumokat. *Endrédy I.: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról... I. m. 23–27.*

¹¹⁴ MNL OL XIX-A-88 (1. d.) A Minisztertanács 3223/1990. sz. határozata.

¹¹⁵ MNL OL XIX-A-88 1394/92. (7. d.) Feljegyzés Annus Antal altábornagy, kormány meghatalmazott részére: A csapatkivonással kapcsolatos fontosabb számszerű adatok, 1992. június 17. Ezeket az adatokat közli Endrédy István is. *Endrédy I.: i. m. 19–20.*

¹¹⁶ MNL OL XIX-A-88 26/10-a/25/90. Feljegyzés Kádár Béla miniszter részére: A szovjet csapatkivonással kapcsolatos gazdasági-, pénzügyi elszámolási kérdések áttekintése, 1990. július 16.

Kemenes Ernő, az Országos Tervhivatal elnöke, 1989. november 30-án levéllel fordult szovjet kollégájához, Ju. D. Maszljukovhoz, amelyben kifejtette, hogy az 1957. május 27-én megkötött államközi egyezményt, illetve az arra épülő 1958. április 1-jei megállapodást a megváltozott körülményekre tekintettel célszerű lenne újratárgyalni és a Magyarországon állomásozó szovjet alakulatok fenntartásával kapcsolatos kérdéseket az új viszonyoknak megfelelően rendezni. Indoklásul az OT elnöke mindenekelőtt a magyar gazdaság nehéz helyzetére hivatkozott, miután a fenti egyezményekben foglaltak teljesítése csak 1989-ben 3,1–3,7 milliárd forinttal terhelte volna meg a költségvetést.¹¹⁷

Kemenes Ernő leveléhez csatolta az egyezmény módosítására vonatkozó magyar javaslatokat. Alapelveként azt javasolta, hogy szűnjön meg a szovjet csapatok ellátásánál a többcsatornás rendszer, amely egyrészt a Szovjetunió bizonyos tranzferábilis rubelátutalásának forintra való átváltását, másrészt az éves árucseré-forgalomban magyar exportként szereplő, helyi átadású áruk és szolgáltatások kontingensét foglalta magában. Magyar részről már 1990-től új rendszer bevezetését szerették volna, amely szerint a beszerzések, beruházások, szolgáltatások finanszírozása a mindenkori kereskedelmi árfolyamon forintra átváltható, évente megállapításra kerülő tranzferábilis rubel kontingensből történt volna.¹¹⁸ A valuta átszámításnál a kereskedelmi árfolyamot kívánták figyelembe venni (1989-ben 27,50 Ft = 1 trf. Rub.).

A magyar fél változtatni kívánt az 1958. április 1-jei megállapodás azon pontján is, miszerint a szovjet csapatok magyar tulajdonban lévő ingatlanokat, létesítményeket úgy használtak, hogy a bérleti díj ellentételezésekképpen a szovjet felet terhelte az ingatlanok karbantartási, állagmegóvási kötelezettsége. Az már az 1989-ben átvett ingatlanok esetében kiderült, hogy ez csak részben valósult meg, mert az átvett objektumok műszaki állapota mindössze 41%-os volt (28%-kal alacsonyabb a Magyar Néphadsereg átlagánál).

A magyar oldal ugyanakkor elutasította azt a követelést, hogy a szovjet fél által saját erőből addig épített objektumok árát megtérítse.¹¹⁹ Kompromisszumos megoldásként értéküket kész volt betudni a Déli Hadseregcsoport által használt magyar tulajdonú objektumok elmulasztott állagmegóvásának költségeibe. Ennek kapcsán azt is javasolták figyelembe venni, hogy a magyar fél a szovjet hadsereg sajátérs építkezéseire — közműfejlesztési és terület-kisajátítási költség-hozzájárulás címen — évi több száz millió Ft-ot fordított (1989-ben

¹¹⁷ MNL OL XIX-A-88 01509/IV/1989. (2. d.) Kemenes Ernő levele.

¹¹⁸ A korábbi megállapodások szerint a Déli Hadseregcsoport vásárlásai (árubeszerzés, szolgáltatások, beruházások) egyrészt — tranzferábilis rubel ellenében — rendelkezésre bocsátott forintból, másrészt a magyar–szovjet árucseré-forgalmi megállapodás kontingensei között elkülönített források, az ún. „helyi átadású áruk” terhére történt. A szovjet fél a tranzferábilis rubel átutalásakor „speciális” árfolyammal (ez 1989-ben 40 Ft/trf. rubel volt) számolt, ami a kereskedelmi árfolyamnál a Szovjetunió számára lényegesen kedvezőbb, 45%-kal magasabb volt. A tranzferábilis rubel mindenkor érvényes kereskedelmi árfolyama és a „speciális” árfolyam közötti különbséget az állami költségvetés fedezte. A speciális dotáció összege 1980 és 1990 között 11 milliárd 445 millió forintot tett ki. (XIX-A-88 3. d. Karácsony Imre feljegyzése Annus Antalnak, 1990. augusztus 8.)

¹¹⁹ A szovjet követelés az 1958. április 1-jei egyezményen alapult, amely kimondta, hogy a magyar fél köteles megtéríteni a szovjet fél saját pénzeszközeiből végzett építési-beruházási tevékenysége során keletkezett ráfordításait – a további használhatóság és az amortizáció figyelembevételével.

150 milliót). A javaslat az volt, hogy a szovjet hadsereg a későbbiekben fizessen bérleti díjat, és továbbra is terhelje őket az ingatlanok állagmegóvási, karbantartási kötelezettsége, de adjanak lehetőséget a magyar szakemberek számára, hogy ellenőrizzék ezek teljesítését.

A szovjet Tervhivatal elnökének átadott feljegyzés tartalmazta azt a magyar változtatási igényt is, hogy módosítsák az 1981. október 3-án megkötött egészségügyi egyezményt és a jövőben a szovjet állampolgárok részére viszonossági alapon biztosított ingyenes egészségügyi ellátás, ambuláns vagy kórházi kezelést ne terjesszék ki az ideiglenesen Magyarországon állomásozó szovjet csapatok tagjaira és hozzátartozóira, hanem ellátásukról az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatósággal külön kössenek megállapodást.¹²⁰

A magyar fél számára külön terhet jelentett az az — évi mintegy 20 millió Ft — összeg, amelyet a szovjet csapatok által okozott balesetek következményeként — szovjet kártérítés hiányában — táppénz, rokkantsági nyugdíj, árvaellátás stb. címen kellett a költségvetésnek kifizetnie. Gondot okozott a kommunális-, közüzemi, postai szolgáltatások, illetve ipari, építőipari teljesítések ellenértékének kesedelmes kiegyenlítése is. A százmilliós nagyságrendet meghaladó tartozások a közüzemi vállalatoknál, gazdálkodó egységeknél pénzügyi nehézségeket okoztak, miközben „az ezzel összefüggő hangulati elemek károsabbak az egyébként jelentős fizetési lemaradásoknál.”¹²¹ Mivel ezeket a problémás kérdéseket a Magyar–Szovjet Vegyes Bizottság szovjet egyetértés hiányában nem tudta megoldani, a magyar fél az 1957. május 27-én megkötött egyezmény 17. cikkének figyelembevételével kormány szinten javasolta megtárgyalni. A szovjet fél válasza az OT elnökének levelére csak 1990. február végén érkezett meg, amikor már javában folytak a csapatok végleges és teljes kivonulására vonatkozó egyezmény előkészítő tárgyalásai.

Tekintettel arra, hogy a felvetett gazdasági-pénzügyi jellegű kérdések mindenáron történő rendezésére irányuló törekvés esetleg megnehezítette vagy végső esetben meggátolta volna a csapatkivonási egyezmény megkötését, a magyar fél az 1990. február 26–28-ai tárgyalásokon eltekintett ettől. A szovjet féllel abban egyeztek meg, hogy az elszámolási problémákat a kivonás során felmerülő gazdasági kérdésekkel együtt fogják kezelni, és a későbbiekben arra visszatérnek. A március 10-ei Egyezmény a csapatkivonás határidejének és ütemezésének meghatározására koncentrált, a vagyoni és pénzügyi kérdéseket külön megállapodásban kívánták rendezni.

A kölcsönös követelések az Egyezmény aláírása után váltak ismertté. Szovjet részről kompenzációra tartottak igényt a saját pénzeszközökből megvalósított valamennyi objektumért. Amennyiben ennek a magyar fél nem tett volna eleget, úgy kérték, járuljon hozzá, hogy az átvételre nem kerülő objektumo-

¹²⁰ A szovjet alakulatok katonái társadalombiztosítási járulékot nem fizettek, viszont becslés adatok szerint a Déli Hadseregcsoport tagjai és hozzátartozói egészségügyi ellátási költsége és a kiváltott gyógyszer receptek támogatása évi 270–300 millió Ft-ot tett ki. A TB Igazgatóság önállóvá válása miatt a társadalombiztosítási szolgáltatások díját is az állami költségvetésből kellett fedezni.

¹²¹ MNL OL XIX-A-88 01509/IV/1989. (2. d.) A magyar fél javaslata az ideiglenesen Magyarországon tartózkodó szovjet alakulatok pénzügyi elszámolására. (Melléklet Kemenes Ernő leveléhez.)

kat saját hatáskörben értékesíthessék, illetve vegyes vállalatba apportként az ingatlan tulajdonjogát bevihessék. Ezzel kapcsolatban a magyar fél úgy foglalt állást, hogy tulajdonjoggal a szovjet fél Magyarországon nem rendelkezik, így azt apportként nem viheti be, másrészt csak az általa hasznosíthatónak tartott ingatlanok után tartozik kompenzációval.

A magyar kormány a szovjet követeléssel szemben az elmaradt állagmegóvási feladatok kompenzálására tartott igényt, illetve a szovjet csapatok által okozott környezeti károk miatt lépett fel pénzügyi követeléssel. Külön vizsgálatot tartottak szükségesnek arra vonatkozóan, hogy a szovjet csapatok által használt műemlékekben, illetve azok berendezésében okozott károk miatt keletkezett pénzügyi követelés hogyan érvényesíthető. Gondot jelentett a járandóságszerű (a szovjet csapatok, illetve állományukba tartozó személyek által okozott balesetek miatt keletkezett) pénzügyi kötelezettségek, illetve egyéb károk elismertetése is. Taktikai okokból a magyar fél a tárgyalások kezdeti szakaszában nem vetette fel a szovjet csapatok 1949–1956 közötti pénzügyi támogatását, illetve az 1956-os harci cselekmények által okozott károk megtérítését sem.¹²²

Az 1990. február 1–2-ai tárgyalásokon külön munkacsoportban megbeszéléseket folytattak a pénzügyi-elszámolási kérdésekről, valamint azokról a korábban átadott magyar javaslatokról, amelyek a szovjet csapatoknak a kivonás időszakában történő ellátásával függtek össze. A véleménycsere eredményeképpen abban állapodtak meg, hogy a szovjet fél a kormányközi egyezmény aláírásáig átadja az általa használt objektumok listáját, az általa számított — a szovjet eszközök felhasználását figyelembe vevő — érték megjelölésével, illetve a csapatkivonás befejezéséig rendezik az összes objektum átadásával-átvételével kapcsolatos pénzügyi kérdéseket. Az értékelés a kivonás ütemével összhangban objektumonként történt volna. Az elszámolás kérdésében azonban jelentős véleménykülönbség mutatkozott a két tárgyalócsoporthoz. Míg szovjet álláspont szerint az elszámolásnak minden egyes objektum átadása után meg kell történnie, magyar részről ragaszkodtak ahhoz, hogy az elszámolást a teljes pénzügyi mérleg összeállítása után kell elvégezni.¹²³

A tárgyalófelek megállapodtak, hogy a kivonásról szóló kormányközi megállapodás aláírásáig közösen kidolgozzák és egyeztetik a Déli Hadseregcsoporthoz által használt objektumok leltározásának, értékelésének metodikáját, majd az aláírást követően magyar–szovjet munkabizottság alakul, amely elvégzi ezt a feladatot. (A tárgyalások elhúzódása miatt erre csak 1991. április 8-án került sor.)

Az Országos Tervhivatalban 1990. február 19-én megbeszélésre került sor a Honvédelmi Minisztérium, a Kereskedelmi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium képviselőinek részvételével. Megállapodtak abban, hogy az át-

¹²² MNL OL XIX-A-88 Feljegyzés Kádár Béla miniszter részére: A szovjet csapatkivonással kapcsolatos gazdasági-, pénzügyi elszámolási kérdések áttekintése, 1990. július 16.

¹²³ MNL OL XIX-A-88 sz. n. (2. d.) Emlékeztető a Magyar Népköztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásával kapcsolatos gazdasági-pénzügyi kérdésekkel foglalkozó munkacsoport megbeszéléseiről, 1990. február 2.

adás-átvétel metodikáját a HM egy héten belül kidolgozza, de a tulajdonjogi kérdésekben kikérik az Igazságügy-minisztérium szakértőinek véleményét, amiről az OT sürgős előterjesztést tesz a kormánynak.

Janza Károly vezérőrnagy már ekkor jelezte, hogy a HM nem képes megoldani a felszabadult objektumok őrzését és védelmét, ezt is a PM Zárolt Állami Vagyont Kezelő és Hasznosító Intézményre kívánják hárítani. Ennek kapcsán hangzott el az a javaslat, hogy az átadás-átvételnél három kategóriát — és ennek megfelelően eltérő kezelést — kellene megkülönböztetni: 1. azok az objektumok, amelyeket a HM hasznosítani tervez és beilleszthetők az új védelmi doktrínába, 2. azok a létesítmények, amelyeket a Belügyminisztérium vagy más fegyveres testület hasznosíthat, 3. olyan objektumok, amelyekre a fegyveres erők és testületek sem tartanak igényt, egyéb hasznosításuk célszerű.¹²⁴ Elhangzott az az indítvány is, hogy az objektumok átadásával kapcsolatos tárgyalásokat a Honvédelmi Minisztérium kezdje meg a szovjet fél által rendelkezésre bocsátott lista alapján. Ezzel a Honvédelmi Minisztérium azonban nem értett egyet. Janza Károly az Országos Tervhivatal elnökhelyettesének, dr. Dóró György altábornagynak címzett levelében azzal érvelt, hogy az objektumok hasznosítására már létrehoztak egy Tárcaközi Bizottságot a belügyminiszter-helyettes vezetésével, az objektumok állami tulajdonban vannak, így átvételüket és hasznosításukat legcélszerűbben az ilyen célokra alapított költségvetési szerv — a PM zárolt vagyont kezelő és hasznosító intézménye — végezhetné. Janza Károly úgy vélte, a hadseregnek csak azokat az objektumokat célszerű átvenni, amelyekre a továbbiakban igényt tart, mert a többi átvételére, őrzésére nincs kapacitása.¹²⁵

Az 1990 februárjában folyó kormányközi tárgyalásokkal egyidejűleg a Pénzügyminisztériumban szakértői megbeszélések zajlottak a szovjet csapatok tartózkodásának és kivonásának pénzügyi feltételeiről; ekkor vitatták meg a magyar fél 1989. november 30-ai levelében foglalt javaslatokat. Nem keltett meglepetést, hogy a szovjetek elzárkóztak a transzferábilis rubel átváltásánál alkalmazott speciális együttható kereskedelmi árfolyamra történő felváltásától, valamint az ún. „helyi átadású” áruk kategóriájának megszüntetésétől. Magyar részről e kérdéseket igyekeztek a kivonulás teljes körű elszámolásáig nyitva hagyni. Előrelépés csak a késedelmes fizetéseket illetően történt, ahol a magyar fél törvényesen egyoldalú lépéseket tehetett.¹²⁶

Legnagyobb vita ez alkalommal is a szovjet pénzeszközökből épült objektumok tulajdonjogát illetően alakult ki. Magyar részről kitartottak azon véle-

¹²⁴ MNL OL XIX-A-88 0035/2/1990. (2. d.) Feljegyzés dr. Kunos Péter államtitkár részére, 1990. február 20.

¹²⁵ MNL OL XIX-A-88 1581/21/1989. Janza Károly vezérőrnagy levele dr. Dóró György altábornagynak, 1990. február 13. Válaszlevelében Dóró György emlékeztette Janzát arra, hogy az 1958. április 1-jén aláírt egyezmény szerint a kiürített létesítményeket a Honvédelmi Minisztériumnak kell átadni, amelyek egyébként is a HM kezelői jogában vannak. Az átvétellel kapcsolatban a HM felelősségét véleménye szerint csak minisztertanácsi határozat oldhatta fel. Uo. 26/10-a/8/90. Dr. Dóró György levele Janza Károlynak, 1990. február 23.

¹²⁶ MNL OL XIX-A-88 (2. d.) Feljegyzés dr. Kemenes Ernő részére. A Szovjet csapatok kivonásával foglalkozó tárgyalásokról tájékoztató, 1990. március 5.

mény mellett, hogy a szovjet fél tulajdonjoggal nem rendelkezik, az ingatlanokat csak bérleményként használja. Ugyanez vonatkozott a szovjet pénzügyi eszközökből épült létesítményekre, de azt elismerték, hogy ezekre az átadásakor a magyar félnek az amortizáció és a további felhasználhatóság figyelembevételével értékfizetési kötelezettsége van. A megbeszélések alkalmával külön munkacsoportot hoztak létre, amelynek feladata egyrészt a kompenzálás kérdésének vizsgálata volt, másrészt állást kellett foglalnia az állagmegóvás elmaradásának pénzügyi következményeiről.¹²⁷

A gazdasági-pénzügyi kérdésekről különböző szinteken folytatott tárgyalásokra mindvégig rányomta a bélyegét a felek gazdasági ellenérdekeltsége. A szovjet fél a hazatelepítés költségeit a saját pénzeszközeiből létesített és ezért saját tulajdonuknak tekintett objektumokért kapott folyamatos magyar kifizetésekből, illetve az objektumok eladásából kívánta finanszírozni. A magyar fél egyszerű végelszámolásban gondolkodott — lehetőleg nullszaldós megoldásban — és kitarzott azon álláspontja mellett, hogy a magyar területen létesített épületek és építmények tulajdonjoga a magyar államot illeti. (Ezzel szemben a moszkvai magyar nagykövetnek egy szovjet külügyi tisztviselő elmondta, tudomása szerint a szovjet fél birtokában olyan 1946-os és 1947-es adásvételi szerződések vannak a vita tárgyát képező magyarországi szovjet katonai objektumok egy részét illetően, amelyek egyértelműen bizonyítják a szovjet tulajdonjogot az objektumok földterületére is. „Annak idején ez a háborús jóvátétel részét képezte, s egyetlen felelős bíróság sem kérdőjelezné meg a szovjet tulajdonjogot, amennyiben az említett szerződéseket benyújtják. Bízva azonban a megnyugtató rendezésben szovjet részről nem kívánják közzétenni ezeket a fontos iratokat.”¹²⁸)

Az alapvető érdekkülönbség miatt a tárgyalások kezdetén a felek szinte valamennyi lényeges gazdasági, pénzügyi, jogi kérdésben ellentétes álláspontot foglaltak el. Számolva ennek a helyzetnek esetleges kedvezőtlen külgazdasági kihatásaival, a magyar fél számára hasznosítható létesítmények bontásával, esetenként rombolásával, a csapatkivonás akadályozására vonatkozó burkolt szovjet célzásokkal, a magyarok számos kompromisszumot vállaltak a vitás kérdések megoldása érdekében.

Az 1990. március 10-én aláírt magyar–szovjet csapatkivonási egyezmény végrehajtásával összefüggő gazdasági kérdésekről, a szükséges intézkedésekről az Országos Tervhivatal és a Honvédelmi Minisztérium közös előterjesztést készített a Minisztertanács számára. A csapatkivonás után és során a legnagyobb problémát az épületek, építmények átadása-átvétele, hasznosítása, értékesítése

¹²⁷ Uo. 26/10-a/9–890 Emlékeztető a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok tartózkodásával kapcsolatos pénzügyi, gazdasági kérdésekkel foglalkozó munkacsoport tárgyalásairól, 1990. február 28. Az 1989-ben lezajlott csapatkivonások után visszaadott létesítmények és épületek műszaki állapota alapján a magyar fél megállapította, hogy a szovjet fél — a bérleti díj fizetése kompenzálásaként szolgáló — állagmegóvási kötelezettségének teljes körűen nem tett eleget. Ez az egyezmény értelmében a bérleti díj egy része megfizetésének elmaradását jelentette.

¹²⁸ MNL OL XIX-A-88 (2. d.) A moszkvai nagykövetség jelentése a szovjet csapatkivonással összefüggő kérdésekről, 1990. július 23.

és a köztes időben őrzése, állagmegóvása jelentette. E kérdéskör nem csak nagyságrendje és értéke (mintegy 100 milliárd Ft-ra becsülték az átadandó vagyont értékét) miatt élvezett prioritást, hanem azért is, mert a pénzügyi elszámolásnak ez volt a döntő tényezője.

A szovjet pénzeszközökből megvalósított beruházások tulajdonjoga és értéke (a szovjetek 47 milliárd forint, a magyarok 10 milliárdra becsülték) tekintetében nem közeledtek az álláspontok. A magyar fél kitartott amellett, hogy csak a számukra hasznosítható létesítmények után ismerjék el kompenzációs kötelezettségüket. Az előterjesztők ugyanakkor úgy vélték, nem lehet elzárkózni az olyan szovjet kezdeményezések elől, hogy az épületek egy része szovjet tulajdonba kerüljön, illetve bizonyos anyagok értékesítését — amennyiben arra a magyar fél nem vállalkozik — a szovjet fél végezhesse, illetve követeléseit apportként vegyesvállalatokba vihesse be. A további tárgyalásokra vonatkozóan az OT és a HM ennek figyelembe vételével javasolta a magyar álláspont kidolgozását. Véleményük szerint a pénzügyi tárgyalások során egyszeri végelszámolásra és null szaldóra kellett törekedni.¹²⁹

A két fél gazdasági ellenérdekeltsége következtében kialakult helyzet fokozatosan azt eredményezte, hogy néhány helyen elkezdték a Déli Hadseregcsoport által használt épületek, építmények és tartozékaik bontását. Ez rontotta az objektumok későbbi hasznosítási lehetőségeit és a lakosság körében is kedvezőtlen reakciókat váltott ki.¹³⁰

A holtpontról való kimozdulás, illetve annak elkerülése érdekében, hogy a gazdasági álláspontok megkeményedése ne szolgálhasson indokul a csapatkivonás lassítására, a magyar szakértők kidolgoztak egy kompromisszumos javaslatot is. Ennek központi eleme az volt, hogy — szovjet kormány szintű megkeresés esetén — a magyar kormány egyedileg dönt bizonyos objektumok magyar–szovjet vegyesvállalati hasznosításáról, vagy szovjet gazdálkodó egységeknek, illetve a nagykövetségnek történő eladásáról. Ilyen esetekben a kölcsönös követelések kiegyenlítése nem a végelszámoláskor, hanem az eladások közvetlenül történt volna. Ez lehetővé tette volna, hogy a Déli Hadseregcsoport hazatelepüléséhez szükséges pénzeszközök folyamatosan rendelkezésre álljanak. A

¹²⁹ MNL OL XIX-A-88 156/IV/1990 (2. d.) Előterjesztés a Minisztertanács részére: Tájékoztató a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonulásával kapcsolatos gazdasági kérdésekről, javaslatok a szükségessé váló intézkedésekre, 1990. március.

¹³⁰ Karácsony Imre vezérőrnagy, a magyar kormány meghatalmazott helyettese 1990. március 28-án levélben hívta fel V. A. Rudakov vezérőrnagy, a Déli Hadseregcsoport parancsnokának építési és elhelyezési helyettese figyelmét arra, hogy a hatályos magyar jogszabályok szerint a bontás csak műszaki tervdokumentáció és megfelelő hatósági engedély alapján végezhető el; elmulasztása jogi és anyagi következményeket von maga után. (MNL OL XIX-A-88 26/11/15/1990 (2. d.) Karácsony Imre levele V. A. Rudakovnak, 1990. március 28.) Rudakov április 2-ai válaszlevelében ezzel kapcsolatban a szovjet kormány döntésére hivatkozva közölte, hogy a szovjet csapatok által épített és lebontott épületeket és berendezéseket a Szovjetunióba szállítják és a kivonásra kerülő csapatok elhelyezésére használják majd fel. Egyúttal sürgette a magyar fél választ arra vonatkozóan, hogyan kívánja kompenzálni a szovjet hadsereg által épített objektumokért a szovjet felet. Karácsony Imre elismerte a magyar fél értéktérítési kötelezettségét a szovjet csapatok eszközeiből épített vagy vásárolt létesítményekért, de egyidejűleg bejelentette pénzügyi igényüket a szovjet félnek használatra átadott ingatlanok helyreállítási, felújítási és karbantartási munkálatai egy részének elmaradásáért. Uo.

vegyesvállalati hasznosítást olyan objektumok esetében tartották szóba jöhetőnek, amelyek sem közvetlenül sem közvetve nem voltak katonai célra hasznosíthatóak.¹³¹

Annus Antal és Burlakov vezérezredes 1990. május 28-ai megbeszélései alkalmával a szovjet csapatok által használt ingatlanok átadásával és értékük megtérítésével kapcsolatos jogi kérdések, az ingatlanok értékének meghatározási metodikája, átadás-átvételének és elszámolásának rendje, valamint az objektumok felhasználásának lehetőségei, illetve az anyagi készletek és eszközök értékesítése szerepeltek napirenden. A tárgyalások gyakorlatilag egyetlen kérdésben hoztak eredményt: a szovjet fél elfogadta az ingatlanok átadás-átvételének magyar fél által javasolt módszerét, és egyeztetett az objektumok előzetes megtekintések időpontjait is. Az álláspontok a legélesebben az elszámolás kérdésében ütköztek. A szovjet fél azt javasolta, hogy haladéktalanul kezdjék meg a Szovjetunió pénzeszközeiből létesített objektumok értékének meghatározását, és a szovjet fél által ráfordított költségek megtérítését. A magyar fél az értékességgel — az összes átadott objektumra vonatkozóan — egyetértett, de igényt támasztott a fenntartási és javítási kötelezettségek részbeni elmaradása miatt, és kérte azok megtérítését. Erre a felvetésre a szovjet fél azzal a fenyegetéssel reagált, hogy „a jövőben a katonai laktanyáknak és más objektumoknak a magyar Honvédelmi Minisztérium részére történő átadása csak akkor valósul meg, ha kompenzálják a Szovjetunió pénzeszközeiből épített objektumokat átadásuk függvényében”.¹³²

A tárgyalások szakértői szinten elakadtak, ezért az egyeztetéseket magasabb politikai szintre emelték.¹³³ 1990. szeptember 4-én Antall József Somogyi Ferenc külügyi államtitkár jelenlétében fogadta a Szovjetunió magyarországi nagykövetét, Ivan Aboimovot, aki kormánya megbízásából tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy a szovjet kormány a csapatkivonás anyagi, technikai, pénzügyi kérdéseinek rendezése, meggyorsítása érdekében szeptember 15-én Budapestre küldi K. F. Katusev külgazdasági minisztert. A felsőszintű tárgyalások előkészítésére szeptember 10-én Ju. P. Grisin admirális, Katusev helyettese vezetésével egy szakértői csoport érkezett Budapestre. Mivel időközben

¹³¹ MNL OL XIX-A-88 (2. d.) Jelentés az ad hoc bizottság 1990. június 10-ei ülésére

¹³² MNL OL XIX-A-88 (2. d.) Emlékeztető feljegyzés a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok által használt ingatlanok, valamint anyagi eszközök és készletek (ingóságok) átadás-átvételével kapcsolatos pénzügyi és gazdasági kérdésekkel foglalkozó magyar és szovjet delegációk tárgyalásáról

¹³³ Mielőtt azonban erre sor került volna, 1990. augusztus 28-án szovjet kérésre nem hivatalos megbeszélésre került sor Moszkvában a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumában Jurij Pavlovics Grisin admirálissal. (A szovjet kormány a minisztériumot hatalmazta fel a Magyarországon maradó és értékesítésre kerülő ingó- és ingatlanok vonatkozásában kereskedelmi szerződés előkészítésére, pénzügyi lebonyolítására.) Grisin közölte, hogy a csapatkivonásokat a szovjet fél az eredetileg meghatározott időpontban kívánja végrehajtani, ezért fel kívánják gyorsítani a még nyitott kérdések tisztázását. Ennek megoldása és a gyorsítás érdekében javasolta, hogy vizsgálják meg közösen néhány objektum értékesítésének, illetve felhasználásának lehetőségét és felvázolta, milyen kérdések vizsgálatát tartaná szükségesnek. MNL OL XIX-A-88 sz. n. (3. d.) Tárgyalási jelentés, 1990. augusztus 30.

Rizskov miniszterelnök elküldte Antall Józsefnek levelét¹³⁴ különböző magyarországi objektumok vegyes vállalati formában történő hasznosításáról, e kérdést is fel kívánták venni a tárgyalások napirendjére.¹³⁵

1990. szeptember 10. és 14. között öt munkabizottságban (jogi, ingatlan átadás-átvételi metodikai, kereskedelmi, környezetvédelmi, pénzügyi-valoritárius) folytak az érdemi megbeszélések. A vitás kérdésekben továbbra sem közeledtek az álláspontok; a szovjet fél különösen merev volt a tulajdonjogi, az objektumok átadás-átvételi metodikája, a természetben okozott károk és a vegyes vállalatok kérdésében. Miközben a magyar fél következetesen azt az álláspontot képviselte, hogy az átadásra kerülő objektumok további hasznosítása az ő kizárólagos joguk, szovjet részről azt javasolták, hogy a felszabadítandó objektumok átadásánál a Honvédelmi Minisztérium élvezzen elsőbbséget, fontossági sorrendben ez után következett a magyar-szovjet vegyes vállalatok kérdése (harmadik ország esetleges részvételével), majd magyar szervezetek, szovjet szervezetek, illetve magyar és szovjet állampolgárok. A szovjet fél részéről új elemként vetődött fel „A szovjet fél pénzeszközeiből létesített épületek és létesítmények műszaki állapotát értékelő metodika” módosításának igénye, noha azt a két fél közösen dolgozta ki és fogadta el 1990 májusában.¹³⁶ A tárgyalásokat magyar részről vezető Karácsony Imre a megbeszélések során elhangzott szovjet felszólalásokból arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunióban kormányhatározat született ugyan a csapatkivonás jogi, gazdasági, pénzügyi vitás kérdéseinek gyors lezárására, de a korábbi álláspontot érdemben nem változtatták meg. A magyar delegáció vezetője arra is felhívta a figyelmet, hogy a tárgyalások során olyan törekvést és nyomást tapasztalt, hogy a gazdasági kapcsolatok és a csapatkivonás kérdését együtt kezeljék, vagyis az utóbbi során adódó problémák kedvezőtlen hatással lehetnek a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatokra.¹³⁷ A vegyes vállalatokra vonatkozó szovjet javaslattal kapcsolatban Karácsony Imre kifejtette, hogy egyértelmű a szovjet cél: „a katonai jelenlét felváltása gazdasággal a jelentősebb objektumoknál; gazdasági hídfő létesítése a Nyugat felé, ugyanakkor a tárgyalások zsákutcába jutása esetén *ez az egyedüli érdemi kompromisszum* [Kiemelés az eredetiben. B. M.], mert 1. a

¹³⁴ Rizskov miniszterelnök 1990. augusztus 24-én levéllel fordult Antall Józsefhez, amelyben a szovjet csapatok kivonásával felszabaduló objektumok, épületek, létesítmények hatékonyabb hasznosítása érdekében javasolta, vizsgálják meg, hogyan lehetne az egyes objektumokon új magyar-szovjet vegyes vállalatokat létrehozni harmadik ország cégeinek esetleges bevonásával. Leveléhez mellékelte az objektumok és az együttműködni szándékozó szervezetek listáját. MNL OL XIX-A-88 sz. n. 3. d. Nyikolaj Rizskov levele Antall Józsefnek, 1990. augusztus 24.

¹³⁵ MNL OL XIX-A-88 sz. n. (3. d.) Feljegyzés Antall miniszterelnök úrtól kapott feladatokról és az ezzel kapcsolatos tennivalókról, 1990. szeptember 4. Grisin 1990. szeptember 10-én Kádár Bélával is találkozott. A megbeszélésükről készült rövid feljegyzést lásd uo. 26/10-a/32/90 (3. d.) Emlékeztető Kádár Béla miniszter és Grisin Ju. P. miniszterhelyettes úr 1990. szeptember 10-ei megbeszéléséről.

¹³⁶ MNL OL XIX-A-88 sz. n. (3. d.) Munkajegyzőkönyv a Szovjetunió és a Magyar Köztársaság kormánydelegációinak a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásával kapcsolatos vagyoni, pénzügyi és gazdasági kérdések rendezésével foglalkozó munkabizottságok tárgyában, 1990. szeptember 15.

¹³⁷ Uo. sz. n. Feljegyzés a szovjet csapatkivonás jogi, gazdasági, pénzügyi kérdéseiről folytatott szeptember 10–14-i szakértői tárgyalásokról.

szovjet fél hozzájut követelése egy részéhez anélkül, hogy ez a magyar költségvetésnek kiadást jelentene; 2. megtartaná a szovjet katonai és a gazdasági hasznosításban érdekelt polgári köröket; 3. szükség esetén lehetővé tenné a „0” szaldó elérését.”¹³⁸ A kormány meghatalmazott-helyettes úgy vélte, a kérdésben a végleges döntést nemzetgazdasági és gazdasági szempontból egyaránt mérlegelve kell meghozni.

A kormányközi tárgyalásokon képviselendő magyar álláspontot végül a kormány 3366/1990. sz. határozata jelölte ki. Ez felhatalmazta a nemzetközi gazdasági kapcsolatok miniszterét és a csapatkivonás kormány meghatalmazottját, hogy a moszkvai miniszterelnöki találkozón képviselt magyar álláspontból kiindulva juttassák érvényre: a csapatkivonással összefüggő pénzügyi csomagot el kell különíteni a magyar–szovjet éves és hosszú távú gazdasági kapcsolatokról. A magyar fél ragaszkodott ahhoz, hogy a csapatkivonás vitás vagyoni jogi, pénzügyi kérdéseinek rendezése nem befolyásolhatja a csapatkivonás folyamatát és végső határidejét. A magyar tárgyalóküldöttségnek arra kellett törekednie, hogy elismertesse a csapatkivonással kapcsolatos kölcsönös követeléseket, de el kellett utasítaniuk a közös ingatlanhasznosításra vonatkozó szovjet követelést, ezt továbbra is kizárólag magyar kompetenciának tekintették. A vegyesvállalati hasznosításra vonatkozó igényt illetően egyelőre kitérő választ kellett adniuk, végleges döntést az év végére, a szakértői tárgyalások befejeztével ígértek. A kormányhatározat egyidejűleg elrendelte, hogy a csapatkivonási tárgyalások folytatásával egyidejűleg készüljön — részletes felmérés és dokumentáció alapján — egy olyan összeállítás, amely a magyar fél kárait tartalmazza (beleértve a szovjet csapatok 1955–1957. évi „jogalap nélküli” állomásoztatásának, az 1956-os „háborús károknak”, valamint a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolt magyar állampolgárok kártérítési követeléseinek anyagi konzekvenciáit¹³⁹), s amelynek alapján a magyar fél a tárgyalásokon igényét bejelentheti.¹⁴⁰

Az 1990. szeptember 24–28. között Budapesten tartott miniszteri szintű tárgyalásokon az álláspontok a korábbi helyzetnek megfelelően megmerevedtek. A megbeszélésekről készült tájékoztató szerint „A szovjet tárgyalási célkitűzés egyértelmű: *a magyar féltől folyamatosan jelentős pénzeszközöket kapni, amelyeket helyi áruvásárlásra használnának.* [Kiemelés az eredetiben. – B. M.]¹⁴¹

¹³⁸ Uo. 26/276/SZCSK/90. Háttéranyag.

¹³⁹ A magyar pénzügyi követelések három csoportból álltak. 1. Bejelentett, az érvényes egyezmények alapján védhető követelések (bérbe adott objektumok állagmegóvás elmaradási kára, környezetvédelmi károk, katonai mentesítési költségek, vállalatoknak, magánszemélyeknek okozott károk, járulékok, stb.); 2. Bejelentett, de az érvényes megállapodások alapján és közgazdaságilag nem védhető követelések (az ideiglenes állomásoztatáshoz nyújtott állami dotáció); 3. Nem bejelentett, felmérés alatt álló igények, melyek a csapatkivonással való együttes elszámolásához a megkötött egyezmények revíziója, illetve újabb diplomáciai lépések szükségesek (1956-os háborús károk, kényszermunkára elhurcoltak kártérítési igényei).

¹⁴⁰ MNL OL XIX-A-88 1. d. A kormány 3366/1990. sz. határozata a szovjet csapatkivonással kapcsolatos [1990.] szeptember 24–28-ai kormányközi tárgyalások irányelveiről, 1990. szeptember 21.

¹⁴¹ MNL OL XIX-A-88 sz. n. (3. d.) Tájékoztató a szeptember 24-én kezdődött magyar–szovjet csapatkivonási tárgyalások állásáról, 1990. szeptember 26.

Mivel mindkét fél ragaszkodott eredeti álláspontjához, a pénzügyi-elszámolási kérdésekben ezek a tárgyalások sem hoztak közeledést: a nézetkülönbségek a tulajdonjogi kérdésben, a környezetvédelmi károk mértékét illetően, valamint az átadásra kerülő objektumok értékében továbbra is fennmaradtak. Kádár Béla a tárgyalások eredményét úgy összegezte, hogy „a szovjet fél által kemény tárgyalási stílusban követelt eredmények elérése csak a kormány által jóváhagyott tárgyalási irányelvek feladásával történhetne meg.”¹⁴² A magyar tárgyalódelegáció vezetőjének az volt az álláspontja, hogy az alapvető magyar pozíció fenntartásával a tárgyalásokat egy későbbi időpontban kellene folytatni.

A kormány meghatalmazotti tárgyalások eredményei alapján azonban sikerült jegyzőkönyvileg megállapodni a kölcsönös követelések számbavételével, az ökológiai károk felmérésével, valamint a műszaki állapot meghatározással kapcsolatos metodikák kidolgozásában, amelyek alapul szolgálhattak a vagyoni, gazdasági és pénzügyi kérdések rendezéséhez. A jegyzőkönyvben foglaltakkal összhangban közös szakértői munkacsoportot hoztak létre az átadásra kerülő és már átadott létesítmények környezeti állapotának értékelésére, illetve a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásával összefüggő környezeti károk meghatározására. A munkacsoport a vizsgálatot 1990. október 12-én meg is kezdte.

Ugyanakkor a miniszteri szinten elért megállapodással ellentétes lépésként 1990. október 1-jén Matvej Burlakov levelet adott át Annus Antalnak, amelyben Antall József és Katusev beszélgetésére hivatkozva felsorolta azokat az objektumokat (80 helyőrségben, mintegy 380 létesítményt), amelyeket le kívánna bontani és elszállítani a szovjet elhelyezési körletbe. Ezek lebontásától azonban eltekintettek volna, ha a magyar fél az áttelepüléshez szükséges különböző árukkal kompenzálta volna az értéküket. Karácsony Imre a magyar kormány meghatalmazott számára készített feljegyzésében azzal érvelt a szovjet álláspont elfogadása ellen, hogy ezzel feladnák azt a magyar pozíciót, amely szerint objektumokért járó kölcsönös követeléseket az egyszeri végelszámolás során kell rendezni. A helyzetet az is bonyolította, hogy a szovjet részről bontásra szánt kazánházak, transzformátor állomások az adott objektumok szerkesztési részei voltak, azok bontását meg kellett volna akadályozni, viszont ehhez a magyar fél gyakorlatilag nem rendelkezett lehetőségekkel. A szovjetek által 1990. október 2-án átadott épület-értékelési metodikával kapcsolatban Karácsonynak az volt a véleménye, hogy annak célja a magyar állagmegóvási igények minimalizálása és a folyamatos fizetés feltételeinek biztosítása volt; ezért ezzel kapcsolatban halogató taktikát javasolt.

A tárgyalásokat magyar részről szakértői szinten 1990. november végén–december elején kívánták folytatni. Ezek során tekintettel kellett lenni arra, hogy ha a kormány bármilyen komolyabb pénzügyi-vagyoni engedményt tesz, az azonnal súlyos milliárdokkal terhelheti a költségvetést, másrészt, ha nem tesznek lényeges engedményt, akkor a kétoldalú gazdasági kap-

¹⁴² Uo. sz. n. Feljegyzés dr. Antall József miniszterelnök úr részére. A magyar–szovjet csapatkivonási tárgyalások szeptember 27-ei plenáris ülésén elhangzott főbb megállapítások, 1990. szeptember 27.

csolatokban jelentkezhethet annak negatív hatása. A magyarok kompromisszum-készségét bizonyította, hogy egyetértettek azzal: a szovjet fél ún. „egyszeri feltöltéssel” 100 millió Ft-hoz jusson; ez a szovjet állam Magyarországon szerzett javainak forintért történő eladásából adódott volna.

A szovjet oldal még 1991 januárjában is azonnali pénzáttalást követelt a végelszámolás helyett. Újabb nyomásként — az áremelésekre hivatkozva — 1991. január 10-én a vasúti szállítási költségek és a közműdíjak átutalásánál fizetésektelenséget helyeztek kilátásba, amennyiben az ingatlanok értékét rövid időn belül nem kapják meg.¹⁴³

1991. január 11-én szovjet kezdeményezésre találkozóra került sor a Honvédelmi Minisztériumban a kormány meghatalmazottak részvételével. A megbeszélésben szóba kerültek a kormányközi tárgyalások felújítása, valamint a kormány meghatalmazottak és szakértői munkabizottságok munkarendje, a még itt-lévő szovjet csapatok élelmiszerellátása, a magyarországi állomásozásuk történelmi hátterével kapcsolatos kérdések, valamint az anyagi-pénzügyi elszámolási ügyek, de az álláspontok változatlanul fényévnnyire voltak egymástól.¹⁴⁴

A magyar partnerek nem kis meglepetéssel fogadták A. Bodrasov szovjet követtanácsos közlését, miszerint J. P. Grisin 1991. január 22-én tizenkét-tizenhárom fős küldöttséggel Budapestre érkezik a szovjet csapatkivonás kereskedelmi és pénzügyi kérdéseinek megtárgyalására. Annus Antal ugyanis Silov tábornoknak, a Déli Hadseregcsoporthoz újonnan kinevezett parancsnokának azt javasolta, hogy a látogatásra a szakértői és kormány meghatalmazotti találkozót követően, később kerüljön sor. Bodrasov hangsúlyozta, hogy ha Grisin útját elhalasztják, késni fog a szovjet adósság rendezésével kapcsolatos megállapodás, illetve csökken a kompromisszum létrejöttének esélye. A szovjet diplomaták a magyar felet vádolták azzal, hogy a helyzetet „feleslegesen élezik”, noha a világos magyar álláspont ellenére — miszerint a csapatkivonással összefüggő kérdéseket és a szovjet adósságtörlesztést nem lehet összekapcsolni — szovjet részről újból és újból próbálták „felülírni” a korábbi megállapodásokat és nyomást gyakorolni a magyar tárgyalókra.¹⁴⁵ Mindezek háttérben feltehetőleg a szovjet katonai lobbierősödése állt.

1991. január 27. és február 1. között a magyar szándékok ellenére mégis sor került a tárgyalásokra a Jurij Pavlovics Grisin tengernagy által vezetett szovjet delegációval.¹⁴⁶ A tárgyalásokon a szovjet fél ugyan korábbi álláspontjához képest lényegesen visszalépett, de egyoldalú lépések kilátásba helyezésével (a magyar kereskedelmi aktívumból a szovjet követelésnek megfelelő rész zárolása) kívánta kikényszeríteni az azonnali és folyamatos magyar fizetést. A szov-

¹⁴³ MNL OL XIX-A-88 (4. d.) Cserepes Tibor ezredes, irodavezető feljegyzése Annus Antalnak, 1991. január 10.

¹⁴⁴ MNL OL XIX-A-88 (4. d.) Feljegyzés a magyarországi szovjet csapatkivonással megbízott kormány meghatalmazottak találkozásáról, 1991. január 16.

¹⁴⁵ MNL OL XIX-A-88 B/71/1991 (4. d.) Emlékeztető Berényi Lajos helyettes államtitkár és A. Bodrasov, szovjet követtanácsos, valamint I. Szevasztyjanov közötti megbeszélésről, 1991. január 21.

¹⁴⁶ A szakértői tárgyalásokon a moszkvai küldöttségen kívül részt vettek a Déli Hadseregcsoporthoz, a szovjet nagykövetség és a kereskedelmi képviselő szakértői is. A mintegy 50 fős szovjet tárgyalódelegációval szemben a magyar küldöttség létszáma 20 fő volt.

jet álláspont szerint a kormány meghatalmazottak csak komplex, valamennyi nyitott gazdasági kérdést szabályozó megállapodást köthettek, a magyaroknak az összes átvett objektumért azonnal fizetnie kell, első lépcsőben az 1991. január 1-jei állapot szerint. Úgy vélték, hogy a szovjet fél a nem hasznosítható ingatlanok értékesítésére létrehozott vegyes bizottság keretében a magyar féllel azonos joggal értékesíthet minden olyan objektumot, amelyet a magyar állam nem vesz meg, azaz a nem hasznosítható objektumok fogalmát nem ismerte el.¹⁴⁷

A magyar tárgyalóköldöttség vezetője úgy értékelte, hogy minden addigi tárgyalás közül ez volt a legkeményebb, és szerinte a tárgyalások kormányzati szinten történő folytatásához azt kellett mérlegelni, hogy mennyire komolyak a szovjet fenyegetések. A magyar megegyezési szándékot mutatta, hogy a kétoldalú gazdasági kapcsolatok javítása és az eredményes csapatkivonási tárgyalások céljából Kupa Mihály pénzügyminiszter ú. előleg címén lehetővé tette 3,2 milliárd Ft (120 millió rubel) felhasználását a még itt állomásozó csapatok részére.¹⁴⁸

1991. február–március folyamán különböző szinteken több tárgyalásra került sor, míg végül hosszas és alapos szakértői előkészítő munka után kormány meghatalmazotti szinten április 8-án aláírták a csapatkivonás gazdasági-pénzügyi egyszerű végelszámolásához nélkülözhetetlen okmányokat (az ökológiai károk közös felmérésének és az objektumok átadás-átvételének metodikája). Karácsony Imre mindazonáltal úgy vélte, nagy viták lesznek még az ún. nem hasznosítható ingatlanok és a szovjet csapatok által „feketén”, vagyis engedély nélkül és a magyar szabványoktól teljesen eltérően épített építményekről.¹⁴⁹ A közösen elfogadott metodikák alapján 1991 közepére az 53,4 mdFt szovjet követeléssel 80,3 mdFt magyar követelés (ebből 60,2 mdFt környezeti kár) állt szemben.¹⁵⁰

Az elszámolásról folytatandó tárgyalásokra 1991. június 4-én ismét Budapestre érkezett Grisin admirális. A magyar fél ekkor négy kérdéskör megvitatását indítványozta: ökológiai kérdések, nem hasznosítható objektumok¹⁵¹ kérdése, pénzügyi elszámolások kérdése, illetve a szakértői csoportok tárgyalási eredményeinek összesítése és a zárójegyzőkönyv előkészítése. Az 1991. június 4–6-án lefolytatott konzultatív tanácskozáson — mely három munkacsoportban zajlott — a magyar köldöttség tájékoztatta szovjet partnerét az államközi egyezmények, valamint a kölcsönösen elfogadott metodikák alapján számsze-

¹⁴⁷ MNL OL XIX-A-88 Feljegyzés Annus Antal kormány meghatalmazott részére, 1991. január 30.

¹⁴⁸ MNL OL XIX-A-88 Jelentés az 1991. január 28. – február 2. között a szovjet csapatkivonással kapcsolatos magyar-szovjet gazdasági-pénzügyi tárgyalásokról, 1991. február 4.

¹⁴⁹ MNL OL XIX-A-88 (4. d.) Jelentés a szovjet csapatkivonás jelenlegi helyzetéről, 1991. április 12.

¹⁵⁰ MNL OL XIX-A-88. (7. d.) Rövid összefoglaló a volt szovjet Déli Hadseregcsoporthoz a Magyar Köztársaságból történt kivonásával kapcsolatos kérdésekről, 1992. március 2.

¹⁵¹ A nem hasznosítható objektumoknak két formája volt: 1. műszakilag nem hasznosíthatók a magyar szabványoktól való lényeges eltérés vagy teljesen leromlott állapot miatt; 2. funkcionálisan nem hasznosítható az objektum területi elhelyezkedése vagy a katonai követelmények miatt.

rúsított, előzetes magyar követelésekről.¹⁵² A szovjet delegáció meglepetésének adott hangot a magyar pénzügyi követelés nagyságrendjét illetően, Grisin mindvégig azt hangoztatta, hogy a szovjet fél elképzelhetetlennek tartja bármilyen magyar aktívum kompenzálását, és elutasította azt a lehetőséget, hogy személyesen győződjön meg a magyar követelések jogosságáról. Mindehhez képest a záró megbeszélésen azzal a megalapozatlan és teljesíthetetlen igénnyel léptek fel, hogy június 30-ig a két fél illetékesei újból tárgyalják a környezeti problémákat és számukra is elfogatható elszámolást készítsenek. Az újratárgyalás igényét Silov altábornagy kiterjesztette az objektumok elszámolásával kapcsolatos témakörre is.¹⁵³

1991. június 10-től a két ország kormány meghatalmazottja, Viktor J. Silov és Annus Antal közösen elfogadott munkaprogram szerint megkezdtek a kivonás befejezésével kapcsolatos zárójegyzőkönyv előkészítését öt szakértői munkacsoport részvételével. A szakértői megbeszélések a környezeti károk felmérésére és meghatározására, az objektumok átadás-átvételére, a csapatkivonások technikai részleteire és a felek követeléseit összesítő pénzügyi mérleg meghatározására koncentráltak. E megbeszélésekkel párhuzamosan június 15-én Kádár Béla és K. F. Katusev miniszterek is tárgyalást kezdtek a pénzügyi elszámolás rendjének kialakítására, melynek alapját a kormány meghatalmazottak megállapodásai képezték volna.

Bár az 1990-es csapatkivonási megállapodás 7. pontja előírta, hogy a pénzügyi-elszámolási vitát le kell zárni a tényleges kivonás megtörténteig, azt az éles véleménykülönbségek miatt nem sikerült elérni. A közösen aláírt programtervezet ellenére a szovjet fél álláspontja egyre merevebbé vált, és a Magyarországot utolsóként elhagyó Silov altábornagy kormány meghatalmazottként történt visszatérése után sem nyílt lehetőség a megegyezésre, habár a magyar fél több alkalommal is kompromisszumkészségéről tett tanúbizonyságot. A szovjet kormány meghatalmazott sorozatosan elzárkózott a jegyzőkönyv összeállításától és arra sem mutatott hajlandóságot, hogy az egyes vitás kérdésekben a felek eltérő álláspontját rögzítsék. Végül 1991. június 25-én Silov a kormány meghatalmazotti munka befejezését kérte, így zárójegyzőkönyv aláírására nem került sor. Ennek következtében a magyar fél számára nem maradt más lehetőség, mint hogy a kölcsönösen elfogadott metodikák alapján meghatározott követeléseit diplomáciai úton is átadja a szovjet félnek.¹⁵⁴

Silov altábornagy június 26-án levélben közölte magyar kollégájával a szovjet álláspontot. Ebben elismerte a közösen elfogadott metodika szerint a

¹⁵² MNL OL XIX-A-88 (5. d.) Emlékeztető feljegyzés a magyar-szovjet szakértői konzultatív tárgyalásokról,

¹⁵³ MNL OL XIX-A-88 (5. d.) Feljegyzés Kádár Béla miniszter úr részére, d.n.

¹⁵⁴ MNL OL XIX-A-88 (5. d.) Tájékoztató jelentés dr. Antall József miniszterelnök úr részére, 1991. június 25. Ugyanitt található meg a szovjet nagykövetségnek átadott jegyzék is, amely különböző jogcímek alapján felsorolta a magyar fél pénzügyi követelését. Ugyanakkor megerősítették a szovjet pénzeszközökből épített vagy vásárolt objektumok után megállapított 53.131,3 millió Ft szovjet követelés elismerését. A szovjet nagykövetség június 27-ei jegyzékében a magyar fél pénzügyi követelését illetően úgy foglaltak állást, hogy „ezek az adatok a Magyar Fél egyoldalú értékelését tükrözik és nem szolgálhatnak a kölcsönös elszámolás alapjául, így a Felek kölcsönös anyagi követelése a Felek szakértői között általunk javasolt tárgyalások közös vizsgálata alá tartoznak”. Uo.

szovjet pénzeszközökből épített objektumok 53,4 milliárd Ft értékét, valamint a magyar követelések közül 14,3 milliárd forintot a bérelt objektumok karbantartásának elmaradásáért. Közben a környezeti károkkal kapcsolatos szakértői tárgyalások július 5-ig folytatódtak, ám a szovjet delegáció hazautazása miatt ezek is megszakadtak.

A elszámolás minél előbbi lezárása elsőrendű magyar érdek volt, mivel az kihatótt az átadott objektumok — különösen a szovjet követeléssel terhelt létesítmények — hasznosítására, és ettől is függttek a környezeti és egyéb károkkal, valamint a rekultivációval kapcsolatos intézkedések.

A kérdés megoldását szovjet részről is politikai kérdésként kezelték. Sztjepan Sztarjan a Szovjetunió állandó KGST képviselője kérésére 1991. június 28-án fogadta őt Antall József, aki ismét megerősítette a magyar kormány megegyezési szándékát, és továbbra is Kádár Béla külgazdasági minisztert nevezte meg a kormány meghatalmazottjaként.¹⁵⁵

Amikor 1991. július 3–5. között Moszkvában magyar–szovjet gazdasági és kereskedelmi tárgyalások folytak a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma helyettes államtitkárának, Berényi Lajosnak vezetésével a megvitatott kérdések között szerepeltek a szovjet csapatok Magyarországról történt kivonulásával összefüggő vagyoni jogi, gazdasági és pénzügyi kérdések is. A szakértői tárgyalások eredményeként az a döntés született, hogy a júniusban megrekedt tárgyalások nem új alapon folytatódnak, hanem a hatályban volt kormányközi egyezmények ill. megállapodások továbbra is alapját képezik az elszámolásnak.¹⁵⁶

1991. július 11-én Annus Antal fogadta Ivan Aboimov nagykövetet és két munkatársát, és átadta a szovjet csapatkivonással kapcsolatos, 1991. június 25-én félbeszakadt tárgyalások folytatására, illetve a két miniszter találkozájának, valamint a kormányközi megállapodás megfelelő előkészítésére vonatkozó magyar javaslatot. Ennek lényege az volt, hogy a szovjet kormány meghatalmazott kijelölése és mandátumának meghatározása után magyar kollégájával állapodjanak meg a tárgyalások menetének és ütemezésének rendjében úgy, hogy azok lehetőleg augusztus végéig befejeződjenek, majd azt követően kerüljön sor a két illetékes miniszter találkozójára.¹⁵⁷

A szovjet nagykövetség 1991. július 15-ei válaszigygyékében a magyar felet vádolta azzal, hogy már két alkalommal elhárította a tárgyalások megújítására javasolt konkrét időpontokat. Ez véleményük szerint arra engedett következtetni, hogy az 1990. március 10-ei Megállapodás 7. cikkelye által előírt vagyoni-pénzügyi és gazdasági kérdések „elrendezésének és azon megfelelő kormányközi egyezmény-tervezet előkészítésének elodázása van tervbe véve...”¹⁵⁸

Katona Tamás külügyi politikai államtitkár a tárgyalások felújítása érdekében 1991. július 19-én bekérte a Külügyminisztériumba a szovjet nagykö-

¹⁵⁵ MNL OL XIX-A-88 (5. d.) Feljegyzés Sztjepan Sztarjan, a Szovjetunió állandó KGST képviselőjének látogatásáról, 1991. június 30.

¹⁵⁶ MNL OL XIX-A-83 (6. d.) Feljegyzés Annus Antal altábornagy részére, 1991. július 8.

¹⁵⁷ MNL OL XIX-A-88 6. d. Feljegyzés Ivan Aboimov úr látogatásáról, 1991. július 11.

¹⁵⁸ MNL OL XIX-A-88 6. d. A Szovjetunió budapesti nagykövetségének jegyzéke, 1991. július 15.

vetet, de Ivan Aboimov — a diplomáciában szokatlan módon — nem volt hajlandó átvenni a magyar álláspontot összegző és a tárgyalások felújítását szorgalmazó szóbeli jegyzéket.¹⁵⁹

A tárgyalások végül 1991. augusztus 14-én kezdődtek újra Budapesten. Mivel a magyar kormány olyan információk birtokába jutott, hogy a szovjetek a „korábban elvetélt” egyezmény-tervezetet akarják felújítani a régi és változatlan pozícióból kiindulva, a tárgyalások nyitó plenáris ülésén elhangzott beszédében Annus Antal hangsúlyozta, hogy a reális és kölcsönös elfogadható eredmények elérése érdekében a még nyitott pénzügyi, vagyoni és gazdasági kérdéseket új megközelítési módban, új módszerbeli elemekkel kell együttesen kezelniük. A magyar kormány meghatalmazott véleménye szerint „az egyes és jelenleg még vitás kérdéseket objektív és szelektív módon kell rangsorolni, és azok megoldásában a közös együttműködés lehetőségeinek feltárásával a problémák megoldását, elhárítását kell megcéloznunk, szemben az eddigi helyzettel, amikor is mindkét fél elsősorban a számszerűsített követelések merev fenntartását és kritizálását folytatta.”¹⁶⁰ Az akkori szovjet követelés 53,4 milliárd Ft volt, amivel szemben — különböző jogcímenek — összesen 80,3 milliárd Ft magyar pénzügyi igény állt.

A tárgyalásokon magyar részről szerettek volna megállapodni a külgazdasági miniszterek által aláírandó egyezmény szövegében, illetve minimális célként egy olyan részletes jegyzőkönyvet aláírni, amelyben egyértelműen kifejezésre jutnak az eltérő álláspontok.

A tárgyalások a delegációvezetők szűk körű megbeszélésein, három munkacsoport keretében, valamint az elvégzett munkát összegző és értékelő plenáris üléseken folytak. A kérdések többségében a két fél véleménye továbbra is eltérő volt, sőt több kérdésben (ökológiai károk mértéke, ingatlanoknál az elmaradt karbantartás elszámolása) a szovjet fél álláspontja kedvezőtlenebb irányban változott. A magyar munkacsoport vezetői tapasztalata szerint „a szovjet munkacsoportok a kifejezetten szakmai kérdésekben is teljes mértékben alárendelték magukat a szovjet delegációvezető elképzelésének. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy szakértői tárgyalások útján a szovjet féllel megállapodásra jutni nem lehet.”¹⁶¹ A tárgyalások ezt követően hónapokig szüneteltek.

A magyar kormány ennek ellenére kitartott megegyezési szándéka mellett. 1991. október 8-án a magyar kormány meghatalmazott-helyettes konzultációt folytatott Ju. P. Grisinnel abból a célból, hogy megismerje a szovjet fél aktuális álláspontját a pénzügyi elszámolással kapcsolatban. Véleményét Karácsony Imre a következőképpen összegezte: „A szovjet fél határozott álláspontja, hogy mind politikai, mind gazdasági síkon csak olyan megállapodást tud elfogadni további szakértői kidolgozásra, amely vagy magyar fizetési kötelezettséget je-

¹⁵⁹ MNL OL XIX-j-1-j TŰK SZU 1991-145-001068/5 (64. d.)

¹⁶⁰ MNL OL XIX-A-88 (6. d.) Javaslat a szovjet csapatkivonás gazdasági-pénzügyi elszámolással kapcsolatos 1991. augusztus 14-től kezdődő szakértői tárgyalások plenáris indító ülésének bevezetésére

¹⁶¹ MNL OL XIX-A-88 (6. d.) Előterjesztés a Magyar Köztársaság Kormányához: Beszámoló a csapatkivonással kapcsolatos gazdasági-pénzügyi elszámolás kérdéseiben az 1991. augusztus 14-én kezdődött tárgyalásokról, 1991. augusztus 22.

lentene, úgynevezett „humanitárius segítség” címen, vagy a szovjet fél által meghatározott objektumkörben vegyesvállalatok létrehozására adna állami garanciát.”¹⁶² Karácsony úgy vélte, hogy a lezáratlan pénzügyi és gazdasági kérdésekben a megállapodás két módon lehetséges. 1. Rövid távon olyan politikai döntés meghozatala, amelyben a két fél lemondana kölcsönös követeléseiről és a magyar állam egy későbbiekben pontosított nagyságú és összetételű humanitárius segítséget nyújtana a Szovjetunióknak (a szovjet igény 15–21 milliárd Ft volt); 2. A magyar fél kiindulva az 1958. évi egyezmény 8. cikkelyéből adódó tulajdonosi pozícióból, azonnal megkezdje a teljes ingatlankör értékesítését, felajánlva a szovjet fél részére a piaci értékesítésben való közreműködést, valamint azt, hogy az így képződő árbevétel alapján később tárgyalásokat kell folytatni. Karácsony szerint az utóbbi variáns azt a veszélyt rejtette magában, hogy a tárgyalást új szakértőkkel újra kell majd kezdeni, így a kormány az első variánst támogatta.¹⁶³

1991. december 5–6-án Antall József miniszterelnök hivatalos látogatást tett a Szovjetunióban, amelynek célja az volt, hogy a magyar–szovjet alapszerződés aláírásával új fejezetet nyissanak a két ország kapcsolatainak történetében. Az Oroszországi Föderációban tett látogatása alkalmával megbeszéléseket folytatott Borisz Jelcinnel is. Egyetértettek abban, hogy a szovjet csapatok kivonásával összefüggő pénzügyi-elszámolási kérdésekben kölcsönös érdek, hogy mielőbb megoldást találjanak. Egyetértésre jutottak abban is, hogy politikai döntéssel kellene lezárni a vitát; Jelcin a null-szaldo elfogadását is lehetségesnek tartotta.¹⁶⁴

Annus Antal ezen elvi megállapodásra hivatkozva írt levelet Gracsov vezéredesnek, az Orosz Köztársaság honvédelmi minisztere első helyettesének, amelyben az 1992. április közepére tervezett tárgyalásokon javasolta a kölcsönös követelések áttekintését, illetve a pénzügyi elszámolás nullszaldójára vonatkozó egyezménytervezet előkészítését.¹⁶⁵

Annus Antal levelére nem érkezett választ, viszont Ivan Aboimov nagykövet arról értesítette a Külügyminisztérium illetékeseit, hogy a csapatkivonással összefüggő pénzügyi-vagyonjogi kérdések rendezése céljából 1992. május folyamán kilenctagú orosz delegáció érkezne Budapestre a nemzetközi gazdasági kapcsolatok miniszterhelyettese vezetésével. Aboimovot tájékoztatták: ha Annus Antal Gracsovnak írt levelére megfelelő válasz érkezik, akkor a kormány-meghatalmazott 1992. május 24–26-án tudja fogadni a küldöttséget.¹⁶⁶ Az orosz hadügyminisztériumban május 20-án adták át Gracsov választ, amelyben a nullszaldós megoldásról nem esett szó, mindössze annyit tartalmazott, „az orosz fél megerősíti az adott probléma kölcsönösen elfogadható feltételekkel történő mielőbbi megoldására irányuló elkötelezettségét, miszerint a felek

¹⁶² MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Tájékoztató jelentés a szovjet csapatkivonás gazdasági-pénzügyi, vagyonjogi tárgyalásainak legújabb fejleményeiről.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ *Keskeny Ernő*: A magyar–orosz kapcsolatok 1989–2002. Századvég Kiadó, Bp., 2012. 92–94.

¹⁶⁵ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Annus Antal levele Gracsovnak, 1992. április 7.

¹⁶⁶ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Feljegyzés: I. P. Aboimov orosz nagykövet látogatása, 1992. május 13.

készséget mutatnak a kompromisszumos megoldások keresésére”.¹⁶⁷ A huzavona háttérében egyrészt a Szovjetunió szétesése következtében előállott új helyzet, másrészt az állt, hogy a szovjet katonai vezetés megkérdőjelezte a felsőszintű elvi megállapodás létrejöttét. V. Dubinyin vezérezredes, az Oroszországi Föderáció fegyveres erőinek vezérkari főnöke Annus Antalnak írt levelében úgy fogalmazott: „Ami az Ön információját illeti, miszerint állítólag megállapodás jött létre Moszkvában az Oroszországi Föderáció elnöke, Jelcin B. Ny. és a MK miniszterelnöke, Antall J. között (1991. december 6.) arról, hogy a DHSCS kivonása után az elszámolásoknál a tárgyalások alapjául szolgálhat a null-szaldó, ilyen változat sem írásos, sem szóbeli formában nem került rögzítésre.”¹⁶⁸

Vjacseszlav Golubjev, az orosz nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztériumának főosztályvezető-helyettese a Magyar Hírlap moszkvai tudósítójának adott interjújában szintén tett olyan utalásokat, hogy a katonai lobbis erős nyomást gyakorol a legfelső vezetésre, és orosz részről az elszámolást úgy képzelik el, hogy a magyar fél mindenképpen fizetni fog. (Ehhez alapot adott az, hogy a csehek és lengyelek lényegében lemondtak az ökológiai károk megtérítéséről.)¹⁶⁹

Miközben a katonai vezetés továbbra is elzárkózott a kérdés rendezésétől, a „nullszaldós” megállapodást, mint a pénzügyi-elszámolási tárgyalások lezárásának elvi lehetőségét Antall József és Borisz Jelcin 1992 júliusában, Helsinkiben újra megerősítették, és hazatérése után Antall József Jelcinnek küldött levelében írásban is kifejezte készségét az elvi megállapodás gyakorlatba való átültetésére. (Ennek jegyében Antall József elküldte az erre vonatkozó egyezmény tervezetét is.)¹⁷⁰

Az orosz elnök 1992. augusztus 6-án kelt válaszlevelében megerősítette a Helsinkiben elért megállapodást, és kifejezte készségét, hogy megkössék az egyezményt a kölcsönös igényekről való lemondás alapján. „Úgy vélem, hogy az említett egyezmény megkötése lehetővé teszi számunkra nemcsak azt, hogy lezárhassuk az egyik, az orosz–magyar kapcsolatokat terhelő bonyolult problémát, hanem jó feltételeket teremtsünk az igazi partnerség, egyenlőség és kölcsönös megértés elvein alapuló viszony kialakításához országaink között.”¹⁷¹

Ezt követően látszólag már semmi nem állt a megállapodás útjában. (Magyar részről a megállapodást még 1992 folyamán szerették volna aláírni, egybekötve Borisz Jelcin budapesti látogatásával.) Ennek ellenére az orosz elnök budapesti látogatása előtt a fenti megállapodás szellemével ellentétes levelet küldött a magyar miniszterelnöknek. 1992. október 30-án kelt levelében Borisz Jelcin szükségesnek tartotta az orosz–magyar gazdasági kapcsolatok néhány rendezetlenül maradt problémájának „pontosítását”. Az orosz elnök azt állított-

¹⁶⁷ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Diplomáciai jelentés: Orosz válasz Annus Antal levelére, 1992. május 21.

¹⁶⁸ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) V. Dubinyin levele Annus Antalnak, 1992. június 17.

¹⁶⁹ MNL OL XIX-A-88 1389/92. (7. d.) Feljegyzés Annus Antal altábornagy, kormány meghatalmazott részére: Moszkvai interjú a szovjet csapatok magyarországi kivonulásával kapcsolatban, 1992. június 17.

¹⁷⁰ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Antall József levele Borisz Jelcinnek, 1992. július 14.

¹⁷¹ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Borisz Jelcin levele Antall Józsefnek, 1992. augusztus 6.

ta, hogy a szovjet csapatok kivonásával és elhelyezésével kapcsolatos költségek mind az orosz felet terhelték, és nem kapták meg az orosz fél költségén épült ingatlanok 53 milliárd forintra becsült ellenértékét. Mindezek kompenzálásként Jelcin szükségesnek vélte Magyarország ellenszolgáltatás nélküli részvételét az orosz katonacsaládok számára történő lakásépítésben; erről külön megállapodás kötését javasolta. A csapatkivonással kapcsolatos elszámolást összekapcsolták a transzferábilis rubelben való kölcsönös kötelezettségek rendezésével.¹⁷²

A magyar felet nem érte teljesen váratlanul ez az álláspont, mert moszkvai lengyel diplomatáktól már 1992. október elején tájékoztatást kaptak a Jegor Gajdar, Oroszország ügyvivő miniszterelnöke varsói munkalátogatásán tett javaslatról, amelyben a „nulla megoldás”-t a kölcsönösen fennálló adósságok rendezésével akarta elérni.¹⁷³ A Gajdar-féle javaslat összemosta a csapatkivonást, az államközi tartozásokat, a transzferábilis és dollár-tartozásokat az 1992. október 1-jei állapotnak megfelelően. A szovjet csapatkivonást illetően a magyar kormány meghatalmazott helyettese úgy vélte, ha a magyar fél hasonló orosz javaslatot kapna, azok elfogadása óriási pénzügyi-gazdasági veszteséget jelentene, mert már a Magyarország területéről történt szovjet csapatkivonás is — figyelembe véve a környezeti és egyéb károkat — hatalmas pénzügyi engedmény volt. Karácsony Imre kitartott azon véleménye mellett, hogy a csapatkivonás elszámolását nem lenne célszerű bevonni a kereskedelmi tartozások témakörébe.¹⁷⁴

Antall József válaszlevelében maga is ezt az álláspontot képviselte. Egyetértett azzal, hogy a transzferábilis rubelben keletkezett kölcsönös adósságok rendezésére is sor kerüljön az orosz elnök látogatása alkalmával, de a csapatkivonással kapcsolatos elszámolásról a megállapodást az 1991. december 6-án Moszkvában született, majd Helsinkiben megerősített megállapodások szellemében javasolta megkötni.¹⁷⁵ A magyar részről készített egyezmény-tervezet szerint a szovjet csapatoknak a kivonás után itt maradt ingatlanjai a magyar állam tulajdonába mentek volna át, és a felek a csapatkivonással összefüggő valamennyi vagyoni-pénzügyi kérdést rendezettnek tekintették volna.

Az orosz elnöki látogatást megelőzően, 1992. november 2-án került sor Kádár Béla miniszter moszkvai tárgyalásaira Valerij Maharadze miniszterelnök-helyettestel, illetve Pjotr Aven külgazdasági miniszterrel. Mindkét tárgyalás azt mutatta, hogy továbbra sem volt teljes egyetértés a különböző orosz kormányzati körök között, nem vált egyértelművé a csapatkivonással kapcsolatos orosz magatartás. A külgazdasági miniszterrel történt tárgyalás egyértelművé tette, hogy a csapatkivonás lezárását „humanitárius segélyként” lakásépítéshez kötik. Magyar részről úgy vélték, Jelcin előtt ismételt fel kell vetni a csapatkivonás lezárását a kölcsönös követelésekről való lemondás alapján, hivat-

¹⁷² MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Borisz Jelcin levele Antall Józsefnek, 1992. október 30.

¹⁷³ MNL OL XIX-A-88 003/2039 (7. d.) Diplomáciai jelentés: Az orosz és lengyel kölcsönös tartozásokról, 1992. október 8.

¹⁷⁴ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Feljegyzés Annus Antal altábornagy részére: A Külügyminisztérium 003/2039. számú jelentése, 1992. október 12.

¹⁷⁵ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Antall József levele Borisz Jelcinhez, 1992. november

kozva arra, hogy mintegy 30 milliárd forintról lemondunk. Ha ez az út nem lett volna járható, megvizsgálandónak tartották, hogy a korábban humanitárius segélyként szállított gyógyszerek helyett lakókonténereket vagy egyéb lakásépítési felszereléseket szállítsanak.¹⁷⁶ A magyar álláspont alátámasztására az orosz elnökkel való tárgyalások háttéranyagaként a csapatkivonás kormány-meghatalmazottja részletes adatokat adott át a környezeti károkról.

Az orosz fél 1992. november 6-án juttatta el saját egyezmény-tervezetét és az azzal kapcsolatos jegyzőkönyvet. Mindkettő a korábbi orosz álláspontot tükrözte, visszatért néhány előbb vitatott, majd elfogadott kérdéshez, mint például a tulajdonjog problémája. Ugyanakkor sem az egyezmény-tervezet, sem az ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyv említést sem tett a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása alatt okozott károkról és azok mértékéről. Egyértelműen érezhető volt az a törekvés, hogy az ún. „politikai nullszaldót” összemossák a két ország közötti pénzügyi, gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokkal.¹⁷⁷ „A korábbiakhoz képest rendkívül kulturáltan és jó szándékúan tárgyaló orosz felet” végül sikerült meggyőzni arról, hogy mind a tulajdonjog felvetésétől, mind attól a kérdéstől álljanak el, hogy a jegyzőkönyvben szerepeljen a magyar fél térítésmentes kötelezettsége a szovjet csapatok elhelyezésének megoldásában. Ennek eredményeképpen a kölcsönös követelésekről való lemondást egyértelműen tartalmazó magyar tervezet került 1992. november 11-én Antall József és Borisz Jelcin elé aláírásra.¹⁷⁸ A megállapodást két jegyzőkönyv egészítette ki. Az egyikben Magyarország vállalta, hogy 10 millió dollár értékben humanitárius gyógyszersegélyt nyújt Oroszországnak, míg a másik szerint megvizsgálja annak lehetőségét, hogy részt tud-e venni az ország területéről kivont szovjet katonák lakásproblémáinak megoldásában.¹⁷⁹

Az egyezmény és a jegyzőkönyvek aláírásával végképp lezárult a szovjet csapatok csaknem fél évszázadig tartó magyarországi jelenléte. Az viszont, hogy ezt követően miként alakult a magyar–orosz viszony már meghaladja e tanulmány kereteit.

„FROM NOW ON YOU ARE LEADERS OF INDEPENDENT COUNTRIERS!”

Withdrawal of Soviet Troops from Hungary

*by Baráth Magdolna
(Summary)*

By 19 June 1991 the Soviet troops, which had been stationed in Hungary for more than 45 years, were completely withdrawn from the country. The presence of these troops in Hungary was the result of an internationally coordinated legal act, but their legal status was altered in the wake of the armistice agreement and the conclusion of the Austrian State Treaty in 1955. In the first part of

¹⁷⁶ MNL OL XIX-A-88 1496/92. (7. d.) Úti jelentés Annus Antal altábornagy, kormány meghatalmazott részére

¹⁷⁷ MNL OL XIX-A-88 sz. n. (7. d.) Feljegyzés Annus Antal altábornagy, kormány meghatalmazott részére: Az orosz féltől november 6-án megküldött egyezmény-tervezet és az ezzel kapcsolatos jegyzőkönyv, 1992. november 9.

¹⁷⁸ MNL OL XIX-A-88 (7. d.) Tájékoztató jelentés az Országgyűlés Külügyi Bizottsága részére, 1992. november 10. Ugyanitt megtalálható az egyezmények szövege is.

¹⁷⁹ A jegyzőkönyvek szövegét lásd MNL OL XIX-A-88 7. d.

the present study, the author surveys the agreements concerning the garrisoning, accomodation and provisioning of Soviet troops in Hungary, and also the problems which consequently arose. In the second part she succintly describes the road which led to the conclusion of the agreement on the withdrawal of troops on 10 March 1990, alluding to those foreign political developments which constituted a necessary precondition to this agreement. She puts a strong emphasis on presenting the most important elements concerning the execution of the withdrawal agreement, before all the long and tough series of negotiations which finally resulted in November 1992 in signing a treaty which, based on a mutual resignation of demands, closed the period of Soviet military presence in Hungary.

KÖZLEMÉNYEK

Murber Ibolya

AZ ANSCHLUSS ÉS A MAGYAR KÜLPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A két világháború között az Anschluss-kérdés — Ausztria és Németország egyesülése — Közép-Európa egyik neuralgikus pontja volt.¹ A csatlakozási igény megfogalmazása és erősödése több tényezőre, úgy gazdasági,² mint történelmi-ideológiai³ okokra vezethető vissza. Az igény első artikulálására az 1918. november 12-ei törvény 2. §-ban került sor, amikor is kinyilvánították, hogy „Németausztria” a Német Köztársaság része. Elsősorban francia követelésre az 1919. június 28-ai versaillesi békeszerződés 80. törvénycikke és az 1919. szeptember 10-ei st. germani békeszerződés 88. tc-e is megtiltották az Anschlss-t. Alapvetően a békeszerződések mégsem zárták ki teljesen a csatlakozás lehetőségét, azt a Népszövetség Tanácsának⁴ jóváhagyásához kötötték.⁵ A békeszerződések kötelezték Ausztriát állami önállóságának megőrzésére, miközben minden szomszédos országgal, így Magyarországgal is megtiltották számára az egyesülést. Ennek értelmében a békeszerződések diktáló felek, a győztes hatalmak is elkötelezték magukat az osztrák szuverenitás megóvása mellett az új közép-európai status quo megőrzése érdekében. Ausztria kvázi semleges státuszt kapott. Erre hivatkozva és az Anschluss-szal való fenyegetést kihasználva sikerült az osztrák politikai elitnek —1922-ben Ignaz Seipel és 1932-ben Johannes Schober kancellársága idején — nemzetközi kölcsönöket kiereszkolnia az ország gazdasági szanalására.

A világháborút lezáró békeszerződések megkötésekor a magyar politikai vezetésnek kisebb baja is nagyobb volt annál, minthogy hivatalosan kinyilvánítsa véleményét az Anschluss-tilalomról. Természetesen a budapesti döntés-

¹ Az Anschluss állomásait osztrák bel- és külpolitikai kontextusba illesztve vizsgálta: *Rolf Steininger*: 12. November 1918 bis 13. März 1938: Stationen auf dem Weg zum „Anschluss”. In: *Rolf Steininger / Michael Gehler* (Hg.): *Österreich im 20. Jahrhundert*. Böhlau Verlag, 1997. 99–151.

² A birodalomból megmaradt örökös tartományok gazdasági kapacitását a kortársak és főként a szociáldemokrata politikusok a valóságos értékénél jóval alacsonyabbra becsülték. Így nem hitték országuk életképességében, a kiutat egy nagyobb gazdasági egységhez, Németországhoz történő csatlakozásban látták.

³ Az ifjú köztársaság történetének kezdetén nagy befolyással bíró szociáldemokrata politikusok az Anschluss-ban egyben a szocializmushoz való csatlakozást is látták. A német szociáldemokraták a világháború végén erősebb pozíciókkal rendelkeztek, mint az osztrák testvérpárt.

⁴ *Fiziker Róbert*: *Áldozat vagy csatlós? Az Anschluss vitás kérdései*. In: *Németh István – Fiziker Róbert* (szerk.): *Ausztria a 20. században*. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”. 261.

⁵ *Szabó István*: *Az 'Anschluss' kérdése az első világháború utáni osztrák közjogban*. In: *Miskolci Szemle*, 2006/1. 75.

hozók is tisztában voltak a kérdés jelentőségével és annak esetleges következményeivel, hiszen az Magyarország számára egyidejűleg előnyöket és lehetséges veszélyeket is hordozott magában. Egyrészt újabb lendületet adhatott volna a prioritást élvező magyar revíziós elképzeléseknek a békeszerződésekben meghatározott status quo ellenében keresztülvitt Anschluss, történjen az osztrák vagy német kezdeményezésre. Másrészt az esetleges egyesülés utáni nagy Németország befolyása túlságosan megnőhetett volna a régióban, így Magyarország irányába is, amelytől nem csak a békemű megalkotói tartottak. Ez a ketősség befolyásolta mindvégig a magyar kurzus megfogalmazott pozíciót a kérdésben, attól függően, hogy éppen az Anschluss-szal járó előnyök, vagy hátrányok kerültek aktuálisan túlsúlyba. Azonban kisállamok ebben a kérdésben sem gyakorolhattak tényleges befolyást, így Ausztria, Magyarország és a kisanant államok is folyamatosan keresték a számukra legoptimálisabb választ a kialakult nemzetközi térben. A játékszabályokat a korszakban három erőközpont — a győztes Franciaország és Nagy-Britannia, a felemás győztes Olaszország és a vesztes Németország — alakították több-kevesebb tudatossággal és következetességgel. Ezért az európai nagyhatalmak közötti erőviszonyok eltolódása állandó mozgásban tartotta az Anschluss megítélését és valószínűségét.

I. Az Anschluss-evidencia kialakulása az 1920-as évek elején

„Ausztria nem képes másként életben maradni, mintha Németországhoz csatlakozik.”⁶

A békeszerződések aláírását megelőzően Ausztriában az Anschluss-gondolat képezte a külpolitika irányvonal fő gerincét. Ugyanekkor a budapesti vezetés az Anschluss helyett inkább a magyar érdekeknek szerette volna megnyerni Ausztriát. Ezért nem csupán legitimista körökben merült fel a megszálló román és cseh csapatokkal szemben egy közös osztrák-magyar katonai, esetleg közjogi együttműködés lehetősége. „Németausztria közreműködését indokolná a közös érdekelttség a korridor-kérdésben illetve a remény a cseh és morva német lakta területek felszabadítására”⁷ szólt a magyar érvelés. A Ballhausplatz válaszából azonban kiderült, hogy érdekegyezést csak a nyugat-magyarországi korridor-kérdésben láttak, míg a cseh és morva területek hovatartozását nem tekintették olyannyira létkérdésnek, mint amennyire Magyarország számára a Csehszlovákia elleni közös fellépés fontos volt. Minden esetre a békeszerződések aláírása, majd ratifikálása 1919 és 1920 folyamán mind az osztrák Anschluss, mind a magyar katonai ellentámadás és határmódosítás terveit kizárta, illetve elodázta.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 63 Külügyminisztérium Politikai osztály Általános iratai Ausztria 20/25 tétel 2137/1923. Bécs, 1923. 06. 08.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv Archiv der Republik Neues Politisches Archiv (a továbbiakban ÖStA AdR NPA) 788 2035/1919. Budapest, 1919. 03. 02.

A magyar politikai döntéshozók a két világháború között a békeszerződések tiltó cikkelyei és a nemzetközi szerződések rendelkezései ellenére egy valamikor, valamilyen formában, de elkerülhetetlenül bekövetkező osztrák-német egyesüléssel számoltak. Ez a magyar külügyi kurzus alaptételévé vált. Az osztrák érveket magukévá téve a magyar vezetés az 1920-as évek elején elsősorban gazdasági kényszerekkel indokolta a két német állam egyesülésének szükségességét. 1923 nyarán Ambrózy Lajos, bécsi magyar követ a magyar Anschluss-hangulatról azt írta, hogy „szállóigévé vált az a tétel, hogy amennyiben Ausztria nem képes ipari termelésének feleslegét a régi osztrák-magyar monarchiához tartozó utódállamokon belül elhelyezni, nem képes másként életben maradni, mintha Németországhoz csatlakozik.”⁸

A békeszerződések aláírását követően Hans Cnobloch budapesti osztrák követ rámutatott — a kisállamiság veszélyét felismerő — Anschluss-ellenes magyar külpolitikai kurzus lényegére. „Magyarország az osztrák Anschluß esetén közvetlen szomszédjává válna a hatalmas államnak, amelynek politikai és gazdasági befolyása alól nem vonhatná ki magát.” A követ az Ausztria gazdasági életképtelenségére vonatkozó általános osztrák nézeteket vetítette ki Magyarországra, amikor azt írta, hogy „Magyarország tartósan anélkül, hogy valamelyik szomszédjára támaszkodna, nem fog tudni tovább létezni.”⁹ Az osztrák helyzetértékelés szerint a két ország esetleges közeledése — noha ekkor Burgenland kérdése még nem nyert megnyugtató megoldást — nem zárható ki teljes mértékben, hiszen a nézeteltérések egymás között kisebbek, mint a többi szomszédal, akik amúgy sem szimpatizálnak a monarchia egykori vezető államaival. Noha helyesen mérte fel Cnobloch a helyzetet, a két ország politikai egymásra találására azonban még majd egy évtizedet kellett várni.

II. „Erfüllungspolitik” kontra Anschluss Az Anschluss csendes előkészítése 1926–1930

„Jelenleg nem bizonyos, hogy Magyarország ennek örüljön, vagy inkább tartson tőle.”¹⁰

Az 1920-as évek második felében mind a két vesztes német állam de jure elfogadta a győztesek által diktált gazdasági és külpolitikai kereteket, noha eltérő eredők vezettek az osztrák és a német „Erfüllungspolitik” gyakorlásához.

Az 1920-as évek második felének osztrák politikája összefonódott Ignaz Seipel kancellárságával. A st. germani békeszerződés és az 1922-es Genfi Protokoll megszabta Ausztria de facto semleges státuszát. A kancellár alapvetően Anschluss nélkül alakította az osztrák jövő kereteit, miközben tudatosan került minden Németország ellenes politikát. Aktív népszövetségi politikája mögött az a remény állt, hogy a két német állam egyesülése legális, összeurópai

⁸ MNL OL K 63 Ausztria 20/25 tétel 2137/1923. Bécs, 1923. 06. 08.

⁹ ÖStA AdR NPA 804 3319/1921. Budapest, 1921. 07. 15.

¹⁰ ÖStA AdR NPA 788 23754/1928. Budapest, 1928. 07. 28.

megoldást talál,¹¹ összhangban a győztes államok elképzeléseivel. A keresztényszocialista politikus minden szomszédjával szemben az el nem köteleződés politikáját folytatta, míg az Anschluss-szal való fenyegetés a sikeres külpolitizálás eszközét jelentette számára.

Az 1922-es Genfi Protokoll és a német „Erfüllungspolitik” következtében aktualitását veszett csatlakozás azonban továbbra is meghatározó belpolitikai kérdés maradt Ausztriában. Az Anschluss-hoz való viszony az osztrák belpolitika polarizáló faktora maradt. A prelátus politikai érdeme, hogy sikerült a német csatlakozás dezintegráló erejét mérsékelnie. Személyes sikereként könyvelhető el, hogy képes volt 1922-től kormánykoalíciót létrehozni, majd fenntartani a nagynémet párttal, és képes volt ezt a jobboldali együttműködést utódainak is továbbörökíteni. A koalíció egyben tartásáért a keresztényszocialista párt hivatalosan nem tagadta az Anschluss szükségességét, és nem folytatott olyan politikát, amely megakadályozta azt. Ez az evidencia egészen Dollfuß kancellárságáig az osztrák külpolitika alapját képezte.

A prelátus és a keresztényszocialista párt kezdeti Anschluss ellenessége csökkent az 1920-as évek második felére, amikor már nem egy szociáldemokrata, hanem egy konzervatív többségű Németország-hoz való csatlakozásról lett volna szó. Azonban nyilatkozatai alapján Seipel számára az Anschluss csupán mindvégig a legvégső kiutat jelentette.¹² A nagy kérdés az volt számára, hogy az alapvetően általa is elkerülhetetlennek tartott csatlakozás után milyen formában történne a beolvadás, tartományonként vagy egész országgént?¹³ A prelátus tisztában volt az Anschluss leglényegesebb jogi problémájával: Ausztriának milyen államhatalmi jogosítványokról kell lemondania Németország irányába, ha annak tagállamává válna? A kancellár személyes Anschluss-ellenességét félretéve mindvégig törekedett Ausztria számára az optimális egyensúly megtalálására. A fennálló ellentmondások és jogi korlátok áthidalására találta ki az „egy nemzet, két német állam”¹⁴ jelmondatot is. Miközben a német egységben történő feloldódás ellensúlyozására egy „osztrák identitás” kialakítását szorgalmazta, hitt az önálló Ausztria küldetéstudatában.¹⁵ Ugyanezt az utat választotta a német csatlakozás kivédése érdekében a köztársaság két utolsó kancellárja, Dollfuß és Schuschnigg is.¹⁶ Mindezek ellenére, vagy éppen ebből kifolyólag a két világháború között az osztrák alkotmányozási folyamat egyik meghatározó eleme volt, hogy Ausztria alkotmánya és belső államszerkezete egy jövőbeni Németország-hoz történő csatlakozásra alkalmassá váljék.¹⁷

¹¹ *Németh István*: Az osztrák út. Grotius E-könyvtár, 2012. 27. http://www.grotius.hu/doc/pub/EFNLUG/2012_47_nemeth_grotius_e-konyvtar_49.pdf (2014. augusztus 20.)

¹² *Klemperer, von Klemens*: Ignaz Seipel. Staatsmann einer Krisenzeit. Graz, 1976. 250–252.

¹³ Bővebben Seipel politikai nézeteiről: *Rennhofer, Friedrich*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Eine biographische Dokumentation. Wien, 1978. 571–753. o. és 604.–606.

¹⁴ MNL OL K 63 Ausztria 20. tétel 532/1931.

¹⁵ *Ludwig Reichhold*: Ignaz Seipel. Die Bewahrung der österreichischen Identität. Karl von Vogelsang-Institut, Politische Akademie, Wien, 1988. 40–41.

¹⁶ Az osztrák nemzettudatról bővebben ld.: *Szatmári Péter*: Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években. In: Századok, 2000/6. 1361–1376.

¹⁷ *Szabó I.*: i. m. 74.

Az Anschluss kivitelezhetősége meghatározó közjogi kérdés volt az 1920-as években. A kiindulópont az volt, hogy milyen reformokat kell az osztrák államszervezetben végrehajtani ahhoz, hogy a csatlakozás megvalósítható legyen.¹⁸ Seipel utolsó két kancellári kinevezése idején¹⁹ a Németországhoz történő csatlakozás előkészítése (Angleichung) elsősorban gazdasági és jogi téren, főként a harmadik szektorban folyt.²⁰ Mindez a kancellár bejegyzésével és segédletével történt, miközben nyilatkozataiban kerülte a német–osztrák csatlakozás fogalmát vagy az azzal kapcsolatos véleménynyilvánításokat. 1927 nyarán Seipel negyedik kormányalakítása alkalmával programjába is beleillesztette „a német birodalommal való szorosabb politikai és gazdasági együttműködést”.²¹

1923–1929 között a német külpolitikát Gustav Stresemann²² irányította. Aki Seipelhez hasonlóan a német „Erfüllungspolitik” jegyében nyilatkozataiban időszerűtlennek nyilvánította az Anschlusst. Németország hosszú távon mégsem kívánt lemondani a határán kívül szorult Ausztria 6 milliós lakosságáról és gazdasági potenciáljáról. Ezért a német külügyi adminisztráció is került minden olyan tevékenységet és nyilatkozatot, amely egy jövőbeli csatlakozás akadályát képezhetné. Berlin nem ismerte el a Brenner-hágón húzódó új osztrák–olasz határt, és került minden Dél-Tirolra vonatkozó nyilatkozatot is. Hiszen nem kívánt lemondani az I. világháború során megfogalmazott Közép-Európa koncepcióról, a zárt német területeket magába foglaló egységes német állam ideáljáról. Stresemann Ausztria irányába is nemzeti revizionista politikát folytatott, amelyet nemzetközi megbékélési politikaként álcázott.²³ Ezért nem politikai, hanem kultúrpolitikai és gazdasági eszközökkel törekedett — Seipel egyetértésével és jóváhagyásával — a harmonizációra. A német tőke beszívargása az osztrák nehéziparba egyre nagyobb jelentőségre tett szert az 1920-as évek második felében, aminek következtében, az osztrák ipar egyre hangosabban követelte a gazdasági csatlakozást Németországhoz. Ennek a folyamatnak a legpregnansabb példája volt, amikor 1926-ban a német „Vereinigte Stahlwerke” átvette az „Alpine Montanwerke”-t.²⁴ A német részvénytöbbséggel rendelkező osztrák vas- és acélgyártó konszern volt a szélsőjobboldali Heimwehr leghűségesebb „osztrák” belföldi támogatója mindaddig, amíg a mozgalom Starhemberg vezetésével el nem határolódott az Anschlusstól, és nem tett hitet az önálló Ausztria mellett. A német külpolitika sem vetette meg az illegális esz-

¹⁸ U.a. 75. o.

¹⁹ IV. Seipel-kormány 1926.10.20.-1927.05.19., V. Seipel-kormány 1927.05.19.-1929.04.03.

²⁰ Ez érintette a bankrendszert, a közlekedési szabályokat, a vasúti szállítást éppen úgy, mint a bélyegkiadást és magában foglalta a jogrendszerek harmonizálását is. 1928-ban az egyetemek közötti és a tudományos együttműködések kereteit teremtették meg, a közlekedési szabályokat egységesítették. 1927–1929 számos törvény született, amely a kereskedelemre vonatkozó jogi szabályozásokat a némethez igazította. 1930-ban a két ország biztosításpolitikájának harmonizációjára került sor.

²¹ MNL OL K 63 Ausztria 20/25t 3335/1927. Bécs, 1927. 07.06.

²² 1923.08.13. és 1929.10.03. között német külügyminiszter, az „Erfüllungspolitik” külügyminisztere. 1926-ban Aristide Briand-nal Béke Nobel-díjat kapott.

²³ *Eberhard Kolb*: Deutschland 1918–1933. Eine Geschichte der Weimarer Republik. München, 2010. 96.

²⁴ *R. Steinger*: i. m. 112–115.

közöket. Ahogy az osztrák belpolitika kedvező befolyásolására Seipel, Bethlen, Mussolini, úgy Stresemann is az osztrák Heimwehreken keresztül törekedett megakadályozni minden Berlin számára nem kedvező fordulatot és együttműködést Ausztriában.

Ebbe a külpolitikai környezetbe illeszkedve — az egyetlen hajlandóságot mutató nagyhatalomra, Olaszországra támaszkodva — törekedett Bethlen Magyarország számára aktívabb szerepet kialakítani. Mussolini Duna-medence politikája függő vazallus államokra támaszkodva az aktuális hatalmi vákuum kitöltésére irányult.²⁵ A magyar elvárások és remények a revíziós igények támogatására irányultak, amely természetesen nem lehetett a Palazzo Chigi számára elsőrendű fontosságú. Azonban ilyen irányú olasz ígéretek még az 1930-as évek elején is²⁶ Budapest ragaszkodását és elkötelezettségét biztosította Róma irányába. Ez a pragmatikus ragaszkodás addig tartott, amíg az 1930-as évek közepétől a magyar vezetés más nagyhatalomban, nevezetesen Németországban nem lelt hathatósabb, többet ígérő támogatóra. A bethleni koncepció lényege egy olasz–német–magyar revíziós blokk létrehozása, amelyben Ausztria helyzete alapvetően mellékes elem volt. A miniszterelnök azonban tisztában volt azzal, hogy Magyarország számára szükséges a „győztesek Európájába való beilleszkedés”,²⁷ azaz szintén az „Erfüllungspolitik”-ot választotta, csak magyar olvasatban. Utóda Gömbös is ebben a revíziós blokkban gondolkodott, de nem vállalt egyoldalú elkötelezettséget egyik irányban sem.²⁸ Az 1930-as évek második felében Róma elveszítette az irányítást, Berlin vette át a kezdeményezést a régióban, így Ausztria helyzete is egyre inkább feszültséget jelentett. „A két világháború közötti Magyarország előtt nem volt reális külpolitikai alternatíva.”²⁹

Külföldön az Anschluss-kérdésben a magyar külpolitikai vezetés először 1927. április elején Rómában foglalt állást. Az ekkor artikulált bethleni álláspont az egész korszak meghatározó külpolitikai alapelemévé vált: „akár akarjuk, akár nem, meglesz [az Anschluss], és ezért Magyarország nem tesz, és nem is tehet ellene semmit”.³⁰ Mussolini elképzelése sem különbözött lényegileg a magyar felfogástól. Mind a ketten kifejtették, hogy nem kívánnak egy nagy és erős Németországot határainkon, azonban az Anschluss valamikori bekövetkezését elkerülhetetlennek tartották. A Duce nem akarta „olcsón” adni beleegyezését a két német állam csatlakozásához, annak ellenértékeként Dél-Tirol garantálásához ragaszkodott.³¹ A Palazzo Chigi mindvégig hú maradt — noha erősen

²⁵ Horváth Jenő: Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. Grotius E-könyvtár, 2006. 25. http://www.grotius.hu/doc/pub/YWJMAR/horvath_jeno_grotius_e-konyvtar_2006.pdf (2014. augusztus 30.)

²⁶ Pritz Pál: Magyar diplomácia a két világháború között. Tanulmányok, Bp, 1995. 236.

²⁷ Pritz Pál: Európa és Magyarország, 1914–1945. In: Feitl István (szerk.): Nyitott / zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949. 45.

²⁸ Vonyó József: Gömbös Gyula. Bp, 2014. 180–182.

²⁹ Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a 20. században. In: Gazdag Ferenc / Kiss J. László (szerk.): Magyar külpolitika a 20. században. Tanulmányok. Bp, 2004. 22.

³⁰ Karsai Elek (szerk.): Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet Bp, 1967. 53–54.

³¹ U.a. 53–54.

változó formában — eredeti Anschluss-felfogásához, miszerint a hangoztatott olasz csatlakozás-ellenesség „politikai meggondolás és taktikai kérdés”, így „ez nem olyan téma, amely komoly ellentéteket teremtené Németország és Olaszország közt.”³²

Az 1920-as évek végi olasz külpolitikára jelentős befolyást gyakorolt Dino Grandi³³ külügyminiszter tevékenysége, amely az antanthatalmakkal való konstruktív együttműködésen alapult. Az „egyenlő távolság elvét” vallva nem köteleződött el Róma egyik irányba sem.³⁴ Ez a kurzus természetesen beleillett a Mussolini-féle elképzelésbe, miszerint Olaszország nagyhatalom, amely a mérleg nyelvét játssza a győztesek és Németország között, miközben befolyást gyakorol a Duna-medencére. A kelet-közép-európai befolyásszerzés egyik kényes pontja Róma számára Ausztria volt. Amely a közeledni kívánó Magyarország felé az egyetlen járható és biztonságosnak tekinthető hídnak bizonyult fegyverszállítás, vagy akár kereskedelmi kapcsolatok szempontjából. Másrésztől még egy évtized sem múlt el a világháború vége óta, így a két ország közgondolkodásában a másikkal szemben erős fenntartások éltek. Míg az 1920-as években Dél-Tirol hovatarozásának elismerése, az 1930-as években az Anschluss-kérdés bonyolította az olasz-osztrák kapcsolatokat.

Az 1920-as évek végén a bethleni külpolitikai nyitás eredményeként az Ausztria-politikában is változásokra került sor. A remélt revíziós blokk megteremtése érdekében Budapest közvetítő szerepet is felvállalt. 1927 decemberében Genfben Bethlen a német külügyminiszternél érdeklődött a hön óhajtott olasz–német–magyar blokk megvalósíthatóságáról és az esélyekről. Többek között az olasz „ellenérték kérelmet”, Dél-Tirol német garantálhatóságát tematizálta. Stresemann kifejtette elutasító válaszában, hogy az Anschlusst nem tekinti aktuálisnak, a francia–német viszonyt nem kívánja ilyen ígéretekkel terhelni. Másrészt a Brenner-hágó garantálása precedens értékű lenne egy „keleti Locarno” számára, továbbá nem szimpatizál Mussolini olaszosító politikájával sem Dél-Tirolban.³⁵ Bethlen a hosszú távú célt szembe előtt tartva további mediációs feladatokat is felvállalt Trentino-Alto Adige kapcsán fennálló olasz–osztrák feszültségek csökkentésében. Ennek eszköze és kommunikációs csatornája az osztrák Heimwehrek támogatása volt, akikkel Seipel kancellár is egyre szorosabb kapcsolatokat ápolott.³⁶

Az osztrák bel- és külügyek befolyásolása érdekében nem csak a magyar külügyi vezetés támogatta az osztrák jobboldali félkatonai szervezeteket. Magyar közvetítéssel sikerült Mussolinit is megnyerni az ügynek, aki 1929 őszéig nem csak pénzzel, hanem fegyverrel is segélyezte a mindenkori osztrák kormány elleni Heimwehr-puccsterveket. A német befolyás erősítése érdekében a stresemanni adminisztráció Waldemar Papst³⁷ német tisztet építette be a tiroli

³² U.a. 101.

³³ Külügyminiszter 1929.09.12.-1932.07.20. között.

³⁴ Horváth J.: i. m. 27–28.

³⁵ Karsai Elek (szerk.): i. m. 95.

³⁶ Részletesebben ld. *Murber Ibolya*: A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai (1927–1929). In: *Külügyi Szemle*, 2010/2. 129–172.

³⁷ 1880–1970 között élt, Németországban született és halt meg. Az ő parancsára ölték meg Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet. 1920-ban részt vett a Kapp-puccsban, ezt követően emig-

Heimwehr-vezetésbe, és finanszírozta annak az Anschluss-előkészítő tevékenységét. Noha az osztrák Heimwehr egyetlen olasz és/vagy magyar célkitűzést nem tudott megvalósítani, Bethlen tanácsára 1930. végétől Mussolini továbbra is a mozgalom támogatása mellett döntött. A magyar miniszterelnök véleménye szerint ugyanis, ha nem állítják helyre az osztrák szélsőjobboldal egységét, akkor az „Hitlerék kezébe kerül”, ami pedig kedvezőtlen nemzetközi komplikációkhoz vezetne, és beláthatatlan következményekkel járna.³⁸

Az 1920-as évek második felének osztrák–német gazdasági „Angleichung” folyamatát a bécsi magyar követség is érzékelte, és erről folyamatosan tájékoztatta a központot, „a csatlakozást céltudatosan előkészítik, de nem beszélnek róla.”³⁹ Az 1920-as években a de jure Anschlusst — az elsősorban német finanszírozású csatlakozást elősegítő aktivitások ellenére — se Berlin, se Bécs nem tartották aktuálisnak a külpolitikai konstellációk következtében, elsősorban az érvényben lévő osztrák szerződések⁴⁰ jelezték a nemzetközi környezet elutasítását. Ennek értelmében tájékoztatta a bécsi követség a budapesti döntéshozókat, hogy „Németországban most kevés hajlandóság mutatkozik az Anschluss előkészítésével való foglalkozásra.”⁴¹ A római magyar követség is hasonló megállapításra jutott: az Anschluss azonnali végrehajtása megszűnt politikai prioritás lenni, „a Wilhelmstrasse véleménye szerint a kérdés felhántorgatása időszerűtlen, mert annak megérését az időre és a természetes evolúcióra akarja bízni.”⁴²

A bethleni vezetés tudomásul vette és elfogadta a két német állam Anschlusshoz való jogát. Azonban az 1920-as évek végén még nem volt egyértelmű, hogy ez Magyarországnak hasznára vagy kárára válna. Ezt a bizonytalanságot úgy fogalmazta meg a budapesti osztrák követ, hogy „jelenleg nem bizonyos, hogy Magyarország ennek örüljön, vagy inkább tartson tőle.”⁴³ Az osztrák vezetésnek nem volt ellenére a Magyarországon ébredező német szimpátia, hiszen az a budapesti osztrák követség szerint pozitívan hat vissza Ausztriára is. A követ reálisan mérte fel a bethleni külpolitika igazi törekvését: egy aktív német „kelet-politikát”, amelyben Magyarország szövetségesi szerepet töltene be. A Ballhausplatz tisztában volt azzal is, hogy a magyar külügyi vezetés nem tartja áldásosnak Németország „Locarno-politikáját”, mert az „a kis országoknak nem sok jót hoz.”⁴⁴

rált Tirolba. Bővebben ld. *Klaus Gietinger: Der Konterrevolutionär. Waldemar Pabst. Eine deutsche Karriere.* Edition Nautilus, Hamburg 2009.

³⁸ MNL OL K 64 res.pol. 23 889/1930. Bp, 1930.12.19. Közli: Karsai E. (szerk.): i. m. 464–465.

³⁹ MNL OL K 63 Ausztria 20/25t 2137/1923. Bécs, 1923. 06. 08.

⁴⁰ Az 1919. szeptember 10-én St. Germain-en-Laye-ben aláírt békeszerződés 88. cikkelye tiltotta meg az Anschlusst Ausztria számára. 1922-ben a genfi jegyzőkönyvekben 650 millió aranykorona értékű kölcsön fejébe Ausztria 20 évre lemondott a Németországhoz történő csatlakozásról.

⁴¹ MNL OL K 63 Ausztria 20/25t 167/1926. Bécs, 1926. 03. 19.

⁴² MNL OL K 63 Ausztria 20/25t 167/1926. Róma, 1926. 06. 16.

⁴³ ÖStA AdR NPA 788 23754/1928. Budapest, 1928. 07. 28.

⁴⁴ A soproni beszéd teljes szövege: Bethlen István beszédei és írásai. Válogatott beszédek I–II. kötet. Bp, 1933. 264–265. o.

*III. A schoberi külpolitika 1929–1932
Az egyetértésen alapuló Anschluss-kísérlet*

„Magyarország olyan függőségbe kerülne amilyenben volt a török hódoltság korában az akkori Habsburg-német birodalommal szemben.”⁴⁵

Seipel távozásával és Johannes Schober⁴⁶ ismételt kancellári kinevezésével új fejezet kezdődött az osztrák bel- és külpolitikában egyaránt. A párton kívüli, de gondolkodásában és céljaiban a nagynémet párthoz közel álló Schober új külpolitikai irányvonalat szabott Ausztria számára. Szakított a seipeli távolságtartó, elköteleződéstől mentes semlegességi kurzussal, helyette együttműködési, barátsági,⁴⁷ illetve Ausztria számára kedvező kereskedelmi szerződésekkel⁴⁸ fémjelzett, elődje által is hangsúlyozott, jó szomszédi politikát folytatott. A volt bécsi rendőrfőnök egyensúly-politikája a nemzetközi szerződések betartását és a francia, angol jó viszony ápolását is magában foglalta. Mindezek hátterében a válságtól sújtott osztrák gazdaság nemzetközi kölcsönökből történő szanálása állt.

Schober harmadik kormányzati periódusának kezdetét bel- és külpolitikai eredmények övezték. 1929 őszén sikerült alkotmánymódosítást keresztülvinnie, 1930. elején számos külpolitikai sikert is elkönnyvelhetett. 1930. januárban 3–20. között a második hágai konferencián⁴⁹ elfogadott Young-tervről⁵⁰ a kancellár eufórikusan úgy fogalmazott, hogy Ausztria visszanyerte „politikai és gazdasági szabadságát”.⁵¹ A volt rendőrfőnök Hágában megkezdte Julius Curtius német külügyminiszterrel a német–osztrák vámuniós tervek előkészítését is, miközben az egyensúly-politikának megfelelően azonban az olasz–magyar vonalat sem hanyagolta. Walkó külügyminiszterrel szintén még Hágában folytatott tárgyalása során kifejtette, hogy a jövőbeli külpolitikájában Olaszországra kíván támaszkodni, amelyhez szívesen veszi a magyar segítséget. Schober az 1930. februári római látogatása során barátsági szerződést kötött Mussolinivel. Az előkészítő tárgyalások során pragmatikus politikusként Anschluss-ellenességét bizonygatta, hiszen tisztában volt az olasz fél elvárásaival. Az Ausztria számára létfontosságú kölcsön megszerzéséhez Mussolini jóváhagyására volt

⁴⁵ ÖStA AdR NPA Gesandtschaft Budapest (a továbbiakban Ges. Bp.) 1. 117/1931. Bp. 1931.04.04.

⁴⁶ Schober kancellár 1921.06.21.-1922.01.26., 27.01.1922–31.05.1922. és 1927.09.26.-1930.09.25. között.

⁴⁷ Olasz–osztrák barátsági szerződés 1930. február 6-án, magyar–osztrák barátsági szerződés 1931. január 26.

⁴⁸ Német–osztrák kereskedelmi szerződés 1930. április 12.; magyar–osztrák kereskedelmi szerződés 1931. június 30.

⁴⁹ Célja az európai pénzügyi-gazdasági válság kérdésének rendezése. Január 20-i záróülésein megtörtént az „egykori háborús ellenfelek végső jóvátételi megállapodásának” ünnepélyes aláírása (Young-terv).

⁵⁰ Schober nagyobb eredményeket ért el Hágában Ausztria, mint Bethlen Magyarország számára. Nyugati szomszédunk számára megszűnt a jóvátételi és teljes pénzügyi kötelezettség, a zálogjog, mindezekért Ausztria nem tartozott semmilyen ellentételezéssel.

⁵¹ <http://www.aeiou.at/aeiou.film.f/f130a> (2010.04.15.)

szükség, így a bizonytalan eredményekkel kecsegtető hágai német egyeztetésekről taktikusan hallgatott. Az áprilisi berlini útján sikerül egy új, Ausztria számára kedvező osztrák–német kereskedelmi szerződést tető alá hoznia. Így nyitás politikájának viszonzásaként Németország anyagiakban mérhető gesztust tett Ausztria irányába. A tavaszi párizsi és londoni látogatásán is elismert politikusként fogadták az osztrák kormányfőt.⁵²

Magyarország külpolitikai irányvonalában nem következett be változás, a végső megoldást továbbra is egy olasz–magyar–német revíziós blokkban látták, Ausztria azonban Seipel kancellárságához képest felértékelődött. Egyrészt nyugati szomszédunk geopolitikai fekvése miatt továbbra is az olasz illegális fegyverszállítás legbiztonságosabbnak tekinthető útvonalát jelentette.⁵³ Róma és Budapest a több éven át tartó olasz–magyar Heimwehr-támogatásokon keresztül már bőségesen befektettek az osztrák politika számukra kedvező áthangolásába.⁵⁴ Schober, noha a kancellári kinevezését a Heimwehrnek köszönhetette, a mozgalom befolyásának visszaszorítására törekedett,⁵⁵ ami végül 1930. szeptemberben a lemondásához is vezetett. A mérleg egyik serpenyőjében a befolyását veszítő Heimwehr volt, a másikban Schober hangsúlyozott olasz barátsága. Ezért Mussolini célszerűbbnek találta a szélsőjobbaldali mozgalom illegális támogatása helyett a hivatalos, szerződéseken alapuló kormányközi politikai és gazdasági kapcsolatok kiépítését Béccsel. Ennek fényében Auriti bécsi olasz követ közölte Schoberrel, hogy Mussolini jó néven venné, ha Ausztria és Magyarország közötti barátsági szerződés jönne létre.⁵⁶

A kancellár budapesti látogatására 1930. július 7–8-án került sor. Ennek keretében a két ország közötti 1923-as döntőbírósi egyezményt barátsági szerződéssé bővítették ki, amelynek aláírására 1931. januárban Bethlen bécsi látogatásakor került sor. A titkos záradékában a szerződő felek megegyeztek abban, hogy „valamennyi őket érintő politikai kérdésben követeik útján állandó összekötést tartanak fenn, különösen azokban a kérdésekben, amelyek közös szomszédokra vonatkoznak.”⁵⁷ Schober a magyar–osztrák kapcsolatok alakulását egy hasonlattal jellemezte: egy nagyon gazdag házaspár végre felbontja a házasságát, majd miután mind a ketten tönkre mennek, barátságot kötnek, és együtt sóhajtoznak a régi szép időkre emlékezve.⁵⁸ Mussolini megelégedve vette tudomásul befolyásának növekedését Ausztriában, így támogatta az osztrák nemzetközi hitelfelvételi terveket is.⁵⁹ A hitelfeltételek Ausztria számára

⁵² Rainer Hubert: Schober. „Arbeitermörder” und „Hort der Republik”. Biographie eines Gestrigen. Wien, 1990. 320–323. és 332–333.

⁵³ Az illegális olasz fegyverszállításokról ld. bővebben: Murber Ibolya: Az 1928-as szentgotthárdi fegyverbotrány nemzetközi összefüggései. In: Erdődy Gábor (főszerk.): Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. Budapest, 2013. S. 116–123.

⁵⁴ Részletesebben ld. Murber I: A felíveléstől...i.m. 129–172.

⁵⁵ MNL OL K 63 1930 20t 2800/1930. Bécs, 1930.07.31.

⁵⁶ MNL OL K 64 Külügyminisztérium Politikai osztály Reservált iratok 1931 20t 441/1930. Bp, 1930.07.09.

⁵⁷ MNL OL K 64 1930 20t sz.n./1930. Bp, 1930.08.08.

⁵⁸ ÖStA AdR NPA 415 33.367/1930. és Ges. Bp. 8.229/1930. Bp. 1930.07.07.

⁵⁹ Az osztrák kormány július 14-én Londonban 440 millió schilling értékben egy befektetési kölcsönről szóló szerződést írt alá.

nem voltak előnyösek, azonban nem tartalmaztak semmilyen politikai megkövetést, így nem tiltották az Anschlusst sem.⁶⁰

Franciaországnak is szimpatikus volt a magyar–osztrák közeledés olasz orientációval, hiszen ez a konstelláció Párizs szemében alkalmas volt a német csatlakozás ellensúlyozására. Calice budapesti osztrák követ értesülése szerint Bethlen megkérdezte a budapesti francia követtől a francia támogatással kapcsolatban, hogy Magyarországnak miért jó az osztrák kapcsolatok erősítése? Az osztrák követ információi szerint a francia válasz azt helyezte kilátásba, ha Szlovákia lakossága szabad akaratnyilvánítás esetén úgy döntene, hogy ismét Magyarországhoz kívánna csatlakozni, azt Párizs nem akadályozná meg.⁶¹

1931. január 26-án Bethlen hivatalos látogatást tett Bécsben, ekkor a jó szomszédai viszony demonstrálásaként sor került az előző nyáron előkészített barátsági és döntőbírói szerződés aláírására. Az akkor éppen alcellári és külügyi posztot betöltő Schoberrel folytatott tárgyalások egyik központi témája a Németországhoz fűződő viszony volt, ami mind a két tárgyalópartner számára elsődrendű jelentőséggel bírt. Megállapodtak abban, hogy mind a két ország törekszik jó kapcsolatokat ápolni Berlinnel. Bethlen tudomásul vette, és elfogadhatónak tartotta, hogy Ausztria nemzeti hovatartozása alapján Németországgal szorosabb gazdasági kapcsolat kialakítására törekszik.⁶² Itt természetesen még nem esett szó egy esetleges vámunióról, noha Schober ekkor már aktívan annak előkészítésén fáradozott. A magyar miniszterelnök azt javasolta, hogy az osztrák vezetés az Anschluss-szal való fenyegetést továbbra is hasznosítsa a francia kormánnyal szembeni érdekérvényesítés eszközeként.⁶³ Noha ekkor se Bethlen, se Mussolini nem számoltak egy hamarosan nyilvánosságra kerülő német–osztrák vámuniós tervvel.

Március 19-ei dátummal született meg az ún. bécsi megegyezés,⁶⁴ amely a vámuniós javaslatot tartalmazta.⁶⁵ Egy három éves német–osztrák vámunió létrejöttét rögzítették, miközben nyomatékosan hangsúlyozták mindkét állam önállóságának fenntartását.⁶⁶ A német külügyminiszter bécsi látogatása során elhangzott hivatalos nyilatkozatok mindegyike csupán a két ország jó viszonyát és a közös irányvonalat hangsúlyozta, se többet, se kevesebbet.⁶⁷ Curtius bécsi

⁶⁰ MNL OL K 63 1930 20t 4581/1930. Bécs, 1930.12.11.

⁶¹ ÖStA AdR NPA 415 20.630/1931. Bécs, 1931.02.04.

⁶² ÖStA AdR NPA 415 20.630/1931. Bécs, 1931.02.04.

⁶³ MNL OL K 64 32t 91/1931. Bp, 1931.02.02. és ÖStA AdR NPA 415 20.630/1931. Bécs, 1931.02.04.

⁶⁴ A vámunió szerződés maga nem is tartalmazta a „vámunió” kifejezést. Főbb pontjai: mindkét állam szuverenitásának megőrzése; más országok számára a csatlakozás lehetősége; egy vámtörvény és vámtarifa megállapítása a két ország között; a két ország vámügyi közigazgatásának harmonizálása; a beszedett vámtarifa elosztása egy közös kulcs alapján; mind a két ország köthet harmadik országgal kereskedelmi szerződést, amennyiben az nem sérti a vámuniós szerződést; egy döntőbíró felállítása a vitás kérdések tisztázására; a szerződés fél éves felmondási idővel felmondható.

⁶⁵ Teljes szövege: *Jan Krulis-Randa*: Das deutsch-österreichische Zollunionsprojekt vpon 1931. Die Bemühungen um eine wirtschaftliche Annäherung zwischen Deutschland und Österreich. Zürich, 1955. 88–92. o. Magyarul: <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=YIPAUJ> (2014. augusztus 24.)

⁶⁶ *Paul Schneeberger*: Der schwierige Umgang mit dem „Anschluss”. Die Rezeption in Geschichtsdarstellungen 1946–1995. Innsbruck–Wien–München, 2000. 37.

⁶⁷ MNL OL K 63 1931 20t 952/1931. Bécs, 1931.03.06.

útja során „kölcsonös megértésen alapuló” olasz–német viszonyról nyilatkozott. Azonban hozzáfűzte, hogy a két ország viszonya tovább javulhatna, ha az olasz vezetés a dél-tiroli németajkú lakosság helyzetén enyhítené.⁶⁸

Schober külpolitikája mindig figyelembe vette az ország gazdasági helyzetét, amely 1931. tavaszán, már a Creditanstalt összeomlása előtt is jelentős nehézségekkel küszködött. Nézete szerint az osztrák gazdaság önmagában nem életképes, ezért szükséges az integráció egy nagyobb gazdasági térbe, amelytől gyors gazdasági fellendülést várt, mindenre alkalmas gyógyírnek tekintette. Ennek megvalósítására két utat látott. Az egyik a külügyminiszter Monarchia „nosztalgiájára” épült. Azonban az utódállamok autark gazdaságpolitikája és a megváltozott közép-európai tér tudatosította ennek az útnak az akkori állapotok közötti járhatatlanságát. Így Schober élete utolsó éveiben a másik opciót — a német–osztrák vámszövetséget — választotta, amely háttérben nagynémet meggyőződése állt. Ebben a koncepcióban — a kör szögletesítésével — a két út pozitív elemeit igyekezett egyesíteni. Véleménye szerint Németországgal együttműködve egy közép-európai gazdasági együttműködést kellene megvalósítani a régi Monarchia tagállamait bevonva. Ez az elképzelés nem állt messze, sőt egybe vágott az akkori német gazdaságpolitikai elképzelésekkel, azonban a vámuniós terv jelentősen eltért az elméleti elgondolásoktól.

A német–osztrák gazdasági Anschluss ötletét Curtius is évek óta magáévá tette, noha mindezt német olvasatban. Németország számára egy gazdasági harmonizáció, amelynek jogi alapjait még Seipel kancellársága idején kezdték lerakni, egyet jelentett a német tőke Ausztriába történő benyomulásával és pozícionyerésével. Másrészt lehetőséget teremtett a „Drang nach Osten”-re, hiszen Bécs egy hidat⁶⁹ képezhetett volna a délkeleti gazdasági előrenyomuláshoz.⁷⁰ Bernhard von Bülow külügyi államtitkár azzal számolt, hogy az osztrák–német vámunióhoz idővel Csehszlovákia és Magyarország is csatlakozik.⁷¹ A német külügyminiszter megítélése szerint egy balkáni előrenyomulás feltétele a jó viszony ápolása Magyarországgal, ez a törekvés az 1931. júniusi német–magyar kereskedelmi szerződés megkötésében is megnyilvánult.⁷²

A budapesti külügyi vezetés számára korántsem volt egyszerű megtalálni az egyensúlyt az osztrák kettős külpolitikai irányvonal– az Olaszország és Németország támogatását és segítségét egyszerre kereső schoberi taktika – között. Ambrózy követ rá is kérdezett Schobernél tett látogatása alkalmával arra, hogy a sok osztrák–német barátságot hangoztató nyilatkozat ellenére, meg van-e még a teljes összhang Németország és Olaszország irányába folytatott osztrák politika között? A külügyminiszter azonban nem tartotta ellentmondásosnak, egymást kizárónak, hogy Ausztria egyrészt Olaszországgal és Magyarországgal, másrészt

⁶⁸ MNL OL K 63 1931 20t 1107/1931. Bécs, 1931.03.13.

⁶⁹ *Julius Curtius: Bemühung um Österreich. Das Scheitern des Zollunionsplans von 1931.* Heidelberg, 1947. 22.

⁷⁰ *R. Hubert: i. m. 388–390. o. és Graml, Hermann: Bernhard von Bülow und die deutsche Außenpolitik: Hybris und Augenmaß im Auswärtigen Amt.* München, 2012. 111.

⁷¹ U.o. 104.

⁷² *Jürgen Elvert: Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945).* Stuttgart, 1999. 170.

Németországgal tartson fenn szívélyes és barátságos viszonyt.⁷³ Ebben az időpontban Curtius még Bécsben tartózkodott, de Ambrózynak még nem lehetett sejtése a tervezett vámunióról. Természetesen az ügy titkosságára való tekintettel Schober nem is kívánta őt erről felvilágosítani.

A titkosság fenntartása azonban nem volt hosszú életű.⁷⁴ Március 18-án a csehszlovák, francia és olasz külképviseletek panasszal fordultak a tervezet miatt Schoberhez. A nemzetközi felháborodás következtében az osztrák külügyminiszter elbizonytalanodott, míg német kollégája egy hónap múlva is bízott a terv megvalósíthatóságában. Franciaország két irányból kezdett ellenoffenzívába. A régi dunai konföderációs tervek felmelegítése mellett Párizs gazdasági-pénzügyi szempontból is törekedett nyomást gyakorolni a két német államra. A francia és a csehszlovák hitelezők kivonták tőkéjüket az osztrák bankokból, az ő példájukat más európai pénzügyintézetek is követték. Feltűnő egybeesést mutat, hogy a Creditanstalt összeomlása éppen egy héttel a genfi konferencia megnyitása előtt történt, amikor a vámunió kérdését is napirendre tűzték.⁷⁵ A Népszövetség továbbadta az ügyet a hágai Nemzetközi Bíróságnak a jogi háttér tisztázása végett. Azonban az ítélet megszületése előtt az osztrák kormány⁷⁶ kénytelen volt visszavonni részvételi szándékát a vámunióból a Creditanstalt Bank válsága és a nemzetközi kölcsön francia feltételei miatt.⁷⁷

A magyar külügyi vezetés nem értelmezte pozitív gesztusként az utóbbi hónapokban tematizálódott osztrák–magyar szorosabb együttműködési ígéretekkel ellentétes titkolódzást a vámunió körül. Kifejezetten rossz benyomást keltett,⁷⁸ hogy a többi országgal egy időben kellett tudomást szereznie az osztrák–német közös tervekről. Ez értelmezhető volt egyrészt a bizalom megingásaként, másrészt megszokott és általános diplomáciai lépésként, csupán nézőpont kérdése volt. A magyar vezetés, ahogy az olasz is a kivárás mellett foglalt állást. Bethlen taktikusan ellenállásként is interpretálható visszafogottságot mutatott az ügygel kapcsolatban, amely feltételezhetően az augusztusi francia kölcsönkérelemnél pozitív tényezőként hatott.⁷⁹ A magyar külügyi vezetés Schober érzékenységét ismerve nem tett utalást a „sértettségre”, így minden diplomáciai nyilatkozatban fokozottan figyeltek a tapintatos és távolságtartó helyzetértékelésre, hiszen Ausztriának továbbra is fontos szerepet szántak — mint tranzitország és fegyvervásárlási forrás — a magyar újra felfegyverkezésben.

1931. áprilisban Calice budapesti osztrák követ konkrét kérdést intézett Bethlenhez a vámunió jövőjéről, miszerint elképzelhető-e Magyarország csatlakozása a vámunióhoz? A miniszterelnök válaszában diplomatikusan kifejtette, hogy az ország gazdasági függetlenségét fontosnak tartja, azonban az esetleges előnyök ezt a kívánságot háttérbe szoríthatják.⁸⁰ A külügyi vezetés ezt követő-

⁷³ MNL OL K 63 1931 20t 952/1931. Bécs, 1931.03.06.

⁷⁴ *Arnold Suppan*: Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Wien–München, 1996. 191.

⁷⁵ *Hubert, R.*: i. m. 402–403.

⁷⁶ A német kormány először szeptember 3-án mondott le a vámunió megvalósításának tervéről hivatalosan.

⁷⁷ *A. Suppan*: i. m. 192.

⁷⁸ MNL OL K 63 20t 1931. 2207/1931. Bécs, 1931.05.23.

⁷⁹ *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 232.

⁸⁰ ÖStA AdR NPA Ges.Bp.1. 116/1931. Bp, 1931.04.01.

en értelmezte a vámunióval kapcsolatban összegyűjtött információit. Ezek alapján megállapították, hogy annak megvalósulása az ország gazdaságát „katasztrofális helyzetbe” taszítaná. Hiszen megalázó feltételek mellett vagy Németország, vagy Csehszlovákia kegyeiért kellene esdekelni. Az ország helyzetét tovább nehezítené, hogy Ausztria orientációváltásával elveszne Olaszország felé az egyetlen gazdasági híd is. Aminek következtében a továbbiakban az olasz vezetés gazdaságilag nem, talán csak politikailag tudna segítséget nyújtani Magyarországnak. A magyar külügyi vezetők meglátása szerint azonban a vámunióban való részvétel sem lenne ideális megoldás, mivel abban az esetben olyan függő viszony alakulna ki, mint „amilyenben volt a török hódoltság korabeli Magyarország az akkori Habsburg-német birodalommal szemben.” Az ülés végén a döntéshozók azonban örömmel szögezték le, hogy a vámunió létrejötte a francia ellenállás miatt abszolút valószínűtlen, így annak negatív következményeivel nem kell Magyarországnak szembenéznie.⁸¹

Az osztrák-német vámunió terve Olaszországban is meglepetést keltett, Mussolini — ahogy ezt Bethlen is tette — mindvégig várakozó álláspontot képviselt. Az olasz vezér terveinek közvetlen politikai és gazdasági ellehetetlenítését látta, így minden politikai és diplomáciai eszközzel a német elképzelések megakadályozásán tevékenykedett. Mussolini Dél-Tirolban kitartóan olaszosító politikát folytatott, amelynek eredményével Rómában mindössze két-három generáción belül számoltak, a siker feltétele azonban a Németországtól való függés elkerülése volt olasz olvasatban. Így egy korai Anschluss mindenképpen elkerülendő volt.⁸² Ekkor született Rómában egy magyar-osztrák (vám) unió ötlete a német nyelvű államok egyesülésének megakadályozása érdekében.⁸³ Noha folytak többoldalú tárgyalások is az elkövetkező években ilyen irányba, az együttműködés csupán gazdasági kereteket kapott és az 1934-es Római Szerződésekben érte el csúcspontját. Azonban ilyen irányú konkrét politikai-diplomáciai lépésekre nem került sor, elsősorban a magyar kihátrálás, a Gömbös-féle német orientáció elsődlegessége miatt.

IV. A fokozódó Anschluss-veszély 1932–1933 Az új generáció fellépése: Dollfuß és Gömbös

„nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az Anschlusst akár megakadályozzuk, akár előmozdítsuk”⁸⁴

A begyűrűző pénzügyi válság nem csak Schobert, hanem Bethlent is elmozdította a külügyet befolyásoló pozícióból. A tartóssá vált gazdasági recesszió és az ausztriai nemzetiszocialisták térnyerése, ha nem is azonnali, de fokozatosan bekövetkező paradigmaváltást eredményezett nem csak az osztrák, hanem a magyar külpolitikában, ezért az Anschluss megítélésében is.

⁸¹ ÖStA AdR NPA Ges.Bp.1. 117/1931. Bp, 1931.04.04.

⁸² MNL OL K 63 1931 20t 1107/1931. Bécs, 1931.03.13.

⁸³ MNL OL K 64 1931 20t 286/1931. Róma, 1931.03.23.

⁸⁴ MNL OL K 64 Ausztria sz.n. 1931.

1932. májustól a gazdasági válsággal és a nemzetiszocializmus erősödésével új kancellárnak kellett szembe néznie. Engelbert Dollfuß kétfrontos háborút vívott, egyrészt — elsősorban Mussolini nyomására — a baloldal visszaszorítására törekedett, másrészt a fenyegetően erősödő nemzetiszocializmussal küzdött. Legfontosabb külpolitikai támogatója Olaszország és Magyarország maradt. Mussolini a válság elmélyülésével és az európai demokráciák meggyengülésével párhuzamosan egyre inkább a fasizmus exportálhatóságában bízott.⁸⁵ 1932-ben, a Marcia su Roma tizedik évfordulója kapcsán érettnek látta az időt arra, hogy a kancellárnak nyújtott támogatása fejében elvárhassa az osztrák demokrácia politikai intézményeinek leépítését és a szociáldemokraták visszaszorítását, amelyet Dollfuß az 1934. május 1-jei új alkotmányban meg is valósított. A fasizmus exportálását, a baloldal és a demokrácia megtörését szolgálta az 1920-as évek végétől a Heimwehr olasz támogatása is.

A németországi nemzetiszocialista sikerek az osztrák testvérpárt tevékenységét is felerősítette, amely legfőbb céljának az osztrák kormány megdöntését és az Anschluss mihamarabbi kieroszakolását tartotta. Kezdetben a kancellár bízott a szélsőjobboldallal köthető megegyezésben. Az 1932. május 27-ei kormánynyilatkozatában a „szoros kötődés és barátság” mellett kötelezte el magát. Az osztrák és a német nemzetiszocialista pártok választási sikerei azonban egyre növelték ellenszenvét, amelyet az 1933-tól egyre erősödő náci terror⁸⁶ kiteljesített.⁸⁷ Hitler 1933. tavaszi győzelme után nyilvánvalóvá tette, hogy a dollfußi-vezetés nem számíthat német támogatásra. Elképzelése szerint új választásokra van szükség Ausztriában, amely a nácik megfelelő kormányzati képviseletét biztosítja.⁸⁸

Az 1932-es francia elképzelés szerint Ausztria-kérdése továbbra is döntő Közép-Európában. Ez a felfogás összefüggésben állt a Quai d’Orsay 1920-as évekbeli kurzusával, amely a francia biztonsági garancia előfeltételeként tekintett a közép-kelet-európai államok partnerségére.⁸⁹ A kisantant államok, Magyarország és Ausztria instabil egyensúlya azonban a gazdasági válság miatt egyre inkább megbomlani látszott. A sikertelen 1931-es vámuniós kísérlet után a párizsi döntéshozók egy újabb Anschluss-kezdemenykezéssel számoltak. Ennek fényében került meghirdetésre a Tardieu-terv, amely öt dunai állam regionális gazdasági együttműködését szorgalmazta. Párizs megítélése szerint a legjobb megoldás Ausztria neutralizálása lenne, amelyhez elengedhetetlen az olasz támogatás. Azonban a Palazzo Chigi felfogása szerint Ausztria helye egy olasz vezetésű blokkban van, míg egy semleges Ausztria az európai újrendezés záróköve és nem kezdete lehetne.⁹⁰

⁸⁵ Horváth J.: i. m. 29.

⁸⁶ Amelynek 1938-ig 803 áldozata volt, közülük 164 halálos sérülésben elhunyt.

⁸⁷ *Gudula Walterskirchen*: Engelbert Dollfuß. Arbeitermörder oder Heldenkanzler. Wien, 2004. 147–148. o.

⁸⁸ Dieter Ross: Hitler und Dollfuß. 1966. 24. Idézi: *G. Walterskirchen*: i. m. 148.

⁸⁹ Frank Tibor: Ellenségből barátok. A magyar–francia kapcsolatok változásai és jellegzetességei (1985–1992). In: Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek*. Balogh András 70 éves. Bp, 2014. 148.

⁹⁰ MNL OL K 63 1932 20t 132/1932. Prága, 1932.01.12.

1931-es német–osztrák vámuniós kísérlet egyértelművé tette Mussolini számára, hogy Németország nem mondott le az Anschlussról, aminek valamikori bekövetkeztével számol, de azt aktuálisan Olaszország számára több hátránnyal, mint előnnyel járónak értékelte. A mérsékelt külpolitikai kurzusváltást fémjelezte Grandi 1932. nyári menesztése is, a Duce ismét saját kezébe vette a külügyek irányítását. Az Anschluss feltartóztatása érdekében egyrészt a magyar–osztrák gazdasági és politikai kapcsolatok intenzívebbé tételére törekedett, másrészt továbbra is a mérleg nyelvének a szerepében tetszelegve egyre inkább Franciaországgal együttműködve folytatott mérsékelt és óvatos Németország ellenes irányvonalat.⁹¹ Miközben a két Duna-medencei partnerére támaszkodva tevékenykedett a térségben a francia befolyás csökkentése érdekében, tovább erősítve a két „baráti országában” a kisantant ellenességét.

1932. július elején a lausannei-kölcson megszerzése körüli bizonytalan légkörben a magyar és az osztrák külügyi vezetés több alkalommal is taglalta az Anschluss nemzetközi esélyeit. Arra a megállapításra jutottak, hogy Papen kancellár aktuális, Franciaországgal békés egymás mellett élést demonstráló politikája nem zárja ki az Anschlusst. Az osztrák fél bepillantást engedett Budapestnek az osztrák–német kapcsolatok aktuális erőviszonyaiba is. Miszerint a berlini vezetés „Ausztia kormányát a magas politikára vonatkozó elhatározásáról csak igen szórványosan informálja”. Azonban — szögezték le a magyar és az osztrák külügyi szakemberek — a német külpolitika irányvonala mit sem változott a csatlakozás kérdésében, a mindenkori német kormány — beleértve Papenét is — távol tartja magát minden olyan szerződéstől, amelyben az 1922-es Genfi Protokollra hivatkozásnak, hiszen az az Anschluss-tilalom meghosszabbítását jelentené. Természetesen az olasz támogatás mértékéről is szó esett. A Ballhausplatz megítélése szerint Róma akkor adja fel Anschluss-ellenességét, ha Németország Olaszország számára kedvező szerződést köt, és garantálja a Brenner-hágót. A magyar követ megítélése szerint tévednek azon francia államférfiak, akik azt hiszik, hogy Franciaország akár „kölcsonnyújtással, akár gazdasági térhódítással, vagy bármilyen erkölcsi támogatással el tudja folytatni az osztrák népnek a német fajtestvérekkel való egyesülési vágyát, mindez tiszta illúzió”.⁹² A magyar külügyi apparátus továbbra is kitartott annál az alaptételnél, hogy „Ausztia előbb-vagy utóbb a Németbirodalom részévé fog lenni.”⁹³

Nem csak Ausztriában, hanem Magyarországon is kormányfő és ezzel kül- és belpolitikai kurzusváltásra került sor 1932 folyamán. Gömbös, mint annak idején Bethlen is, az olasz–német–osztrák–magyar revíziós blokk megteremtésében látta a magyar külpolitikai célok megvalósíthatóságának a hátterét, így a „Bethlen által kijelölt nyomvonalon haladt”.⁹⁴ Megítélése szerint az olasz–né-

⁹¹ Horváth J.: i. m. 30–31.

⁹² MNL OL K 64 1931 20 963/1932. Bécs, 1932.07.03.

⁹³ MNL OL K 63 1932 20t sz.n./1932. d.n. (A dokumentum állományvédelmi restaurálása ellenére sem sikerült az akta lapjainak a szélét megmenteni, így számos mondat, továbbá az akatszám és a dátum is hiányzik.)

⁹⁴ Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Bp, 2001. 271.

met tengely segítheti a magyar revíziót, a Dunától délre olasz, míg északra német érdekekkel és segítséggel kell számolni.⁹⁵ Mindezt tette annak ellenére, hogy a nemzetközi légkör az egyre agresszívebb tartalmú német külügyi nyilatkozatok következtében nem lett az előző évtizedhez képest németbarátabb. A német gazdaság továbbra sem volt hajlandó a magyar mezőgazdasági export előtt kapuit megnyitni, sőt 1933. februárban jelentősen felemelte egyes agrártermékek vámját.⁹⁶ A magyar miniszterelnök két vasat tartott a tűzbe, hiszen egy időben kereste az olasz és a német vezetés jóindulatát, szükség esetén közvetíteni is próbált közöttük. Azonban a revíziós együttműködés óhajtott partnerei 1936-ig nem közeledtek egymáshoz, Ausztria függetlenségének a kérdése nem csak a német–osztrák, hanem a német–olasz viszonyt is egyre jobban terhelte. Gömbös számára nyugati szomszédunkhoz való viszony egyre kényesebbé vált. Ahogy Mussolini szemében, úgy Gömbös kezében is az osztrák szuverenitás az alku tárgyává vált kedvezőbb feltételek és nyereségek elérése érdekében. 1933. áprilisban a miniszterelnök egy német lapnak adott interjújában úgy fogalmazott, hogy „a szükséges együttműködés érdekében, nézetem szerint, mindkét államnak bizonyos áldozatokat kell hoznia”.⁹⁷

1932. november 16-án, a második Gömbös–Dollfuß titkos találkozón nyilvánította ki a kancellár a magyar fél előtt először teljes határozottsággal Anschluss-ellenességét.⁹⁸ A magyar miniszterelnök az egyre szorosabbá váló kapcsolatokra tekintettel igyekezett szóban — ha kis meggyőződéssel is — támogatásáról biztosítani hivatali kollégáját.⁹⁹ A magyar vezetés 1932. őszén, noha számolt az Anschluss valamikori bekövetkeztével, azt nem tartotta Ausztria, de aktuálisan Magyarország számára sem előnyösnek. Gömbös úgy fogalmazott, hogy Bécsben végre kezdik „megérteni, hogy önálló politikát kell hirdetniük. (...) hiszen nem lehet céljuk Németország provinciájává lealacsonyodni.”¹⁰⁰

Az Anschluss megítélése kapcsán az osztrák kontra nagynémet gondolat 1932 végére egyre inkább szétvált. Az ellentét létezett már évek óta, azonban a nemzetiszocialisták tavaszi előretörése és a Lausannei Protokoll elfogadása felerősítette a látens eltávolodást. Nyár folyamán a Heimwehren belül is hasadás következett be, aminek következtében a német orientációjú stájer egységek véglegesen kiszakadtak a mozgalom kvázi szövetségi kooperációjából. Ezt a polarizáló tendenciát pedig még inkább felerősítette Hitler 1933. tavaszi hatalommegragadása.

⁹⁵ U.o. 273. és *Kerekes Lajos*: Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938. Bp, 1963. 122.

⁹⁶ *Berend T. Iván – Ránki György*: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933–1939. Bp, 1960. 74–78.

⁹⁷ *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös–Hitler találkozó (1933. június 17–18.) történetéhez. Bp, 1962. 4.

⁹⁸ MNL OL K 64 1932 620/1932. Bp, 1932.11.16.

⁹⁹ MNL OL K 64 1932 620/1932. Bp, 1932.11.16.

¹⁰⁰ MNL OL K 64 1932 sz.n./1932. Bp, 1932.11.20.

V. Az önálló Ausztria támogatása 1933–1935
Az olasz–magyar–osztrák közösségvállalás

„Magyarországnak érdekében áll Ausztria önállóságának megőrzése.”¹⁰¹

1933. elején intenzívebbé váltak az olasz–magyar tárgyalások az osztrák-kérdésben. Mussolini helyeselte és támogatta a magyar–osztrák kapcsolatok szorosabbá válását, és hangsúlyozta a gazdasági kapcsolatok mihamarabbi elmélyítésének szükségességét is. Megítélése szerint az osztrák csatlakozás bekövetkeztével — amellyel a magyar és az olasz fél is reálisan számolt — mindkét ország számára jóval kedvezőtlenebb nemzetközi és gazdasági környezet fog kialakulni. Ezért noha az Anschluss feltartóztatása nem reális, mégis törekedni kell annak elodázására. Mind a magyar, mind az olasz külügyi képviseltek úgy vélték, hogy az osztrák lakosság többsége még nem kívánja az Anschlusst, ezért ezt a helyzetet ki kell használni, szólt Mussolini érvelése. A magyar fél rákérdezett az ilyen irányú konkrét lépésekre, a Duce azonban ismételten kitért a konkrét válasz elől, és azt hangsúlyozta, hogy az olasz–magyar közös politika legfőbb célja Dollfuß helyzetének megerősítése. A „milliméteres kancellár” — ahogy az olasz vezér Dollfußt nevezte — taktikus és okos politikus, aki a magyar–olasz kapcsolatnak kedvező környezetet teremthet. Mivel azonban kormánya csupán néhány fős szavazattöbbséggel rendelkezik, így mindent meg kell tennünk pozícióinak megerősítésére zárta le gondolatmenetét az olasz vezér.¹⁰²

Gömbös 1933. februárban az olasz külügyi államtitkár budapesti útján kifejtette, hogy a magyar külpolitikának szüksége van Ausztriára, főként tranzitországgként Itália irányába. Megoldásként egyet ért Mussolini elképzelésével, hogy Bécsset állandó és megbízható faktorként bekapcsolják az olasz–magyar együttműködésbe, azonban — jelezve a magyar miniszterelnök a kettős politikájának kényességét — ennek semmi esetre sem lehet németellenes tendenciája.¹⁰³

Hitler hatalommegragadásának következményei nem hagyták a Duna-medencét sem érintetlenül. Ekkorra Olaszország diktátora elérte hatalma csúcsát. 1933–1935 között átmenetileg az „európai diplomácia döntőbírája” lett, az ő külpolitikai kurzusától függött a Németországgal kötendő revizionista blokk és a francia vezetésű németellenes együttműködés sorsa.¹⁰⁴ A francia és az olasz elképzelések azonban a kelet-közép-európai térség jövőjét illetően továbbra is eltértek. Párizs a régió országai közötti szorosabb gazdasági együttműködésben látta a kivezető utat, és szorgalmazta a magyar revíziós propaganda felfüggesztését. Róma szintén a gazdasági együttműködés előmozdítása mellett foglalt állást, azonban a magyar revízió támogatása mellett.¹⁰⁵ Mussolini

¹⁰¹ ÖStA AdR NPA Ges. Bp. 3. 133/1934. Budapest, 1934. 08 24.

¹⁰² MNL OL K 63 1933 20t 39/1933. Róma, 1933.01.03.

¹⁰³ Kerekes L.: i. m. 116.

¹⁰⁴ Horváth J.: i. m. 32–33.

¹⁰⁵ Réti György: Budapest–Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok 1932–1940. Bp, 1998. 37–38.

számára az osztrák szuverenitás kapcsán továbbra is a lehető legnagyobb olasz haszon jelentette a kiindulópontot. Legnyereségesebbnek átmenetileg az olasz–magyar–osztrák kapcsolatok elmélyítése tűnt, amely az 1934-es római jegyzőkönyvekben el is érte csúcspontját.

1933. március közepén a német vezetés mind a magyar, mind az olasz külügyi vezetés tudomására hozta, hogy Dollfuß helyzete kilátástalan és személye alkalmatlan a baloldali veszély elhárítására.¹⁰⁶ Megoldásként a jobboldali pártok egységfrontját és új választások kiírását javasolta, amely képes lesz együttes erővel a baloldal erejének megtörésére.¹⁰⁷ Kánya Kálmán külügyminiszter egyértelműen elutasította a berlini javaslatot és Gömbössel együtt a dollfußi-politika támogatása mellett, a német elképzelés ellen foglalt állást. Minden érintett külügyi szolgálat, a római, bécsi és a berlini is megkapta ezt a tartalmú utasítást.¹⁰⁸ Gömbös a római követen keresztül üzent Mussolininak, hogy az új választások Dollfuß és Starhemberg Heimwehr-vezér bukását jelentené. Pedig a kancellár a magyar és olasz érdekeknek megfelelően energikusan lépett fel a baloldal visszaszorítása és az autoriter irányítás kialakítása érdekében, míg a Heimwehr továbbra is megmaradt az osztrák belpolitika befolyásolására alkalmas eszköznek Róma és Budapest kezében. Az új választások a Landbund, a nagynémet és a náci párt győzelmével végződne, ami egyet jelentene az Anschluss-szal, ezért követeli Hitler az új választásokat, szólt Gömbös érvelése. Ezek értelmében a magyar miniszterelnök is egyet ért Mussolinivel a dollfußi-politika támogatásának szükségességében.¹⁰⁹ 1933 tavaszán Mussolini és Gömbös is letette a voksát a kancellár autoriter, Anschluss-ellenes kurzusa és a náci kapcsolatoktól eltávolodó Starhemberg vezette Heimwehr támogatása mellett.¹¹⁰

Az új olasz–magyar irányvonalnak megfelelően Budapest közben járt a német vezetésnél Dollfuß érdekében. Hitler egyértelműen elutasító választ adott, hiszen véleménye szerint az „osztrák belpolitikai helyzetet Dollfuß kancellársága alatt nem lehet rendbe hozni, mert az ottani nemzetiszocialista pártnak okvetlenül meg kell kapnia a kormányban az őt megillető helyet.” Ezért Hitler továbbra is új választásokat követelt, és a kancellárt alkalmatlannak tartotta a vezetésre. Gerhard Köpke a külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője a hitleri elutasítás élet csökkentendő barátságos hangon” közölte, hogy a Führer nem tartja az osztrák csatlakozást aktuálisnak. Köpke kifejtette, hogy az osztrák csatlakozás történelmi fejlődés és nem az aktuális politika kérdése. Ezért a német kormány aktuális álláspontja változatlanul az, hogy az Anschluss megvalósítása érdekében nem tesz semmit, de az ellen küzd, ami azt megakadályozhatja.¹¹¹ Miközben a bécsi magyar követség a tavasz folyamán több alkalommal is megkérdezte a Ballhausplatzon — közvetítő jelleggel —,

¹⁰⁶ MNL OL K 64 1933 20t 170/1933. Berlin, 1933.03.18.

¹⁰⁷ MNL OL K 64 1933 20t 175/1933. Berlin, 1933.03.23.

¹⁰⁸ MNL OL K 64 1933 20t 175/1933. Bp, 1933.03.23.

¹⁰⁹ MNL OL K 64 1933 20t 165/1933. Bp, 1933.03.20.

¹¹⁰ MNL OL K 64 1933 20t 169/1933. Bp, 1933.03.29.

¹¹¹ MNL OL K 64 1933 20t 186/1933. Bp, 1933.04.01.

hogy nem látja-e aktuálisnak a náci párttal történő kapcsolatfelvételt, a kancellár válasza azonban minden alkalommal egyértelműen nemleges volt.¹¹²

Az osztrák kancellár az 1933-as feszült belpolitikai helyzet ellensúlyozására hosszú előkészítés nélkül, még a húsvéti ünnepek előtt, április 14-én Rómába látogatott. A Duce elfoglalt volt, hiszen éppen egy német küldöttség — Papennel és Göringgel az élen — is Rómában tartózkodott. Dollfuß egyrészt reménykedett, hogy lehetősége nyílik semleges helyszínen tárgyalni a német államférfiakkal, erre azonban nem került sor. Illetve az osztrák kancellár fontosnak tartott egy személyes tárgyalást a Duceval, nehogy Mussolini benyomását róla és az osztrák-kérdésről csak a német látogatók formálják.¹¹³ A kancellár tájékozódni igyekezett arról, hogy milyen támogatásra és segítségre számíthat olasz részéről az osztrák nemzetiszocialisták és az Anschluss kérdésében.¹¹⁴ Az olasz vezér hangsúlyozta Ausztria szuverenitásának fontosságát országa számára. Miközben kifejtette, hogy ő személy szerint rokonszenvezik a nemzetiszocializmus eszméivel, de ez nem jelent veszélyt az osztrák állami önállóságára nézve. Ígéret tett a két német állam közötti közvetítésre, és hozzáfűzte, hogy „végezetül az győz, aki erősebbet üt”. A két kormányfő megállapodott abban, hogy az osztrák szociáldemokraták elleni küzdelem továbbra is a legfontosabb feladat marad.¹¹⁵ Az olasz pénzügyminiszter felvetette egy olasz-osztrák vámunió kérdését is. Amely elől az osztrák kancellár elvileg nem zárkózott el, azonban pragmatikusan kifejtette, hogy egy ilyen terv keresztülvitelére csak egy igen erős pozícióval rendelkező osztrák kormány lenne képes.¹¹⁶

Az április végi parlamenti költségvetési vita kapcsán Gömbös kitért az Anschluss-kérdésre a magyar–német kapcsolatok kontextusában. A miniszterelnök kifejtette, hogy Magyarországon olyan embert nem szabad „Führernek” tekinteni, aki nem magyar állampolgár. „Németországban a horogkereszt a helyén lehet, Ausztriának elég az egyszerű kereszt, Magyarországon a kettőskereszt a történelmi szimbólum.” Elítélően beszélt Németország elzárkózásáról a magyar agrártermékekkel szemben,¹¹⁷ de Anschluss-ellenességét nagyon elővigyázatosan „tálalta”. Megítélése szerint a kulcs Ausztria kezében van, noha minden szomszédos ország érdekelt az ügyben. Majd hozzáfűzte, hogy Magyarország és Ausztria között legnagyobb az egyetértés, és reményének adott hangot, hogy a kereskedelmi szerződés a két országot még közelebb hozza.¹¹⁸

Az osztrák–német viszony 1933. tavasz folyamán további feszültségekkel telítődött. A márciusi sikertelen közbenjárásából tanulva Kánya egyértelműen leszögezte, hogy Magyarország „nem hajlandó a német–osztrák differenciákba”

¹¹² MNL OL K 64 1933 20t 198/1933. Bécs, 1933. 04.15.

¹¹³ MNL OL K 63 0933 20t 1399/1933. Bécs, 1933.04.15.

¹¹⁴ MNL OL K 63 1933 20t 1135/1933. Róma, 1933.04.20.

¹¹⁵ MNL OL K 63 1933 20t 31/1933. Bécs, 1933.04.21.

¹¹⁶ MNL OL K 64 1933 20t 222/1933. Róma, 1933.04.18.

¹¹⁷ Gazdasági szempontból az Anschluss-szal kapcsolatosan az a félelem fogalmazódott meg, hogy Ausztria megszűnésével, Németország elzárkózása miatt az egyetlen biztos agrárexport célország is elveszne.

¹¹⁸ ÖStA AdR Ges.Bp.2. 314/1933. Bp, 1933.05.23.

beavatkozni, kivéve, ha a német kormány közvetlenül egy ilyen feladatra fel nem kéri.¹¹⁹ Noha Dollfuß római útján Mussolini felvállalta a közvetítést az osztrák–német konfliktusban, jelentős eredményeket azonban szintén nem ért el.

Gömbös 1933. június közepén Berlinben tárgyalt Hitlerrel, ami a bécsi vezetésben kétségeket keltett. A magyar miniszterelnök az olasz–német–magyar politikai, gazdasági és katonai együttműködés lehetőségeiről törekedett képet alkotni. A fokozódó magyar Anschluss-ellenes közhangulat megoldásaként a magyar fél a német piac magyar agrártermékek előtti megnyitását javasolta.¹²⁰

A gömbösi külpolitika Anschluss-hoz való viszonya a miniszterelnök első berlini útján is egyértelmű volt. A remélt olasz–német–magyar revíziós blokk perspektívájában Ausztria szuverenitása nem bírt elsőrendű szereppel. Egyfajta közömbösséggel szemlélve Gömbös a két német állam „testvérviszályának” titulálta a kérdést. Aktuálisan Ausztriára azonban több szempontból is szükség volt Budapestnek. Egyrészt a legnagyobb felvevőpiaca volt a magyar agrár-exportnak, ennek ellensúlyozására a német kereskedelmi kapcsolatok kiépítése bizonyult az egyik legfontosabb lépésnek. Másodsorban Olaszország felé továbbra is híd szerepet töltött be nyugati szomszédunk, ami az olasz segítséggel remélt felfegyverkezés miatt volt lényeges. Ezért állt 1933-ban a magyar külügyi vezetés döntés előtt, hiszen Mussolini aktuálisan nem támogatta az Anschlusst, így nem volt gyors közeledés várható olasz–német relációban. Melyik nagyhatalom Ausztria-politikáját tegye magáévá Budapest, melyik jár a magyar revízió számára nagyobb haszonnal?

A budapesti osztrák követ az osztrák kételyek és félelmek elosztatása végett felkereste a miniszterelnököt és két konkrét kérdést is intézett hozzá az Anschluss-szal kapcsolatban. Miszerint igaz-e, hogy a magyar miniszterelnök Berlinben felvetette Burgenland-kérdését? Erre Hennes félreérthetetlenül elutasító választ kapott azzal a rövid indoklással, hogy a téma felvetése „a mai annyira mozgalmas és zavaros időkben, Németországban alig lett volna lehetséges”. Másodsorban az érdekelte az osztrák követet, hogy a miniszterelnök az Anschluss mellett vagy ellene foglalt állást? Gömbös egyértelműen leszögezte, hogy Hitlernél tett látogatásának nem volt osztrák ellenes éle, és az Anschluss ellen foglalt állást. A magyar miniszterelnök arról tájékoztatta az osztrák követet, hogy benyomása szerint Ausztria szuverenitását Hitler nem veszélyezteti, és reményét fejezte ki a mielőbbi megegyezés tekintetében.¹²¹

Június végén a bécsi magyar követ arról tájékoztatta a budapesti központot, hogy osztrák nemzetiszocialista, egymással rivalizáló vezetők keresték fel és kérték Magyarország támogatását. Ellenszolgáltatásként Burgenlandot ajánlották fel.¹²² A külügyi vezetés arra szólította fel a külképviseleteit, hogy szakítsák meg kapcsolataikat az osztrák nemzetiszocialista párttal.

Július közepén Gömbös Bécsbe utazott a berlini úttal kapcsolatos rossz érzések tisztázása végett. Dollfuß az ilyen félreértések elkerülése érdekében

¹¹⁹ MNL OL K 64 1933 20t 248/1933. Bp, 1933.05.19.

¹²⁰ *Karsai E.*: Iratok a Gömbös–Hitler találkozó... i. m. 13–14.

¹²¹ MNL OL K 63 1933 20t 1975/1933. Bp, 1933.06.28.

¹²² MNL OL K 64 1933 20t 309/1933. Bécs, 1933.06.28.

azt javasolta, hogy a Bethlen–Schober-féle titkos levélváltások szokását újítsák fel a kommunikáció egyszerűsítése és a közös politikai irányvonal biztosítása végett, amivel a magyar miniszter is egyet értett. Megállapodtak továbbá abban, hogy az alap az olasz barátság, miközben mindkét ország törekszik Németországgal barátságos viszonyt ápolni.¹²³

Hennet szeptember végén jelentésben számolt be Magyarország Németország-politikájáról, illetve a nemzetiszocializmus magyarországi fogadtatásáról. Nem csak a Gömbös-kormány, hanem a lakosság nagy része is úgy véli — szólt a beszámoló — hogy Magyarországnak politikai és gazdasági szempontból is a lehető legjobb viszonyt kell ápolnia Németországgal, azonban a nemzetiszocializmus magyarországi terjedését fel kell tartóztatni, és meg kell akadályozni. A követ megítélése szerint mindenki tisztában van azzal, hogy ha Ausztriában győzne a nemzetiszocializmus, az egyet jelentene az Anschluss-szal, ami azonban Magyarországra is jelentő hatást gyakorolna, akár gazdasági önállóságát is elveszíthetné. Némi rosszallással állapítja meg, hogy noha ezzel mindenki tisztában van, mégsem ennek fényében cselekszenek. Ennek okát egyrészt a nagy múltra visszatekintő „Németország-csodálatra”, másrészt pedig egy bizonyos félelmi-pszichózisra vezette vissza.¹²⁴

Gömbös és Dollfuß 1933. novemberben ismét személyesen találkoztak egy közös vadászaton. Ekkor Gömbös kifejtette, hogy országaik nehézségére a megoldás egy nagyobb gazdasági egység létrehozásában látja, ami azonban csak baráti országok között lehetséges. Olaszország egy ilyen együttműködésre nyitott, így Mussolini és személyesen ő is reméli, hogy a német–osztrák kiegyezés mihamarabb megvalósulhat, ami lehetővé tenné a négy ország gazdasági kapcsolatainak széleskörű kiépítését. Végezetül hozzáfűzte, hogy ő nem zárja ki egy osztrák–magyar vámunió lehetőségét sem, noha tudja, hogy ez az osztrák agrártermékek számára kedvezőtlen lenne, ezért nem is gyakorol nyomást Bécs döntésére.¹²⁵

Az olasz közvetítésnek 1934. február 17-én kézzel fogható jele született,¹²⁶ amikor Anglia, Franciaország és Olaszország közös nyilatkozatban foglalt állást Ausztria szuverenitása és területi épségének fenntartása mellett. Mussolini azzal számolt, hogy a Dollfuß-kormánynak sikerül viszonylag rövid időn belül az angol vezetés szimpátiáját visszanyerni, mivel —szólt az olasz érvelés — „végeredményben maguk a nyugati szocialisták, ha kénytelenek két rossz közül választani, inkább Dollfuß-t választanák, mint Hitlert.”¹²⁷

A római jegyzőkönyvek március 17-i aláírása ellenére a magyar külügyi vezetés nem adta fel az olasz–német–osztrák–magyar együttműködés óhaját. Míg titkon bízott az esetleges német–osztrák közeledés megvalósíthatóságá-

¹²³ MNL OL K 64 1933 20t 334/1933. Bécs, 1933.07.15. és ÖStA AdR NPA 416 23.843/1933. Bécs, 1933.07.21.

¹²⁴ ÖStA AdR NPA Ges.Bp.2. 89/1933. Bp, 1933.09.19.

¹²⁵ ÖStA AdR Ges.Bp.2. 106/1933. Bp, 1933.11.06.

¹²⁶ Ausztria függetlenségének megőrzéséről 1934. szeptember 27-én született angol–francia–olasz nyilatkozat, és 1935. február 3-án angol–francia nyilatkozat kölcsönös tanácskozást írt elő Ausztria függetlenségének veszélyeztetése esetére.

¹²⁷ MNL OL K 63 1934 20t 613/1934. Róma, 1934.02.17.

ban, és Németország szerződéshez történő csatlakozásában.¹²⁸ A szerződés németországi fogadtatásáról a berlini magyar követ számolt be. A követ visszatartotta a Wilhemstrassén azt a feltételezést, hogy a római megállapodások által Magyarország egy német-ellenes olasz politika szolgálatába szegődött. Ugyanis Magyarország továbbra is azt a külpolitikát képviseli, amely olasz, német és osztrák barátságon alapul. Ennek megfelelően az osztrák–német viszonyba Magyarország továbbra sem szeretne beavatkozni. A német fél kifejtette, hogy a nemzetiszocialista külpolitika egyik axiómája a közép-európai összefüggő tömbben élő németiség egy államszervezet keretein belüli egységesítése, így az osztrák Anschluss Németország célja. Masirevich jelentésében leszögezte, hogy ez a tárgyalás volt az első alkalom, ahol minden hivatalos és Ausztria függetlenségének elismerésén alapuló kijelentéssel szemben, meghatározó nemzetiszocialista oldalról nyíltan kijelentették, hogy Ausztria csatlakozása, vagy bekebelezése a német külpolitika végcélja. A német tárgyalópartner leszögezte, hogy Magyarországnak nem kell tartania egy közös német–magyar határtól. A „nemzetiszocialisták völksisch alapon állnak, de minden közösséget megtagadnak a régi alldeutsch törekvésekkel”. Egyesülési törekvéseik csak az egybefüggő tömbben élő osztrák németiségre vonatkoznak, így a szórványosan élő németiség meghódítására nem gondolnak.¹²⁹

1934 folyamán az osztrák–német viszony, elsősorban az osztrák nemzetiszocialisták terrorakciói következtében egyre feszültebbé vált. A bécsi kormány — olasz tanácsra és utasításra — a „behódolás” helyett szigorú rendszabályokkal, mint a statárium bevezetése, a rendi-korporációs állam megszervezésével, illetve a fokozódó olasz és magyar külpolitikai orientációval reagált. A bécsi követség a náci terrorakciók árnyékában az osztrák kormány esélyeit korlátozottan ítélte. Hennet osztrák követ is hasonlóan ítélte meg a magyarországi közhangulatot: „széles körökben hiszik [Magyarországon], hogy Ausztria a nemzetiszocializmusnak, ezáltal az Anschluß-gondolatnak nem tud hosszan ellenállni”.¹³⁰

Július 25-én Dollfuß nemzetiszocialista puccskísérletben életét veszítette. A budapesti osztrák követ arról tájékoztatta a Ballhausplatzot, hogy Magyarországon a kancellár halálát őszinte és meleg együttérzéssel fogadták.¹³¹ Azonban Hennet kiemelte, hogy noha a kormánylapok mély együttérzéssel írtak a kancellár haláláról, azonban a náci puccskísérletről nem szóltak.¹³² Gömbösben aggodalmat keltett annak lehetősége, hogy Ausztria miatt német–olasz konfliktusra kerülhet sor, ami a magyar revíziós reményekre is súlyos csapást mérne. Így a budapesti olasz követnek július 26-án kifejtette, hogy „Dollfuß halála új szituációt teremtett, amikor a Németországgal való együttműködés nemcsak olasz, de magyar szempontból is szükséges.”¹³³

¹²⁸ MNL OL K 63 1934 20t 2845/1934. Bécs, 1934.08.19.

¹²⁹ MNL OL K 63 1934 20t 1821/1934. Berlin, 1934.05.31.

¹³⁰ ÖStA AdR NPA 804 240/1934. Bp., 1934. 01. 09.

¹³¹ ÖStA AdR Ges.Bp.3. 114/1934. Bp, 1934.07.31.

¹³² ÖStA AdR Ges.Bp.3. 114/1934. Bp, 1934.07.31.

¹³³ *Kerekes L.*: i. m. 140.

Az 1934. júliusi náci puccs idején az olasz hadsereget készültségbe helyezték a Brenner-hágónál. Az osztrák követ tudomására jutottak olyan híresztelések, miszerint az olasz követ közbenjárt a magyar kormánynál, hogy Magyarország legalább részben mozgósítson, amelyért Burgenland visszaadását helyezték kilátásba. Hennet megítélése szerint a szóbeszédeket csupán a németbarát magyar jobboldal terjesztette, hogy bizonyítsa Magyarország lojalitást Németországgal szemben, illetve, hogy Ausztria és Olaszország között ellentéteket keltsen. A magyar külügyminisztérium egyértelmű elutasító válaszát az osztrák vezetés örömmel, míg az indokokat kevésbé lelkesen fogadta. A magyar kormány a kényes nemzetközi helyzetre, az antanttól való félelemre, illetve az Ausztriához és Németországhoz fűződő viszonyra hivatkozva visszautasította az ajánlatot. „Magyarországnak érdekében áll Ausztria önállóságának megőrzése, mégis a nagyhatalmak harcaitól távol kell magát tartania és egynek sem szabad magát teljesen kiszolgáltatnia, így az Ausztriáért folyó harcban sem szabad részt vennie.”¹³⁴ Az osztrák követ azt sugallta jelentésében, hogy Magyarország szívesen részt venne egy ilyen intervencióban, de egyelőre (!) többet vehetne, mint nyerhetne.

Augusztus végén a római magyar követség és a katonai attasé külön-külön azt a feladatot kapták, hogy szerezzenek információt, milyen okokból rendelte el Mussolini csapatösszevonásokat a Brenneren, és meddig ment volna el a beavatkozásban. Mussolini mind a két irányba azt válaszolta, hogy a beavatkozás lehetőségével komolyan nem számolt. Arra csak akkor lett volna hajlandó, ha erre az osztrák kormány megkérte volna, hiszen mindenképpen el kívánta kerülni egy esetleges hódítás látszatát.¹³⁵ Budapest számára megnyugtató és örömteli volt, hogy nem került sor olasz katonai beavatkozásra a náci puccs idején.

Schuschnigg augusztus 10-ei, első hivatalos külföldi útja Magyarországra vezetett, amely a két ország közötti baráti viszonyt volt hivatva demonstrálni, azonban érdemi politikai döntésekre nem került sor. Augusztus 21-én Firenzében Mussolini fogadta az új kancellárt. A Duce megígérte, hogy Ausztriával szemben a korábbi külpolitikai irányvonalat fogja követni, azonban a tárgyalások során konkrét segítséget szintén nem kapott az új kancellár.¹³⁶

Szeptember közepén Hennet elemezte a magyar külpolitika aktuális állapotát. Megítélése szerint az olasz–osztrák vonal, amelynek alapjait még Bethlen fektette le, megmarad a külpolitika egyik tartóoszlopának. Azonban a másik oszlop, a németbarátság egyre nagyobb szerephez jut, mégpedig a német gazdaság erősödő nyitása és kedvezményei miatt. Miközben kormánynyilatkozatokban a revízió ritkábban kerül szóba, állapította meg az osztrák követ. Véleménye szerint a revízió egy olyan nem világosan körvonalazott „ideál”, amely képes minden pártot és társadalmi réteget a kormány mögé állítani. Ezt az eszményképet nem lehetséges hirtelen megvonni a lakosságtól. Ezért az aktuális kormányoknak mindig szükségük van, és lesz valamilyen revíziós program fenntartására. Ebből kifolyólag a magyar külpolitika kénytelen olyan hatalmak

¹³⁴ ÖStA AdR NPA Ges. Bp. 3. 133/1934. Budapest, 1934. 08. 24.

¹³⁵ MNL OL K 64 1934 20t 369/1934. Róma, 1934. 08. 31.

¹³⁶ MNL OL K 63 1934 20t 165/pol/1934. Bécs, 1934. 08. 31.

jóindulatát keresni, szölt Hennem ítélete, amely képes, vagy legalább ígértet tesz a magyar revíziós igények támogatására. Jelen pillanatban azonban nem marad a vezetésnek más választása, mint „a lehető legügyesebben lavírozni”, azonban ennek tartóssága a nemzetközi helyzettől függ.¹³⁷

A Dollfuß-gyilkosság után a német nemzetiszocialista külpolitika stratégiát váltott. Időlegesen félre tette az Anschluss terrortörténi kieroszakolásának politikáját. Franz von Papen egykori kancellár bécsi követként, 1936-tól nagykövetként a két ország csatlakozásának látszólagos „evolúciós” előkészítését végezte. A valós cél azonban Ausztriában a nemzetiszocializmus politikai és gazdasági befolyásának kiterjesztése volt.¹³⁸ A magyar és az olasz külügyi vezetés egyaránt örömmel fogadta az Ausztria ellenes náci terrorkullám lecsendesesését, noha továbbra is számoltak a csatlakozás valamikori bekövetkeztével. Mindezek ellenére az olasz és a magyar diplomaták 1934–1935 folyamán a Ballhausplatzon általánosságban azzal érveltek, hogy ismereteik és meggyőződések szerint Hitler feladta Ausztriával szembeni agresszív terveit.

1934. októberben a berlini vezetés diplomáciai csatornákon keresztül jelezte igényét az olasz–német viszony javítására, ezért törekedett csökkenteni az olasz bizalmatlanságot a neuralgikus osztrák-kérdésben. A római német katonai attasé a magyar vezetés közvetítését kérte Róma felé, hiszen a rossz olasz–német viszony Magyarország számára is terhes.¹³⁹ A magyar külügyi vezetés aggodalommal figyelte Róma Párizshoz közeledő lépéseit. Gömbös november eleji római útján kifejezte hajlandóságát, hogy közvetít olasz–német viszonylatban.¹⁴⁰

Ezzel a közvetítói feladattal párhuzamosan 1934. október közepétől új jelenség érhető tetten az osztrák külügyi képviseltek jelentéseiben, elsősorban abban az esetben, ha azok magyar közvetítő-békítő lépésekről számolnak be osztrák–német összefüggésben. A Ballhausplatzon kételkedő, gyakran cinikus széljegyzeteket írtak, ha a jelentések magyar segítőkészségről, közvetítésről, a magyar tárgyalófél által kifejtett német jóindulatról vagy osztrák „túlérzékenységről” szóltak. Egy példa erre: a római osztrák követ Kányával tárgyalt többek között a német–osztrák viszonyról. Kánya kijelentései mellé Bécsben a következő megjegyzéseket fűzték: „Unsinn”, „falsch”, „er lügt”.¹⁴¹

November elején Gömbös Rómába látogatott. Az osztrák kérdéssel kapcsolatban a magyar miniszterelnök osztotta a Duce véleményét, miszerint a „vörösök kellemetlenebbek, mint a nácik”. Mussolini azt fejtette, hogy a német–olasz viszony javulásának egyetlen feltétele, hogy Németország őszintén és hivatalosan ismerje el Ausztria függetlenségét.¹⁴² Rómából hazafelé Gömbös a Semmeringen közölte Schuschnigg-gal római tárgyalásainak főbb pontjait, érdemi megállapodásokra azonban nem került sor.¹⁴³

¹³⁷ ÖStA AdR Ges.Bp.3. 145/1934. Bp, 1934. 09. 13.

¹³⁸ P. Schneberger, P: i. m. 49.

¹³⁹ MNL OL K 64 1934 20t 525/1934. Róma, 1934. 10. 06.

¹⁴⁰ Kerekes L: i. m. 156.

¹⁴¹ ÖStA AdR NPA 793 46.453/1934. Róma, 1934. 10. 22.

¹⁴² ÖStA AdR NPA 793 47.078/1934. Róma, 1934. 11. 11.

¹⁴³ ÖStA AdR NPA 787 49.959/1934. Bécs, 1934. 11. 09.

Az 1935-ös ismételt olasz külpolitikai kurzusváltás — az afrikai gyarmatosítási igények artikulálása — következményei rányomták bélyegüket a Duna-medencére.¹⁴⁴ Mussolini hatalomvesztése mindkét „baráti ország” esetében tetten érhető. Nem csak Budapest német orientációjának kedvezett a tengelyhatalmak közeledése, hanem Ausztria szuverenitásának garantálásáról is le kellett mondania Rómának. Mindeközben a nyugati demokráciák diplomáciai pozíciói is egyre gyengültek a hitleri agresszív politikával szemben.

A budapesti osztrák követség 1935. első felében már érzékelte a magyar külügyi vezetés távolságtartó, elhidegülő hozzáállását. Henneset 1935. május végén arról tett jelentést a Ballhausplatzon, hogy „a magyar kormány egyre erősebb németbarát politikát folytat”, amivel olasz kollégája is egyet értett. A magyar kormány érvelése szerint az ország nehéz helyzetben van, így nem szabad a viszonyát Németországgal megmérgeznie, de az olasz és osztrák barátságot is ápolni kívánja, miközben továbbra is bízik egy olasz–német–osztrák megegyezésben. Gömbös szerint Magyarország gazdaságilag jobban rá van utalva Németországra, mint bármikor előtte, így két vasat kell egy időben a tűzbe tartania. A követi jelentés Göring látogatásával¹⁴⁵ kapcsolatban elemezte a magyar revíziós terveket, miszerint a német vezetés Csehszlovákia felosztásába törekedett Magyarországot bevonni. Az olasz és az osztrák budapesti követ együttesen úgy vélték, hogy higgadtan és kivárással kell a magyar vezetéshez viszonyulni, azonban ezzel egy időben fel kell hívni a figyelmüket, hogy nem veszélytelen az a játék, amit játszanak.¹⁴⁶

1935. szeptember 26-án Gömbös négy napos látogatásra Berlinbe utazott. Az osztrák követ ismét a magyar látogatás Ausztria ellenes élével kapcsolatos kételyeinek adott hangot. A magyar külügyminiszter visszautasította az osztrák félelmeket, és kifejtette, hogy a Ballhausplatz tisztában van Magyarország németbarát politikájával, amely más államok ellen, így Ausztria ellen sem irányul. Kánya azzal érvelt, hogy ilyen „nehéz időkben kénytelenek vagyunk minden állammal jó viszonyt ápolni”, ahogy ezt Ausztria is teszi. Végezetül Kánya teljes bizalmáról biztosította a követet, de ugyanezt várja el az osztrák féltől is.¹⁴⁷ Gömbös berlini útjáról szóló jelentés mellé ismételten szkeptikus hangvételű széljegyzetek kerültek a Ballhausplatzon, mint például: „wer das glaubt”, „Lüge”, „dürfte stimmen”.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Horváth J.: i. m. 35.

¹⁴⁵ Május 24-én Göring porosz miniszterelnökként kétnapos félhivatalos látogatásra érkezett Budapestre. Politikai célja az olasz–magyar kapcsolatok, a magyar külügyi elképzelések Anschluss-szal kapcsolatos feltérképezése és a kisantant politikai egyeztetése volt. Bővebben: *Szinai Miklós – Szűcs László*: Horthy Miklós titkos iratai. Bp, 1962. 156.

¹⁴⁶ ÖStA AdR Ges.Bp.4. 100/1935. Bp, 1935.05.27.

¹⁴⁷ MNL OL K 63 1935 20t 2987/1935. Bp, 1935.10.01.

¹⁴⁸ ÖStA AdR NPA 791 38.581/1935. Berlin, 1935.09.30.

VI. Távolodás az önálló Ausztriától 1936–1937
Az olasz kihátrálás

„A magyarországi közhangulat Ausztriával szembeni kifejezetten szimpatizálósnak tűnik, azonban nagy része nem hisz országunk tartós állami önállóságában.”¹⁴⁹

Az 1930-as évek közepétől az önálló osztrák állam esélyei fokozatosan csökkentek. Önállóságának legfontosabb külpolitikai támogatóját, Olaszországot az abesszíniai „kaland” következtében, ha nyilatkozatokban nem is, de a realizálható segítségnyújtás tekintetében elveszítette. Magyarország vélt és valós érdekei — ahogy Olaszország esetében is — egyre inkább a német kapcsolatok erősödését eredményezte, így az Ausztria iránt érzett „hűség és barátság” veszített jelentőségéből. Dollfuß meggyilkolása után utóda Schuschnigg érzelve a külpolitikai támogatás csökkenését, igyekezett belső ellenzék erőket mozgósítani a függetlenség megőrzése érdekében. Az osztrák „nemzeti eszme” legfőbb jelszavává Ausztria függetlenségének hangoztatása vált, miközben a legitimista áramlatok megerősödésének is teret adott a kancellár.

Németország befolyása egyre nőtt a Duna-menti államokban, ezzel párhuzamosan a kisantanttal kötött francia szerződések jelentőségüket veszítették, hiszen 1936-ban Románia, 1937-ben Jugoszlávia is a németek táborához csatlakozott.¹⁵⁰ A német térnyeréssel párhuzamosan Olaszország egyre jobban visszaszorult a régióban. A kibontakozóban lévő német–olasz blokkban a gazdasági és katonai erőviszonyok következtében Németország vette át az irányítást. Az 1936. júliusi német–osztrák egyezmény Olaszország formális lemondását jelentette Ausztriáról, ami nyilvánvalóvá tette Itália végleges kivonulását a Duna-medencéből.

A Ballhausplatzon érzékelték az egykori szövetségesek kihátrálását, ezért megindultak — először gazdasági-kereskedelmi szinten — a tapogatózások Csehszlovákia irányába. A magyar vezetés erős gyanakvással követte az osztrák–csehszlovák kereskedelmi tárgyalások és kölcsönös államfői látogatások tényét. Ennek tisztázására 1936. február elején Kánya londoni és párizsi látogatásából hazafelé Bécsben felkereste osztrák hivatali kollégáját. A tárgyalás hangneme inkább volt feszültséggel terhelt, mint kollegiális információcsere. Berger-Waldenegg nem tagadta, hogy Ausztria keresi a gazdasági közeledést Csehszlovákiához és a kisantant államokhoz, azonban nagyon határozottan tiltakozott az ellen, hogy Schuschnigg prágai látogatásába bárminemű magyarellenességgként lehetne interpretálni. Egy esetleges Csehszlovákiával való politikai vagy katonai együttműködésből Ausztriának semmilyen haszna nem származna, szögezte le az osztrák külügyminiszter, ahogy a kereskedelmi tárgyalások kimenetele is bizonytalan jelenleg. Kánya felhívta kollégája figyelmét, hogy Olaszország sokat tett Ausztriáért, így célszerű Rómára tekintettel lennie az osztrák vezetésnek.¹⁵¹

¹⁴⁹ ÖStA AdR NPA 788 34.576. Budapest, 1937. 01. 09.

¹⁵⁰ Németh I.: i. m. 36.

¹⁵¹ MNL OL K 64 1935–1936 20t Bécs, 1936.02.04.

A magyar külügyi vonal megváltozása lecsapódott a magyar sajtóban is, elsősorban a Magyarország számára kedvezőtlenebb kereskedelmi szerződés miatt támadták Ausztriát. Jelzés értékkel bírt, hogy 1936. elején a kancellár budapesti látogatását megelőzően egyre több Ausztria ellenes cikk jelent meg a magyar sajtóban, amely ellen az új osztrák követ is tiltakozott. Visszautasította konkrét érvekkel alátámasztva az a vádat, hogy Bécs akadályozza a magyar búzaexportot, hiszen a magyar lisztexport folyamatosan nőtt,¹⁵² a magyar liszt 90%-a Ausztriában került eladásra.¹⁵³

1936. március 13–14-én Schuschnigg és Berger-Waldenegg Budapesten tárgyaltak Bécs Németországhoz és a kisantant országokhoz fűződő viszonyáról. A kancellár kijelentette, hogy a két német állam viszonya nem „gyógyíthatatlan”, de még sok kívánni valót hagy maga után. Azonban ő örömmel üdvözlne egy ésszerű közeledést a két ország között, amíg azonban ez meg nem valósul, Ausztria nem folytat Németország-ellenes politikát, azonban kitart olaszbarátsága mellett. Kánya részletezte azt a német álláspontot, hogy Németország nem hajlandó egy kész egyezményhez csatlakozni, így a római és a kisantant-féle gazdasági elgondolás összekapcsolására a legcsekélyebb esély sincsen. Ezért megítélése szerint, amíg az olasz–abesszíniai kérdés nincs lezárva, addig a három Római Szerződésben részt vevő országnak a legnagyobb elővigyázatossággal kell eljárnia, és a kivárás politikáját kell folytatnia. A tárgyalópartnerek ekkor még egyszer és utoljára megállapodtak abban, hogy a mindkét felet érintő külpolitikai döntésekben továbbra is előzetesen egyeztetni fognak.¹⁵⁴

1936. márciusban sor került Rómában a második olasz, magyar és osztrák kormányfők találkozására. Mussolini még egyszer lépéseket tett Duna-menti pozícióinak megőrzése érdekében, és javasolta a három ország baráti kapcsolatainak szövetséggé alakítását és a vámuniót. Azonban ekkora a külpolitikai irányvonalak és tervek annyira eltávolodtak egymástól, hogy ennek kivitelezésében már egyik fél sem bízott. Míg Gömbös a német kapcsolatok megőrzése és elmélyítése mellett tört lándzsát, addig a kancellár hajlott a Milan Hod által javasolt kisantant közeledés irányába. Mussolini számára pedig világossá vált, hogy Ausztria függetlenségének megőrzése érdekében nem számíthat Franciaország fegyveres támogatására,¹⁵⁵ így belenyugodott az Anschlussba.

Az 1936. júliusi osztrák–német egyezményre Kánya úgy tekintett, hogy az az Anschluss veszélyét elodázta, de nem hátrította el. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált a budapesti vezetés előtt, hogy Ausztria csatlakozása előre láthatóan nem közös megegyezéssel, természetes úton valósul meg egy mindkét fél számára kedvező időpontban. Hanem a nemzetiszocialista vezetés által kitűzött időben és módon, ha már Németország elég erős lesz az annexióhoz.¹⁵⁶ Az osztrák–magyar tárgyalások során a magyar fél egyre többet hivatkozott arra, hogy

¹⁵² 1933-ban 169.849 mázsa, 1934-ben 118.163 mázsa és 1935-ben 190.659 mázsa lisztet vásárolt meg Ausztria Magyarországtól.

¹⁵³ ÖStA AdR Ges.Bp.21. 192/1936. Bp, 1936.03.12.

¹⁵⁴ Pester Lloyd, Abendblatt. 1936.03.13. (címlap)

¹⁵⁵ Horváth J.: i. m. 37.

¹⁵⁶ Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp, 1982. 264.

a fontosabb ügyekben szükségesnek tartja az olasz vagy német képviselők jelenlétét. Kánya kitérő válaszaiban kifejtette, hogy ilyen jellegű tárgyalásokba Róma mellett Berlint is be kellene vonni, „máskülönben Németország joggal sértve érezhetné magát”.¹⁵⁷ 1936. év végén egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az Anschluss másodrendű problémává vált a magyar és az olasz vezetés számára is. 1937. elején mindkét ország vezetése belenyugodott az Anschluss közeljövőben történő bekövetkeztébe, figyelmüket arra összpontosították, hogy Bécs ne-hogy a Habsburg-restaurációba, vagy a kisantant karjaiba meneküljön.¹⁵⁸ Budapest aggodalommal követte az osztrák legitimisták aktivitását is.¹⁵⁹

Baar-Baarenfels követ 1937. év eleji szokásos magyar közhangulat-jelentésében azt írta, hogy a magyar közvélemény pozitívan és szimpátiával viszonyult Ausztriához, azonban a többség nem számol hosszú távon az osztrák függetlenség megőrzésével. A német provinciává süllyedő időpontját egy és négy év távlatában tartják valószínűnek, szólta a jelentés. Ebből kifolyólag a követ szükségesnek tartott egy széles körű osztrák propaganda-hadjáratot, amelynek azonban nem lehet se magyar, se németellenes éle. Javaslata alapján a sajtóra költeni kellene, hiszen „Magyarországon viszonylag nagy a sajtó befolyása”. A kormány közeli Pester Lloyd tudomása szerint Németországtól havi 200, addig Ausztriától csak 50 pengőt kap osztrák témájú cikkek megjelentéséért.¹⁶⁰ A magyar sajtóban azonban egyre szaporodtak az osztrák ellenes éllel megjelent cikkek, a kormány közeli lapok továbbra is a Magyarország számára kedvezőtlenül alakuló kereskedelmi arányszámok miatt kritizálták Ausztriát.¹⁶¹

A magyar eltávolodás baljós előjeleit a budapesti osztrák követ minden területen érzékelte. Baar-Baarenfels 1937 első két hónapjában több alkalommal is beszélt Róder Vilmosmal többek között az olasz–magyar katonai tárgyalásokról. A honvédelmi miniszter az osztrák követ előtt letagadta, nem csak azt, hogy Milánóban járt, hanem ilyen jellegű tárgyalások létezését is. Az osztrák követ szerint „több mint feltűnő”, hogy az osztrák kormány tájékoztatása nélkül magyar–olasz katonai tárgyalások folynak, miközben a német vezetést erről informálják.¹⁶²

Schuschnigg Budapestre érkezett 1937. március 18-án, érdemi döntésre és megállapodásra azonban már nem került sor, miközben a magyar és az osztrák kormányfők úgy nyilatkoztak, hogy továbbra is a Római Szerződés alapján kívánják országuk külpolitikáját alakítani. Együttesen küldtek táviratot Mussolininek a Római Szerződés három éves évfordulója alkalmából és hangsúlyozták, hogy a szerződések a közép-európai békés egymás mellett élés egyik

¹⁵⁷ MNL OL K 63 1936 20t 4088/1936. Bp, 1936.10.26.

¹⁵⁸ *Réti György*: Az 1938. évi Anschluss a magyar–olasz kapcsolatok tükrében. In: *Múltunk*, 1998/1. 71.

¹⁵⁹ Az osztrák legitimizmusról bővebben ld.: *Fiziker Róbert*: Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története 1918–1945. Bp, 2010. és *Romsics Gergely*: Habsburg és Ständestaat. A legitimizmus politikai stratégiái a harmincas évek Ausztriájában. In: *Századvég*, 2005.

¹⁶⁰ ÖStA AdR NPA 788 34.576/1937. Bp, 1937.01.09.

¹⁶¹ ÖStA AdR Ges.Bp.21. 26/1937. Bp, 1937.01.12.

¹⁶² ÖStA AdR NPA 792 35.848/1937. Bp, 1937.02.14.

legfontosabb sarokköve.¹⁶³ A semmitmondó politikai nyilatkozatok mellett a Darányi-kormány nyomására a Magyarország számára előnytelen kereskedelmi szerződések megváltoztatásával kapcsolatban megegyeztek, hogy az érintett szakminiszterek szakszerű különtárgyalásokat fognak lefolytatni.¹⁶⁴

Schuschnigg már olasz fegyveres segítségre sem számíthatott, amit 1937. áprilisi velencei látogatása alkalmával Mussolini a kancellár tudomására is hozott. A Duce a nácikkal való megegyezés szükségességét hangoztatta. Sztójay berlini követ felkereste Neurath külügyminisztert a velencei úttal kapcsolatban. A német külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy ők nem „inspirálták” Mussolinit erre az állásfoglalásra, azonban teljesen egyet értettek vele. Jelentése végén a berlini követ összefoglalta, hogy aktuálisan a német–olasz viszony a „lehető legjobb”, amelyet a nagyszámú kölcsönös magas szintű látogatások is alátámasztottak. A viszonyban egyre inkább a német dominancia kristályosodik ki, „Olaszország Berlinben keresi a támaszt”.¹⁶⁵ Azonban megítélése szerint, noha a Duce engedett a német elképzeléseknek, azonban aktuálisan mind a két fél számára kellemetlen lenne egy osztrák krízis, amely megzavarná a jelenlegi jó viszonyt.¹⁶⁶ Tavasz folyamán Baar-Baarenfels osztrák követ több igen borúlátó jelentésben számolt be a magyarországi jobbratulódásról.¹⁶⁷

1937. május elején Wilhelm Miklas¹⁶⁸ köztársasági elnök — Schuschnigg kíséretében — Budapestre érkezett, a látogatás Horthy 1936-os ausztriai útjának viszonzása volt. Már a látogatás időpontjának kitűzése is a diplomáciai feszültségeket tükrözte. Budapest az olasz királyi párnak kijáró külsőségeket kívánt biztosítani. Azonban az eredetileg tervezett április végi időpont magyar részről nem felelt meg, mert akkor Göring vadászott Magyarországon. Az osztrák tárgyalófelekben tudatosult, hogy nem csak a német vendégek élveznek prioritást, hanem az erős német orientációjú magyar külügyi vezetés az Anschluss elkerülhetetlenségével és mihamarabbi bekövetkeztével is számolt.¹⁶⁹

Nem csak a magyar partnerség, hanem az olasz támogatás eltűnésével is számolnia kellett a Ballhausplatznak. Ciano olasz külügyminiszter májusi budapesti tartózkodása idején a kisantant országokkal szemben megosztó politika folytatását javasolta a Darányi-kormánynak. Találkozott az osztrák követtel is, akinek kifejtette, hogy a magyar államférfiakkal mind a római szerződések, mind a közép-európai kérdések tekintetében teljes az egyetértés, és kiemelte az 1936-os osztrák–német megállapodás helyességét is. Ezen megjegyzés mellé Schmidt külügyi államtitkár a széljegyzetre felkiáltójelet írt. Noha Ciano hangsúlyozta, hogy az osztrák függetlenség és önrendelkezés az olasz politika alapelve, amint ezt Mussolini Velencében Schuschniggnek is megerősítette. Azonban mosolyogva hozzáfűzte, hogy még az olasz külpolitikában is vannak apróbb

¹⁶³ ÖStA AdR Ges.Bp.5. 47/1937. Bp, 1937.03.20.

¹⁶⁴ MNL OL K 63 1937 20/7t 697/1937. Bp, 1937.03.20.

¹⁶⁵ „Italien sucht die Anlehnung an Berlin“

¹⁶⁶ MNL OL K 63 1937 20/27t 604/1937. Berlin, 1937.04.28.

¹⁶⁷ ÖStA AdR NPA 797 37.495/1937. Bp, 1937.03.26., ÖStA AdR NPA 797 37.795/1937. Bp, 1937.04.05.

¹⁶⁸ Az első világháború óta Miklas volt az első államfő, aki Budapestre érkezett.

¹⁶⁹ ÖStA AdR NPA 416 37.130/1937. Bécs, 1937.03.20.

elmozdulások, amelyek a nemzetközi politikával állnak összefüggésben.¹⁷⁰ Miközben a magyar vezetés örömmel konstataálta, hogy Olaszország nyugati demokráciákkal folytatott stresaik kurzusa véget ért.

Tavaszi végén Rudnay bécsi magyar követ Kánya utasítására felkereste Papen német nagykövetet. A német–osztrák viszonyról a nagykövet nagyon pesszimistán nyilatkozott. A német kormány egy erős franciaellenes blokkot kíván kiépíteni Közép-Európában — nyilatkozta Papen — amelyet Schuschnigg szándékosan szabotál. Azonban leszögezte, hogy a német vezetés nem gondol az Anschlusra, de Schuschnigg helyzetét „labilisnak” vélte. A tárgyalás során Papen nyíltan beszélt Csehszlovákia felosztási terveiről, amelyhez a „kedvező nemzetközi konstellációk esetén” az osztrák-kérdés megoldása is kapcsolódna. Rudnay ezzel kapcsolatban kifejtette véleményét a jelentésében, hogy amennyiben a németek aktívan lépnének fel Ausztriával szemben, akkor Magyarország számára az lenne a kedvező, ha nem a teljes bekebelezésre, hanem egy felosztásra kerülne sor. A céltudatos diplomáciai előkészületek lehetővé tennék Magyarország nyugati határainak helyreállítását, amelybe a követ Dél-Karintiát is beleértette. Ezen területek „csereobjektumként” szolgálhatnának a bécsi magyar követ elképzelése szerint Bácska ellenében.¹⁷¹

1937 folyamán a kölcsönös osztrák–magyar állam- és kormányfői, illetve miniszteriális látogatások száma mindkét irányba szokatlanul magas volt, azonban konkrét eredményeket egyik sem hozott, inkább protokolláris szereppel bírtak. Az eltávolodás a két ország diplomáciai érintkezésében is lecsapódott. 1937 július végén Rudnay Lajos átadta a visszahívó levelét Wilhelm Miklas államfőnek, ám jelzésértékkel bírt, hogy az év végéig nem neveztek ki követet a magyar külképviselet élére, sőt az Anschluss bekövetkeztéig csupán egy követségi tanácsos látta el az ideiglenes ügyvivői feladatokat.

1937-ben háromszor járt Schuschnigg Budapesten, a hivatalos nyilatkozatok magyar és osztrák részről is a két ország jó és baráti viszonyáról szóltak, miközben a fennálló és egyre erősödő feszültségekről és eltávolodásról nem esett szó. Október 21–22-én Schuschnigg és Schmidt nem hivatalosan ismét Budapestre érkeztek, a látogatás hivatalos részére csak október 23-tól került sor. A kisantant országokkal kapcsolatos politika mellett egy szorosabb hírszerzési, katonai együttműködés kiépítéséről tárgyaltak. A magyar fél súlyt helyezett azonban arra, hogy az előzetes tárgyalásokról, amelyek október 23-a előtt zajlottak, semmilyen hivatalos nyilatkozat ne jelenjen meg. A kancellár megítélése szerint „a magyarok féltek, hogy Berlinnek nem tetszene”.¹⁷²

Olaszország Duna-medencei kivonulását jelezte Budapest számára, hogy nyári folyamán Róma felmondta a Brocchi-féle olasz–magyar–osztrák preferenciális kereskedelmi egyezményt, ami tovább fokozta Budapest és Bécs gazdasági függését Németországtól.¹⁷³ Az olasz kivonulás lecsapódott a magyar

¹⁷⁰ ÖStA AdR Ges.Bp.5. 101/1937. Bp, 1937.05.22. A római osztrák követ jelentése is hasonló tartalommal bírt a külügyminiszter budapesti tárgyalásáról. Bővebben: ÖStA AdR NPA 792 35.848/1937. Róma, 1937.05.25.

¹⁷¹ MNL OL K 63 1937 20/25t 201/1937. Bécs, 1937.05.28.

¹⁷² ÖStA AdR NPA 416 44.788/1937. Bécs, 1937.10.25.

¹⁷³ Réti Gy.: Az 1938. évi Anschluss... i. m. 77.

sajtóban is, egyre több Itália és demokráciaellenes cikk jelent meg, ami ellen Ciano táviratilag tiltakozását fejezte ki.¹⁷⁴ A budapesti külügyi vezetés is érzékelte Róma elkedvetlenedését Magyarországgal szemben. Augusztus végén Kánya olaszországi nyaralásáról hazafelé ismét Bécsben tárgyalt. A magyar külügyminiszter megítélése szerint Mussolini kül- és belpolitikai hatalma az utóbbi években erősen meggyengült, egyre erősebb berlini függése. Erre azt hozta fel példának, ha kisebb dolgokban Berlinhez és Rómához fordul, szinte szó szerint azonos választ kap.¹⁷⁵

November 20–29. között Darányi és Kánya Berlinbe utaztak. A magyar fél kifejtette a német tárgyalópartnernek, hogy „Ausztriával szemben jó viszonyban vagyunk, de semmi katonai obligót egymással szemben nem vállaltunk.”¹⁷⁶ A magyar külügyminiszter azt állította a berlini osztrák követnek, hogy a tárgyalások során kiállt Ausztria mellett, és azt hangoztatta, hogy az osztrák kormányt olyan jól ismeri, mint a sajátját. Azonban sajnálattal közölte, hogy nem sikerült a német tárgyalópartnereinek a véleményét megváltoztatnia. A kijelentés mellé a széljegyzetben Bécsben odaírták, hogy „da er es nicht wollte”.¹⁷⁷ A berlini útról szóló magyar beszámoló kapcsán a budapesti osztrák követ azt a konklúziót vonta le, hogy „úgy tűnik, hogy a magyar uraknak, ügyesen a mentalitásukra és a lelükre hatva, sokat ígértek Berlinben.”¹⁷⁸

VII. Ausztria egyedül: az Anschluss 1938. március 12–13.

*„Ausztria a döntő órákban — a sors akarata folytán — teljesen egyedül maradt, adva volt a kedvező pillanat a nagy német eszme megvalósítására.”*¹⁷⁹

1938. január 10–12-én¹⁸⁰ sor került a harmadik, és egyben utolsó olasz–magyar–osztrák kormány szintű találkozóra Budapesten,¹⁸¹ amely egyértelműen az osztrák szuverenitás védelméről való lemondást tükrözte. Schuschnigg kérte, hogy záróközleményben — akár csak titkosan — fejezzék ki a partnerek Ausztria függetlenségének fenntartására irányuló kívánságaikat. Ezt a kérést a magyar és az olasz fél is elutasította. Azonban se a magyar, se az osztrák küldöttség nem volt hajlandó az olasz kérésnek eleget tenni, nem léptek ki a Népszövetségből, nem csatlakoztak az antikomintern paktumhoz, de mindketten de jure is elismerték a Franco-kormányt.¹⁸²

¹⁷⁴ U.o. 80.

¹⁷⁵ ÖStA AdR NPA 410 42.898/1937. Bécs, 1937.08.20.

¹⁷⁶ Réti Gy.: Az 1938. évi Anschluss ... i. m. 83.

¹⁷⁷ ÖStA AdR NPA 794 96.714/1937. Berlin, 1937.11.27.

¹⁷⁸ ÖStA AdR NPA 794 96.549/1937. Bp, 1937.12.01.

¹⁷⁹ MNL OL K 63 Ausztria 1000. pol. Budapest, 1938. 04.

¹⁸⁰ Németh István: Az osztrák út. Ausztria a 20. században. Összegzés és dokumentumok. Eger, 2011. 44.

¹⁸¹ Olaszországot Ciano, Ausztriát Schuschnigg és Schmidt, Magyarországot Darányi és Kánya képviselte. Mussolini távolmaradása is jelezte a kérdés mellékes voltát az olasz fél számára.

¹⁸² Réti Gy.: Budapest–Róma Berlin árnyékában... i. m. 113–114.

Az 1938. február 12-ei berchtesgadeni megállapodást követően Baar-Baarenfels személyesen beszélt Kányával, aki „feltűnően tájékoztatlanak” mutatkozott. A tárgyalás hangvétele inkább hasonlított egy szemrehányásokkal és csipkelődésekkel telített vihar előtti beszélgetéshez, mint az osztrák követ és magyar külügyminiszter között szokásos, udvarias és előzékeny párbeszédhez. A külügyminiszter Schuschnigg iránti szimpátiáját ecsetelte, és hozzáfűzte, hogy egy újabb megegyezés Németország és Ausztria között elengedhetetlen volt. Majd gúnyosan megjegyezte, hogy „legalább Ausztria kis félrelépései” véget érnek Csehszlovákiával. Az osztrák követ erre úgy reagált, hogy a tárgyalások kizárólag gazdasági természetűek voltak, mert Ausztriának olyan partnerre is szüksége van, amely az importért „legalább fizet”. Kánya a beszélgetés végén lakonikusan megjegyezte, hogy Ausztria és Magyarország sorsa is a nagypolitikától függ.¹⁸³

Az osztrák követ több budapesti forrásból is azt az információt kapta, hogy a magyar külügyminiszter vele szemben tett bizakodó kijelentéseivel szemben, más alkalmakkor úgy nyilatkozott, hogy Ausztria gleichschaltolása előbb vagy utóbb bekövetkezik, bármennyire is sajnálja. Az osztrák követ február végén budapesti francia kollégájával tárgyalt a német keleti ambíciókról. A francia követ igen pesszimistán nyilatkozott. Megítélése szerint, ha Ausztria hosszabb ideig egyedül marad, nem képes a német nyomásnak ellenállni. Se Franciaország, sem Anglia nem fogja „kisujját sem megmozdítani”, ha Németország bekebelezné Ausztriát vagy Csehszlovákiát, vagy akár Magyarországot, zárta gondolatmenetét a francia diplomata.¹⁸⁴

1938. március 12–13-án bekövetkezett az Anschluss, és megkezdődött Ausztria betagozása¹⁸⁵ a Német Birodalomba. Március 13-án a budapesti olasz követ közvetítette Ciano álláspontját. „Olaszország az osztrák–német kapcsolatok eme fázisában is abszolút objektív álláspontra helyezkedett, tartózkodva az Ausztria belügyeibe való beavatkozástól.” Róma biztosította a magyar vezetést, hogy az új helyzet „csak növelheti az olasz–magyar kapcsolatok szívélyességét és jelentőségét, politikai és gazdasági téren egyaránt.”¹⁸⁶ A hangoztatott Berlin–Róma tengely ellenére az olasz súlyvesztés szembetűnő volt, Mussolini másodhegedűs szerepbe került Hitler mögött,¹⁸⁷ akinek a kezébe került a Duna-menti államok sorsának irányítása.

A magyar külügyi vezetés sem tehetett mást, tudomásul vette azt, aminek bekövetkeztével mindig is számolt és remélte, hogy az egyetértés kinyilvánításának ellenértékeként Csehszlovákia felosztásából Budapestnek is jut. Március 14-én Kánya táviratban szólította fel a berlini magyar követet, hogy a „Wilhelmstrassén fejezze ki szerencsekívánatainkat, hogy vér nélkül sikerült az egyesülést végrehajtani. A legnagyobb reményt fűzzük az új szomszédi viszonyhoz.” Sztójay Döme másnap közölte, hogy az üzenet pozitív fogadtatásra lelt.

¹⁸³ ÖStA AdR Ges.Bp.5. 14/1938. Bp, 1938.02.16.

¹⁸⁴ ÖStA AdR Ges.Bp.5. 19/1938. Bp, 1938.02.23.

¹⁸⁵ Bővebben ld. *Tibor Zenker: Österreich 1993. Hintergründe, Vorgeschichte und Folgen des „Anschlusses”*. Wien, 2008.

¹⁸⁶ *Réti Gy.*: Budapest–Róma Berlin árnyékában... i. m. 115.

¹⁸⁷ *Horváth J.*: i. m. 40.

Horthy április 3-án rádióban elmondott beszédében reagált az annexióra. „Aki tiszta fejjel és látó szemmel ítéli meg az eseményeket, annak tudnia kell, hogy Ausztriának Németországgal történt egyesülése ránk nézve nem jelent mást, csak azt, hogy egy régi jó barátunk, akit a békeszerződésben lehetetlen helyzetbe sodortak, egyesült egy másik jó barátunkkal és hűséges fegyvertársunkkal, vagyis azzal a Németországgal, amely mindig életre-halálra megbízható és szótartó szövetségese volt barátainak a történelem tanúsága szerint. Ennyi az egész, egyéb a mi szempontunkból nem történt.”¹⁸⁸ Mussolini is hasonló értelemben nyilatkozott az olasz parlamentben, hogy az Anschluss az osztrák nép „legmélyebb vágya volt”.¹⁸⁹

Kánya külügyminiszter a képviselőház külügyi bizottsága előtt tartott beszédében elemezte és értékelte a történeteket. Fejtegetésének bevezetőjében kifejtette, hogy az Anschluss a háború befejezése óta állandóan foglalkoztatta az európai közvéleményt, „azzal a mindjobban érvényre jutó felfogással, hogy a német és osztrák nép egyesülésének előbb-utóbb be kell következnie.” Az Anschluss okait a békeszerződések hibás és rákényszerített döntéseiben, illetve Olaszország „világpolitikai helyzetében beállott nagy horderejű átrétegződésben” jelölte meg. „Ilyképpen és minthogy Ausztria a döntő órákban – a sors akarata folytán – teljesen egyedül maradt, adva volt a kedvező pillanat a nagy német eszme megvalósítására, annál is inkább, mert az Anschluss gondolata mindig eleven erőként élt a két német népben és Hitler kancellár uralomra jutása óta mindegyre nyomatékosabban jutott kifejezésre az törekvés, hogy Németország és Ausztria egyesülése által megteremtsék a nagy német birodalmat.” A nagyhatalmak passzivitásával kapcsolatban kifejtette, hogy „a magyar kormány mindig azon az állásponton volt, hogy az osztrák–német viszályba való beavatkozás nem tartozik a feladataink közé, elsősorban azért, mert egy olyan problémáról volt szó, amelynek megoldása országunk hatalmi körén kívül esik és másodsorban azért, mert meg voltunk győződve arról, hogy esetleges beavatkozásunkat egyik fél sem látta volna szívesen. (...) Minden eszközzel igyekeztünk úgy a baráti Ausztriával, mint az ugyancsak baráti Németországgal a legjobb viszonyt fenntartani, ami a hosszú időn át fennálló nagy nehézségek ellenére teljes mértékben sikerült. (...) Az Anschluss tehát végbement, ami után a helyzet Magyarország szempontjából úgy alakult, hogy Ausztria helyébe a velünk szoros baráti viszonyban élő német birodalom lépett, amellyel szemben elfoglalandó álláspontunk egy pillanatra sem lehet kétséges.” Röviden szót ejtett Kánya az egyesüléssel kapcsolatban felröppent hírekről, amelyek a magyar államhatárok veszélyeztetéséről szóltak. „Ezek a rémhírek a legkülönbözőbb okokból teljesen alaptalanok, egyébként a német kormány nem hagyott kétséget aziránt, hogy Magyarország jelenlegi magyar–német határvonalait éppen úgy sérthetetlennek tartja, mint Olaszország, Délslávia és Svájc határait.”¹⁹⁰

¹⁸⁸ Szinai M.–Szűcs L.: i. m. 176.

¹⁸⁹ Réti Gy.: Az 1938. évi Anschluss... 90.

¹⁹⁰ MNL OL K 63 Ausztria 1000. pol. Budapest, 1938. 04.

Az Anschluss sikeres végrehajtása alkalmából a magyar kormány és a kormányzó is sok szerencsét kívántak Németországnak. A müncheni magyar főkonzul tárgyilagosan tájékoztatta Budapestet a jókívánságok sajtóviSSHangjáról, a sorok között azonban a félelem és bizonytalanság érzése is tetten érhető. „Berlini szerencsekívánatainkat 16-án csak a Münchner Neueste Nachrichten közölte a többi hírek között, a Völkischer Beobachter müncheni kiadása pedig csak 17-én külön kiemelés nélkül.” A beszámoló végén a főkonzul kifejtette, hogy „Magyarország csak egy politikát folytathat: a fokozott barátság politikáját Németországgal szemben, abban a reményben, hogy német részről is belátják és elismerik egy erős nemzeti érzésű független Magyarország barátságának értékét”.¹⁹¹

Kánya a külügyi bizottságban március 23-án összegezte az Anschluss-szal kapcsolatos következményeket. Kifejtette, hogy a két ország egyesülése előre látható volt, hiszen a tilalom szemben állt a „wilsoni pontokkal és a nemzetiségi elvekkel”. Eredményesnek és a jövőre nézve is gyümölcsözőnek titulálta az egyre szorosabbá váló német–magyar viszonyt. Végül a német garancia hangoztatásával törekedett eloszlatni a félelmet, amely a magyar–német határ sérthetlenségével kapcsolatosan felröppentek.¹⁹²

Bethlen István Pesti Naplóban 1938. április 17-én megjelent cikkében azt fejtegette, hogy a közvetlen szomszédná vált Nagynémet Birodalom gazdasági és politikai befolyása ugyan okozhat Magyarországnak problémákat, de az Anschluss jelentősége számunkra a revízióhoz való közelebb jutás. A volt miniszterelnök a német–magyar sorsközösségről írt, miközben zavartalan kooperációt remélt Berlinnel a „Duna-medence újrendezésében”. Ezzel összefüggésben Németországot „megkaphatja tőlünk mindazt, amire szüksége van”.¹⁹³

Az Anschluss-elfogadását tükröző nyilatkozatok ellenére az olasz és a magyar külügyi vezetés is érzékelte az új német szomszédtság veszélyeit, az erőviszonyok eltolódása miatt azonban ennek ellensúlyozásra már nem voltak alkalmasak. Miközben a német lépéssel szembeni elfogadásért és jóindulatért német ellenszolgáltatásban reménykedtek; Róma a Földközi-tengeri terveihez, Budapest csehszlovákiai reményeihez várta a német támogatást.

THE ANSCHLUSS AND HUNGARIAN FOREIGN POLICY IN THE INTERWAR PERIOD

by *Murber Ibolya*
(Summary)

Between the two World Wars the Anschluss problem – that is, the union of Austria and Germany – was one of the most neuralgic points in Central Europe. Acquiescing in the limits of small-state existence, the leaders of Hungarian foreign policy counted with the eventual realisation of the unity of the two German states, but made no efforts to influence the process. The official view

¹⁹¹ MNL OL K 63 Ausztria 33. München, 1938. 03. 18.

¹⁹² Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Bp, 1968. 263–264.

¹⁹³ *Tilkovszky Lóránt: Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában 1933–1938.* Bp., 2002. 216.

depended before all on whether it was the advantages possibly resulting from the Anschluss which actually dominated or the disadvantages. The core of the conception elaborated by prime minister Bethlen in the later 1920s was the establishment of a revisionist group including Italy, Germany and Hungary, from the perspective of which the position of Austria seemed marginal. His successor, Gyula Gömbös, thought in the same political terms, while aimed at avoiding any unilateral attachment. From the mid-1930s the chances for the survival of an independent Austrian state gradually diminished. Italy, Austria's most important political protector, was lost as a potential source of help. The real or imagined interests of Hungary likewise argued for ever stronger political ties with Germany, and thus the „fidelity and friendship” showed to the western neighbour lost in intensity. In March 1938 Germany annexed Austria. The Hungarian leadership accepted the fact which it had long expected to come along, and hoped that in return for manifesting its agreement Budapest would have its share from the dismemberment of Czechoslovakia.

Petrás Éva

„ÁLARCOK MÖGÖTT”

Nagy Töhötöm élete

Nagy Töhötöm 1946-ban egy fényképsorozatot állított össze saját arcképeiből, amelynek az „Álarcok mögött” címet adta. A képeken róla készült portrék láthatók különböző álruhákban: Nagy Töhötöm sofőr a Csonka Gépgyárban, Nagy Töhötöm erdélyi középiskolai tanár, Nagy Töhötöm deportálásból hazatérő zsidó kereskedő, esetleg hajófüttő a Fekete-tengeren 1945-ben, vagy vatikáni diplomata... de mindenekelőtt: jezsuita.¹ A képsorozat és összeállítása híven tükrözi jellemét: kockázatkeresésről és kalandvágyról, alkalmazkodóképességről és tettrekészségről, nem kevés színészi hiúságról és egocentrizmusról árulkodnak. Nagy későbbi életét vizsgálva is ezeket a jellemvonásokat kell mindenekelőtt észben tartanunk, hiszen talán a legállandóbbak fordulatokban, sőt hajtűkanyarokban és első közelítésben nehezen követhető külső és belső eseményekben gazdag életében. „Az ő sorsa számomra érthetetlen és félelmetes labirintus.” – írta róla egyik egykori KALOT-os munkatársa, s ezzel bizonyára nem volt egyedül.²

De hát ki is volt ő valójában? Tanulmányomban Nagy Töhötömnek az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött irategyüttese felhasználásával szeretném eddig közkézen forgó életrajzait kiegészíteni.³ Erre azért van szükség, mert Nagy oly sok helyen és annyiféle szerepet játszott, oly sok jó és rosszindulatú beszámoló és legenda övezi kalandokban és fordulatokban bővelkedő életét, hogy sok esetben még életrajzírói is áldozatul esnek az önmaga, vagy pl. élete utolsó másfél évtizedében az állambiztonsági szervek által gyártott és Nagy Töhötöm által forgalmazott életrajzok — az állambiztonsági értelemben vett legendák⁴ — megtévesztéseinek, illetve néhány esetben ténybeli tévedéseknek.

¹ Nagy Töhötöm hagyatékának nagy része az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, a 216-os fondban. A képsorozatot a 216. f 19. ö.e. tartalmazza.

² *Takáts Ágoston*: „Futok a kitűzött cél felé...” Emlékezés Nagy Töhötömrre. www.futoka.com kitűzöttcélfelé... (Letöltés ideje: 2014. augusztus 16.)

³ Nagy Töhötöm életrajza így is szükségképpen töredékes marad, ameddig az 1945 utánra vonatkozó anyagok a Vatikánban kutathatóvá nem válnak.

⁴ Az Állambiztonsági Értelmező Kiszótár így definiálja: „(lat.) Népi hagyomány vagy vallási elbeszélés egy személyről vagy eseményről. – Kitalált történet, mendemonda. – Hihető és ellenőrizhető magyarázat egy operatív intézkedés vagy kombináció legalizálására. A valóság elemeire épül, és szükség szerint dokumentálható. Dekonspiráció esetén is ragaszkodni kell hozzá.” In: (Összeáll.) Gergely Attila. Budapest, BM Könyvkiadó, 1980.

Pedig az ő élete is egyszerűen kezdődött: székelyudvarhelyi eredetű erdélyi családban, a Torontál megyei Magyarcsernyéhez tartozó Bozitópusztán született 1908. június 23-án. Gyermekkorát a Hunyad megyei Piskin töltötte, majd a Gyulafehérvári Katolikus Főgimnáziumban kezdte el középiskolai tanulmányait. Befejezni azonban — családja Magyarországra történt áttelepülése miatt — már a Kisújszállási Református Gimnáziumban tudta 1926-ban. Kitűnő tanuló volt és kitűnő tornász, aki egy ízben országos ifjúsági bajnok is volt szerzettornából. Érettségi után Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-földrajz szakára jelentkezett, de még ugyanebben az évben, 1926-ban úgy döntött, hogy belép a jezsuita rendbe. Jezuita tanulmányait mindvégig kiváló eredménnyel végezte: először Érden novícius két évig, azután 1928 és 1931 között bölcséletet tanult Szegeden. 1931 és 1934 között nevelőtanárként dolgozott a jezsuiták kalocsai kollégiumában és testnevelést is tanított ugyanitt a gimnáziumban. 1934 és 1938 között teológiát tanult Innsbruckban, a jezsuiták Petrus Canisiusról elnevezett egyetemén. Itt ismerkedett meg a katolikus társadalmi tanítás jezsuita képviselőinek: Heinrich Peschnek, Gustav Gundlachnak és Oswald von Nell-Breuningnak a munkáival és a szociális kérdés katolikus társadalmi tanításban megjelenő elméletével.⁵ Végül 1937-ben szentelték pappá és tanulmányai lezárásaként 1938-ban filozófiából, teológiából és egyházjogról is doktorált. Ezután visszakerült Szegedre, ahol rendi beosztásként Kerkai Jenő helyettesítését kapta a KALOT-nál, mivel ebben az évben Kerkai a jezsuita rendben kötelező harmadik próbaévet töltötte Budapesten a Manrézában. Nagy Töhötöm tehát ideiglenesen átvette tőle a KALOT-központ vezetését. Amikor pedig rá került a sor, ő 1939-ben Firenzébe ment harmadik próbaévet letölteni. Hazatérve tovább folytatta munkáját a KALOT-ban, illetve tanulmányait. 1942-ben még néprajzból is ledoktorált és 1944 januárjában tette le utolsó fogadalmát, így lett ünnepélyes négyfogadalmas páter: „Professus quatuor votorum”.⁶

Életében minden bizonnyal az egyik döntő fordulatot a KALOT-ban való munkáján keresztül Kerkai Jenő hozta: Nagy „az evilági eszközök embere”-ként⁷, a KALOT „motorja” volt. A magyarországi szociális kérdés megoldására létrehozott legsikeresebbnek mondható katolikus hivatásrendi mozgalom második számú vezetőjeként, az Innsbruckban elméletben elsajátított tudást pillanatok alatt gyakorlatra tudta váltani úgy, hogy: „a semmitmondó kezdetekből üstökösszerűen a köztudatba berobbanó egyesület [a KALOT] pár esztendő alatt félmillió tagosságával országos viszonylatban is a legnagyobb egyesületté vált.”⁸

⁵ *Bikfalvi Géza*: A magyar jezsuiták szociális apostolkodása a 20. század elején. www.parbeszedhaza.com (Letöltés ideje: 2014. augusztus 16.)

⁶ *Nagy Töhötöm*: Jezuíták és szabadkőművesek. Szeged, 1990. 76.

⁷ Egy róla a jezsuita eljárójának írt jelentés fogalmaz így, amelyet Nagy idéz: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.2.1. Bt-1584/5 104.

⁸ *Balogh Margit*: Egy jezsuita apostoli küldetés nyomában – avagy a KALOT-mozgalom a gyakorlatban. In (Szerk.) Molnár Antal és Szilágyi Csaba: Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik. Budapest, 2010. 94. és vö: *Balogh Margit*: A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946. Budapest, 1998.

Nagy Töhötöm szerepjátékai és egyházi diplomáciai útjai is kezdetben a KALOT-hoz kötődtek: a KALOT háború utánra való átmentésének egyre sürgetőbb imperatívuszával kezdődtek, abból bontakoztak ki. 1944 novemberében Kerkai Jenő legmegbízhatóbb munkatársával Meggyesi Sándorral Dunaföldváron keresztül Debrecenbe ment. Nagy Töhötöm pedig Miskolc-Diósgyőrön keresztül — másfél hónapos szovjet fogság „beiktatásával” — ugyancsak átszökött a fronton és eljutott Debrecenbe, hogy a KALOT további működéséhez szükséges engedélyt Kerkaival és Meggyesivel együtt kieszközölje. Fronton való átjutását, szovjet tisztekkel, végül Malinovszkij marsallal való tárgyalását a Széchényi Könyvtárban őrzött naplói illetve a *Jezsuiták és szabadkőművesek* című kötetének vélhetően részben e napló alapján készült megfelelő fejezetei tartalmazzák. Beszámolója szerint Nagy informálta a szovjeteket a KALOT-ról, valamint a kereszténydemokrata párt megalakulásának körülményeiről, kapcsolatokat épített orosz tisztekkel és a kialakulatlan és zavaros körülmények közepette azzal a tulajdonképpen pozitív benyomással érkezett vissza, hogy az oroszok nem voltak sem vele, sem a KALOT-tal szemben ellenségesek, hogy sok múlik a kompromisszumkészségen és a szituatív okosság, ha úgy tetszik jezsuita erényén.⁹

1945 márciusában Kerkaival ezután úgy döntöttek, hogy Nagy folytassa a KALOT átmentése érdekében a háttértárgyalásokat, ám ezúttal Rómában; és ha lehet, a mozgalom céljaira pénzt is szerezzen. Ezzel kezdődött el Nagy Rómába való szökéseinek sorozata: először 1945 áprilisában indult útnak és 1945–46 folyamán még ötször járt Rómában, hol Románián és Törökországon át indult el, hol Ausztria felé haladva közelítette meg az örök várost: híreket vitt a magyar egyház és az ország állapotáról, a háborús károkról, a politikai helyzetéről és a kilátásokról. Emellett természetesen beszámolt a KALOT-ügyeiről is és pénzt is szerzett. Több ízben fogadta őt XII. Piusz pápa is. A Serédi Jusztinián bíboros utódának tekintett Apor Vilmos püspök vértanúhalálának híre is Rómában érte. A pápa magántitkárának és tanácsadójának, P. Leibernek kérésére ekkor készítette el javaslatát az esztergomi érseki székhely betöltésére. Nagy egy 16 jelöltből álló listát készített: első helyen Mindszenty József veszprémi püspököt, másodikként Bánáss László debreceni prépostot, harmadik személyként Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt ajánlotta. A jelöltekhez részletes jellemzést is csatolt.¹⁰

Nagy Töhötöm kezdetben azt remélte, Mindszenty tanácsadójaként hatással lehet az újonnan kinevezett bíborosra, viszonyuk azonban kezdettől problematikus volt. Mindszenty ugyanis sem a KALOT-ot, sem a Demokrata Néppártot nem támogatta úgy, ahogyan a mozgalom és a párt körül tevékenykedő és ezek túléléséért, működéséért küzdő jezsuita szerzetesek szerették volna, illetve javasolták neki. Az egyre egyházellenesebb belpolitikai légkörben a

⁹ OSZK Kézirattár 216. f. 19. ö.e. és *Nagy Töhötöm*: i. m. 145–175.

¹⁰ Erről részletesen beszámol könyvében: *Nagy Töhötöm*: i. m., 158–181 és a vele készült filmekben. Ld. Nagy Töhötöm-interjú, OSZK Történeti Interjúk Tára Interjúgyűjtemény 625. és Egy jezsuita páter vallomása egy hercegrímásról (1986) OSZK Történeti Interjúk Tára Mozgóképkincs Gyűjtemény 1441

modus vivendi keresése Mindszenty számára elfogadhatatlan volt, míg Nagy Töhötöm (és Kerkai Jenő) az elutasító álláspontot tartotta történelmileg elhibázottnak. A pápa állítólag egy későbbi kihallgatáson szemrehányást is tett Nagynak, hogy annak idején Mindszentyt ajánlotta kinevezésre első helyen, „egy olyan embert [úgymond], akinek reakciói tele vannak indulatokkal”.¹¹

Mindszenty és Nagy kapcsolata időközben annyira megromlott, hogy 1946 őszén a bíboros elérte, a jezsuita tartományfőnök Nagyot elhelyeztesse Magyarországról. Ahhoz is ragaszkodott, hogy Nagy nemcsak Magyarországon, de Európában sem maradhat. Így P. Janssens, a jezsuita rend általános rendfőnöke Nagyot Dél-Amerikába helyezte át, azzal a reménnyel, hogy Nagy ott majd folytatja szociális munkáját.

Nagy 1946 novemberében több levélben számolt be Kerkainak Dél-Amerikába történő áthelyezéséről. Végül, utolsó levelében így ír: „Kedves Atyám! Ügyemet elintézték. Lefejezték és a fejemet elküldték a Hercegprímás úrnak engesztelésül. Óeminenciája elégedett lesz. Én szereztem neki Esztergomban egy hercegprímási széket a megtisztelés bíborával, ő hálából szerzett nekem Uruguayban egy kis állást a megyégyenítés pírjával. Haragudni sem lehet rá, mert nem tudja, mit csinál. Most elhagyom kis országunkat és a jelenlegi dispoziციóm szerint többet vissza sem jövök. (...) Kedves Atyám! Elbúcsúzom Öntől. Tiszta igazság, amit írok: senkit és semmit nem sajnálok úgy, mint azt, hogy többé nem együtt dolgozunk. Hány kemény és kényes küzdelmet vívtunk meg együtt. Hány nehézségen törtünk át vállalva. És sikerünk titka — nem beszélve a kegyelmi rendről — az volt, hogy ketten voltunk.” Később pedig így folytatja: „Majd spanyol nyelven fogok KALOT-ot szervezni!” Végül pedig ezzel zárja sorait: „Aztán, ha Önnek is végleg beborul odahaza, jöjjön utánam és Paraguayban új redukciókat alapítunk!”¹² Mint tudjuk, Kerkai élete másként alakult, nem kerülhette el a börtönt, de dél-amerikai jezsuita egzisztenciáját Nagy sem tudta felépíteni.

A magyar szerzetes elsőként Uruguay-ban rendezkedett be. Megtanult spanyolul és tanított a montevideo-i érseki szemináriumban. Ezután felmérte az uruguay-i parasztság helyzetét és megkísérelte az ottani problémákra a KALOT megoldásait alkalmazni. Ezért részletes tervekkel készített, ám igyekezete megtört a montevideo-i érsek konzervatívizmusán. Miközben paptársai és szemináriumi hallgatói között mindinkább népszerűbb lett, mozgástere egyre szűkült. Végül az érsek minden mozgalmi lehetőséget elvett tőle, a végén már csak katekizmust taníthatott és gyóntathatott. Ekkor Nagy úgy döntött, elhagyja Uruguay-t. Áthelyezését kérte Argentínába, ahol Buenos Aires-ben a jezsuita rend dél-amerikai kollégiumában tanított argentin, chilei, perui és ecuadori jezsuita növendékeket. A Buenos Aires-i érsek előtt azonban azzal vádolták, hogy szociális tanításaival fellázítja az egész nemzetközi jezsuita kollégiumot. Ezért az érsek eltiltotta a tanítástól. Ekkor rövid időre Chilébe települt át, ám amikor úgymond ott is átélte „lefejezését” (ezt a kifejezést úgy tűnik, különösen találónak

¹¹ Takáts Ágoston: i. m.

¹² Nagy Töhötöm levele Kerkai Jenőhöz, Róma, 1946. november 27. OSZK Kézirattár 216. f. 236. ö.e. 39–41.

érezte magára nézve), az általános rendfőnökhöz fordult, s kérte, helyezze őt laikus állapotba. Döntését részben az egyháztól és a jezsuita rendtől elszenvedett sérelmekkel, részben hitkételyeivel indokolta. Végül a pápa 1948 őszén engedélyezte számára a laikus státust. A felmentési formula értelmében nem szűnt meg jezsuita lenni, de civil státusba került: nem tartozott naponta misézni, reverendában járni, ugyanakkor nősülhetett.

1948-ban tehát Nagy, miután 22 évet töltött a jezsuita rendben, új életet kezdett. Élete következő szakaszát Dél-Amerikában töltötte: két évtizeden keresztül Argentína vált hazájává, ahol már 1948-ban megnősült és 1949-ben a kislánya is megszületett. Felesége Pölöskey Paulina, egy erdélyi eredetű emigráns magyar család gyermeke lett. Leányuk, Krisztina 1949 szeptemberében született. Nagy fotózásból tartotta el családját, majd különböző teológiai fakultásokon és világi egyetemeken tanított, miközben fáradhatatlanul dolgozott főművén, a jezsuita rendet és a szabadkőművességet összebékíteni szándékozó kötetén. Hiszen szellemi otthont, közösséget keresve a jezsuita rendből való kilépése után nem sokkal csatlakozott a magyar nyelven működő Kossuth Pá-holyhoz és akárcsak a jezsuita rendben, a szabadkőművességben is nagyon hamar az élre tört. Ekkor ötlött eszébe, hogy a két titokzatosnak és ellenségesnek tartott társaságban szerzett tapasztalatait egy kötetben foglalja össze azzal a céllal, hogy a titokzatosság oldódásával a köztük lévő ellenségeskedés is oldódjék. Így született meg a *Jezsuiták és szabadkőművesek*, amely először 1963-ban jelent meg spanyol nyelven, s amelyet VI. Pál pápának is elküldött. Többször és több helyütt megjegyezte azonban, hogy őt a szabadkőművesség nem elégítette ki, és a katolikus egyház, valamint a szociális kérdés maradtak továbbra is érdeklődésének homlokterében, különösképpen a II. Vatikáni Zsinat idején, illetve az azt közvetlenül követő időkben. Sőt, életének további alakulását figyelemmel kísérve megállapíthatjuk, mindvégig e kettő körül forgott gondolkodása és tevékenysége.

Talán épp ezért, s mert szenvedélyes fotós volt, Buenos Aires nyomortelepeit is végigfényképezte, s miközben a nyomortelepeken élő és dolgozó papokkal kapcsolatba került, vélhetően maga sem tudta, hogy a későbbiekben „felszabadítás teológia”-ként elnevezett dél-amerikai katolikus szociális mozgalom megszületését látja és dokumentálja.¹³ Életének erre a szakaszára visszatekintve egy helyütt meglepéssel így fogalmaz: „Nekem sikerült saját erőmből fel-támadni. Egyrészt új célokat kerestem, másrészt a régit folytattam a változott körülmények között, változott programmal és módszerekkel, de lényegében megmaradva hűségesen a régi szociális elvek alapján. Új cél volt a szabadkőművesség felderítése és bemutatása, amellyel szolgálni akartam annak a Jézus Társaságnak, amelyet szerettem. (...) A régi cél folytatása elvitt a nyomortanyákra, ahol a valóságos térképezést, népszámlálást végeztem; majd valóságos lázas szervezőmunkába kezdtem, amelynek célja ebből az elesett emberanyagból közösségi alapon (Asociación Comunidades Rurales Argentinas, ACRA)

¹³ Erről lásd pl. Rebecca S. Chopp and Ethna Regan: Latin American Liberation Theology. In (Eds.) David F. Ford and Rachel Muers: The Modern Theologians. An Introduction to Christian Theology since 1918. Oxford, 2005. 469–484.

falukat szervezni és így visszavezetni őket a földhöz, amelynek nyomorából menekültek a főváros egy fokkal jobb nyomorába.”¹⁴

Megelégedettsége azonban nagyon hamar múlandónak bizonyult, hiszen amikor a Buenos Aires-i magyar nagykövetségen keresztül (ahol a *Jezusiták és szabadkőművesek* egy példányának átadásával jelentkezett) a magyar állambiztonsági szervek 1966-ban megkeresték őt és felcsillantották annak reményét, hogy hazatelepülhet, Nagy tulajdonképpen gondolkodás nélkül igent mondott. Ekkor még sem családja tiltakozásként is felfogható néma beletörődése, sem a cse-reüzet ára nem zavarta. Beszervezésére 1966. szeptember 15-én került sor. Az első években Bárdos Gusztáv őrnagy volt a tartótisztje, aki a szakmailag immár magasan képzett állambiztonsági tisztnek új generációjának egyik képviselőjeként (pl. pszichológia szakot is végzett az ELTÉ-n) így jellemezte őt: „A jelölt igen nagy műveltségű, széles látókörű, megnyerő modorú, bizonyos fokig szuggesztív egyéniség. Látszólagos szerénysége is tudatosan alkalmazott viselkedés, amely az emberekkel való bánni tudásból, pszichológiai megfontolásból fakad. Valójában értékeinek tudatában lévő, azok mások általi elismerését elváró, hiú ember, aki nehezen viseli el a szürkéséget, szeret rendkívülit alkotni és abban tetszelegni, hogy a történelmi események előrelátásában mindig évtizedekkel megelőzi környezetét.”¹⁵ Kérdés persze, hogy Nagy helyesen látott-e előre, mindenestre a szocialista Magyarországról szerzett kezdeti irányított tapasztalatai messze menőkig elhomályosították tisztán látását. Hazatelepülését előkészítendő ugyanis a „szervek” 1966 nyarán hazautaztatták őt két hónapra, s ekkor a magyar helyzetről olyan képet kapott, ami nagyban hozzájárult hazatelepülési szándéka megerősítéséhez. Ráadásul útiköltségét és az ellátásával kapcsolatos költségeket is fizették, ámbar Nagy oda és visszafelé menet is megállt Rómában, ahol régi kapcsolatainak felelevenítése közben a Rómában élő magyar jezsuiták adományait sem utasította vissza. Magyar részről feladata a magyar katolikus egyház képviselőinek és a Vatikánnak a dezinformálása volt, amelyre Nagy kiterjedt magyarországi és római egyházi kapcsolatrendszere kínált lehetőséget. A *Jezsuiták és szabadkőművesek* íróját egyúttal arra is felkérték, bővítse ki művét a kommunizmus irányába is, írjon cikkeket, tanulmányokat az egyház és a kereszténység történetéről és a szocializmushoz való kapcsolódásának lehetőségeiről. Így született meg beszervezése után, de hazatelepülését megelőzően az *Egyház és kommunizmus (Yglesia y comunismo)* c. műve, amelyet először spanyol nyelven 1967-ben Chilében jelentetett meg. Ez az írás egy nehezen meghatározható műfajú és tartalmú mű, nem csoda, hogy az állambiztonság a magyar nyelvű megjelenését egyre csak odázta: tulajdonképpen egy kompendium, furcsa gondolati játék, avagy utópia. Olvasása közben az embernek minduntalan Bibó István majdnem ugyanekkor (1968-ban) keletkező *Uchróniája* jut az eszébe. Az *Egyház és kommunizmus*-ban ugyanis Nagy szintén egy elmaradt zsinatot képzel el: gondolatban lejátssza a II. Vatikáni Zsinat sosem volt 5. ülészakát. Ennek Nagy radikalizálódó világképének megfelelően egyetlen témája a szociális kérdés, amelyet a kereszténység és a kommunizmus

¹⁴ ÁBTL 3.2.3. MT-975/1 22.

¹⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt-1584/1 44.

közös nevezőjeként határoz meg olyan konkrét társadalmi valóságként, amellyel kapcsolatban mindkét világnézetnek lényegbe vágó üzenete van, s amelynek megoldásában Nagy szerint egymás partnerei kellene, hogy legyenek. Nagy önközlési lehetőséget látott minden képzeletbeli zsinati résztvevő ugyancsak képzeletbeli felszólalásának végigírásában: munkájában megjelenik brazil, észak-amerikai, spanyol, belga, holland, német, afrikai stb. püspök, akik sztereotip megtestesítői országuknak és országuk szociális kérdéssről vélelmezhetően vallott nézeteinek.¹⁶ Nagy ily módon száz torokból egy hangon kritizálja a II. Vatikáni Zsinatot, amely véleménye szerint nem volt elég radikális. Mint az állambiztonsági szerveknek egy helyütt kifejti: „Magyarországon láttam egy közelmúlt hibáin okult nyugodt, egyenletes fejlődést [ez utalás 1966-os hazalátogatásának tapasztalataira] és Rómában láttam egy veszekedő, vitatkozó kapcsolást egy oly fejlődés érdekében, amely nem a közelmúlt kis és súlyos hibáit igyekszik kikorrigálni, hanem évszázados elmaradást hónapok alatt behozni. (...) Erre az egyház szerkezeténél fogva egyszerűen képtelen. Nem az egyház az, aki kivárja a kommunizmus elfejlődését, hanem a kommunizmus az, amelyiknek van ideje kivárni, míg az egyház vagy hozzáfejlődik az időkhöz, vagy szépen mindig kisebb és elmaradottabb körökre szorítkozik rá. (...) Róma megerősített Magyarországhoz [értsd: a Magyar Népköztársasághoz] való hűségében.”¹⁷ –vonja le végül a következtetését. Ez volt az az öngazólástól sem mentes állítás, amellyel Nagy egy még mindig koherens életelbeszélést próbált magának kreálni: meggyőződése szerint egy közös elvi szociális platformon a katolikus egyháznak aktívabban részt kellene vállalnia a szocializmus építésében Magyarországon.

Következtetést nemcsak elméleti síkon vont le: feleségével és lányával 1968-ban végül valóban felszámolták Buenos Aires-i egzisztenciájukat, s miután a *Jezsuiták és szabadkőművesek* valamint az *Egyház és kommunizmus* miatt rá megorroló szabadkőművesekkel szakított,¹⁸ hazaköltözött. Itthon Budapesten a Pustaszeri úton egy három és fél szobás lakáshoz, álláshoz pedig az Akadémiai Kiadó szerkesztőségében juttatták. Kiadói fizetésén kívül még havi 3000 forintot kapott az állambiztonságtól is, s mellékállást vállalt latin-amerikai országok budapesti nagykövetségein is fordítóként. Cserében a katolikus egyház és állam közti *modus vivendi* továbbmunkálásán dolgozhatott: ügynökként („Franz Kirchenbauer” fedőnéven), 1972-től pedig titkos megbízottként („Kőműves Sándor”) foglalkoztatták.

Ezek után Nagy úgy érezhette, ismét az események sűrűjébe került. Úgy képzelte, újabb római útjai alatt újra éli az 1945–46-os *modus vivendi*-keresést, nem sejtve, mennyire torz tükre ez az egykor volt valónak. „A *modus vivendi*ért pedig azért dolgozom — írja egy beszámolójában —, mert ez bizonyos értelemben a szakmám volt. Itt vannak személyi összeköttetésem, múltam, adottságaim miatt lehetőségek. És mivel tudom, hogy ennek a népi demokráciának is

¹⁶ OSZK Kézirattár 216 . f. 180. ö.e.

¹⁷ ÁBTL 3.2.3. Mt-975/1/22 20.

¹⁸ *Dobsa János*: Jezsuita és szabadkőműves. Egy rendkívüli életút története. In Kelet, 1997. szeptember, 9–13. és *Dr. Horváth Tamás*: Emlékezés Nagy Töhötömrre. In Kelet 2003/1–2. 65–74.

szüksége van egy bizonyos fokú megbékélésre az elvek feladása nélkül — és én nagyon jól tudom, hogy meddig és hogyan lehet elmenni ezekben az elvekben — ezért vállalkozom erre a szerepre.”¹⁹ Nagy tehát ismét híreket szerzett, hozott és vitt, végiglátogatta magyar jezsuita barátait Magyarországon, köztük Kerkait Pannonhalmán (illetve Kerkai is vendégeskedett náluk a Pusztaszeri úton öregen és betegen), másokat Ausztriában és Rómában és mindvégig hűségesen tartotta magát ahhoz a legendához, miszerint azért települt haza, hogy szellemileg kibontakozhasson és szolgálhassa Magyarországot és az egyház ügyét. Állambiztonsági anyagaiból úgy tűnik, sikerült is az esetleges gyanakvásokat eloszlatnia, majd’ mindenki barátságosan fogadta, és a bizalmába avatta. Egy idő után azután már az Állami Egyházügyi Hivatallal egyeztetve juttatta ki jelentéseit a Vatikánba is pl. a magyarországi hitoktatás helyzetével kapcsolatban Poggi érseknek 1976-ban²⁰, de több ízben másokhoz is az Egyházi Közügyek Tanácsában. Poggi érsektől egy ízben felkérést is kapott, hogy pontos információkat szerezzen a magyar katolikus egyház helyzetével kapcsolatban. Egy állambiztonsági jelentés szerint „Kőműves elvállalva Poggi megbízását utasításainknak megfelelően magyarországi egyházi kapcsolati körében információkat gyűjtött. Ezeket átdolgozva, kiegészítve a BM III/III-1 Osztály és az ÁEH elnöke, Miklós Imre elvtárs által adott anyagokkal összedolgoztuk. Olyan részanyag-kiegészítések is történtek, amelyek alapvetően tényekre támaszkodnak, de ezek a rajtuk eszközölt szándékos torzítások útján alkalmasak arra, hogy államtitkársági körökben hamis illúziókat keltsenek.”²¹ A beszámolót Nagy egy római útján juttatta célba. Állambiztonsági anyagainak tanúsága szerint Nagy teljesen azonosult szerepével. Később több alkalommal közvetített ily módon. 1978-ban pedig Mindszenty iránti személyes bosszúvágyát meglovagolva az ÁEH-val egyeztetett forgatókönyv alapján egy Mindszentyt leleplező „dokumentum-filmet” is forgatott vele Radványi Dezső és Mátray Mihály.²²

Nem alakult azonban minden kezdeti várakozásainak megfelelően. Lánya 1976-ban úgy döntött, nem marad tovább Magyarországon. Rómába távozott, majd „hazatért” Argentínába, nem kevés főfájást okozva ezzel apjának. Nagy Töhötöm magyarországi come back-jét azonban nemcsak családi problémák zavarták meg: végig elégedetlen volt kiadói munkájával, könyve nem jelent meg, ahogyan azt beígérték neki, folyamatosan anyagi gondokkal küzdött és úgy érezte, nem kapta meg a neki kijáró „dicsőséget”. Végig kitartott azonban amellett, hogy ő ateista és marxista, csupán nem a pártfőiskolán jutott erre a meggyőződésre, s egykoron majd a történelem fogja igazolni őt. Egy helyütt így ír: „Kijelentem és íme írásba is adom, hogy én ma már ateista vagyok, az egyházról az a véleményem, hogy összes nagyszerű alapelvei, az úgynevezett evangéliumi igazságok, semmivel sem többek egy tiszta, ideális és egyetemes huma-

¹⁹ 1966. augusztus 30-i beszámoló, ÁBTL 3.2.1. Bt-1584/1 51.

²⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-1584/8 20.

²¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-1584/6 139.

²² Egy jezsuita páter vallomása egy hercegprímásról címmel. Im. A film készítésének tervéről és állambiztonsági céljáról lásd: ÁBTL 3.2.1. Bt-1584/8 A tervezett két részes filmből valószínűleg Nagy váratlan halála miatt csak az I. rész készült el.

nizmusnál, ellenben ami kétezer év alatt rárakódott és amit ma gyakorol, az ennek a humanizmusnak a legteljesebb elárulása. S mégis hiszek abban, hogy sokan az egyház vezetői közül őszintén vissza akarnak térni erre az alap-humanizmusra (ők evangéliumnak nevezik). Meggyőződésem, hogy ezek az emberek, akik az evangéliumban hisznek, őszintén akarják ugyanazt a humanizmust megvalósítani, amit mi nem evangéliumnak, hanem marxizmusnak nevezünk.”²³ Lánya távozása után Nagy az állambiztonsággal egyeztetve olyan híreket is terjesztett magáról, hogy betegeskedő felesége halála esetén szeretne újra visszatérni a jezsuita rendbe, erre azonban már nem kerülhetett sor, mert 1979. február 21-én, 71 éves korában szívrohamot kapott és váratlanul elhunyt. Hamvait az Argentínába, lányához visszatelepülő felesége Nagy utolsó kívánságának megfelelően Buenos Aires-be szállíttatta, majd — miután sikerült az argentin szabadkőművesekkel megegyeznie — az Argentin Szabadkőműves Nagypáholy által fenntartott Hogar Bernardino Rivadavia árvaház udvarán egy nagy akácfa körül szétszóratta.²⁴

*

Ki volt tehát Nagy Töhötöm? Jezuita? Vagy keresztnevét és édesanyja lánykori vezetéknevét felhasználva egy Varga Sándor nevű szabadkőműves, aki még hamvait is „testvéreire” bízta? Esetleg a „Kőműves Sándor” és „Franz Kirchenbauer” fedőnéven jelentéseit aláíró ügynök volt az igazi arca? Önmaga így ír erről az *Egyház és kommunizmus* magyar kiadásra szánt, ám meg nem jelent „Új előszavában”:

„Egymásután következő életemben nem vetkőztem le az előbbit, hanem magamra véve az újat, a régi lényegét megtartottam. Először csak jezsuita voltam, aztán lettem szabadkőműves, megtartva minden megtarthatót a jezsuita múltból (elvek, barátok, kapcsolatok és szerelmem a Társaság iránt.) Később a kommunista világban is magammal vittem az első kettőt, alapelveiket, összeköttetéseimet velük, közben átvettem a kommunizmusból mindent, ami jó és haladást jelent. Olyan voltam, mint egy folyó: indul egyedül és összefolyik egy másikkal, sőt egy harmadik is beleömlik, és így mennek együtt tovább, mindig dúsabban, bővebben, nagyobb hömpölygéssel, szélesebb partok között.

Mindvégig jezsuita maradtam, de közben belülről, sőt önmagamba befogadva és személyesen átélve, megtapasztaltam a szabadkőműveseket és a kommunistákat. Átvonultak rajtam és bennem, s közben figyeltem, szívtam be mindkettőből azt, ami igaz, ami örök és ami jó. És sokat találtam ilyen pozitívumot! Sokkal többet, mint a nagy vállalkozás alapján csak sejtettem volna is.”²⁵

²³ ÁBTL 3.2.3. Mt-975/1 103.

²⁴ A családra vonatkozó információkat ezúton is köszönöm Nagy Krisztinának, Nagy Töhötöm lányának.

²⁵ A kéziratot Nagy Töhötöm lánya, Nagy Krisztina bocsátotta rendelkezésemre.

“BEHIND THE MASKS”
The Life of Töhötöm Nagy

by *Éva Petrás*
(Summary)

Töhötöm Nagy was a Hungarian Jesuit (1908-1979), who lived an extraordinary life that included several stages first in the Jesuit order, later as an emigrant free mason in South America, and finally in Hungary again as a secret agent of the communist political police. The study strives to introduce the man “behind the masks”, as he put it in one of his writings.

After his intensive Jesuit studies, which included obtaining multiple doctorates in sociology, ethnology and church law, Nagy started his clerical career as the leader of the most successful Catholic youth movement in interwar Hungary, the KALOT (Catholic Society for Agrarian Youth). As he was involved in the problems of the Hungarian peasantry, he and his fellow-Jesuits struggled for agrarian reform and took part in the anti-fascist activities during World War II. In 1944 he risked the crossing of the Soviet front-lines in order to meet Soviet military commanders to secure the future of KALOT. Later he described his adventures in his book “Jesuits and freemasons”, which was published first in Spanish. From his book and other sources, which are available in Budapest in the National Széchényi Library, his diplomatic journeys can be also reconstructed. During 1945 and 1946 Nagy travelled six times between Budapest and Rome and became a chief negotiator between the Vatican and the Hungarian Catholic church. Since he could not agree with Cardinal Mindszenty and his policy, the Primate saw to it that Nagy should leave Hungary and even Europe: he was “sentenced” to exile in South America. Nagy moved to Argentina and left the Jesuit order in 1947. Later he became a member of the Hungarian Free Mason community, but after the Hungarian political police offered him a chance to return to Hungary, in 1968 he moved back to Budapest with his family. Until his death he was used by the political police as a secret agent who reported on church matters.

DOKUMENTUMOK

Mályusz Elemér

LEGSIKERÜLTÉBB KÖNYVEIM¹

Három is lett volna ilyen, ha elkészülnek. De egyiket sem írtam meg. Talán csak azért tartottam sokra őket, mert nem derülhetett ki, hogy nem különbek a nyomtatásban megjelenteknél? Ki tudja? Közös vonásuk, hogy Szekfű Gyulához kapcsolódnak. Azzal kell tehát kezdenem, mit jelentett számomra a letűnt magyar polgári világ legnagyobb történetírója.

Hatodik[os] gimnazista voltam² 1914 tavaszán, amikor nevével megismerkedtem. „A száműzött Rákóczi” körül kitört botrányról³ a szegedi piarista gimnázium felsőbb osztályosaival együtt én is a hírlapokból szereztem tudomást, felfogásomat azonban a Történelmi Szemle⁴ állásfoglalása határozta meg. Az 1912-ben megindult Szemle, a Századok mellett, sőt kissé vele szemben, a hatása alá vont. Bizonyára azért is, mert történelemtanárom, Balanyi György világ-történelmi témával doktorált,⁵ nem a magyar történelem valamelyik szakaszának specialistája kívánt lenni. A Szemlében tanulmánya is jelent meg,⁶ és így mint lelkes tanítványa a folyóiratnak ugyan nem előfizetője, de a Somogyi Könyvtárnak⁷ járó példány rendszeres olvasója lettem. Heinlein István görög történelmi problémáival⁸ ismerkedve úgy éreztem, máris egyetemi tanulmányaimra készülök. A szerkesztőt, Angyal Dávidot tanárom egyébként is úgy jellemezte, hogy egészen kezdők is számíthatnak a támogatására. Nem csodálható, hogy 1914-ben, amidőn a folyóirat a történelmi irodalom kiválóságainak és a tör-

¹ Mályusz Elemérnek ez az írása kéziratos hagyatékában maradt fenn, amelyet valószínűleg az 1970-es évek második felében vagy a következő évtized elején vethetett papírra. 1987 őszén adta át nekem a kéziratot legépelésre azzal a szándékkal, hogy azt majd közreadja. A gépelt iraton kisebb változtatásokat eszközölt, de valamilyen oknál fogva végül mégis amellett döntött, hogy azt nem publikálja. Az írásban, amelynek több részlete Mályusz kéziratban fennmaradt nagyjú „Emlék-irat”-aiban is olvasható, Mályusznak a 20. századi magyar történetírás egyik meghatározó történetírójához fűződő meglehetősen ellentmondásos és ambivalens, a közelmúlt magyar történetírásában is többször tárgyalt viszonyáról kaphatunk újabb, talán nem érdektelen képet. A kéziratot jegyzetekkel ellátva, Mályusz szerkesztését és javításait figyelembe véve adom közre. (Soós István)

² Mályusz Elemér 1904 és 1916 között volt a szegedi piarista gimnázium tanulója.

³ Utalás Szekfű Gyulának a magyar történettudományban és a közeletben egyaránt nagy vitát kiváltó művére: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Bp. 1913.

⁴ Elírás. Mályusz itt, amint az fejtegetéseiből is kiderül, egyértelműen a Történelmi Szemlére utal.

⁵ IV. Sixtus pápa és a Pazzi-féle összeesküvés. Bp. 1910.

⁶ Magyar vonatkozások Gerhoh reichsbergi prépost művében. In: *Történelmi Szemle*, 4 (1915) 2. sz. 181–201.

⁷ Azaz a szegedi, Somogyi Károlyról elnevezett városi könyvtárnak.

⁸ A Peisistratidák tyrannusa. Kecskemét, 1897.; *Vázlatok a Deinomenidák kultúrpolitikájának történetéhez*. Szombathely, 1899.

ténettanárok népes csoportjának Szekfű melletti deklarációját közölte,⁹ úgy éreztem, hogy azt az én szívemből is írták. Két év múlva a „Mit vétettem én?”-t¹⁰ olvasva már a támadva védekezés fortélyait is megcsodáltam, és bár itt az együttérzést követelő hangot már erősnek éreztem, „A magyar állam életrajza”¹¹ ragyogó szintézise gondolatgazdagságával Szekfű hódoló tisztelőjévé tett.

Az Eötvös-collegiumba kerülve¹² nemcsak tagja lettem a Szekfű-kultusz központjának, hanem ennek lelkes hitvallója és propagátora is. A kollégium jelentőségével a világháború előtt nem[csak] a magyarországi értelmiség, hanem a középiskolai tanárság sem volt tisztában. Ha Szegeden piarista tanárainknak halvány sejtelmük sem volt szerepéről, érthető, de hogy a nálamnál három évvel idősebb Gerhauser Albertnak,¹³ akivel hittanórákon találkoztam, nem ajánlották állami gimnáziumi tanárai, akik között két volt kollégista is akadt, hogy ide, ne pedig a Luther Otthonba¹⁴ kérje felvételét érettségi után; ez bizony a későbbi kollégista önérzet hiányát bizonyította. Időbe került, amíg a kollégium első generációjának munkája, tagjainak tudományos sikerei meghozták gyümölcsüket és testet öltött a kollégiumi öntudat. A professzorok elismerő bírálati az egyes kollégisták személyi érvényesülését biztosították; szükség volt azonban arra is, hogy maguk a kollégisták, az egykoriak és érvényesülni vágyók erejük tudatára ébredjenek.

A Szekfű-botrány erre adta meg az alkalmat. Bajba jutott társuk mellé állva rádöbentek az őket felnevelő intézmény jelentőségére, s mert ez valóban egyedülálló szerepet játszott, a tudomány érdekével azonosították Szekfű megvédését. A leglátványosabb példát Török Pál győri kereskedelmi iskolai tanár szolgáltatta. A kolozsvári református gimnázium igazgatójának fia volt, s származása, az erdélyi hagyományok is ösztönözhatték, hogy egykori évfolyamtársa védelmére röpiratot írjon és adjon ki névtelenül saját költségén „Igazságot Szekfű Gyulának” címmel.¹⁵ Szekfű iránti érzelmeim hevét fokozta, hogy egyetemi éveim alatt többi munkáját is megismertem. Ha a [„]Seriensek és familiarisok[”]¹⁶ korszakos jelentősége felismeréséhez még időre volt szükségem, hiszen az Árpád-kor társadalomtörténetét háttér gyanánt még nem ismertem, török kori kútfő-tanulmányait már részleteiben is meg tudtam érteni, mert gimnazista koromban, miután első önálló tanulmányomat, az 1529-i török háború történetét megírtam,¹⁷

⁹ Nyilatkozat Szekfű ügyében: az 1914-iki április 29-iki Budapesti Hírlapból és Az Ujságból átvettük a következő nyilatkozatot. In: Történeti Szemle, 3 (1914) 3. sz. 424–429.

¹⁰ Ld.: Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczi? Bp. [1916.]

¹¹ A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Bp. [1918 eleje]; Második kiadás: Bp. [1923.]

¹² Mályusz 1916. őszén került az Eötvös Kollégiumba, mint a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-latin szakos hallgatója.

¹³ Dr. Gerhauser Albert, később magyar-német szakos tanár, József Jolán negyedik férje.

¹⁴ Ma Luther Márton Szakkollégium. 1908-ban fiúkollégiumként indult.

¹⁵ Igazságot Szekfű Gyulának!: Széjegyzetek a „Száműzött Rákóczi”-hoz. Győr. [1914.]

¹⁶ Seryiensek és familiarisok. Vázlat a magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp. 1912. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII.)

¹⁷ A török 1529. évi hadjárata. Ennek a kéziratban maradt, a 16. századi kútfők és magyar és a külföldi szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodó munkának az elkészítésére Mályusz Elemér kéziratosa memoárjában a következőképpen emlékezett vissza: „Akkor már volt témám, amelynek önálló feldolgozásával mint megoldandó feladattal foglalkoztam. A probléma az 1529-i török háború volt.

úgy terveztem, hogy a XVI–XVII. század specialistája leszek. Ebbe a tervbe pedig a „Két historiographus Castaldo erdélyi seregében”¹⁸ ismerete is beletartozott; nem szólva az eleve olvashatóbbnak szánt nagy tanulmányról, a török történetírók kritikájáról,¹⁹ s oly magyar nyelvű forráskiadványairól, mint a budai pasák levelezése²⁰ és Karácson Imre hagyatékát napfényre hozó kötetek.²¹ Értelmezhető, hogy másodéves koromban, amikor először jutott alkalmam Szekfűvel találkozni, régi vágyam teljesült.

Az 1917–1918. tanév második félévi tanrendjébe meghirdetett „Kútfői gyakorlatok” címmel magántanári kollégiumát felvettem tehát indexembe és az első órára én is megjelentem. Viszonylag sokan voltunk. A háborús körülmények is okozhatták, hogy a magántanárok előadásai éppen csak meg voltak tarthatók. Első éves koromban Szentpétery Imre, a diplomatika leendő híres professzora tres faciunt collegium kijelentéssel vigasztalta magát, ugyanígy volt kénytelen tenni a másik diplomatikus, Gárdonyi Albert; a latin filológus Vári Rezső[nek] pedig Livius kurzív olvasásán két órán keresztül az én fordításomat kellett elszenvednie. Szekfű óráján a hiányzó diákokat barátai, a Széchényi Könyvtár munkatársai pótolták. Bartoniek Emma, Sulica Szilárd, Jakubovich Emil, Eckhardt Sándor nevére emlékezem, akik nem titkolt izgalommal várták a következményeket. Túlzónak bizonyult aggodalom uralkodott a kis csapat tagjai közt, mindenki attól tartott, hogy Ballagi-párti²² szélső jobb-

Pontosan azért, mert — szemben Moháccsal és oly sok török hadjárattal — még feldolgozatlan, még senki sem írt róla monográfiát. A magyar történettudomány hiányosságát ezért lehetett megállapítanom, mert egy osztálytársammal megtaláltuk házuk padlásán apjának kiselejtezett két folyóiratát: a Ludovika Akadémia Közlönyét és a Hadtörténelmi Közleményeket. Részben egérrágtá füzetek voltak. Pajtásom nagylelkű adományából először a Közlöny, azután a Közlemények tulajdonosa lettem. Boldogan olvastam a cikkeket, nézegettem a képeket. A közlések oly közérthetőek voltak, hogy megértésük nem ütközött nehézségekbe. Cikk terjedelmű munkámban nagy részt foglalt el a diplomáciai bonyodalmak ismertetése. Persze azért, mert a forrásaimul szolgáló irodalomban is ezt találtam. Már nem értem be Hammerrel. Engedélyt kértem és kaptam, hogy a Somogyi Könyvtárba ne csak a délutáni diákórákban járassak be, hanem — vakációs időkben — délelőttönként is. Itt Ortelius Redivivust, Paulus Joviust próbáltam megérteni. Móra Ferenc szó nélkül kiadta a kért könyveket. Mosolyoghatott bajúsza alatt, de nem kérdezte, mit értek meg forrásaimból. Valóban, mit is tanultam? Úgy is mondhatnám, a legmaradandóbb ismeretem az volt, hogy Bécs egy részén a Csatornának nevezett Dunaág folyik keresztül. A tanulság tehát mintha az lett volna, hogy Bécs topográfiját előbb ismertem meg, mint a császárvárosba eljutottam. Arra viszont később jöttem rá, hogy a „Zord idő” azért jellemzi oly találóan a kor hangulatát és Werbőczy egyéniségét, mert Kemény Zsigmond forrása Szalay László munkája volt. Valami összehasonlításra alkalmas ismeretanyagot szereztem tehát, még ha nem is volt ez célom. Egyébként fáradságos kutatások során megírt munkámat felolvasása után egy felső osztályos szemináriumi tag erélyesen elbírált. Stílusomat különösen kifogásolta.” – A tanulmány kézírata ma is megtalálható Mályusz Elemér hagyatékában.

¹⁸ Ld. ezt: Századok, 48 (1914) 17–35.

¹⁹ A hódoltságkorabeli török történetírók. In: Történeti Szemle, 5 (1916) 321–353., 449–479.

²⁰ A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. k. (Szerk.: Takács Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula.) Bp. 1915.

²¹ Török–magyar oklevéltár (1533–1789.) Gyűjtötte és fordította Karácson Imre. (Szerk.: Thllaočzy Lajos, Kracsmarik János, Szekfű Gyula.) Bp. 1914.; Török történetírók. III. k. 1566–1659. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Szekfű Gyula. Bp. 1916. (Török–magyar kori történelmi emlékek. Írók 5.)

²² Azaz a Szekfűt a „Számúzott Rákóczi” c. művéért támadó Ballagi Aladár mellett felsorakozók tábora.

oldali diákok fognak tüntetni. A Károlyi-párt²³ azonban csak egy emberrel képviseltette magát: Orbók Attila újságíróval.²⁴ Ő nem találhatott kivetni valót a történeteken. Szekfű jókora késéssel jelent meg. Mint Eckhardtól hallottuk, a közelben lakó Bleyer Jakabtól, a későbbi nemzetiségi minisztertől kellett jönnie.

Megérkezése után pedig azonnal munkába állottak a várakozók. Előveték Engel János Keresztély [„]Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer[“] első (1797) kötetét, és azt sorra egymás kezébe adva olvasták [abban] az 1494/5. évi királyi számadáskönyvek tételeit,²⁵ s azokat magyarra fordították és igyekeztek értelmüket hűen visszaadni, miközben a professzor a középkori királyi uralmi szervezet képévé szélesítette a töredékes adatokat. Minden hiányzott tehát, amit bárki is kifogásolhatott volna. Orbók beszámolója nélkülözött is minden érdekesnek mondható vonást. A sokdioptriás diákot megszurta ugyan, amiért túl buzgón ügyködött a forrás előkerítésén, de azon nem tudott változtatni, hogy valóban komoly szövegértelmezés tanúja lehetett. Számomra mindenképpen tanulságos volt a munka, mert később én is ismételtelen elő-elővettem hallgatóimmal az Engel kötetet és tőlem telhetően tovább adtam azt, amit akkor Szekfűtől tanultam. Első órája azonban az utolsó is lett. Bécsből lejárni²⁶ gyakorlatok tartására a viszonyok megakadályozták. Az év végi index-láttamozásra Eckhardt Sándor a kollégiumban megszálló Szekfűnek adta át leckönyvemet s ugyancsak az ő közvetítésével kaptam vissza „igen szorgalmas” bejegyzéssel.

Ha rajtam múlik, soha többé nem találkozom Szekfűvel. Településtörténettel, középkori történeti földrajzzal szerettem volna foglalkozni. Boldog lettem volna, ha ez a munka tölti ki egész életemet. Ma is sajnálom, hogy nem így lett. S én még viszonylag jól jártam! Mert Hajnal Istvánnak és Miskolczy Gyulának, két nálamnál jóval idősebb kollégámnak olyan kedvvel, mondhatnám szívvel-lélekkel művelt munkakört kellett egy másikkal felcserélniök, amelyet művelve már nemcsak alapismereteiket szerezték meg, hanem kutatásaik közlése során a jó szakember nevét, tekintélyét is. Az előbbi már készen volt paleográfiai magántanári munkájával,²⁷ az utóbbi a középkori görög történelem magyar vonatkozású kútfői ismeretének birtokában szándékozott új megvilágításba helyezni történelmünk homályos szakaszait. Egyszerre ért bennünket a kitüntetésnek szánt, de valójában mindhármunk által csapásnak érzett meglepetés, hogy alkalmasaknak találtattunk a Magyar Történelmi Társulat agilis elnöke, gr[óf] Klebelsberg Kunó nagy társadalmi-politikai akciója, a bécsi egykori Haus-, Hof- und Staatsarchiv eddig hét lakat alatt őrzött kincseinek, az elmúlt évszázad rejtelseit megörökítő aktáinak napfényre hozatalát célzó munkában. Nemet mondhattunk volna az ajánlatra, de Miskolczynak vajon megérte volna

²³ Azaz gróf Károlyi Mihály hívei.

²⁴ Mályusz ide később az alábbi megjegyzést szúrta be: „Orbók Attila: Virradat??” Mályusz itt arra utal, hogy Orbók több napi- és hetilap, így a „Virradat”-nak is, munkatársa volt.

²⁵ Ld. a mű 181–210. oldalait.

²⁶ Szekfű 1912 óta a bécsi Haus-, Hof- és Staatsarchiv magyarországi kiküldöttje volt.

²⁷ Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Bp. 1921.

az újpesti gimnázium történelemtanári állásában várni ki, amíg középkori dolgozatai valahol és valamikor nyomtatásban megjelenhetnek? S vajon mit tehettem volna én szakvizsgálati bizonyítványommal? Készülhettem volna a pedagógiai vizsgára, közben instruktorkodással keresve kenyeremet. Mindezeket megfontolva sorra beadtuk derekunkat, s mert a legkönnyebben én voltam mozgósítható, augusztus közepén feladtam a táviratot Károlyi Árpád címére,²⁸ hogy másnap Bécsbe érkezem.²⁹

Az utazás nem volt vidám. Az országhatárnál, akkor még Bruck-Királyhíd[á]nál át kellett szállnom az osztrák vonatra, mert Magyarország bojkott alatt állott. Az Ostbahnhofon senki sem várt, és így segítség nélkül kellett eljutnom a Pazmaneumba, ahol megszállhattam. Az 1529. évi török háborúval foglalkozva megismertem annyira Bécs topográfiáját, hogy Boltzmann-gasse-t, ahol a Pazmanium állott, magam elé tudtam állítani, de abban már nem bíztam, hogy útításkámmal oda el is tudok jutni, s ezért egy idősebb hordárt megkérdeztem, elvinne-e villamoson. Könnyen megegyezve, baj nélkül eljutottunk célpontomig, miközben éreztem, fokozatosan növekedett respektusom vezetőm előtt, míg végül is, mély tiszteletének nyilvánításával elváltunk. A jámbor ember kispapnak nézett, aki mint novicius vonul be a kollégiumba. Másnap a már félig ismert úton a hivatalos óra kezdetére becsöngettem a Minoritenplatz 1. sz. épületbe és jelentkeztem Károlyi Árpádnál. Utólag kiderült, hogy kár volt ennyire sietnem, mert Szekfű, közel lakva a Pazmaniumhoz, beszólt értem, de már nem találva otthon, a portásnál hagyta névjegyet. Staatsarchiv-beli szobájában, a levéltár legfelső emeletén, Károlyi és Eckhart³⁰ közös szobájának szomszédságában, kitüntetészerű egyedülletben trónolva tájékoztatott teendőimről. Amikor beszámoltam neki, hogy Domanovszky közlése alapján arra számítva, hogy a XIX. század első felének nemzetiségi kérdésére vonatkozó adatok összegyűjtése lesz feladatomban, milyen hivataltörténeti irodalmat ismerek, megnyugtatóan, hogy többről neki sincs tudomása. Helyreigazított azonban, hogy a kor Lukcsics Pálnak, idősebb kollégistának társamnak van fenntartva, és az én korom az 1848–1861. évek közti periodus.³¹ Közlése csalódást jelentett számomra, mert az abszolutizmus kora iránt végképp semmi vonzalmat nem éreztem magamban, és amellettt értelmetlenné is bizonyult, mert hamarosan kiderült, hogy Lukcsics meggondolva magát, nem jött Bécsbe.

A levéltári fondokat, amelyek átkutatása lett feladatomban, Szekfű jelölte meg. Elsőnek az osztrák minisztertanácsot kellett elővennem. Mivel csak a középkori oklevelek jellegével voltam tisztában, az újkori aktákkal most ismerkedtem. Szekfű magyarázatai nyomán hamar sikerült tájékozódnom. Felvilágosításai kiterjedtek a kivonatolásnak nemcsak érdemi, hanem a technikai részleteire is. Gyűjtött anyagomban így külsőleg is tetszetős jelleget nyert. Munkám eredményét hetenként összeolvastuk, miközben ő nemcsak élőszóval tette meg

²⁸ Károlyi Árpád 1920 és 1922 között a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet igazgatója volt.

²⁹ Ld. erről Mályusz Elemér kéziratosa Emlékirat-át.

³⁰ Eckhart Ferenc, aki 1911-től a Haus-, Hof- und Staatsarchivban dolgozott.

³¹ Mályusz erről így ír memoárjában: „Lukcsics és én mint kezdők feladatunkat azt kaptuk, hogy én 1825-től 1848-ig, ő 1848-tól 1867-ig a horvát, szerb, román nemzetiségi kérdésre vonatkozó adatokat fogjuk összegyűjteni.” Ld. ezt: Emlékirat.

észrevételeit. Gyűjtésem egyes darabjai ma is őrzik sajátkezű ceruza megjegyzéseit.³² Amit kaptam tőle, az a leg gondosabb tudományos vezetés volt. Gondoskodása prózai dolgokra is kiterjedt. A levéltárban nemcsak bemutatott azoknak a kollégáinak, akikkel munkám során a kutatóteremben találkozhatam, hanem kieszközölte, hogy a külügyminisztérium tisztviselői étkezdéjében ebédelhessek. Eljött velem az Universitätsbibliothek-be; itt elérte, hogy helyet kapjak a kutatóteremben, otthoni használatra pedig könyveket kölcsönözhessek. Személyes érintkezésünkben mellőzött minden feszességet. A második hét vége felé összeolvasásunk után lakására is meghívott, mondván, hogy Eckharttal hármásban elmegyünk majd egy nussdorfi heurigerbe. Pontos helymeghatározása alapján könnyen megtaláltam lakását. Ez a Boltzmann-gasse végénél, ahol a Franz-Josef Bahnhof³³ volt, az ide vezető főutat áthidaló több emeletes épület első emeletén volt. Bútorozott bérlemény, hosszú és tágas előszobából nyíló kétszobás lakrész. Az egyik csinosan bútorozott fogadó, a másikban, a mindennapi tartózkodás céljaira szolgálóban gázrezsón egy edényben rizs puhult. Ezt elvisszük magunkkal, mondta. Így is történt. A heurigerben alfabort ittunk. Arra nem emlékszem, hogyan ettünk a rizsből, bizonyos azonban, hogy jócskán maradt belőle, mert amikor hazafelé menet az edényt segíteni szándékozva és kötelességszerűen ki akartam venni Szekfű kezéből, elég súlyosnak éreztem. Ez a visszautasítás azonban kevésbé szigorú volt, mint a korábbi, amikor a kocsmárostól én is rendeltem egy liter bort, mert akkor igen erélyes rendreutasításban részesültem.

Hajnal István megérkezése után kapcsolatomban meglazult Szekfűvel. Az ő eddigi ellenőrző és segítő szerepét Eckhart vette át. Ha másolataimat, kivonataimat ettől fogva nem is nézte át, az időnkinti csapszéki összejöveteleken, amelyeken gyakran megjelentek Bécsben átutazók csakúgy, mint [az] ottani egykori közös hivatalbeliek, mint a társaság legfiatalabb tagja az élénk társalgást csendesen hallgathattam és élvezhettem. A Szekfűt élete végéig jellemző rendkívüli udvariassága épp olyan kevésbé bátorított, hogy átadjam magamat neki, mint egy-egy megjegyzése, amely szokatlanságával mintha arra bátorított volna, hogy hagyjak fel félénkségemmel. Például nem is sejtem, hogy kerülhetett sor erre az észrevételére: [„] A bécsi nők általában csinosak mindig voltak, rossz fogaik azonban hátrányukra voltak; most, hogy a megbiztosítási rendszer lehetővé tette, hogy fogaikat rendbe hozathassák, szebbek lettek.[”] Vagy egy csapszékben megjegyezte: [„] Kolléga úr szépen néz valakire, én már rájöttem, hogy nem érdemes, mert az illető csak annál melegebben szorongatja partnere kezét.[”] Vagy egy másik alkalommal azon kijelentésemre: [„]Ha valami biztos, az az, hogy itt az én zsebemben van a legkevesebb pénz[”], így vágott vissza: [„]Gondoljon arra, hogy ugyanezt elmondhatta Szenci Molnár Albert is.[”]

Szekfű az a nagy tudós maradt számomra, mint ami diákkoromban volt. A Pázmáneumban leadott névjegyén a „kgl. ungarischer Staatsarchivar, Privat-

³² A több száz cédulára írott, az 1849–1853 közötti időszak szerb és román nemzetiségi kérdéseinek a történetéről készült teljes iratmásolatok és regeszták ma is megtalálhatók Mályusz hagyatékában. Ld. ezt: Ministerrat 1848–1861.

³³ Mályusz az átomás nevét az eredeti kéziratban kihagyta, csak a legépelte változatba írta be.

dozent an der Universität Budapest” szavak olyan messzeséget jelentettek számomra, ahová soha fel nem juthatok. S amikor odaadta Hajnalnak és mellékelesen nekem is elolvasásra a megjelenés előtt álló „Három nemzedék”³⁴ egy levonatát, a kitüntetés oly büszkévé tett, hogy nemcsak a koncepciót éreztem meg-támadhatatlannak, hanem a könyv valamennyi állítását is. Azzal pedig, hogy később a [„]Széchenyi igéi[”] című könyvecskéjét³⁵ „az első bécsi év emlékére” bejegyzéssel adta át, a boldogság érzésével ismertetett meg. Fenntartás nélküli rajongó híve voltam Szekfűnek.

Magam sajnáltam leginkább, hogy nem sikerült annak maradnom. Szándékom ellenére történt. Amikor az első bécsi év kulimunkája után önálló feladat megoldására alkalmasnak találtatva, Sándor Lipót nádor iratainak kiadására kaptam megbízást, nem sejtettem, hogy ki fogok ábrándulni nagy példaképemből. Erre hazatértem után, 1922 telén került sor, amikor gyűjtött anyagom alapján kis korszakomnak (1790–1795) a magyar történelem folyamatába elhelyezésén kezdtem gondolkodni. Ekkor döbbsentem rá, hogy a három közül az első liberális nemzedék a múltból örökölt súlyos tehertétellel kezdte életét, amit Szekfű nem vett figyelembe és ezzel téves ítéletet hozott. Emberi dolog, hogy egy gondolatrendszer az első pillér megingása után elveszíti stabilitását, és további hiányok lesznek szembetűnőek. Így történt velem is, amikor a reformkor társadalmi viszonyait vizsgálva,³⁶ Kossuth szereplésén keresztül rájöttem Szekfű koncepciójának legnagyobb hibájára,³⁷ hogy a liberalizmus mellett nem számolt a demokrácia külön voltával. Megírjam véleményemet? Ezen illendőségből sokat töprengtem. Kevésbé gátolt, hogy Szekfű munkája az uralkodó Bethlen-rendszer hivatalos felfogásává lett, s minden szakmabeli ismertetője egyet értett vele. Inkább az Eötvös kollégium-i szolidaritásérzés feszélyezett. Ezen lojalitásom hangsúlyozásával igyekeztem úrrá lenni. Sikerült is, bár talán inkább csak látszatra.

Arra természetesen nem gondolhattam, hogy majd Szekfűt meggyőzőm. Ő mindjárt megtalálta a számára kedvező megoldást. Ha az a kifogásom, hogy nem gondolt a rendszeres munkálatokra,³⁸ annak az a magyarázata, hogy azok értéktelenek, szóra sem érdemesek. Bizonyítékul arra hivatkozott, hogy reformjaikkal messze elmaradtak a kor radikális gondolkodóinak a tervei mögött.³⁹ Ez hatásos érv volt. Mindenki szívesen vallotta, hogy egy szabad szár-

³⁴ Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920.

³⁵ Széchenyi Igéi. Összeállította és az előszót írta: Szekfű Gyula. Bp. 1921.

³⁶ A reformkor nemzedéke. In: Századok, 57–58 (1923–1924) 17–75. – A tanulmány új kiadását ld. Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk.: Soós István. Bp. 2003. 425–463. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.)

³⁷ Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. In: Napkelet, 6 (1928) XI. k. 3. sz. 166–183.

³⁸ Azaz a 1792–93. évi diéta által kiküldött országgyűlési bizottságok rendszeres munkálataira.

³⁹ Mályusz erről az alábbiakat fejtette ki memoárjában: „Az 1792/3. évi országgyűlési rendszeres munkálatok szerintem alkalmasak voltak, hogy az életbe átvitelük a békés reform feltételeit biztosítsa és a korábbi radikális fordulatot feleslegessé tegye. Jelentőségüket nem javaslataik jellegében láttam, hanem abban a hatásukban, amelyet a reform szükségességének a közgondolkodásban ébren maradása jelentett. Szekfűnek nem volt probléma felismerni, mit kell tennie. Elég volt nem törődni az egész munkálat társadalmi szerepével, ezt nem létezőnek tekinteni s azután a magukra maradt

nyalású Hajnóczy-gondolat értékesebb, mint a hétköznapi viszonyok szerény módosítása, és Szekfű óhajának megfelelően megfeledezett arról, hogy külön nemű elemek nem adhatók össze. Évtizedeken át a bizottsági munkák jelentőségének lebecsülése uralkodó elv lett a korszakkal foglalkozó történészek körében. A Domanovszky-disszertációk szerzői⁴⁰ is behódoltak Szekfű felfogásának, és máig érvényesülő hatállyal az elavult társadalmi rendszer hívének bélyegét hordom magamon. Közben ugyanazok, akik nem győznek szánakozni rajtam, az egyik bizottság, a közgazdasági munkálatát egekig emelik. Ennek összefoglalása mint Skerlecz Miklós műve magyar fordításban már korábban ismert volt.⁴¹ Szekfű legharsányabb híve⁴² azonban az 1960-as években a bizottság egész iratgyűjteményének, a beérkezett javaslatoknak a kiadására ajánkozott.

A demokráciát és Kossuthot illető felfogásomat Szekfű megjegyzés nélkül hagyta. Nehéz is lett volna ezzel szembefordulni, mert Fr[iedrich] Meineckét, az általa legtöbbször értékelt kortárs történészt idéztem védelmemre. „Nincs az a félig-meddig értelmes történész, aki tagadná a liberalizmus és demokrácia közti különbséget.”⁴³ Azt hiszem megértette, hogy régi tiszteletemet fejezem ki iránta, amikor beértem egy szimpla bibliográfiai utalással és nem magyarázgattam az idézet jelentőségét. Természetesen tisztában voltam, hogy nem fogja megbocsátani megszegését, ha egyszer eljön az ideje.

javaslatokat, összehasonlítva a kor teljesebb értékű gondolataival, mint világtól elmaradt, szóra sem érdemes, sajnálatos próbálkozásokat tekinteni. A leszólásban Szekfű egyébként is nagy mester volt. Herzog József nagyon találóan jegyezte meg egy alkalommal, amikor kávéházi évődéseiről beszélünk, hogy Szekfű nem gúnyolódni szokott, hanem csúfolódni. Valahányszor Szekfű nem kerülhette el a későbbiekben, hogy a munkálatokról megemlékezzen, leszólta ezeket. Így tett mindjárt az „Iratok a magyar államnyelv történetéhez” (1927) c. munkájában. Mintha csak igazolni akarná, hogy a Három nemzedék megírásakor mint szóra sem érdekes anyagot joggal hagyta figyelmen kívül.” Ld. Emlékirat. – Szekfű álláspontját a diétai deputációk rendszeres munkálatairól ld. Mályusz által fent idézett művében: 54–61.

⁴⁰ Utalás a „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből” c., sorozatban az 1930-as években napvilágot látott 15 monográfia szerzőire, így többek között Beliczky Jánosra, Jármay Editre, Dvihally Anna Mária-ra, Wellmann Imrére, Komoróczy Györgyre, Berlász Jenőre, Sinkovics Imrere, Ravasz Jánosra, Korek Valériára, Kalász Elekre. Memoárjában Mályusz erről így emlékezett: „A következő két évtizedben olyan barátaim is, mint Csapodi Csaba vagy Berlász Jenő Szekfű hatása alatt mulasztották el mérlegelni, hogy a munkálatok országgyűlési megtárgyalásának egy nemzedékre elmaradásával azok közvéleményformáló ereje kiesett a fejlődés folyamából. De időrendben első tanítványom, Barta István is, akit, amikor Szegedről felköltöztem Budapestre, hozzásegítettem ahhoz, hogy felkerüljön az Eötvös Kollégiumba, malíciával újságolta kevéssel halála előtt, hogy egy napokban megjelent jogi munka szerint tévedett Fayer László, amidőn a jogi bizottsági munkálatnak azt az értelmet tulajdonította, amelyre cikkemben hivatkoztam. Mit felelhettem? Ha Fayer, a büntetőjog budapesti professzora tévedett két kötetes munkájában, mi a biztosíték, hogy az őt cáfoló író véleménye megtámadhatatlan?” Ld.: Emlékirat.

⁴¹ Skerlecz Miklós báró művei. Kiadta Berényi Pál. Bp. 1914.

⁴² Azaz Kosáry Domokos. Kosárynak a kérdésben elfoglalt nézetéről Mályusz az alábbiakat jegyezte meg: „Egyébként Szekfű véleményét sem minden tanítványa — vagy nem mindenkor? — vallja. Kosáry Domokos, amikor javaslatot tett az Akadémiának, hogy kiadja a közgazdasági bizottság munkálatát, kétségtelenül abban a meggyőződésben tette ezt, hogy a XVIII. század törekvéseinek megértését fogja kiadványa elősegíteni.” Ld. Emlékirat.

⁴³ Ld. A reformkor nemzedéke. 81. sz. jegyzet. 71–72.

Egyenlőre fennköltlen válaszolt. Az igazi tudós professzor módjára így mutatta, hogy nem neheztel rám. Ellenkezőleg: megjutalmaz oly módon, hogy boldogulásomat, érvényesülésemet elősegíti. Beajánlott Révai Mórnak, az ismert könyvkiadónak, javasolva neki, hogy velem írassa meg azt a magyar történelmet, amelynek elkészítésére őt régóta nógatja. Révai egy nagyobb sorozat tagjának szánta Szekfű munkáját. Nem hiszem, hogy határozott programban körvonalazta volna szándékát. Erre két már megjelent munka jellegéből lehetett következtetni. Mindkettő német könyv fordítása volt: Muther „A festészet története” és Wiegler.⁴⁴ Tehát azt várta Szekfűtől, hogy ezekhez hasonlóan a szakember tekintélyével jó stílusban adja elő egy kötetben, milyenek látja a magyar történelmet.

A tervet első felvillanásakor – talán még akkor, amikor Szekfű még nem bővelkedett ajánlatokban – nem utasította el kategórikusan. A „Három nemzedék” sikere után azonban már nem lehetett komolyan gondolni arra, hogy leereszkedik ily munka elkészítésére. Fog magyar történelmet írni, de gondolatait nem fogja elpazarolni, majd bővebben, több kötetben, amint egyetemi előadásaiban megformálódik anyaga. Pillanatnyilag a középkorról nincs is mondani valója. Igaz, a magyar őstörténet területén nagy a káosz, fenyegetődzik is, hogy majd rendet terem, de a középkor későbbi századain csak nagy idővesztés árán tudna tájékozódni. Révai azonban egyre ostromolja, nem éri be halogató kifogásokkal, egyszer s mindenkorra le kellene rázni. Ezt el is lehet érní, ha ráveszi, hogy más valakivel kössön szerződést. Persze ezt fel kell dícsérni, de ez nem is nehéz. [„A reformkor nemzedéké[?]”]-nek írója szerint társadalmi törvény, hogy „minden tömeg csak akkor mozdul meg, ha saját anyagi sorsáról van szó”;⁴⁵ erre hivatkozva pedig még azt is lehet mondani Révainak, hogy ez neki inkább tetszhet, mint az ő szellemtörténeti szemlélete. Rábeszélése végre is oly eredményes volt, hogy Révai beleegyezett: szemügyre veszi az ajánlott szerzőt, én pedig értesülök Szekfűtől, hogy várnak a Kelenhegyi úton.

1923 egyik ködös novemberi késő délutánján felsétáltam a Gellért-hegyre, ahol barátságos öregúr fogadott. Tudtam, hogy Intelligenzprüfungról van szó és ennek megfelelően nem is esik szó sem könyvről, sem kiadói dolgokról. Bécsben voltam, az volt tehát a főtéma. Szerencsémre, 1920 augusztusában, amint a bécsi könyvkereskedések kirakatait nézegettem, megdobbant a szívem: a „Berühmte Kunststätten” legújabb kötete H. Tietzének, a Kunsthistorisches Museum főigazgatójának munkája: „Wien”.⁴⁶ Újdonság, teljes árat kell fizetnem, de megéri, mégha első havi honorárium jelentős része rá is megy. Mindenképpen megéri, hiszen az egész város, minden részletével, házaival, utcáival, tereivel mint történeti egység részeivel tárul napról-napra szemem elé. Akkor még nem tudhattam, hogy többé soha, egyetlen város megértésére nem lesz hasonló

⁴⁴ *Richard Muther*: A festőművészet története. I–II. Bp. [1920.]; *Paul Wiegler*: A világirodalom története. [Fordította,] átdolgozta: Benedek Marcell. Közreműködött: Király György, Túróczi-Trostler József. Bp. [1922.]

⁴⁵ Pontosabban: „Ugyanis mindig az a társadalmi réteg a leghajlamosabb a felforgatásra, amely sokat veszített, amelyet amegfosztottak valamitől s amely az elveszített visszaszerzésére tör.” – Ld. ezt: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttére. 176.

⁴⁶ Hans Tietze: Wien. Wien, 1918. (Berühmte Kunststätten. Band 67.)

alkalmam. Most csak érzem, hogy jól esik társalognom a városról, ahová még egyszer visszatérni úgyis vágyakozom. A zene pedig? Még messze vagyok attól, hogy az opera csillagairól nyilatkozhassem. Hogy ezt megtehessem, ehhez a földszinti állóhelyen és a negyedik emeleti kakasülön még sokszor kell megfordulnom, de már valamelyest sikerült diákkorom hiányait pótolnom. Bécsi vasárnapjaim sok alkalmat nyújtottak a tanulásra. Délelőttönként főleg az Augustiner Kirche Beethoven, Haydn, Mozart zenés miséivel, délutánonként a népszerű szimfonikus hangversenyek. Bécs akkor szociáldemokrata városi vezetősége komolyan vette feladatát, hogy a magas kultúrát eljuttassa a tömegekhez, és nemcsak megfizethető, hanem valóban olcsó helyárrakkal rendeztetett hangversenyeket mind a Konzerthaus-ban, mind a Musikvereinsaal-ban. Egy színházi jegyiroda éppen a gárdapalotával szemben működött, és így kényelmesen lehetett választani a mindenkori két program közül. Itt is a klasszikusok domináltak, de itt már Mahler is annak számított. Beszélgetésünk konkrét részleteiből csak kettő maradt meg emlékezetemben. Révai megvígasztalt, hogy Caruso nem is volt – legalább budapesti szereplésekor – oly csodálatos jelenség, mint a közhit tartja, a Parsifal-t pedig bizonyára lesz majd alkalmam életemben meghallgatni. Még arra emlékezem, hogy amikor a kerten keresztül kikísért a kapuig, azzal mentegette a láncát tépő Ladyt, hogy kis kölykeit félti.

Néhány nap múlva a kiadó hivatali helyiségében sor került a szerződés megkötésére. Itt már Révaival nem találkoztam. A szerződést a tulajdonképpeni igazgató – nevére nem emlékezem – fogalmazta meg és írta alá. Szekfű nem titkolta, hogy ennek nem tetszik a sorozat s csak az öregúr kívánságára ment bele az egész dologba. Vele beszélve nem is került szó a munka érdemi részére. Csak a terjedelemtől, a honoráriumról, az elkészülés időpontjáról volt szó. A tiszteletdíj az elképzelhető legszerényebb volt. Magam csak azt az óhajomat mertem kifejezni, hogy tekintettel az inflációra, bizonyos számú példány bolti árával legyen azonos. Az időpont igen közelinek tetszett, két-három év lehetett.

A munka jellegét abban láttam, hogy a magyarság és a nemzetiségek viszonya lesz a tárgyalás központja. Tehát a betelepülésektől kezdve, ezer éven át, a tömeges mozgalmakon kívül a nemzetiségek békés terjeszkedését és kulturális életét megtárgyalva. Nyugtalanított és bosszantott, hogy az igazságtalannak érzett trianoni diktátum visszahatásául a felszínes „Nem, nem, soha mozgalom”⁴⁷ a Pesti Hírlap és társai üzletszerű vállalkozásává módosul. Tudtam, hogy a magyarságnak kettőre van szüksége: felmérni erejét és megismerni környező világát. Úgy éreztem, hogy a történetírás segítségével ez a cél elérhető. Alkalmasnak azért éreztem magamat erre a munkára, mert tudtam magamról, hogy képes vagyok tárgyilagosnak lenni.

Volt mire támaszkodnom. Disszertációm témájával, Turóc megyével⁴⁸ Karácsonyi János és Tagányi Károly szellemében kezdtem foglalkozni azzal a céllal, hogy adatszerűen igazolni fogom: a gyepülvén a magyarság volt az első települő. E hitem ellenére, amidőn az archeológiai leletek azt mutatták, hogy vol-

⁴⁷ Utalás József Attila „Nem, nem soha” c. kamaszkori versét felhasználó, a trianoni békediktátumot elítélő mozgalomra.

⁴⁸ Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

tak korábbi lakosok, ezt elismernem nem esett nehezemre. Ugyanakkor az elvesztett illúzió helyett a valósággal együtt kulturális teljesítményre tudtam a magyarságot figyelmessé tenni. Arra, hogy a lakatlan fennsík magyar telepeseinek munkája a táj gazdasági életét fellendítette. A magyar–szlovák kapcsolatot legközvetlenebb felmenőim életsorsának példájára megvalósulónak éreztem. Anyai nagyapám, Nedeczky-Ruttkay Sándor ugyan szolgabíró, de felesége a znióváraljai bíróné, az új nemes Pacséri Tocsek Mátyás leánya; nagyatyám öccsének felesége szlovák ügyvéd leánya, az ő fiúk, Ruttkay Béla, mint eperjesi joghallgató a március 15-i ünnepi beszédet gomblyukában vörös Szekfűt tűzve mondja el; ragyogóan fekete szemű Ancsi testvére pedig szívet megdobogtató bájjal tudja a persze szót pösze formában mondani, hogy azt nem lehet elfelejteni. A szerb törekvések megértéséhez közelebb vitt volna, éreztem, Thököly Szávának, apai nagyanyám nagynénje, Hajniki Bezzegh Amália férjének politikai szereplése, amely az 1792-i temesvári nemzeti kongresszuson az elnöklő Schmiedegg tábornoknak álmatlan éjszakákat okozott és a szerb kulturális törekvéseket támogató kulturális központ, a pesti Thökölianum megalapítása.⁴⁹ A hazai román művelődés önállóságának megértésére sajátságos véletlen ösztönzött. Érettségi után vakációmat mint instruktort a Hunyadi megyei Hátszegen töltve, az ottani könyvkereskedésben az egyik román görögkatolikus püspökség történetét tárgyaló monográfia arra ösztönzött, hogy belelapozzak a kötetbe. Nem számítottam arra, hogy szemre komoly tudományos munkának látszó könyvet tartok kezemben; arról pedig, hogy az akkor még magyar jellegűnek látszó városkának tekintélyes román polgársága van, a mindennapi élet győzött meg.

Ha afelől nyugodt is lehettem, hogy lélekben kész vagyok egy elfogulatlan korszerű magyar történet megírására s bizonyos voltam, hogy a magyar nyelvű történetirodalomban meg fogom találni a szükséges adatokat, hiánynak éreztem, nem tudom a magyar történetet sajátságos fejlődés része egységeként feltüntetni. Úgy látszott, hogy a középkori fejlődést nem fog sikerülni társadalmi elvek megvalósulásaként ábrázolni, és be kell érnem azzal, hogy a XVII. századot a főpapság, a XVIII-ikat a főurak uralma idejének, 1790-et a köznemesség társadalmi érvényesüléséért vívott harcának tekintsem; a reformkort nem egyedül a liberalizmus, hanem a demokrácia korának is lássam, és az első világháború utáni kort pedig az értelmiség érvényesülési törekvéseiként fogjam fel.

Abban, hogy azonnal hozzáfogjak a munkához, korábbi köteletségvállalásom akadályozott. Sándor Lipót forráskiadvány volt,⁵⁰ elkészülése nem ígért irodalmi sikert. Megírására nem köteleztem magam szerződéssel, csak egyszerű, élőszóbeli megbízásra támaszkodhattam. Viszont a tudományos életpályája alapfeltétele volt megjelenése. Választhattam az irodalmi és a tudományos érvényesülés között. Bármennyire csábítóbb volt egy sok szórakozással bíztató

⁴⁹ Thököly Száva (Sava Tekelija) szerb kereskedő, politikus 1838-ban alapította meg a róla elnevezett intézetet, a Tekelianumot.

⁵⁰ Sándor Lipót főherceg iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Bp. 1926. (Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris – Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok)

koncepció megvalósítása, megmaradtam az akták vallomásainak pedáns regisztrálásánál. Nem hiszem, hogy kényelemszeretetből. Valójában azért, mert eleve tudományos pályára készültem, és az itteni érvényesülés szokásszerű felteteleinek teljesítését természetesnek tartottam. Érthető azonban egy áthidaló megoldásban reménykedtem. Számítottam arra, hogy Sándor Lipót befejezése után lesz időm a kiadó haladéknegedélyével a szívem szerinti pensus elvégzésére. Révai Mór halála azonban [1926] kijózanított. Bevált Szekfű jóslata: az új vezetőség felhasználta a kínálókozó lehetőséget és a sorozat tervét elejtette.

Egy évtized múltva lett volna alkalmam a munka megírására és kiadására. 1934-ben Szekfű elérkezettnek találta az időt, hogy a Hóman-Szekfű kötetének felfogását, eredményeit rövid összefoglalásban ismerje meg a szélesebb olvasóközönség. Az utolsó száz év megírását rábízta Pethő Sándorra, akihez akkorra már meleg barátság fűzte. 1918-ban a kollégium még mereven tiltakozott, hogy Pethőt és Szekfűt egy napon merje bárki emlegetni csak azért, mert a Károlyi-féle függetlenségi párti sajtó főleg Pethő személyében egyforma dühvel támadta mindkettőt. Kollégista társaim nagy lelkesedéssel számoltak be akkor az esküdtszéki tárgyalásról, amely Pethőre kedvezőtlen ítélettel zárta be 1848-as tárgyú munkája körül támadt plágiumperét.

Másfél évtized múltva Pethő, aki a szerkesztőségének legitimista nagybirtokeket érdekeket képviselő szárnyát irányította, tekintélyes publicista lett. Neve a kötet címlapján ajánló levelet jelentett az olvasóközönség bizonyos körei, sőt a napi sajtó egyes orgánumai számára is. Ki készítse el a kivonatot? Csak Szekfű lehetett a kezdeményező, hogy én legyek. Neki kellett megnyernie Hómant,⁵¹ adja beleegyezését, hogy én vállaljam a munkát. 1934 nyarán a kiadó nevében eljáró Lantos Adolf könyvkereskedő-antiquárius, jóakarattal könyvkiadónak nevezhető cég emberei tűvé tették utánam Budapestet, hogy rávegyenek a tárgyalásra. Én akkor külföldön voltam, el nem érhető. Ismerve a szereplőket, Hóman nem vállalta, hogy Szekfű érvét elfogadva arra hivatkozzon: neki köszönhetem budapesti egyetemi tanári kinevezésemet,⁵² nem tagadhatom tehát meg kívánsága teljesítését. Amidőn azonban helyettem mást kellett ajánlania, ezt megtette, mert Asztalos Miklóst, a Széchényi Könyvtár dolgozóját kérte fel.

Az Asztalos-Pethő kötet⁵³ nagyobb részének kivonat-jellege közismert volt. Nem ismerem a kötettről szóló kritikákat, nem tudom, milyen fogadtatásra talált. Az bizonyos, hogy sem Szekfű, sem Hóman nem várt többet. Asztalos könyvtári kollégájától, Joó Tibortól hallottam, hogy egyes Hóman-Szekfű kötetekkel szobájában járkálva diktálta a gépirónőnek szövegét. Ennél azért is töb-

⁵¹ Azaz Hóman Bálintot, az akkori Vallás- és Közoktatásügyi minisztert, egyetemi tanárt és történetírót.

⁵² Mályuszt 1934-ben nevezték ki a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Középkori Magyar Történelem Tanszékének egyetemi tanárává. Mályusz kinevezéséről és ebben Hóman szerepéről vö. bővebben *Soós István: Mályusz Elemér és Deér József*. In: Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma (Ed: Koszta László.) Szeged, 2006. 61–80. (Capitulum II.)

⁵³ Asztalos Miklós-Pethő Sándor: *A magyar nemzet története. Ósidóktól napjainkig*. Bp. 1934. (Műveltség.)

bet tudtam volna nyújtani, mert akkorra Max Weber-tanulmányaim⁵⁴ eredményeül készen voltam a régibb magyar történelem áttekintésével is. Ha Mályusz–Pethő lett volna az új kötet szerzőpárja, azon kívül, hogy elkészül legjobb könyvem, közvetlen előnyét is láthatom vállalkozásomnak. Pethő társszerzősége feltehetőleg megment attól, hogy a Magyar Nemzet következetesen abban az elbánásban részesítsen, amelynek következményeül Gogolák Lajos vagy Flachbarth Ernő egy-egy cikke megjelenése után értesítsenek: a rólam szóló kitételeket beleegyezésük nélkül szúrták a szövegbe. Bár talán, bármennyire régi vágyam teljesítése lett volna a munka elkészítése, nem vagyok biztos, vállaltam volna-e. Ugyanis két féléven át a középkori magyar történelem áttekintését adtam elő az 1934–35. tanévben, inkább ragaszkodtam a már elhatározott „A középkor vége Magyarországon” címmel hirdetett előadás⁵⁵ megtartásához.

Második könyvem terve csak hetekig élt. Azt mutatta volna meg a magyarságnak, hogy mit veszített a Felvidékkel. A kezdeményező Szekfű volt. Az időpont és alkalom Klebelsberg pesthidegkúti házában tartott összejövetel. A miniszter sokaknak be akarta mutatni éppen elkészült új „vidéki” otthonát, remélve, hogy közvetlensége hoz számára alkalmat sikeres kezdeményezésekhez.

⁵⁴ Ld.: A patrimonialis királyság. In: Társadalomtudomány, 13 (1933) 1–2. sz. 37–49.; A karizmatikus királyság. In: Társadalomtudomány, 14 (1934) 3. sz. 153–178.

⁵⁵ Mályusz ezt az előadását az 1935–36. tanév első és második félévére hirdette meg. Erre így emlékezett vissza: „Egyháztörténeti tárgyú nagy kollégiumom címe, 'A középkor vége Magyarországon' hivatva volt jelezni, hogy művelődésünk új, humanista irányzatával szemben az előző századokból átöröklődött rétegét kívánom megismertetni. Renaissanceről már sokan írtak, s nem volna nehéz összefoglalni a szakirodalom eredményeit, volt meggyőződésem, annál kevésbé tudjuk, milyen volt a tömegek gondolat- és érzésvilága. A humanizmus által ostromolt statikus állapotok ismerete nélkül nem lehet teljes a XV–XVI. század fordulójáról alkotott képünk, azokat kell tehát kihántanunk a feledésből, hogy az újat megérthessük. Egy nagy összkép kontúrjai lebegtek előttem, azonban nem a világi társadalom csontvázára felrakva, hanem mint a sui generis társadalmi alakulatnak felfogott klérus életének kivételése. Ami kezdetben csak feltevés, bizonytalan sejtés volt számomra, azt az óráról-órára készülés közben előkerült adatok fokozatosan igazolták. Nagy segítségemre voltak és bátorítottak azok a tapasztalatok, amelyekre a XVIII. századi protestáns papság életkörülményei megismerése közben tettem szert. Amidőn a türelmi politikához bevezetésképpen a XVIII. század protestáns egyházi viszonyait felvázoltam, jöttem rá, hogy nemcsak az egyháznak volt szüksége szolgálókra, sőt hitvallókra, hanem a papi pályán működők sem élhettek meg az egyház, mint kenyéradó gazda nélkül. A XVIII. századi és a középkori papság minden különbsége ellenére lényegében azonos elemnek bizonyult, amelyre az értelmiség jegyei jellemzőek. Abban is egyezően, hogy mindkettő életében a középső réteg vitte a vezetős szerepet, ez volt az irányadó. Ma már nem tudnám megmondani, hogy a káptalanok szervezkedése sugalta-e a felismerést, hogy a középréteg állásfoglalása a döntő tényező, vagy a XVIII. századi, egyetemeket megjáró elitnek vezetős szerepet igénylő magatartása. Sajátos felfogásomat úgy határozta meg, hogy amit csinálók, az egyháztörténet szociológiai szempontból nézve. Egyházi társadalmat láttam magam előtt, rétegekre és csoportokra oszolva, a középkori esetben tagadhatatlanul burckhardti és huizingai hatás alatt. Felfogásomról, eredményeimről az Akadémia II. osztályán 1936 május 18-án „Művelődésünk társadalmi vonatkozásai a középkor végén” című felolvasásomban számoltam be. Előadásom, szokás szerint, érdeklődést nem ébresztve zajlott le. Az ülés végén ketten fűztek hozzá magánbeszélgetésben reflexiót: József főherceg és Hegedüs Lóránd. A főherceg meglepődését fejezte ki, hogy szerintem Magyarországon a püspöki méltóság viselése nem volt a nemesi származáshoz kötve, mivel az ő tudomása szerint törvény tiltotta, hogy paraszti eredetű főpappá lehessen, mire én a decretummal Bakócz Tamás elleni jellegére utalva azt hangsúlyoztam, hogy az 1514-ben kimondott elv korábban nem érvényesült, Hegedüs pedig arra intett, hogy hagyjam a kanonokat s inkább olyan problémákkal foglalkozzam, mint amilyent a 'zseniális' 'A reformkor nemzedéké'-ben tárgyaltam.” Ld.: Emlékirat

A meghívottak kis csoportjai szemmel láthatóan úgy alakultak, hogy a notabilitások mellett két-három fiatalember is meghívást kapott, életre szóló élményül. Kaposy Jánossal és Pigler Andor művészettörténészekkel kerültem egy csoportba. Hekler⁵⁶ tanítványok voltak, első könyveik disszertációmmal együtt ugyanabban a sorozatban jelentek meg.⁵⁷ A miniszteri hivatali autó vitt ki bennünket, és útközben felvettük Baranyay Jusztint, az egyházjog hittudomány fakultási professzorát. Róla közismert volt, hogy katedrához jutását testvéreinek, a katolikus egyházi sajtóközpont irányítójának köszönhette, és így nem kellett attól tartanom, hogy előkelőségekkel kerülök össze. Kellemes meglepetésül Horváth Jánost és Szekfűt találtuk. Együttes jelenlétük elárulta, hogy a Napkelet, a Klebelsberg által a Nyugat ellenlábasaül szánt folyóirat körül foroghat majd a diskurzus. Valóban így is történt.

Vendéglátónk idézte Hevesi Sándornak, a Nemzeti Színház igazgatójának panaszát, hogy a német modern irodalomban nem talál nálunk előadható darabokat, mert azok homoszexuális problémákat tárgyalnak. Bátor voltam megjegyezni Gerhard Hauptmannak a Deutsches Volkstheater-ben⁵⁸ Moissi⁵⁹ szerepével előadott darabja, a „Weisser Heiland”⁶⁰ alkalmas lehetne, mert az azték császárt megsúfoló spanyol konkvisztádorok szereplésének következménye és a trianoni magyarságnak a wilsoni elvekből kiábrándulása azonos jelenségek. Bizonyára nem volt meggyőző megjegyzésem, mert sem akkor nem volt visszhangja, és Hauptmann korábbi sikerei, a „Takácsok” vagy az „Und Pippa tanzt”⁶¹ – arra sem tudom, miért – nem ismétlődtek meg.

Az összejövételnek valami következménye a Napkelet szerkesztőségének legközelebbi összejövételén mégis volt. Szekfűnek mint a Napkelet Könyvtár szerkesztőjének⁶² támadt a gondolata, hogy megírhatnám a Felvidék mint szellemi egység életét. Amiért rám gondolt, az „A helytörténeti kutatás feladatai” című cikkemnek azon utalása volt, hogy a francia helytörténeti monográfiák főként vannak a németekkel szemben, mert nem feledkeznek meg arról, hogy a lakosság egyéniségének a táj jellegében tükröződéséről, amint az a különböző népelemek összeolvadása során kialakult a történetében, ma pedig foglalkozásmódjában megnyilvánul.⁶³ Szerencsém volt a hivatkozással, és azzal is, hogy megadtam a bibliográfiai adatokat, mert hiányukban most az alaptalan dicsekedés vádjával lehetne illetni. A francia monográfiásorozat (Les vieilles provinces de France)⁶⁴

⁵⁶ Hekler Antal.

⁵⁷ *Pigler Andor*: Olasz festőciklus a Szépművészeti Múzeumban. Bp. 1921. (A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének Dolgozatai. 1.); *Kaposy János*: A szombathelyi székesegyház és menyezetképei. Bp. 1922.

⁵⁸ Azaz a mai bécsi Volkstheater.

⁵⁹ Moissi: Alexander Moissi albán származású híres osztrák színész (1879–1935).

⁶⁰ Pontosán: Der weiße Heiland.

⁶¹ Die Weber. (1892.); Und Pippa tanzt! (1906.)

⁶² Azaz Thormay Cecilnek.

⁶³ Ld. ezt: Századok, 57–58 (1923–1924) 538–566.; az utalás itt: 564. – A tanulmány új kiadását ld. *Mályusz E.*: Klió szolgálatában, i. m. 493–511.

⁶⁴ A 20. század első négy évtizedében, 16 kötetben napvilágot látott sorozat. A kötetek szerzői Franciaország legjelentősebb régióinak történeti-geográfiai összefüggéseiben tárgyalták.

más köteteit is idézhettem volna, tudniillik Marc Bloché,⁶⁵ nekem azonban Lefebvre könyve⁶⁶ inkább tetszett. Voltaképpen egyvágásúak voltak, hiszen együtt indították meg az Annales d'histoire économique et sociale-t⁶⁷ és együtt lettek az oly híressé lett Annales-iskola megalapítói. Febvre-től, a [„]La terre et évolution humaine[“]⁶⁸ leendő írójától mintha sejtésszerűen azt vártam volna, hogy megtanítsa a történelmi földrajz francia felfogására.

Székfű felszólítására azonnal válaszoltam igennel, jeleztem azonban, hogy a Felvidéknek csak középső részét ismerem, úgy ahogy. Sem Pozsonyban, sem Kassán azonban soha sem voltam, és így a könyv megírhatóságának feltétele utazások során közvetlenül megismerkedni a tájjal. Feltételemet magától értetődőnek találta és ígérte, tájékozódni fog ösztöndíjszerű támogatás biztosítása felől. Sajnos hamarosan közölte, hogy nem sikerült próbálkozása. Semmi részlet sem közölt, és csak felteszem, hogy a Napkelet szerkesztőjével, Tormay Cecillel beszélgethetett az ügyről. Őszintén sajnáltam, [hogy] így végződött a próbálkozás. Ami részlet eszembe jutott, azzal Székfű mindenben egyetértett. Például abban is, hogy kitérhetnék a Felvidékről elszármazott értelmiségiekre is. Példaként mondtam, hogy Petőfi kortársai, a Vachotok mohamedán eredetű turóci jobbágyfiúk leszármazottai voltak, vagy Zathureczkyek Erdélybe is elkerültek. Teljesen bizonytalan maradt előttem, milyen alakot fog a munka öltetni. Bizonyos voltam azonban, hogy sok érzelmi elem fogja áthatni. Mert mint az Alföld szülőtte⁶⁹ vágyódtam a hegyek és fenyvesek után. Ezek világát éreztem szülőföldemnek és mindennek az iránti vágyódásnak, amit gyermekkori emlék és iskolai tanulmány, meg olvasmányok ébresztettek bennem, úgy éreztem kifejezést tudok majd adni. 1957-ben, amikor végre levéltári kutatások során eljuttam több, korábban reménytelenül messze fekvő tájra, már csak a távolból tűnt fel az egész élet, amely valamikor a megismerhetés lehetőségével áttatott. Minden nagyon messzinek, egyszerre valóságnak és ábrándnak látszott. Körömcbányai levéltáros kollégám és barátom felvitt a szomszédos megyétől elválasztó hegy tetejére, ahonnan az egykori zólyomi ispánságot át lehetett tekinteni. A bártfai magaslat a fürdő bájos környezetét hozta közel. Eperjesen csak a temetőbe kellett elmenni, hogy a főtér loggiás udvarai kirajzolódjanak. A trencséni várhegyben pedig úgy érezhettem, hogy a főtér felett állok. Ez az utam lépten-nyomon arra emlékeztetett, mit veszítettem a könyv megírásának elmaradásával.

Harmadik könyvem tervével, melyben a magyarországi polgárosodás történetét dolgoztam volna fel, évtizedekig viaskodtam. Ismételten úgy látszott, hogy valamelyik változatát sikerül megragadnom és erősebbnek fogok bizonyulni, mint a gáncsot vető akadályok. A kezdetek biztatóak voltak. Doma-

⁶⁵ Marc Bloch: L'Isle de France (les pays autour de Paris.) Paris, 1913. (Les régions de France. No 9.)

⁶⁶ Histoire de Franche-Comté. Paris, 1912. (Les régions de la France. No)

⁶⁷ Az „Annales”-t Bloch és Lefebvre 1929-ben alapították meg.

⁶⁸ A mű pontos címe: La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire. Paris, 1922.

⁶⁹ Utalás arra, hogy az Alföld egyik mezővárosában, Makón született.

novszky Sándornál habilitáltam a magyar társadalomtörténetből.⁷⁰ A megjelölés megütközést keltett Miskolczy Gyula kollégámban, mert szokásosabb volt hasonló esetekben a pontosabb kormeghatározás. Rosszallólag meg is kérdezte: a kezdetektől végig? Szerencsém volt, hogy professzorom vállalta a felelősséget, mert így úrrá lettem félénkségemen és mertem bátrabban kezdeményezni. 1936/37. tanév első felére kollégiumom címéül a magyarországi polgárságot jelentettem be. Megnyugodva éreztem, hogy az előadások vége máris készen van, mert ebben az 1790-es évek fejleményeit fogom tárgyalni, amikor II. Lipót a polgárságot, csatasorba állította a köznemességgel, mint politikai tényezőt.⁷¹

MY BEST BOOKS

by *Elemér Mályusz*
(Summary)

The study examines the relationship between Elemér Mályusz (1898–1989), one of the most prolific, groundbreaking representatives of twentieth-century Hungarian historical science, and one of his professors, Gyula Szekfű (1883–1955), who was perhaps the most influential historian in the first half of the same century, and certainly a dominant figure of contemporary Hungarian intellectual life. It offers insight into this relationship, ambivalent and burdened with personal and professional conflicts, from a specific perspective, namely by analysing the background history of three unfinished works by Mályusz with regard to Szekfű himself and his historical oeuvre.

⁷⁰ Mályusz erről így írt „Emlékirat”-ában: „Kevéssel Bécsből hazaérkezésem után Angyal egy alkalommal, amidőn az Akadémiáról a Lánchídon mentünk át, felszólított, hogy adjam be habilitációs kérvényemet. Nagyon megköszöntem jóindulatát, de kitértem kívánsága teljesítése elől. Voltaképpen csak doktori értekezésem jelent meg, érveltem, az pedig kevés és az emberek kinevetnének. Mondja azt, hogy az ordinarius hívta fel, akkor majd komolyan veszik a dolgot, hangzott biztatója, én azonban utalva készülő munkámra, engedélyt kértem, hogy majd később jelentkezhessem. Bár semmi érdekem sem fűződött a magántanárság siettetéséhez, a vége mégis az lett, hogy habilitációmát a Sándor Lipót megjelenése előtt kértem. A döntő Domanovszky felszólítása volt. Szekfű olyan megjegyzései jutottak el hozzám, amelyekből arra kell következtetnie, hogy rendes tanárrá kineveztetése és a bölcsészkarba bevonulása után nem menne simán habilitációim s ezért szeretné azt mielőbb lefolytatni. Domanovszkynak mint habilitáló professzornak tagadhatatlanul inkább örültem mint Angyalnak és — bár változatlanul szívesebben nyújtottam volna be megjelenés előtt álló munkámat, mint a Turóc megyét — meghajoltam egyszerre intő és bátorító szava előtt. A venia legendi-t a magyar társadalomtörténet tárgyköréből kértem. Ez ugyan szokatlanul széles terjedelmű volt, de csak középkorra korlátozása, mivel immár Sándor Lipót Turócnál fontosabb munkámnak látszott, öncsonkításnak lett volna mondható. A kar nem akadt fenn azon, hogy tárgyköröm voltaképpen az egész magyar történet előadására felhatalmazott. Szokás szerint elfogadta a két cenzor — Angyal volt a másik — javaslatát. Menet közben derült ki, hogy Domanovszky kénytelen volt Áldásynak, az akkori dékánnak megfizetni habilitálásom árát, cserébe elfogadni Áldásy jelöltjét, Tóth Lászlót, az avignon-i pápai udvar lakásviszonyai mélyen szántó kutatóját. Próbaelőadásommal Sándor Lipót bevezetésének címében is társadalomtörténeti fejezetét (A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszererepért 1790-ben) választottam, amely azután a kötet megjelenése előtt a Protestáns Szemlében (1926) napvilágot látott. Mindez 1925 tavaszán történt. A hivatalos decretum habilitationis 1925. október 9-én kelt.” (Ld. III. fejezet.)

⁷¹ A téma már az 1930-as évek elején foglalkoztatta Mályuszt. 1931-ben jelentette meg a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvében „A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.” c. alapvető tanulmányát. (Bp. 1931. 225–282.)

FIGYELŐ

Szabó Csaba

A BÉCSI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ELMÚLT NÉGY ÉVE (2010–2014)

A tradíciók arra kötelezik az utódokat, hogy ami egyszer sikeresnek, eredményesnek bizonyult, azt fenn kell tartani, tovább kell vinni. Az 1920-ban gróf Klebelsberg Kuno közreműködésével létrehozott Bécsi Magyar Történeti Intézet a két világháború közötti, és azon túl is ható magyar tudományosság egyik meghatározó kutatóintézménye volt.¹ A kezdeti cél, a magyar királyság bécsi levéltárakban fellelhető írásos örökségének szakszerű feldolgozása már 1924-ben kibővült a Collegium Hungaricum alapításával. A korabeli kultúrpolitika belátta, hogy a magyarság európai szerepének és közép-európai meghatározó jelenlétének bizonyítására nem elegendő pusztán az elmúlt évszázadok írásos anyagának feltárása, hanem szükség van az európaival azonos értéket teremtő magyar kultúra egészének bemutatására is. Így a Trautson palotában működő Collegium Hungaricum kitárta kapuit a társtudományok művelői előtt is. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum ösztöndíjasai (25 év alatt közel 500 fő) voltak mások mellett a világhírű ókorszakértő Alföldi András; több neves művészettörténész, így Balogh Jolán, Fleischer Gyula (Julius Fleischer), Genthon István és Zádor Anna; számos később nemzetközileg is elismert történész: Benda Kálmán, Deér József, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Jánossy Dénes, Kosáry Domokos és Mályusz Elemér; a politikai gondolkodó Bibó István (és elfeledett tanára, a jogfilozófus Horváth Barna); az író, irodalomtörténész és volt kultuszminiszter, Keresztury Dezső és a magyarországi német nyelvjárások és nyelvfejlődés legjobb ismerője, Mollay Károly.

A magyarországi kommunista rendszer 1948/49-ben átalakította a Collegium Hungaricumot, megszűnt a tudományos profil, évtizedekig egy vidéki kultúrház színvonalára süllyedt az intézet. Ugyanekkor, 28 év működés után felszámolták a Történeti Intézetet, amely csak 2000/2001-ben alakult újjá, az első igazgató, Ujváry Gábor közreműködésével. Főnagytól és Kelenik József

¹ 1932-től a „legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter” (ahogy Ravasz László református püspök nevezte), az alapító, Klebelsberg Kuno nevére vette fel az Intézet. Történetére vonatkozóan lásd: *Schneider Márta*: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. *Magyarságkutatás*, 1989, 205–216.; *Ujváry Gábor*: Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása. *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1995. 64–101.; *Uő.*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr, 1996; *Uő.*: A Gárdapalotától a Collegium Hungaricumig. *Magyar történelem Bécsben*. Európai utas, 39. 2000/2, 65–74.

után, 2010 novemberétől Szabó Csaba áll az egyszemélyes intézet „élén”. A Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója egyben a Balassi Intézet – Collegium Hungaricum Bécs tudományos igazgatóhelyettese is, így a kulturális intézet programjainak alakításában is részt vesz. Mára a Történeti Intézet tevékenysége jelentősen átalakult a közel száz évvel korábbi célokhoz képest. Ugyan még ma is legnagyobb számban történészek és levéltárosok jönnek Bécsbe kutatni, de az Ausztriában is releváns témák egyre inkább eltolódnak a 20. század irányába (a két világháború, a migráció, a diktatúrák működése, 1955 és 1956, a bilaterális kapcsolatok stb. felé). A továbbra is jelentős számú ösztöndíjas, évente átlagosan 60–80 fő, a legkülönbözőbb tudományterületeken folytat kutatómunkát (a geológiától a pszichológián át a jogtudományig és a társadalomtudományokig). Mivel a Collegium Hungaricum elsődlegesen a magyar kultúra ausztriai és európai képviseletét, terjesztését és népszerűsítését végzi, az ösztöndíjasok támogatását a Történeti Intézet látja el.

Az intézet jelenlegi tevékenységéből három területet kell kiemelni, mivel ezeket feltétlenül érdemes újabb tartalmakkal gazdagítva a jövőben is folytatni:

1. Egy tudományos intézetet a tudományos kiadványai teszik igazán hitelessé, hiszen az intézetben folyó szellemi munka lenyomatai a könyvek. A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyvei 1931 és 1940 között 10 kötetben jelentek meg. Ezek a két világháború közötti bécsi magyar társadalomtudományi kutatás alapmunkái.²

A Történeti Intézet 2000/2001-es újraindulásakor Ujváry Gábor igazgató is fontosnak érezte az önálló publikációk megjelentetését. Két kiadványt is elindított 2001-ben (*CH Hefte*, kb. 100 oldal terjedelemben) és 2002-ben (*Collegium Hungaricum-Studien*-t a tanulmányoknak).³ Sajnos egyiknek sem lett folytatása. Kelenik József tudományos igazgató működése alatt, 2009-ben indult egy újabb sorozat Tusor Péter történész hathatós közreműködésével: a *Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien*. A megújult szerkesztőbizottság ezt a sorozatot vitte tovább 2011-ben. Még abban az évben sikerült két önálló kötetet is kiadni.⁴ Komoly eredmény a kötetek terjesztésének megszervezése is. Ma már csak német nyelvterületen (Németországban, Svájcban és Ausztriában) 32 könyvtárba kerülnek el a sorozat kötetei. Emellett a kiadványok megtalálhatók Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban és a Budapesti Szabó Ervin Könyvtárban is, továbbá a magyar egyetemi könyvtárak és társadalomtudományi intézetek polcain is. A *Publikationen der Ungarischen*

² A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve (1933-tól a Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve) 1931–1940. Meg kell említeni az intézet rangos forráskiadványait, a Fontes sorozatot is, amelyek 1921-től 1944-ig 24 cím alatt 42 kötetben jelentek meg. Vö.: Magyarország történetének forrásai. Fontes historiae Hungaricae recentioris. Budapest, 1921–1944.

³ A CH füzetek / Ch Hefte sorozat egyetlen száma *Bottlik Zsolt*: Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban / Möglichkeiten der Anwendung statistischer Methoden in ethnisch-geographischen Untersuchungen. Wien, 2001. Valamint Collegium Hungaricum-Studien. Band 1. Herausgegeben von Gábor Ujváry und Dóra Kerekes. Wien, 2002.

⁴ Pécs (Fünfkirchen) das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter. Hrsg. von Tamás Fedeles und László Koszta. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. II. Wien, 2011. és Széchényi, Kossuth, Batthyány, Deák. Hrsg. von István Fazekas, Stefan Malfér, Péter Tusor. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. III. Wien, 2011.

Geschichtsforschung sorozat kiadási koncepciója szerint a kötetek olyan témákat ölelnek fel, amelyek Magyarország ezer éves történelmében legalább közép-európai jelentőséggel bírnak, illetve Magyarország és a szomszédos államok, elsősorban Ausztria és Németország vonatkozásában, napjainkban is tudományos érdeklődésre tartanak számot. A kötetek szerkesztése és kiadása arra irányul, hogy a magyar és a külföldi szerzők közösen dolgozzák fel az egyes történelmi korszakokat és az aktuális történelmi kérdéseket.

2012-ben további kötetekkel gyarapodott a sorozat,⁵ amely lassan kezdett ismertté válni a hazai és a határokon túli érdeklődők körében is. Az utóbbi hónapokban napirendre került, hogy a köteteket jövőre eljuttatnak a nagyobb amerikai egyetemekre is, és talán sikerül bevonni a kiadásba és a terjesztésbe az innsbrucki Studien Verlag-ot. Ezzel megvalósulna a könyvek szervezett kezelet között történő értékesítése, terjesztése.

2013-ban is megjelent két új könyv.⁶ Sajnos a sorozat hatodik darabját, Prohászka Péter régészeti tárgyú tanulmányait nem tudtuk kiadni, mert a német társkiadó többszöri ígérete ellenére sem finanszírozta a kéziratot. A hiányt csak 2014-ben pótoljuk,⁷ az év végére pedig megjelenik a IX. és a X. (jubileumi) kötet is,⁸ amelyet a pályatársak és a fiatal kollégák Fazekas István csaknem két évtizedes levéltári delegátusi pályájának tiszteletére állítottak össze.

A sorozat valamennyi kötetét neves osztrák szakemberek mutatták eddig be: Prof. Dr. Thomas Prügl (Kath.-Theol. Fakultät, Universität Wien), Dr. phil. Peter Urbanitsch (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Zentrum Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung, Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie), Prof. DDr. Rupert Klieber (Universität Wien, Katholisch-Theologische Fakultät Institut für Kirchengeschichte), Dr. Phil. Eva Kowalská (Slowakische Akademie der Wissenschaften, Pressburg), Prof. DDr. Thomas Winkelbauer (Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien).

A Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien sorozat komoly úrtölt be német nyelvterületen a társadalomtudományi kiadványok kö-

⁵ József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975). Herausgegeben von Csaba Szabó. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. IV. Wien, 2012. Valamint Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823). Herausgegeben von István Fazekas, Karl W. Schwarz und Csaba Szabó. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. V. Wien 2012.

⁶ Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen. Szerk.: Fazekas István, Martin Scheutz, Szabó Csaba, Thomas Winkelbauer. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. VII. Wien 2013. Valamint Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.–17. Jahrhundert. Szerk.: Anna Fundárková, Fazekas István. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. VIII. Wien 2013.

⁷ *Gábor Barabás*: Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (ca. 1198 – ca. 1241). Päpstliche Einflussnahme – Zusammenwirken – Interessengegensätze. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. VI. Wien, 2014.

⁸ Österreich und Ungarn im 20. Jahrhundert. Herausgegeben von Csaba Szabó. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. IX. Wien, 2014. Valamint Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Herausgegeben von Zsuzsanna Cziráki, Anna Fundárková, Orsolya Manhercz, Zsuzsanna Peres und Márta Vajnági. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. X. Wien, 2014.

zött. A jövőben remélhetőleg megvalósuló együttműködés a Studien Verlag-gal is a magyar társadalomtudományi eredmények iránti érdeklődést bizonyítja. Ugyancsak ezt igazolta az eddig is biztos finanszírozás, a tény, hogy az NKA és a fenntartó Balassi Intézet mellett a megjelent kötetek költségeit jelentős részben osztrák és német kutatóintézetek, minisztériumok fedezték. A kiadványokkal kapcsolatban általános tapasztalat, hogy jelentős érdeklődés mutatkozik irántuk, a könyvtári megrendeléseken túl általában 50–100 példányra tartanak igényt a német és az osztrák könyvesboltok, könyvtárak és magánszemélyek. A sorozat népszerűsége talán a háttérben kiépített kiváló intézményi kapcsolatoknak is köszönhető, ugyanis a magyar és osztrák, sőt más szomszédos országokból felkért szerzők fontos egyetemi, akadémiai és egyéb kutatóintézetek munkatársai.

A jövő is biztató, három további kötet már elő van készítve (kettőnek a finanszírozása is biztosított), és több ígéret van újabb kéziratokra. A könyvek közös magyar, osztrák és német finanszírozását a jövőben is tartani kellene. Pályáztunk egy nemzetközi OTKA-ra is, de az intézet nem nyerte el a támogatást, pedig három év alatt 10 tudományos kiadvány jelent volna meg németül, elsősorban fiatal történészek alap kutatásai.

2. A kétoldalú tudományos együttműködés kategóriájába tartoznak azok a fontos együttműködések, amelyek az (alap)kutatásorientált, posztgraduális és doktorandusz képzési, felsőoktatási kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeire is koncentrálnak. Kiváló kapcsolat épült ki a rangos *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* (IÖG) vezetőivel, munkatársaival. Az egyik legrégebbi, 1855-ben alapított bécsi tudományos intézet (vö.: www.geschichtsforschung.ac.at) a Bécsi Egyetemhez is kötődik. Az elmúlt négy év során négy szakszemináriumot szerveztünk (Bécsben, Zwettl-ben, Piliscsabán és Salzburgban). Az alapötlet az volt, hogy magyar és osztrák egyetemi hallgatókat, doktoranduszokat hívjunk meg előadni a korai kutatási témáikról. Mára a rendezvény kiteljesedett, Magyarországról sikerült bekapcsolni az ELTE BTK mellett a szegedi és a piliscsabai egyetem korai történéseit is. Ausztriából a bécsi mellett a salzburgi egyetem fiatal történéseit, és neves oktatóit vontuk be eddig a projektbe, de jövőre jelezte a részvételi szándékát a grazi egyetem is. Szlovákiából és Csehországból is rendszeresen érkeznek előadók (a pardubicei, olmützi és a brnoi egyetemről), legutóbb pedig ukrán, szlovén és bolgár résztvevőt is köszönthettünk a workshopon. Az első két szakszemináriumon elhangzott előadások szerkesztett változatát ki is adtuk a PUGW VII. köteteként. Az együttműködés kiváló lehetőséget kínál a fiatal tudósoknak a kapcsolatok építésére, sokuk számára ez az első nemzetközi megmérettetés, ugyanakkor az idegen nyelvű publikáció is komoly lehetőség a tudományos pálya elején. Az előadásokat aktívan követő, értékelő egyetemi oktatók (Thomas Winkelbauer, Martin Scheutz, Arno Strohmeier, Fazekas István, Forgó András) garantálják a magas tudományos színvonalat.⁹

⁹ Két beszámoló is készült az eddigi rendezvényekről a rangos H-Soz-u-Kult weblapon. Vö.: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=3887> (Utolsó letöltés: 2014. október 27.), továbbá <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=5144> (Utolsó letöltés: 2014. október 27.).

A sorozat sikeréből kiindulva a BMTI szervezésében 2014. április 16-án egy egész napos szakszemináriumot rendeztünk — a „*Donau-Stadt-Landschaften*” címmel — végzős MA egyetemistáknak és fiatal PhD hallgatóknak. Főként ausztriai és magyarországi résztvevők jelentkeztek. A rendezvényt pilot-projektnek szántuk, ezért az első workshop szervezését és költségeit a Balassi Intézet Collegium Hungaricum Bécs, illetve a BMTI saját költségvetéséből vállalta. Tamáska Máté hathatós közreműködésével sikerül beindítani, egy a korábbi szakszemináriumhoz hasonló sorozatot: 2015 januárjában Budapesten kerül megrendezésre az Osztrák Kulturális Fórum támogatásával a következő konferencia. A workshop alatt a meghirdetett témában az egyetemi hallgatók és a fiatal kutatók 20 perces előadásokat tartottak német vagy angol nyelven, amit részletes vita követett. A szakmai munka minőségét a hallgatókat ajánló professzorok (például Prof. Dr. Verena Winiwarter és Prof. Mezős Tamás) konferencián való részvétele biztosította. A kiemelt tudományterület a városstervezés volt, de a workshop a releváns városzociológiai, várostörténeti, városföldrajzi, művészettörténeti és helytörténeti tudományterületek felé is nyitott. A szakszemináriumra elsősorban a budapesti Műszaki Egyetetről, az ELTE-ről, és a bécsi egyetemről, valamint a Technische Universität-ről érkeztek az előadók és a professzorok.

A távlati cél, hogy a rendezvény kiindulási alapja legyen a további egyetemi közti együttműködéseknek is, amelyek finanszírozásához a két ország által közösen működtetett Osztrák-Magyar Akcióalapítvány (Stiftung Aktion Österreich-Ungarn) és a Közép-Európai Felsőoktatási Csereprogram (CEEPUS, Central European Exchange Program for University Studies) pályázati kerete vehető igénybe. A workshop, illetve a további együttműködés során született legjobb tanulmányok a BMTI német nyelvű kiadványsorozatának tematikus számában jelenhetnek meg a jövőben. A szakszeminárium által elindított párbeszéd végső célja pedig az, hogy hozzájáruljon az EU Duna menti régiójának városkutatási műhelyei hosszú távú kutatási programjainak kidolgozásához.

Fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak az osztrák tudományossággal ápol a Bécsi Magyar Történeti Intézet jó kapcsolatokat. A BMTI lényegében egy híd, és a kapcsolatépítés úgy működik, hogy a kiváló magyar szakembereket vagy éppen a fiatal tehetséges doktoranduszokat közös programokban összekötjük az osztrákokkal. Ez időnként személyes kapcsolatoknak köszönhetően, időnként intézményi kapcsolatok mentén alakul.

3. Az elmúlt négy év során számos sikeres nemzetközi konferenciára is sor került a Történeti Intézetben, például: *Die Ungarische Sendung des „Radio Free Europe“ ist 60 Jahre alt* (Hatvan éves a Szabad Európa Rádió magyar adása) Prof. DDr. Oliver Rathkolb (Vorstand, Institut für Zeitgeschichte, Universität Wien), Skultéty Csaba (Márton Ambrus), Büky Barna (János Vadász) és Hanák Gábor közreműködésével.¹⁰ *Zum Gedenken an Johannes Sambucus* (a 480 éve született Zsámboky János emlékére) közösen az Österreichische Akademie der Wissenschaften Institut für Byzanzforschung-gal. *Zum Gedenken an Johannes*

¹⁰ Vö.: <http://valakiblogja.wordpress.com/2011/10/08/60-eves-a-szabad-europa-radio-emlekezes-az-mti-arhivumabol/> (Utolsó letöltés: 2014. október 6.).

Kardinal Mindszenty, 1971–1975 (Emlékezés Mindszenty József bíborosra, 1971–1975) közösen a Collegium Pázmáneum-mal.

Az évenkénti két-három nemzetközi konferenciából két irányt érdemes kiemelni, amelyek kezdenek összeállni rendszeres együttműködéssé. 2014 decemberében negyedik alkalommal rendeztünk közös konferenciát az *Universität Wien – Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft (EVSL) / Abteilung Finno-Ugristik*, Bécsi Egyetem Finnugor Tanszékkal. Az eddigi témák: 2011-ben *Medien- und Pressegeschichte* (Média- és sajtótörténet), 2012-ben *Der Osmanismus in der zentraleuropäischen Literatur — Topoi, Stereotypen und Raumbilder im imperialen Kontext* (Oszmánizmus a közép európai irodalomban – Toposzok, sztereotípiák, térbeli ábrázolások birodalmi összefüggésben), 2013-ban *1956 – Film, Medien, Literatur* (1956 – film, médiák, irodalom), 2014-ben *Nachlässe ungarischer Philosophen und Theoretiker des 20. Jhdts. und deren philologische Bearbeitung* (20. századi magyar filozófusok és teoretikusok hagyatéka és ezek filológiai feldolgozása). 2015-re pedig *Moderne Migration: Ungarn in Österreich* (Modern migráció: magyarok Ausztriában) címmel tervezzük a közös konferenciát.

A *Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Graz–Wien–Klagenfurt–Raabs*-val kialakított kapcsolat kiváló példa a kétoldalú és regionális tudományos együttműködésre. Az intézet jelentős európai összeköttetésekkel, kiterjedt kutatási hálózattal, önálló kiadványsorozatokkal rendelkezik (vö.: www.bik.ac.at). A BMTI az együttműködést 2013-ban kezdeményezte az Intézettel. Az év végén egy nemzetközi konferenciát tartottunk közösen Bécsben a Magyar Nagykövetségen az osztrák-magyar 20. századi kapcsolatokról. A konferencián a téma ismert magyarországi és ausztriai kutatói tartottak előadásokat. Az együttműködés ezzel nem zárult le, mivel 2014-ben a konferencián elhangzott előadások szerkesztett szövegei a BMTI tudományos kiadványsorozatában megjelentek. A további együttműködés keretében zajlott 2014. november 11-én egy nemzetközi konferencia a közép- és kelet-európai koncepciók perekről. A tanácskozássra Ausztriából, Magyarországról, Németországból, Lengyelországból, Csehországból, Szlovákiából és Romániából érkeztek neves előadók. Az együttműködés nemcsak a BMTI és a grazi intézet számára kínál tudományos előnyöket, de a bevont hazai és nemzetközi kutatóhelyek miatt egy szélesebb kapcsolati bázist is ígér a projekt.

Az elmúlt négy év során természetesen számos új programot indított a Történeti Intézet. Az egyik érdekes és sokak által látogatott rendezvény volt a *Fröhliche Friedenszeit, K. u. K. — Kádár und Kreisky* történeti filmklub. A magyar történelem egyes részleteit feldolgozó dokumentumfilmek vetítését kiegészítették a téma legjobb ismerőinek tudományos előadásai.

Tucatnyi német és magyar nyelvű könyv került bemutatásra a Collegium Hungaricumban, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban vagy éppen a Bécsi Egyetemen. Így ismerhette meg az osztrák közönség mások mellett például a Dževad Juzbašić és Ress Imre szerkesztésében megjelent, Thallóczy Lajos munkásságát bemutató kötetet,¹¹ vagy Kövér György monográfiáját a tisztaeszlári per-

¹¹ Thallóczy Lajos a történész és politikus. Szerk.: Dževad Juzbašić – Ress Imre. Budapest, 2010.

ről,¹² a K. Lengyel Zsolt, Nagy József Zsigmond és Ujváry Gábor által szerkesztett kiadványt az osztrák-magyar felsőoktatási kapcsolatokról,¹³ a Varga János és Kalmár János szerkesztette könyvet Kollonich Lipót tervezetéről,¹⁴ a Bernsteinstrasse (Borostyánkőút) régészeti feltárását bemutató kiadványt.¹⁵ Az egyes köteteket neves osztrák szakemberek ismertették: többek között Prof. Horst Haselsteiner, Prof. Karl Schwarz, Prof. Thomas Winkelbauer, Priv.-Doz. Dr. Sabina Ladstädter.

A Collegium Hungaricumban rendezett konferenciák esetében éppen úgy, mint a tudományos programokat lezáró kötetbemutatókon, meghatározóak a gyakran éppen a Bécsi Magyar Történeti Intézet által épített intézeti kapcsolatok: például a Magyar Nemzeti levéltár és az Osztrák Állami Levéltár, a Magyar Tudományos Akadémia és az Osztrák Tudományos Akadémia különféle intézetei, a bécsi, salzburgi egyetemi intézetek és az ELTE, a Pázmány és a Szegedi Egyetem tanszékei között kiépült kapcsolatok.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet bekapcsolódott komoly érdeklődést kiváltó kiállítások rendezésébe is. 2011 októberében, a bécsi múzeumok éjszakája programba integrálódva, Ausztriában első alkalommal került sor egy *Robert Capa* életmű kiállításra a Magyar Nemzeti Múzeummal és az osztrák Westlicht-tel közösen. 2012 áprilisában a magyar-osztrák sportkapcsolatok elmúlt 100 évét mutatta be egy, a Magyar Sportmúzeummal közös kiállítás. A tárlathoz kapcsolódott egy pódiumbeszélgetést is Prof. Hans Hofstätter moderálásával a magyar és osztrák futball nagyjaival (Dr. Fenyvesi Máté, Mészöly Kálmán, Fazekas Árpád, továbbá Rudi Flögel, Edi Krieger, Toni Polster, Walter Skocik). Ugyancsak 2012 júniusában, „*Fidelissimus Pastor*” címmel nyílt meg Bécs központjában, a Palais Porciában, a Mindszenty József bíboros életéről rendezett kiállítás a budapesti Mindszenty Alapítvány és a Collegium Pázmáneum támogatásával.¹⁶ A kiállítások során a Bécsi Magyar Történeti Intézet kiváló kapcsolatokat épített és közvetített jelentős múzeumok és gyűjtemények között: például a Magyar Nemzeti Múzeum, a Kunsthistorisches Museum, a Wien Museum, a Budapest Történeti Múzeum, és mások.

Éves szinten általában 40–50 program zajlott a Bécsi Magyar Történeti Intézet szervezésében és közreműködésében, amelyek bemutatására a jelen keretek nem elegendőek.¹⁷ A rendezvények kivétel nélkül a magyar és az osztrák tudományos kapcsolatok kiépítésére és bővítésére irányultak.

¹² *Kövér György*: A tiszzaeszlári dráma – Társadalomtörténeti látószögek. Budapest, 2011.

¹³ Österreichisch-ungarische Beziehungen im Bereich des Hochschulwesens. Szerk. K. Lengyel Zsolt, Nagy József Zsigmond és Ujváry Gábor. Székesfehérvár, Budapest, 2010.

¹⁴ Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. Szerk. Varga János, Kalmár János. Budapest, 2011.

¹⁵ *Stefan Groh – Helga Sedlmayer – Csenge Virág Zalka*: Die Strassenstationen Nemescsó und Sorokpolány an der Bernsteinstrasse. Wien, 2013.

¹⁶ Kétnyelvű katalógus is készült a kiállításához: *Kovács Gergely – Szabó Csaba*: Fidelissimus Pastor Mindszenty bíboros fehérvértanúsága / Unblutiges Martyrium von József Kardinal Mindszenty. Budapest, 2012.

¹⁷ A Collegium Hungaricum Bécs internet oldalán működik a Történeti Intézet honlapja. Itt az éves beszámoló mellett részletes információk találhatóak az intézetről. <http://www.becs.balassi-intezet.hu/hu/masz-2/> (utolsó letöltés: 2014. október 29).

TÖRTÉNETI IRODALOM

MERÉNYLETTŐL HADÜZENETIG

A BÉKE UTOLSÓ HÓNAPJA A MONARCHIA MAGYARORSZÁGÁN (1914. JÚNIUS 28. – 1914. JÚLIUS 28.)

A bevezető tanulmányt írta és a kötetet szerkesztette Gerő András.
Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2014. 485 o.

EURÓPAI TESTVÉRHÁBORÚ 1914–1918

A kötet szerkesztette: Markó György és Schmidt Mária.
Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány,
Budapest, 2014. 335 o.

Az első világháború — kirobbanásának és eseményeinek 100. évfordulója kapcsán — mind a közvélemény, mind a történészsakma érdeklődésének homlokterébe került. Ennek révén már eddig is számos kötet, tanulmány látott napvilágot, illetve fog megjelenni a közeljövőben a Nagy Háború témájában. A centenárium által generált megnövekedett figyelem és érdeklődés eredménye a recenzióban bemutatott két kiadvány is, amelyek az Első Világháborús Centenárium Em-lékbizottság támogatásával jelentek meg.

A Gerő András szerkesztette kötet hatvan korabeli — transzlajtán — kiadvány cikkanyaga alapján mutatja be a háborút megelőző egy hónap történéseit (6.), azaz a magyar *Belle Époque* utolsó napjainak történetét. A bevezetésben Gerő nyomatékosan aláhúzza, hogy 1914. július 24-ig lényegében érvényesült a sajtószabadság Magyar Királyság területén, egészen a kivételes intézkedésekről szóló, 1912. évi LXIII. törvény alapján létrehozott Hadi Felügyelő Bizottság megalakulásáig, azaz a cenzúra előkészítéséig (9.). Gerő a következőkben összefoglalta a vizsgált időszakra, vagyis a júliusi válságra vonatkozó ismereteket, utalva arra, hogy ezek mennyiben jelentek/jelentettek meg a korabeli sajtóban. Mindezek alapján képet kaphatunk arról: 1914 nyarának magyar újságolvasója miről tudhatott és miről nem (8.).

A válogatás során a kötet anyaggyűjtésében, létrehozásában közreműködők (Kloska Tamás, Nagy Beatrix, Nagy Ildikó, Nagy Marianna, Szilágyi Alexandra, Tóth Bálint, Veres Miklós) igyekeztek az élet teljes vertikumát átfedő szemelvények közlésére, amelyek során a kronológia volt a rendezőelv, ennek következtében a különböző tematikájú hírek — politikai, gazdasági, bulvár stb. — színes forgatagként követik egymást. Az országos periodikumok mellett számos, helyi lapokban megjelent cikk is szerepel válogatásban. A bevezető tanulmányban tájékoztatósi pontként szerepel a fontosabb lapok példányszáma, valamint az olvasótáborokra vonatkozó adatok (9–10.).

A szerkesztés során fontos elv volt, hogy a nagypolitika történései mellett a társadalmilag értelmezhető problémák is bemutatásra kerüljenek (21.). Ennek következtében valóságos hosszmet-szetét nyújtja a kötet a társadalomban jelentkező gondoknak: olvashatunk a tengerentúli kivándor-lás ütemének gyorsulásáról, katonaszökevényekről, öngyilkosságokról, párbajokról stb. Fontos szempontot jelentett a gazdasági tematikájú cikkek, valamint a hirdetések felhasználása is.

Szintén jelentős számú, nemzetiségekkel kapcsolatos cikk szerepel a válogatásban, különös tekintettel a szerbekre és románokra. Tucatjával lehet olvasni szerbek elleni inzultusokról, vala-mint az Erdélyben történő, konspiratív román akciókról.

Az idézett cikkekhez lakonikus jegyzetapparátus tartozik, amely a szemelvényekben fel-bukkanó személyek rövid biográfiai adatait, valamint néhány idegen kifejezés magyarozatát tar-talmazza. A napi szemelvényeknél további kommentárok, az utólagos ismereteink alapján való korrekciók, pontosítások, megjegyzések nem találhatók, így az olvasó a korabeli sajtóinformációk révén a szó legszorosabb értelmében behelyezheti magát 1914 nyarának hangulatába, és az ak-kor feltett kérdések érdeklődési körébe. Például: Hogyan vélekedtek a kortársak Ferenc Ferdi-

nándról és Chotek Zsófiáról temetésük kapcsán? (141–145.) Milyen merényletek történtek közéleti személyek ellen 1914 közelmúltjában? (132–135.)

Mindebből azonban az is következik, hogyha egy hír hátterét, vagy pontosságát szeretnénk ellenőrizni, a kötet kevés segítséget nyújt ebben az esetben.

A napi szemelvények elején a szerkesztők minden egyes nap időjárását is rögzítették, így az olvasó a hétköznapi hangulatában és érzéseivel ismerheti meg e sorsfordító napok történetét. A válogatást forgatva az olvasó szembesül azzal a ténnyel, hogy a háború milyen váratlanul, szinte derült égből való villámcsapásként érte a Monarchia Magyarországot. Megjegyzendő, hogy kiemelten fontos hírek esetében néhány osztrák sajtóanyag felhasználása is indokolt lehetett volna, még ha a kötet világosan kijelöli a magyar birodalom-félre vonatkozó limitációját.

Mint minden válogatás esetében, szükségszerűen szubjektív szempontok is érvényesültek a szerkesztés során egy-egy tendencia részletesebb bemutatásával: például sajátos jellegzetessége e hónap történéseinek, hogy a külföldiekben igen gyakran kémet láttak, sejtettek, és egyfajta hisztéria jellemezte az országot. Erre vonatkozóan számos cikk került kiválasztásra a szerkesztés során: nem egyszer igen bizarr ügyek leírásával, mint például két kínai internálásának bemutatásával (412–413.). A kötet jellegénél fogva azt is bemutatja, hogy milyen más rémhírek, pletykák foglalkoztatták a közembereket, mint például a Conrad vezérkari főnök elleni-, vagy az orosz cár elleni merénylet terve (391., 200.).

Annak ellenére, hogy a hírek többsége pusztán az átlagembert érdeklő, de hosszútávon kevésbé fontos eseményeket vázol, néhány igen fontos forrás is megjelent a sajtóban, mint pl. a Monarchia július 23-i ultimátuma (402–405.). Ezen a ponton a kötet szerkesztői megtörték a sajtószemelvények kizárólagos alkalmazásának elvét, mert a szerb válaszjegyzéket — indokoltan — szöveggyűjteményből beillesztették a kötetbe (419–422.). Ezzel az eszközzel, vagyis sajtón kívüli forrás beillesztésével csak néhány alkalommal élt a szerkesztő (22.).

Önmagában az ultimátummal összefüggő hírek példája számunkra a sajtóban megjelenő források elemezhetőségét és korlátait egyben, vagyis, hogy az események sokszor csak féldalasan, pontatlanul kerültek rögzítésre.

A kiválóan sikerült befejezés, amely Ignotus és Móricz, az 1914. augusztus 1-jei Nyugatban megjelent írásait, valamint az Új Idők mozgósításról szóló cikkét tartalmazza, cezúráként jelöli ki a béke és háború közötti világ határát, egyben diszkréten tudósít a katonai cenzúra bevezetéséről (474.).

A kötet elején kronológia, a végén pedig helység- és személynévmutató segíti a tájékozódást.

A könnyebb visszakereshetőség érdekében szerencsés lett volna a hivatkozások során lapszám pontosságot alkalmazni, nem pusztán a címet és évfolyamszámot megadva.

A bevezető tanulmányban olvasható az a historiográfiában vissza-visszatérő tévedés, hogy a „Monarchia utoljára 1878-ban vett részt jelentősebb katonai akcióban”, a boszniai okkupáció során (6.). Ezzel szemben a dualista állam az 1882. évi dél-dalmáciai felkelés leverését szintén háborúnak tekintette, ezért a tiszti minősítő lapokon is feltüntették az ekkor megívott ütközeteket, még ha a felkelés volumene jelentősen kisebb volt, mint a boszniai hadjárat.

Összegezve: a kötet kiváló szöveggyűjteményként használható az első világháborúval foglalkozó érdeklődők, diákok részére, különösen abban az esetben, ha valamilyen adat, feljegyzés hátterét kívánják a sajtó alapján feltárni.

Az Európai testvérháború című kötet a 2013. november 11–12-én Budapesten megrendezett nemzetközi konferencia előadásait tartalmazza. A magas színvonalú infrastrukturális háttérrel, neves és nemzetközi szinten jegyzett történészeket felvonultató rendezvény megszervezése 2013 egyik legnagyobb történészi tudományszervezési eredményének tekinthető.

Mint a kötet címe is mutatja, a konferencia vezérgondolata illeszkedett az első világháború azon — vezető — értelmezéséhez, amely az európai integráció blendéjén keresztül szemléli a Nagy Háború történetét. Ebből az aspektusból vizsgálva a világháború egyértelműen európai polgárháború, miközben a kortársak zömén a nacionalizmus láza uralkodott, és a szupranacionális szervezetek nem tudták megakadályozni a konfliktust.

A konferencia-kötet nyitó- és zárógondolatait az Emlékbizottság akkori politikus vezetői, Navracsics Tibor miniszter és Rétvári Bence államtitkár írásai tartalmazzák.

Az első szaktanulmány szerzője Schmidt Mária. A kötet címét is adó írás során Schmidt számba vette Európa első világháborús veszteségeit, és rögzítette, hogy a történelmi Magyarország magyar anyanyelvű katonáinak vesztesége „majdnem a duplája második világháborús harc-

téri veszteségeinknek” (15.). Schmidt egyben az antant felelősségét is hangsúlyozta, leginkább Nagy-Britannia szerepét ecsetelve. A szerző fő tézise, amelyet számos brit kijelentéssel támasztott alá, hogy 1914 válságát „az egyesült Németország képessége, és nem a német magatartás okozta” (12.). Ez a — forrásokkal jól megalapozható — érvrendszer sokban emlékeztet az 1920-as években megfogalmazott Einkreisung der Mittelmächte elméletéhez.

Glatz Ferenc *Európa Nagy Háborúja és az új világregnd kialakulása* című írásában az első világháborút Európa százéves háborújaként interpretálta, amelynek során „egy új világregnd, vagyis egy szabályozott világkormányzás indult meg” (19–20.). Glatz az első világháborút az 1850–2013 közötti korszak főbb tendenciáinak tükrében (nacionalizmus, ipari forradalom, globalizáció, ökológiai válság) elemezte, bemutatva a versailles-i békerendszer hatását, következményeit egészen napjainkig.

Gerő András az elveszett magyar aranykorról szóló tanulmányában azt vizsgálta, hogy mi minden veszett el az első világháborúval, vagyis az 1867 óta tartó békés polgári fejlődésből (52.)? A szerző tömören, de tényszerűen foglalta össze, miért is nevezhető aranykornak a dualizmus 47 esztendeje.

Balogh András az első világháború történelmi korszakváltó hatását mutatta be a világregnd-szerben: az európai földrész térszűkítését, a politikai eszmék súlypont-eltolódását, valamint az Európán kívüli világ felemelkedését. Balogh főként Kína, India és Egyiptom példáján keresztül vizsgálta a világégés politikai hatásait, amelyek megalapozták a posztkolonializmus korszakát.

M. Kiss Sándor *A magyar elit krízishelyzetekben* címmel tartott előadást, amelynek nyitó-tézise, hogy „az első világháborús vereség számunkra maga volt a történelmi megsemmisülés” (217.). Ennek következtében a magyar regnáló elitet elsöpörték az 1918–1919-es események, amelyek korábban nem látott mélységű rendszerváltási kísérleteket eredményeztek (224.). A tanulmány során a szerző összehasonlítja és elemzi az 1867 és 1990 közötti rendszerváltásokat, elit-cseréket is.

A konferencia-kötet 16 külföldi történész írásait is tartalmazza, akik lényegében az egész kontinentet lefedték. Ennek köszönhetően az olvasó képet kaphat az egyes európai nézőpontokról, amely annak tükrében is rendkívül fontos, hogy a kisebb országok szakirodalmi gyakran még világnyelven is nehezen elérhető.

A jeles angolszász történész, Norman Stone — *Végtelen rettegés és rettenetes vég: 1914* című — előadásában az európai-, majd a magyar nacionalizmust elemezve azt a kérdést vizsgálta, hogy miképp kötött ki a felvilágosodott európai civilizáció az első világháború borzalmainál (46.)?

Peter März német történész Németország első világháborúban játszott szerepét értékelve, igen hasonló következtetésekre jutott, mint Schmidt Mária: nem tagadva a Második Birodalom felelősségét, „1914 nyarán nagyon erős volt Berlinben a fenyegetettség-érzés — ami preventív háborús gondolatokra sarkalhatott” (72). März tanulmányának második részében a weimari Németország első világháborúra visszavezethető attribútumait, valamint annak gazdasági hatásait mutatta be, kiemelve, hogy a háború 155 milliárd aranymárkába került az országnak, miközben 1913. évi költségvetése mindössze 2,5 milliárd aranymárka volt.

Gianluca Volpi az olasz első világháborús historiográfia örökzöldjét, a caporettoi csatát elemezte. A tanulmány — a kötet kevés hadtörténelmi írásainak egyike — vitathatatlanul érdekes a magyar olvasó számára, amely bemutatja: hogyan látta az akkori ellenség a Monarchia egyik legnagyobb győzelmét. Az olasz szerző tanulmányának konklúziója, hogy Caporettről maguk az olaszok alakítottak ki negatív mítoszt, miközben az pusztán egy jelentős vesztes csatát jelentett.

Alain de Benoist *Hogyan vesztette el a háborút Európa?* című tanulmánya a konferencia vezérfonalához kapcsolódott, felidézve az európai veszteségeket, és lényegében vesztesként definiálja az európai antant államokat, hiszen „egész Európa az, amely vesztesen került ki ebből a gígászi, világméretű konfliktusból”. A szerző a világháború egyik legsúlyosabb hozadékának a birodalmi modell elvesztését tartotta, mivel ez által a nemzeti modell versenytárs nélkül maradt. Míg a birodalmi modell lehetőséget teremtett arra, hogy különböző népeket a homogenizálás veszélye nélkül integráljon, a nemzeti modellben ez nem lehetséges. A francia történész mindezen téziseket az Osztrák–Magyar Monarchia példáján keresztül mutatta be.

Barbara Bracco a háború olasz társadalomra gyakorolt hatását, következményeit mutatta be előadásában, bemutatva, hogy a Risorgimento fiatal nemzete örökre elvesztette „ártatlanságát”; Itália mentalitása eldurvult, és politikája brutalizálódott.

Frédéric Guelton Franciaország háborús veszteségeit vette számba, amelyek olyan súlyosak voltak, hogy megkérdőjelezték az ország győztes státusát. A szerző részletesen bemutatta a háború gazdasági, demográfiai katasztrofális következményeit.

Sean McMeekin *Az oszmán örökösödési háború* című tanulmányában az orosz expanzív politika fontosságát emelte ki a tengerszorosok vonatkozásában, felidézve a cári flotta hadműveleteit, valamint az orosz–török front csatáit. Az amerikai történész véleménye szerint az első világháborút joggal lehet „oszmán örökösödési háborúként” elnevezni, hiszen 1911 óta a Török Birodalom hadban állt, és 1923-ig a nagyhatalmak hatalmi törekvéseinek középpontjában állt.

Tomasz Schramm a lengyel kérdéstről szóló tanulmányában megállapította, hogy a lengyel állam újraalakulását az tette lehetővé, hogy az annak felosztásában részt vevő mindhárom nagyhatalom a világháború vesztesei közé tartozott (113.). Schramm részletesen bemutatta a lengyel kérdés első világháborús történelmét, különös tekintettel a központi hatalmak törekvéseire.

Andrej K. Szorokin előadásának írott változata leginkább Gerő András tanulmányára emlékeztetheti az olvasót: az orosz boldog békeidők gazdasági teljesítményéről, társadalmi fejlődéséről növelhetjük ismereteinket, vagyis mindazon vívmányokról, amelyeket a Nagy Háború eltörölt. Szorokin szerint a 20. század eleji forradalmak is éppen azért robbantak ki, mert az orosz társadalom nem tudott lépést tartani a modernizáció folyamatával (139.).

Karl Vocelka az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborúban játszott szerepét értékelte, részletesen bemutatva a Habsburg Birodalom helyét az európai koncertben, valamint háborús lelkesedését, megállapítva, hogy a dualista állam legfőbb háborús célja „területének és szervezeteinek”, valamint nagyhatalmi státusának megőrzése volt.

Ivan Ilcsev *Bulgária az első világháborúban* című előadásában hangsúlyozta, hogy a bolgárok 1912 és 1945 között négy háborút is megvívta, amelyből hármat elveszítettek. Annak ellenére, hogy a Nagy Háború jelentette a legsúlyosabb vereséget az ország számára, az első világháború súlyos következményei igencsak mellőzött témát képviselnek a bolgár történetírásban (153.). Ilcsev részletesen bemutatta Bulgária veszteségeit, valamint a konfliktus bolgár társadalomra gyakorolt befolyását, és a háború kapcsán született mítoszokat is.

Ivo Banac *Az „Új Kurzus” diadala* című tanulmányában az 1905-ben indult horvát politikai mozgalmat mutatta be, amely egy döntően Horvátország és Szlovénia által irányított és létrehozott Jugoszlávia létrehozását tűzte ki célul. A szerző vázolta, hogy a nagyszerb vezetéssel létrejött délszláv állam pontosan e program fonák értelmezése volt (164.).

Xavier Moreno Juliá Spanyolország helyzetét vette górcső alá, bemutatva a semleges országban jelentkező társadalmi ellentéteket: míg a társadalom elitje inkább a központi hatalmakat támogatta, addig az értelmiség, polgárság és a proletariátus az antant céljaival azonosult. Ráadásul regionális szinten is megosztottság jelentkezett, Katalónia például egyértelműen Franciaországot támogatta, és a háborúban 2000 katalán önkéntes vett részt az antant oldalán (206.).

Petra Svoljšak a szlovén háborús egyenleget és nézőpontot mutatta be előadásában, rámutatva arra, hogy a Monarchia 100 katonájából csak 2 volt szlovén, addig a polgári veszteségek terén az egyik legsúlyosabban érintett nemzetiség volt: az Isonzó-menti csaták zömében szlovénlakta területeket érintettek: 107 szlovén községből 33 teljesen elpusztult, és a többi település is súlyos károkat szenvedett el, vagy kifosztották azokat (257.).

Jaroslav Hricak *Ukrajna, 1914–2014: Befejezetlen háború* című tanulmánya ismertette az ukránlakta területek első világháborús sorsát; a szerző egyik érdekes tézise, hogy amennyiben az ukránok nem bonyolódnak háborúba a lengyelekkel 1918 novemberében, „Kijev soha nem adta volna be a derekát a bolsevikoknak” (268.). A tanulmányban részletesen olvashatunk a hazai szakirodalomban kevésbé ismert ukrán polgárháborúról.

Eva Irmanová *Az első világháború és a felszabadulás programjának masaryki koncepciója* című írásában bemutatta, hogy Masaryk a háború előtt az Osztrák–Magyar Monarchia fenntartásával számolt, a demokrácia és a szociális igazságosság elvei mentén végrehajtott reform keretében. A háború kitörése után azonban Masaryk a beneši út mentén a Monarchia szétzúzásának politikáját választotta, amelynek állomásairól, publikációiról olvashatunk.

A konferencia-kötetet név- és tárgymutató, valamint az előadók rövid életrajzai egészítik ki.

Kritikaként említhető, hogy *magyar* részről kifejezetten az I. világháborúra specializálódott szaktörténész nem tartott előadást. Általánosan megfigyelhető, hogy míg a külföldi előadók zömében hazájuk *első világháborús* szerepét igyekeztek értékelni, addig a magyar témák inkább a háború globális jellegére fókuszáltak, illetve részletesen taglalták a világégés előzményeit, illetve

annak következményeit, de az 1914–1918 közötti eseményekről viszonylag kevés meglátást tartalmaztak.

Ezen szempont hiánya arra való tekintettel is sajnálatos, hogy a kötet — egyébként dicséretes módon — angolul is megjelent.

Természetesen egy konferencia-kötet tanulmányai során számos téves, vagy nem kellően megalapozott állítás is olvasható. Például Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök, mint a vezérkar elnöke (146.), Hindenburg vezérkari főnök, mint hadsereg-tábornok (81.) jelenik meg. Volpi írásában olvashatjuk, hogy Pétain tábornok óvatosan kezelte 1917-ben a francia hadseregben kitört zendülést — több mint 400 katonát kivégzését még a vérzivataros első világháború közepette is merész megállapításnak tűnik ekképp értékelni. Vocelka tanulmányában olvasható az az állítás, miszerint a Monarchia gyalogságánál 72%, a lovasságnál 67%, a tüzérségnél pedig 88% volt a német tisztek aránya. Ezt az állítást igen nehéz megalapozni, tekintettel arra, hogy a Monarchia hadereje nem tüntette fel a nemzetiséget katonai nyilvántartásaiban. Hricak szerint „az orosz csapatok (...) a háború legelején elfoglalták Kelet-Galíciát, Észak-Bukovinát és Kárpátalját” (268.).

Egy szaklektor a máskülönbön gördülékeny fordítások kisebb pontatlanságait is javíthatta volna, például „harcis flotta” (71.), „Stíria” (161., 253.).

A szerkesztés során érdemes lett volna a tanulmányokat közel egyforma hosszúságúra szabni: míg egyes szerzők valóban csak előadásuk írott — 6-8 oldalas — változatával szerepelnek, addig húsz-huszonöt oldalas tanulmányok is olvashatók.

Ligeti Dávid

Marchut Réka

TÖRÉSPONTOK

A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak következményei (1920–1948)

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület, Budapest – Budaörs, 2014. 407 o.

A magyarországi kisebbségekkel foglalkozó történeti kutatások talán legerősebb vonulatát az elmúlt évtizedben a németek második világháborút követő „számonkérésének” és kitelepítésének vizsgálata jelentette. Az események nagypolitikai összefüggéseinek feltárása lényegében már az 1990-es években megtörtént, s ez után a többnyire fiatalabb generációhoz tartozó történészek a helyi közösségek felé fordultak. Mindezt úgy tették, hogy az események és folyamatok vizsgálatát nem ragadták ki a politikai, társadalmi és gazdasági összefüggésekből, és elemzéseikben az előzmények feltárására is komoly energiát fektettek. Marchut Réka monográfiája alapvetően a kutatásoknak ebbe a vonulatába illeszkedik, bár témaválasztása a fent említett irányzathoz képest is újdonságot hozott, mivel a kisebbség sorsának alakulását egy egész megye területén követi figyelemmel, hat célzottan kiválasztott településen történtek elemzésén keresztül.

Marchut előtt a települések kiválasztása kapcsán két lehetséges út állt: dönthetett olyan falvak mellett, amelyek minél több mutatóban hasonlítottak egymásra (méret, demográfiai, etnodemográfiai mutatók, felekezeti összetétel, foglalkozásszerkezet stb.), s olyanok mellett is, amelyek lehetőleg fontos pontokon különböztek egymástól, s így együttesen többé-kevésbé reprezentálták a megyében élő németek eltérő helyzetű csoportjait. A szerző az utóbbi megközelítést választotta. A kitelepítés jelképévé is váló Budaörs azért került a vizsgált települések közé, mert rendkívül erős német közösségnek számított, jól tagolt helyi társadalommal, Csobánka többnemzetiségű volta miatt, Vecsés pedig azért, mert itt a németység — a többi településsel ellentétben — jelentős kisebbségben élt; Nagykovácsiból mindenkit elűztek, Pilisszentivánon ellenben szinte minden családot mentesítettek a bányászat miatt, Dunabogdányban pedig a többiekkel szemben csak 1947-ben indult meg a kitelepítés;

A szerző jól ismeri a témára vonatkozó szakirodalmat, s könyvét hatalmas forrásbázisra építve készítette el. Levéltári kutatásai során feldolgozta a Magyar Országos Levéltárban, a Pest Megyei Levéltárban, a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, a MÁV Zrt. Irattárában, az esztergomi Primási Levéltárban, a székesfehérvári és váci Püspöki Levéltárakban, valamint a Budaörsi

Római Katolikus Egyházközség irattárában őrzött releváns forrásokat. A feltárt anyag mennyisége és minősége is imponáló.

A munka alapvetően a politikatörténet módszertanát alkalmazza, miközben egyes résztemák feldolgozásánál előtérbe kerülnek a társadalom- és egyháztörténeti aspektusok is. Szerkezete jól áttekinthető és logikus felépítésű. A fejezetek ugyan kronologikus sorrendben következnek egymás után, az alfejezetek azonban ezen belül a tematikus elvet követik. A szerző ezekben kifejezetten törekszik arra, hogy a folyamatok és események tárgyalásában a komparatív módszer kellő súllyal érvényre jusson. Kivételt ez alól — érthető módon — csupán a kitelepítés eseményeinek helyi szintű rekonstrukciója képez.

A monográfia nem reked meg a leírás szintjén. Marchut Réka ugyanis az eseményeket és folyamatokat elemezve, a nemzetközi, országos, regionális és helyi összefüggésekbe ágyazva, kibontva tárja olvasói elé. Ráadásul ügyel arra is, hogy a jogszabályi háttér (vonatkozó törvények és rendeletek) megismertetésével az olvasó mindenkor tisztában legyen a kormányzatok aktuális szándékaival. A munka külön erénye, hogy nem kerül meg a szakirodalomban vitásnak tartott kérdésekben való állásfoglalást, azokra mindenkor reflektál, álláspontját indokolva. (Lásd a Volksbund ill. Volksbund tagság, 1941-es népszámlálás stb.)

A helyi közösségek, ill. egy közigazgatási egységben történt események és folyamatok vizsgálatakor alapvető kérdés, hogy az elemzés háttérének bemutatására szükségképpen beillesztett köztörténeti rész vajon megfelelő arányban van-e jelen a munka egészében? Marchut Réka könyvében ezek az arányok rendben vannak, mind a dolgozat egészében, mind az egyes fejezeteken belül. A témaválasztásból adódóan a két világháború közötti események rekonstruálása kapcsán a köztörténet valamivel nagyobb hangsúlyt kap, de ez természetes is, mivel az 1945 előtti események és folyamatok nagypolitikai háttérének tisztázása lényegében az elmúlt negyven év kutatásaiban már többszörösen is megtörtént. A köztörténet arányának csökkentése azzal a veszéllyel járt volna az olvasóra nézve, hogy a helyi és regionális szint eseményei nehezebben lettek volna elhelyezhetők az országos folyamatokban.

Marchut Réka elemzésében elkerüli a témába kódolt csapdákat: nem ír áldozattörténetet, de nem azonosul azokkal az értelmezésekkel sem, amelyek szerint a németek kitelepítése jogos retorzió lett volna a nemzetközi szinten adott lehetőségeket kihasználó, 1945 után hatalomra került új politikai elit részéről. A „megtorlás” motivációinak számbavételénél, ill. elemzésénél részletekbe menően, az aktorok tényleges szerepére is kitérve vizsgálja mind a négy lehetséges faktort: a nagyhatalmak szándékait és mozgatórugóit, a kormányzati ill. pártterdekeket, a gazdasági kényszereket és a német kisebbség világháború alatti politikai tevékenységét, Németországhoz fűződő viszonyát. E négy vektor eredőjeként értelmezi — helyesen — a magyarországi, ill. a vizsgálat tárgyául választott Pest megyei németiség kitelepítését.

A könyv első két fejezete az 1920–1945 közötti időszakot mutatja be. Amellett, hogy röviden összefoglalja Magyarország nemzetiségpolitikáját, a magyarországi németek politikai helyzetét és aktivitását, ad egy átfogó társadalom- és gazdaságtörténeti elemzést is, melyben a helyi viszonyokat folyamatosan összeveti a megyei és országos helyzettel. Erre a háttérre építve külön-külön is megvizsgál néhány olyan, a világháború alatt jelentkező kérdést, amelyet legalábbis részben az 1945 utáni események közvetlen előzményének tekint: a Volksbund szerepét, az 1941-es népszámlálás kérdését, az SS toborzásokat és kényszersorozást, a menekülést és evakuálást. Az elemzés során mindvégig szem előtt tartja az egymásra épülő három szint vizsgálatának fontosságát (helyi, regionális, országos) és az események alakulásában szerepet játszó, nem ritkán egymással ellentétes irányú mozgást végző szereplők tevékenységének elemzését (kormány, társadalmi szervezetek, egyházak vs. Volksbund).

A következő fejezetek (*Felelősségre vonás, Kitelepítés, Betelepítés, A telepítések társadalmi hatásai*) a monográfia fő részei. Marchut a felelősségre vonás kérdését a kitelepítéstől elkülönítve vizsgálja, s a „malenkij robot” mellett ebben tárgyalja a németek helyi hatalomból való kiszorítását, a földreform végrehajtását és az igazolások, internálások kérdéskörét is. A Kitelepítés című fejezetben új szempontok bevonásával, a szöveg angol, francia, német, orosz és magyar változatainak összevetésével meggyőzően tisztázza a potsdami határozat kapcsán a „kényszer vagy lehetőség” kérdését, végérvényesen leszámolva a Potsdam-legendával. Az események településszintű leírása után pedig összehasonlítja egymással a kitelepítés első és második szakaszát, valamint körbejárja a kitelepítési névjegyzékek forrásértékét is. A betelepítés kérdéskörének ennél jóval ki- sebb terjedelmet szán: ebben a fejezetben a betelepítést végző szervezetek tevékenysége mellett bemutatja a folyamatban résztvevők körét, majd a helyiek és az új lakosok egymáshoz való viszo-

nyát, mindenesetre már nem településenkénti bontásban. Végezetül pedig tömören, érzékletesen rajzolja meg a telepítések társadalmi hatásait, egyszersmind keretbe foglalva ezzel a részletesen vizsgált négy év eseményeinek bemutatását, folyamatainak elemzését.

A szerző a könnyebb átláthatóság, a folyamatok, a települések adottságai, ill. az itt történt események következményeinek összevetése érdekében jelentős számú táblázatot illesztett a szövegbe. Ez mindenképpen üdvözlendő, mivel ezzel jelentősen megkönnyíti az olvasó tájékozódását. A táblázatok erősítik a szöveget, nem tördelik szét az elbeszélést. Bőségesen használ a történetek plasztikusabb bemutatására korabeli szereplőktől származó idézeteket is – néhol a recenzius ízléséhez képest talán túl hosszán is. Mindamelllett leszögezhető, hogy az idézetek erősítik a szöveget, és szervesen illeszkednek az elbeszélés folyamába.

A recenzius a szerzőnek mindössze két megállapításával kapcsolatban fogalmaz meg fenn tartást. Mindkettő a helyi közösségek magatartásának értékelésével kapcsolatos eltérő — egyébként a témával foglalkozó történeteket ma is megosztó — alapállásból fakad. Az első az 1941-es népszámlálás nemzetiségi bevallására, a második a Volksbund tagság megítélésére vonatkozik.

Marchut Réka az említett népszámlálás kapcsán megjegyzi, hogy „Az 1941-es népszámlálás is alkalom volt az államhoz való hűség kinyilvánítására. A német anyanyelvűek és magyar nemzetiségűek egyértelműen Magyarország mellett tették le voksukat, azonban a magukat német nemzetiségűnek vallókat sem szabad egységesen megítélni. A nemzetiség megvallása 1941-ben mást jelentett, mint mostanság: akkor az állampolgársági jog mellett a lojalitás mércéje volt, most viszont „pusztán” szabadságjog.” (112. o.) A recenzius nem osztja a szerző azon véleményét, hogy a nemzetiség megvallása feltétlenül a lojalitás mércéje lett volna. A Volksbund tagság kapcsán pedig Marchut álláspontja a következő: „Mint azt már írtuk: a Volksbund sok esetben gazdaságilag motiválta az embereket a belépésre, az SS-be való önkéntes jelentkezésre. Biztosan voltak olyanok is, akik hagyományörzés vagy szórakozás miatt lettek tagok. És voltak olyanok is, akiket a nemzetiszocialista ideológia vonzott. Mindezekkel együtt azt gondoljuk, hogy egy választási kényszerben — amelybe a hazai németeket állították — egyénileg mindenkinek megvolt a joga szabad akarata szerint dönteni a szülőháza vagy az anyaország között.” (110. o.) A recenzius ez utóbbi kijelentést túlságosan sommásnak tartja. Szerinte ugyanis a szervezeti tagság nem feltétlenül csapódott le a belépőkben ilyen jellegű választási kényszerként. Nem is beszélve arról, hogy a helyi közösségek tagjainak döntésében a nagypolitikai összefüggések általában korlátozottabb — bár kétség kívül nem elhanyagolható — jelentőséggel bírtak. A „szabad akarat abszolutizálása” pedig az értelmiség kapcsán talán joggal képviselhető, a helyi — jórészt paraszti — társadalmat illetően azonban ez az „elvárás” legalábbis túlzottnak tűnik.

A kötet függelékében három táblázat közli a települések nem és kor szerinti megoszlását, a foglalkozási adatokat, valamint az 1947/1948-ban összeállított névjegyzékek településszintű adatait, az 1941. és 1949. évi népszámlálási adatokkal összevetve. Emellett 13 jól kiválasztott forrás hozza közelebb az érdeklődőhöz a korszakot, és az eseményeket. Az olvasó számára nagy segítséget jelent, hogy a szerző egy személynévmutatót is összeállított, megkönnyítve ezzel a szövegben való visszakeresést.

Marchut Réka monográfiája a kitelepítéssel foglalkozó szakirodalom egyik alapműve, s mint ilyen jó szívvel ajánlható nemcsak a kérdéssel foglalkozó szakembereknek, hanem a személyükben, vagy családjukban érintetteknek, valamint a korszak iránt érdeklődő laikus közönségnek is.

Eiler Ferenc

Paksa Rudolf

SZÁLASI FERENC ÉS A HUNGARIZMUS

Jaffa Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2013. 253 o.

Paksa Rudolf számos eredményt mutathat fel a Horthy-kori szélsőjobboldal története kutatásával kapcsolatban. 2013-ban megjelent Szálasi Ferenc életrajza is e munkái közé tartozik. Ez a 253 oldal terjedelmű könyve, amely 9 fejezetről áll, a tudományos ismeretterjesztés műfajába sorolható. A szerző saját kutatása mellett, amely mindenekelőtt a 2012-ben megvédett doktori disszertációjához kapcsolódik (ez már szintén megjelent), felhasználta az elérhető szakirodalmat

is. Erről a kötet végén tájékoztatja az olvasóit. A kötet célja azt bemutatni, hogy „Szálasi miként látta a világot, hogyan gondolkodott, és mit tett politikai elképzelései megvalósítása érdekében” (7). A hangsúly a politikai, közéleti tevékenységének bemutatására helyeződik, bár korlátozott mértékig Szálasi magánélete (családja, gyermekora stb.) is helyet kap e könyv lapjain. Természetesen leegyszerűsítő egy mondatban jellemezni egy történelmi személyiséget, de e könyv megítélésem szerint — sok más fontos kérdés mellett — elsősorban arról győzi meg az olvasót, hogy Szálasi a valóságtól igen komoly mértékben elszakadva politizált. Emiatt a recenzióban erre valamivel nagyobb hangsúlyt helyezek.

Az 1920-as években Szálasi katonai karrierje jól alakult, amit azonban a politikai nézeteinek publikálása kezdett beárnyékolni. Akkor még Szálasi korántsem az az ember, aki az 1930-as évek második felében megjelent a politika színpadán. Gömbös Gyula, még honvédelmi miniszterként rendre is utasította őt, nyomtatékosan közölte vele, hogy a katonák nem politizálhatnak. Szálasi korai politikai elképzeléseinek lényegét az örök béke, a gazdaság meghatározó szerepe, az erős állam és a közvetlen demokrácia jelentette. A közvetlen demokráciát a népszavazás gyakori alkalmazásával képzelte el: koncepciója szerint a választók hagyták volna jóvá a miniszterelnök terveit. A Horthy-kori választási rendszer átalakítását is szükségesnek értékelte, hogy a visszaélésekre ne legyen lehetőség. Szálasi nézetei tehát még eltértek a későbbiekétől, egyfajta demokratizálást tartott akkoriban szükségesnek. A fennálló rendszerrel szembeni elégedetlensége beépült politikai „programjába”. Erre mutat rá, hogy népszavazást akart tartani a Horthy-kori politikások felelősségére vonásáról. Az 1930-as évek közepén úgy döntött, hogy 38 évesen nyugállományba vonul, és a politikának szenteli az életét (1935. március 1-jén került erre sor).

Három nappal később, 1935. március 4-én meg is alapította első pártját, a Nemzeti Akarat Pártját. A *Cél és követelések* című programjából világosan kiderül, hogy addigra szakított a közvetlen demokráciával kapcsolatos korábbi elképzeléseivel. Az állam felépítését már a vezérelv alapján képzelte el, de más területen is módosultak korábbi nézetei. Miért? A szerző kitér arra, hogy Csia Sándoron keresztül került Szálasi kapcsolatba fővárosi fajvédőkkel, köztük a kormányzó testőrségének egyik tagjával (Taby Árpád). A szerző szerint „Szálasi végül a körötte lévő baráti kör biztatására döntött úgy 1934 októberében, hogy kéri nyugállományba helyezését, és idejét a politikának szenteli” (29). E változás háttéréről sajnos többet nem lehet megtudni Paksa Rudolf könyvéből. Nyilván közrejátszott még a világválság, ennek hatásai és a jobbra tolódó belpolitikai élet is. A szerző ezt követően a NAP kezdeti — többször igen komikusan ható — lépéseit mutatja be (mandátumszerzési kísérlet, pártszervezési elképzelések). A nemzetiszocialista irányultságú pártok közötti állandó viszálykodás, azaz a politikai paletta e térfelének töredezettsége nehezítette a NAP megerősödését (is). 1936. április 2-án a pomázi választókerületben az időközi választáson Szálasi Ferenc csak a szavazatok 8%-át szerezte meg. Ennek hatására döntött úgy, hogy a hatalom megszerzésére kormányzói kinevezésen keresztül érdemes törekednie. Az életrajzíró érzéketlenül, kronológiai sorrendben mutatja be Szálasi nézeteinek változását, ezek radikalizálódását. Politikai elképzeléseinek részletes elemzését olvashatjuk e könyv lapjain, így a Szálasi gondolkodásában a náciizmussal egyenrangú hungarizmus főbb jellemzőinek bemutatását. A szerző értékelése szerint 1937 tavaszán az addigi „mérsékelt antiszemita, fajvédő, polgári pártból” a NAP „átalakult erősen antiszemita, forradalmi, kispolgári és proletárpárttá” (44).

Pártja 1937-ben és 1938-ban fokozódó agitációja miatt Szálasinak a hatalom retorzióival is szembe kellett néznie (házkutatások, letartóztatások, pártfeloszlátás stb.), ennek eredményeként a korabeli börtönviszonyokat többször megtapasztalhatta. A magyar nemzetiszocialista pártok főként a Horthy-kori társadalmi és gazdasági viszonyok igazságtalanságai, árnyoldalai miatt váltak a választók egy része számára elfogadhatóvá. Ez is jelezte, hogy a szélsőjobboldal megerősödését nem lehetett kizárólag rendészeti kérdésként kezelni, ahogyan tette ezt az akkori hatalom. (Megerősödésükhöz közvetlenül hozzájárult az a tény is, hogy 1938. március közepe után a náci Németország a magyar állam szomszédja volt.) A hungaristákkal szembeni érélyes fellépésből ráadásul maguk az üldözöttek profitáltak. Szálasi Ferenc három éves fegyházbüntetése (1938. augusztus 24-én hagyta jóvá a Kúria az ítéletet) ugyanis komoly mértékben hozzájárult népszerűsége további erősödéséhez. Ehhez persze szükség volt a hungarista propagandára.

A börtönben írt naplója, amelyet a szerző alaposan bemutat, szintén rávilágít Szálasi Ferenc gondolkodásmódjának fő jellemzőire és sajátosságaira. Megismerhetjük egyes álmait, olvasmányait, mindent, ami a börtönben foglalkoztatta. Paksa megállapítja, hogy Szálasi Ferenc „gondolkodásának alapja és leggyakrabban visszatérő eleme azonban nem a zsidóság iránti gyűlölete, hanem keresztény vallásossága volt” (68). Ez nem azt jelenti, hogy a zsidóságra vonatkozó meg-

jegyzések, gondolatok ne szerepelnének a naplójában. Vallásossága — bizonyos értelemben erőteljes egyházellenessége — sajátosan keveredett politikai meggyőződésével: így meg volt arról győződve, hogy Isten igazságot tesz majd, aminek a következménye az lesz, mert csak az lehet, hogy ő és a mozgalma — illetve általában a nemzetiszocializmus — győztesen kerül ki az aktuális helyzetből. Az üldöztetés, amelyet a nyilas propaganda a Szálasi-kultuszon keresztül is hangsúlyozott, a naplójából sem hiányzott. Ez a zsidóság esetén is előkerült, ugyanis Szálasi szerint Jézus Krisztus után a nemzetiszocializmust is keresztire akarják feszíteni. 1940 szeptemberében úgy tűnt, hogy megvalósulhat mindaz, amire a mozgalom hívei vártak: Szálasi Ferenc kormányzói amnesztiában részesült. A börtönbüntetések ténye azt sugallta, hogy a hatalom tart tőle, ezért kellett elviselnie az üldöztetést. A vezérkultuszok fontos szerepet játszhatnak egy párt hatalomra jutásában, azonban alá is áshatja ezt a törekvést, ha nem sikerül igazolni, hogy a vezérről terjesztett kép — legalábbis részben — megalapozott. A hungarista propaganda egyik fő üzenete szerint Szálasi Ferenc elkötelezett és hősi küzdelmet folytat a szerintük zsidóság által irányított bolsevizmus és liberalizmus ellen. Ő a magyar nemzetiszocializmus hivatott vezére – hangsúlyozták. A hungaristákat a kereszténységhez, míg a vezért Jézus Krisztussal állították párhuzamba, amelynek alapja az üldöztetés volt. A Szálasi-kultusz tehát ötvözte a militarizmust, az erőkultuszt és a kereszténység szimbólumkészletét. Ennek eredményeként terjedt el a „nagypéntek nélkül nincs feltámadás” mottó a mozgalmon belül. Az üldöztetéssel ráadásul meg lehetett indokolni, hogy miért késik a mozgalom hatalomra kerülése, és a kitűzött célok elérése. Ez a kép, amelynek terjesztésére felhasznált eszközöket Paksa röviden bemutatja, nem állt távol Szálasi önképétől, mint a börtönben írt egyes naplóbejegyzései is mutatják.

Szabadulása után eleinte úgy tűnt, hogy minden kedvezően alakul: szeptember végén létrejött ugyanis a nyilas egységpárt. A kormányzóval azonban már nem tudott egyeztetni, de az újabb kudarc ellenére továbbra is az államfői bizalmából kívánta az országos hatalmat megszerezni. Első nyilvános beszédében (1940. október 7.) is kitért arra, hogy az olasz mintát tartja követendőnek, tehát az államfő a helyén maradna abban az esetben, ha a nyilasok hatalomra jutnának. Rövidesen azonban szaporodni kezdtek a problémák: bírósági eljárások indultak nyilasok, köztük országgyűlési képviselők ellen; a nem nyilas sajtó igyekezett a hungaristákat lejáratni és kiderült, hogy a németek nem fogják elősegíteni a magyar nemzetiszocialisták hatalomra jutását. „Az elérkezett Messiás” című fejezet végén a szerző megállapítja, hogy egyre nyilvánvalóbb lett: „a német körök számára Szálasi elfogadhatatlan” (103). Belpolitikai téren is folytatódtak a nyilasok számára kedvezőtlen fejlemények: Szálasi pártja egyre kevésbé tűnt komolyan vehető politikai erőnek. Az egységpártot meghatározó politikusok hagyták el 1941. szeptember 14-én (például Pálffy Fidél), akik rövidesen politikai szövetséget kötöttek az Imrédy Béla féle Magyar Megújulás Pártjával. Pártszövetségük 32 országgyűlési képviselővel rendelkezett, nem kevés tapasztalt politikus politizált körükben és komoly sajtófelület is a segítségükre volt a hivatalos német körök támogatását kívül – állapítja meg az életrajz szerzője.

„Egy évvel a szabadulás után Szálasi pártjának helyzete sokkal rosszabb volt, mint 1940 őszén” – tudhatjuk meg az Egység, kétség, bizonyosság című fejezetet elején. Majd azt, hogy Szálasi „nimbusza is megkopóban volt”, a „bizalmukat belé helyezőkben pedig napról napra nőtt a csalódottság, hiszen Szálasi immár egy éve nem volt képes megvalósítani az ígért rendszerváltást, sőt semmilyen kézzelfogható eredményt nem tudott felmutatni”. A Szálasi körüli kultusz építése a börtönévek alatt egyszerűbb volt, ugyanis nem kellett neki eredményeket produkálnia, 1940 ősze óta viszont a hívei ezt várták tőle. Ennek ellenére „Szálasi küldetéstudata, önnön kiválasztottságába és a hungarizmus tökéletességébe vetett töretlen hite” nem változott (105). Egy politikustól a szavazói értelemszerűen akkor is elvárják az eredményeket, ha nem alakul ki körülötte vezérkultusz, azonban ha erre sor kerül, akkor még magasabbak lesznek az elvárások. Paksa nem tér ki minden esetben a Szálasi-kultusz szerepére és hatására, amit jól tesz, mert egyes konkrét esetekben nehéz bizonyítani a kultusz hatását. Ezt érdemes inkább, mint e könyvben is történi, általános keretek között bemutatni. Azonban még így is nehéz megmondani, hogy mennyiben volt a realitásérzék hiánya eredetileg Szálasi személyiségének a része, és mennyiben tulajdonítható a kultusz torzító hatásának. Ebben a fejezetben a szerző olyan történésekről ír, így a sorozatos botrányokról, a pártból való kilépésekről, kizárásokról, amelyek tovább tépázták a párt hírnevét, és amelyek kapcsán Szálásiban fel sem merült a felelősség kérdése. Úgy vélte, hogy a kilépések és kizárások eredménye a párt „ideológiai megtisztulása” lesz, a valódi okokat nem érzékelték, ezeket így nem elemezte. Így semmit sem tett, hogy megváltozzon a pártjáról kialakult kép. A szerző foglalkozik Szálasi ebben az időszakban csak minimálisan változó nézeteivel is, és

azzal, hogyan értelmezte az — ellenzéki lét eredményezte — információhiányban szenvedő pártvezér a bel- és a külpolitikai eseményeket.

Az 1944-es német megszállás utáni helyzet újból igazolta, hogy Szálasi pártját a németek nem tekintik partnernek. Ez logikus következménye volt az elmúlt évek eseményeinek, amelyeket Szálasi nem kívánt reálisan értékelni. A Sztójay-kormány összetételét így úgy kommentálta, hogy azt „ál-nemzetiszocialisták” alkotják (122). A mellőzöttség ellenére Szálásinak lehetősége nyílt április és június között Edmund Veessenmayerrel, a teljhatalmú birodalmi helytartóval, Horthy Miklóssal és Sztójay Döme miniszterelnökkel is tárgyalni, azonban nem került közelebb a hatalom megszerzéséhez. Azért sem, mert kiválasztottság-tudata miatt eleve nem akart másokkal együttműködni. Május 3-án, amikor a kormányzóval tárgyalt, nem tudta az államfőt meggyőzni a saját igazáról. Szálasi a beszélgetés előtt meg volt győződve arról, hogy ez sikerülni fog neki, így megnyílik az út a kormányra kerüléshez. Erre még nem került sor, bár Szálasi több alkalommal is úgy értékelte az éppen aktuális helyzetet (Paksa részletesen elemzi a belpolitikai eseményeket, kitér a hadi helyzetre, a nemzetközi politika meghatározó történéseire), hogy nem kell már sokat várnia. Szeptember végétől — miután a megszállók a Horthy-féle vezetéssel érdemben már nem tudtak együttműködni — ez csak idő kérdése volt: miután senki másra nem tudtak támaszkodni a németek, így Szálasi Ferenc lett az ország vezetője. Pozíciójára úgy tekintett, mintha egy teljesen szuverén állam élén állna, ami számos más tényező mellett a realitásérzék teljes hiányára mutat rá. 1944. október 15-e előtt ez még csak a pártja helyzetére hatott ki, azt követően viszont már a magyar társadalomra, Magyarországra is.

Szálasi Ferenc tehát, amit a szerző meggyőzően be is mutat könyvében, úgy szerezte meg az országos politikai hatalmat, hogy érdemi politikai eredményekkel egyáltalán nem rendelkezett. Bár pontos adatokat nem ismerünk, de akkor volt Szálasi (és a pártja) a legnépszerűbb, amikor börtönben ült. Az 1944. október 15-e és 1945. május 1-e közötti időszakot bemutató Hadihungarizmus című fejezet részletesen áttekintette az ország egyre kisebb területét irányító hungarista állam működését és intézkedéseit. Ennek során is számos esetben kitűnik, hogy Szálasi, aki már nem a pártja, hanem a magyar állam élén állt, mennyire nem volt kapcsolatban a valósággal. Ezzel kapcsolatban elsősorban a végső győzelembe vetett hite említhető. A második világháború után a vereséget csak átmenetinek tekintette, továbbra is hitt abban, hogy eszméi győzni fognak, azaz a háborús pusztítás és az ezzel járó szenvedés sem zökkentette ki meggyőződéséből. Történelmi szerepével és felelősségével sem tudott szembe nézni. Interjúkból, naplóbejegyzésekből és a per alatt elmondottakból is megtudható, több más kérdés mellett, amelyekre a szerző teljességre törekedve kitér, hogy Szálasi élete végén is kiválasztottnak tekintette magát.

Turbucz Dávid

BÚVÓPATAKOK – A JOBBOLDAL ÉS AZ ÁLLAMBIZTONSÁG, 1945–1989

Szerk.: Ungváry Krisztián

1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa Kiadó, Budapest, 2013, 398 o.

A recensens két könyve is a Jaffa Kiadónál jelent meg, emellett sorozatszerkesztőként is részt vesz a kiadó történelmi témájú kötetek kiadásában. Jelen mű szerkesztésében, kiadásában azonban semmilyen módon nem játszott szerepet.

A hagyományos könyvkiadói alapállás szerint a tanulmánykötetek — tisztelet a kivételnek — nem kecsegtetnek óriási piaci sikerrel, kiadásuk csak biztos finanszírozás, rendkívüli húzónevek esetén éri meg anyagilag. Ungváry Krisztián szerkesztőként és szerzőként is megfelel az utóbbi feltételnek. 1997-ben megjelent első kötete, a *Budapest ostroma* óta stabilan jelen van a nyilvánosságban, széles közönség ismeri és vásárolja munkáit (példa erre első könyvének sokszori újrakiadása) és az évek során az állami szintre emelt két háború közötti antiszemitizmus, kirekesztő politikák, illetve az 1945 utáni állambiztonság témájának egyik legfontosabb szerzőjévé vált. Nyilatkozatai, cikkei révén folyamatosan jelen van a nyilvánosságban. Állításait szabatos mondatokban, jól konstruált cikkekben tudja megvédeni, ezért gyakori szereplője különböző, akadémiai és nem-akadémiai rendezvényeknek. Mégis, az általa szerkesztett, *Búvópatakok* című kötet megcáfolni látszik a sztereotípiákat: a Kádár-korszakkal foglalkozó könyvek között stabilan

az első tízben van a legnagyobb magyar könyvkereskedő portál eladási listáján, a 2013-ban megjelent könyvek közül a harmadik, a tanulmánykötetek között pedig magasan vezet.

A mostani kötet egy nagyobb, 2011-ben indított projekt része, amelynek keretében az 1956-os Intézet a mai magyar jobboldal forrásvidékét igyekszik feltárni. Rainer M. János, az Intézet igazgatója programadó írásában a következő kutatási irányokat jelölte meg:

- a jobboldali gondolkodás reprezentánsainak sorsa a szovjet típusú rendszer időszakában,
- milyen lappangó vagy rejtőzködő diskurzusokban maradt fent a különféle jobboldali politikai gondolkodások folytonossága,
- volt-e kísérletek a magyar politikai hagyomány korszerűsítésére,
- hogyan viszonyult a hagyományhoz a sztálinista és posztstálinista magyar elit, illetve később a nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke,
- és a gondolkör vajon hogyan jelent meg a rendszerváltás folyamatában? [Rainer M. János: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek. In: Uő. (szerk.): *Búvópatakok – a feltárás*. (Az 1956-os Intézet évkönyve 2011–2012. XVIII.) Budapest, 2012, OSZK-1956-os Intézet Alapítvány, 13.]

Ennek a közös reflexiónak eredménye az idézett *A feltárás* mellett a *Széttekintés* alcímű 2013-as intézeti évkönyv, és az Ungváry Krisztián által szerkesztett kötet. A kutatási tervből személy szerint a jelen munka mellett az egyik legizgalmasabbnak Rainer M. János „Századosok” munkacímű kutatását tartom, amely a Ludovika egy teljes évfolyamának életútját vizsgálja a prozopográfia és a társadalomtörténet módszereivel. (A magyar társadalomtudomány metaforakincsének alaprétegeit mutatja, hogy *Búvópatakok* címmel Kamarás István szociológus jelentett meg érzékeny és informatív kötetet 1992-ben, melyben az imrevárosi illegális katolikus mozgalmak történetét mutatta be az ötvenes-hatvanas években, elsősorban interjúk és a fennmaradt csekély iratanyag alapján. Épp az ő megközelítése az, amelyet hiányolok egynémely tanulmány problémafelvetéséből, de erről mindjárt.)

A kötet nem előzmény nélküli, néhány évvel ezelőtt Romsics Ignác szerkesztésében jelent meg *A magyar jobboldali hagyomány* című kötet, amelybe Ungváry Krisztián is írt ezen hagyomány imrédysta változatáról. A Romsics Ignác szerkesztette és intenzív műhelyviták közepette készült mű azonban 1948-nál lezárta mondanivalóját: Nicolas Bauquet mindszentyzmusról szóló tanulmánya tett pontot a történeti ív végére. Az Ungváry Krisztián által szerkesztett kötet ennél a pillanatnál veszi fel a fonalat. Előszavában a szerkesztő maga is ad öt pontos definíciót a könyv témájának („jobboldaliság”) meghatározására: 1. akiket a Kádár-rendszer így definiált, 2. akik magukat jobboldalinak tartották, 3. akik személyükben köthetők voltak az 1945 előtti jobboldalhoz, 4. akik a korszak nyugat-európai jobboldaliságát tartották etalonnak, és 5. akiket a mai Magyarországon jobboldalinak szokás tekinteni. Ungváry jelzi, hogy a kötetben elsősorban az első definíció mentén indult el szerzőtársaival, de a 2. és 3. pont definícióit is figyelembe veszi. Bár a közelmúlt történetpolitikai vitáinak fényében éppenséggel vitatható lenne, hogy történeti elemzésben egy jelenségre az adott rendszer által aggatott definíciót használjuk, de a 4. és 5. pont viszonylagos háttérbe szorítottsága érthető: az egyik kategória elég nehezen kutatható az adott forrásbázis alapján, a másik pedig könnyen a direkt politizálás vádját vonná a szerzőkre. Ugyanakkor a szerkesztő rögtön a bevezető tanulmányban (*Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei*) kivonja a népieket az 1. pont érvénye alól, annak ellenére, hogy az állambiztonság a „nacionalizmus elleni harcot” jobboldali jelenségként kezelte. Érzésem szerint az erre adott indoklás (a romániai magyarság elnyomása ellen a demokratikus ellenzék is tiltakozott és a nacionalizmus nem feltétlenül jobboldali attribútum) nem feltétlenül meggyőző. Korábbi munkáiból is kiszűrhető álláspont, hogy Ungváry a népieket — legjobb esetben is — a pártállam társutasainak tartja, annak ellenére, hogy a velük foglalkozó állambiztonsági iratanyag a legkiterjedtebbek közé tartozik, és a mozgalom szereplői alkalmanként a börtönbüntetést sem kerülték el. Az érvelést tovább gyengíti, hogy miközben a kispártos politikusokat is besorolja a társutasok közé (17.), az ő szereplésükkel és a rájuk fordított állambiztonsági figyelemmel két tanulmány is foglalkozik a kötetben. Miközben ha pusztán a programokat vesszük, a koalíciós idők pártjai — kevés kivételtől eltekintve — valójában mind baloldali-etatista változásokat hirdettek: földosztást, államosítást, központosítást, a szociális védőháló kiterjesztését, állami gondoskodást. Más kérdés, hogy erről miként vélekedtek választóik, és még messzebb vezetne, ha ezeket a követeléseket be akarnánk ágyazni egy közép-európai jobboldaliság-történetbe. A recensens dilemmáit rövidre fogva: ha Dobi István és Bognár József igen, akkor Püski Sándor vagy Bodor György miért nem?

A címet elnézve, azért vannak kérdések, amelyeket illő feltenni a kötet kapcsán (és ez tényleg inkább morfondírozás, mint köztözködés): valóban létezett Magyarországon jobboldal 1948 és 1989 között? Vagy csak jobboldali múlttal, nézetekkel rendelkező egyének voltak, mindenféle hierarchia, szervezeti háttér vagy szellemi háttér nélkül? Vannak-e műhelyek, pártok, folyóiratok, szervezetek? Nem kellett volna-e figyelembe venni a könyv szerkesztésekor a népiek színes és fragmentált világát, vagy külön tanulmányban a Horthy-korszak elitjének (vagy az elit egy csoportjának) 1945–1948 utáni sorsát? Vagy azt a fajta életmód-jobbboldaliságot, ami nem feltétlenül politikai tartalmú beszélgetésekben, tervezetéseket öltött alakot, hanem illegális ifjúsági mozgalmakban, asztaltársaságokban, a volt egyházi iskolák vagy elszakított területekről érkezetek összefüggéseiben. Utalásai, jegyzetei mutatják, hogy Ungváry Krisztián érzi és ismeri ezt a világot. És egy erdélyi asztaltársaság bomlasztásának állambiztonsági mechanizmusa bizonyos értelemben van ugyanolyan tanulságos, mint egy volt megyei kispap vezető hatósági végzésének története. Épp a „szabadság kis köreinek” ismerete okán meglepő Ungváry értetlensége, amikor azzal a jelenséggel találkozik, hogy az egyetemi KISZ-szervezetekben vagy az állami igazgatás egyes szintjein hogyan jelennek meg a hajdani keresztény középosztály képviselői, sőt iskolázottságuk mennyivel meghaladja az átlagot, annak ellenére, hogy értelmiségi reprodukciójukat az államhatalom gátolni igyekezett (23., 70). Jóllehet ezen életstratégiák szociológiai szempontú elemzését már elvégezte egy korábbi kutatás, amelynek eredményeire Rainer M. János is hivatkozott programadó tanulmányában. (Utasi Ágnes–A. Gergely András–Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit*. Budapest, 1996, MTA PTI. Vö. még Gáti Tibor–Horváth Ágota: A háború előtti kisvárosi középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*, 1992. 1. sz. 90–91.) A kutatásból írott kis kötet bemutatta, hogy a származás szerinti megkülönböztetés részleges eltörlése után, kihasználva esetenként a nyelvtudásbeli előnyöket, a külföldi rokonokat, a csoport tagjai hogyan orientáltak újra személyes választásaikat; tették át a hangsúlyt az iskoláztatásban a kevésbé ellenőrzött műszaki és természettudományi területekre. A hatvanas évek végére helyzetüket stabilizálták a konszolidáló Kádár-rendszer társadalmában. Mivel azonban a Búvópatakok-projekt nem zárult le, bízhatunk abban, hogy kezdeményezőiben lesz késztetés a politikatörténeten túlmutató társadalmi mozgások felmutatására is.

Bevezetőjében a kötet szerkesztője öröndetes módszertani szkepszisről tesz tanúságot, amikor jelzi, melyek az állambiztonsági iratok felhasználhatóságának határai. Ungváry Krisztián első tanulmánya (*Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei*) jól tagolt alfejezetekben mutatja be a „jobboldali elemek” elleni küzdelem állambiztonsági adatait. És ügyesen kerül el az állambiztonsági megtorlások történetével foglalkozó dolgozatok gyakori hibáját, amelynek révén a szerzők összekeverik az esettanulmányt és az egyszerű sztorizgatást. Egyes dossziék tartalmának felmondása nem helyettesíti az elemzést és a szélesebb tanulságok levonását. Ungváry rámutat, hogy miközben a politikai eljárásokban az 1945 előtti aktorok száma és aránya folyamatosan csökkent, ez nem járt együtt az állambiztonsági figyelem lazulásával: a hatvanas évek közepén az állambiztonsági nyilvántartottak többsége még mindig „horthysta erőszakszervezethez való tartozás” miatt állt a politikai rendőrség érdeklődésének fókuszában. A nyolcvanas években a Napi Operatív Információs Jelentések híradásai között a „belső ellenség tevékenysége” (amely azonban természeténél fogva nem csak jobboldali lehetett) még mindig a leggyakoribb információcsokor volt, megelőzve az ellenséges hírszerzést, bizonyos években az állam- és szolgálati titoksértést is. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a „nemzeti radikális” (azaz népi) ellenség ugyanolyan súllyal szerepelt ezekben a jelentésekben, mint az állambiztonsági terminussal „polgári radikálisnak” nevezett demokratikus ellenzék, ami egy újabb érv szorosabb vizsgálatuk mellett. Tanulmányában Ungváry a továbbiakban tipizálja a „jobbboldaliságra” kidolgozott állambiztonsági válaszokat, az objektumdossziék fajtáit, valóságos leltárt ad az ezekkel kapcsolatos nyomozásokból, egyes esetekre külön is kitérve. Tanulmánya végén a szerző-szerkesztő arra a következtetésre jut, hogy a valódi jobboldalra „gátlóan hatott a konjunktúra hiánya” és nem maradt számára hordozó közeg.

A kötet további részében két, csaknem száz oldal összterjedelmű tanulmány foglalkozik a kispapok nyolcvanas évekig tartó állambiztonsági megfigyelésével (Ungváry Krisztián és Molnár János munkái). Tabajdi Gábor a Demokrata Néppárt egykori tagjainak és politikusaiknak rendőrségi „feldolgozását” nyújtja (*Kereszténydemokraták a politikai rendőrség célkeresztjében*) és a kötet egyik legjobb tanulmányában mutatja be Matheovits Ferenc nemzetgyűlési képviselő, pécsi jogász pályáján keresztül azt, hogy milyen lehetősége maradt a közéleti szerepre a Kádár-korszak puhábbnak tekintett viszonyai között. (Nem sok.) Dolgozata merőben túlmutat a sablonos életpá-

lya-felvázoláson, és egyúttal továbbfűzi Bauquet Mindszenty-értelmezését. Tabajdi két tanulmánya arra is rámutat, hogy a bíboros elzárkózása a Demokrata Néppárt támogatásától mennyire megnehezítette a politikai katolicizmus képviselőinek közéleti tevékenységét és hosszabb távon az ilyen típusú politizálás kibontakozását Magyarországon. Keresztes Sándornak, a rendszerváltás utáni KDNP elnökének tragédiája is felsejlik a sorokban, akit három egymást követő rezsim is üldözött, megfélemlített és manipulált 1945 és 1990 között, és háromszor kezdett neki pártja újjáépítésének ebben az időszakban. Tabajdi elemzéséből sejthető, hogy a kereszténydemokrata emigráció állambiztonsági „kezelésével”, bomlasztásával kapcsolatban még bőven van feltárnivaló, az általa írt, jól strukturált fejezet egyfajta étvágygerjesztő.

Ungváry Krisztián kiscgazdákrol szóló írása (*Kiscgazdapárti politikuskok és az állambiztonság*) nagyívű freskó a hatalmon kívül és belül lévő kiscgazdák viszonyairól az 1956-ot követő másfél évtizedben. A terveket, a frakcióharcokat és a gyarapodó ügynökhálózatot figyelve (Ungváry becslése szerint a hatvanas évek közepén az időszakban csaknem 70 hálózati személy dolgozott a „kiscgazda vonalra”), a kései szemléző nehezen szabadul attól a képzettől, hogy a kormányzat finom manipulációt és durva megfélemlítést egyaránt alkalmazó technikáival szemben a hajdani kiscgazdák teljesen védtelenek voltak, mármint azok, akik nem döntöttek a behódolás mellett. Miközben nehéz a szimpátiát megtagadni a meggyötört, megfélemlített és beteg Kovács Bélától, vagy a mindvégig gerincesen viselkedő B. Szabó Istvántól, látható, hogy a volt politikuskok többségének sem lehetősége, de sokszor sajnos sem tartása, sem elegendő intellektusa nem volt ahhoz, hogy artikulálni tudja a kiscgazda politika folyamatosságát. Működésükben ugyanakkor az a figyelemre méltó, hogy az állampárt által megtartott és/vagy felemelt hajdani kiscgazdák (Bognár József, Dobi István, Ortutay Gyula, Barcs Sándor, Pesta László és társaik), milyen fesztelenül érintkeztek a hosszabb-rövidebb ideig börtönbüntetést, internálást is elszenvedő valamikor párttársaikkal, és a feszültségek dacára a „hálózat” hogyan igyekezett segíteni reintegrálni azokat, aki a rendszeren kívülre kerültek vagy a megélhetésük veszélybe került. Ungváry Krisztián summázata pesszimistán hangzik: a belügyminisztérium tönkrevverte a hajdani kiscgazdák köreit, akiknek a hetvenes évekig jóval nagyobb esélyük volt hatósági vegzálásra, mint a későbbi demokratikus ellenzék tagjainak. Több megtorlási hullámmal kellett szembesülniük 1947–1948 után, és vezetőik ambivalens magatartása sem könnyítette meg helyzetüket. A parasztpártot leszámítva, „az 1945 utáni koalíciós pártok között nem akadt még egy, (...) amely ennyire közel került a Kádár-rendszerhez” – értékeli Ungváry, és bár ítélete kegyetlenül hangzik, megtalálja a módját annak, hogy magyarázza és érthetővé tegye ezt a közelséget.

Molnár János tanulmánya, amellet, hogy remekül dokumentált lenyomata az egykori kiscgazdák hetvenes-nyolcvanas évekbeli nyüzsgésének, jó színpadi érzékkel állítja olvasója elé a történet egyes epizódjait, például a Hársfa utcai bögrecsárdát és látogatóit. Itt a volt kiscgazdák Simonyi Sándor egykori FKGP-pótképviseelő fászpincéjében jöttek össze és egy pohár mellett politikai tartalmú beszélgetéseket folytattak, jobbára egy Molnár Ferenc- vagy Lengyel Menyhért-darabba való dramaturgia mentén. Ugyanis nemcsak a pince tulajdonosa, és a mindenki által ügynökmúlta gyanúsított Fillér László volt FKGP-képviseelő volt hálózati ember, hanem a lehangosabbban ügynököző Pártay Tivadar is – jóllehet ebben az időszakban már kizárták a hálózatból. Az ő pályája amúgy is megérne egy misét: Molnár és Ungváry tanulmánya szándékolt/szándékolatlan portré is egy nyugtalan személyiségről, akinek 1990 utáni működése is a köztörténelem része. A Györgyi Lajos nyugdíjas kertész, volt nemzetgyűlési képviselő körében, Nagy Ferenc volt miniszterelnök tervezett hazatérése kapcsán indított, „Gazda” fedőnevű bizalmas nyomozás pedig már a rendszerváltás utánra vezet. A szereplők között felbukkan a demokratikus parlament volt FKGP-párti alelnöke, mint hálózati személy és az 1990 után szintén aktív Mizsei Béla – igaz, ő a megfigyeltel között; valamint azok a történészek, akik a kiscgazdapárt történetével foglalkoznak: őket az egykori politikuskok meg kívánják őket nyerni saját ügyüknek. E nyomozások megismerése után válik érthetővé, hogy a kiscgazdapárt rendszerváltás utáni alászállása nem Torgyán Józseffel kezdődött. Az állambiztonság mélyen beágyazódott az 1988–1989-ben újjászerveződött pártba, ahol egymás mellett ült egykori megfigyelt és megfigyelt. Vagy olyan abszurd helyzetek fordulhattak elő, hogy egy pártszakadással fenyegető vitában a volt állambiztonsági informátor közvetített – két szintén érintett párttársa között.

Szécsényi András és Kerepeszki Róbert tanulmányai (*Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon*, illetve a jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedésekről szóló) már nem pártkeretekben vizsgálják a jobboldali szereplőket. Szécsényi tanulmányában mintegy húsz akta alapján vizsgálja a (szélső)jobboldali egyetemi diákszövetség és a

jobbára szélsőjobboldaliakból toborzott paramilitáris szervezet tagjainak 1945 utáni sorsát. Első látásra a két szervezetnek nem feltétlenül van köze egymáshoz, de Szécsényi elemzése nagyon jól bemutatja, hogy személyi és (főleg) eszmei átfedések bőven léteztek. Zsabka Kálmán, színész, filmrendező, producer életútja sűríti magában a két kör nézeteit és ellentmondásait. Zsabka szélsőséges nacionalizmusa, antiszemitizmusa németgyűlölettel is párosult, ami 1944-ben, KISKA-századparancsnokként az embermentésig vitte. 1945 utáni ténykedése viszont olyan, mintha egy Berkesi András-regény szüzséjéül szolgálna – még az is lehet, hogy szolgált is. Zsabka nemcsak összejöveteleket szervezett eszmetársainak, hanem csoportjával fegyvert gyűjtött, felvette a kapcsolatot a Spanyolországba menekült Héjjas Ivánnal, memorandumot szerkesztett az amerikai követség részére, amelyben fegyveres beavatkozást követelt. Hatalomátvételük esetére ismét felállították volna a Nemzeti Számonkérő Széket, amelynek feladata lett volna, hogy azonnal likvidálja a baloldali képviselőket, a kommunistákat és a „hazaárulókat”. Zsidóellenes kirohanásokban bővelkedő irataikban felbukkan a „2 milliós zsidó bevándorlás” mítosza is, az „új zsidó honfoglalás”, ami a magyar szélsőjobboldalon örökös slágertémának számít azóta is. 1948-ban a szervezkedést felgöngyöltette a rendőrség, a résztvevők perében több halálos ítélet is született – bár a népbíróság inkább a résztvevők 1945 előtt elkövetett bűneire (a rongyosgárdisták által elkövetett rablásokra és gyilkosságokra) koncentrált. Zsabka maga érthetetlen okokból kimaradt a perből és folyamatos halálfélelemben élte át az ötvenes éveket, anélkül azonban, hogy nézetein vagy dühkitörés-szerű nyilvános véleménykifejtésein változtatott volna. Az egyes tanulmányok kohézióját erősítette volna, ha a Szécsényi által 1962-ben lezárt történet átvezet Lénárt András tanulmányához. Tőle tudható, hogy a volt rongyosgárdistát 1965-ben felkereste az állambiztonság és információkat kívántak szerezni tőle. Szécsényi András alaposan dokumentált tanulmánya a továbbiakban inkább portrékat villant fel, ami arra is utal, hogy szervezetszerűen ezek az eszmék még asztaltársaság-szinten sem maradtak fent a kommunizmus Magyarországon. Az esettanulmányok az „ahány ház, annyi szokás” aranyigazságát erősítik.

Kerepeszki Róbert tanulmánya a debreceni egyetem életéből kiindulva tekinti át a diák-szervezkedések és állambiztonsági akciók típusait. Meglepő, hogy e csoportok szervezkedésében a hagyományos és egyenesen a két háború közti időszakra mutató anitkommunizmus, revizionizmus és esetenként antiszemitizmus mellett nagyon hamar felbukkannak olyan, a korra reflektáló intellektuális tevékenységek, mint például Orwell *Állatfarm*-jának illegális magyarra fordítása és egyetemi terjesztése. Kerepeszki részletesen ismertetett esettanulmányon, a szegedi „Turul Gárda” felgöngyölítésén keresztül mutatja be egy ilyen tipikus felsőoktatási szervezkedés sorsát, amelyekből még 1956 után is szép számmal akadt: harminc ilyenről volt ekkoriban tudomása az állambiztonságnak és körülbelül húsz szervezkedés esetében sikerült beépülniük. E szervezetek nézetei és céljai sokszor voltak irracionálisak, túlzók – de ez nehezen is lehetett másként a korszak lefojtott és zárt közegében.

Lénárt András és Paksa Rudolf mintaszerűen felépített tanulmányában („*Kisnyilasok*” a *BM aktáiban*), a nyilaskeresztes elittel való leszámolás, a jogi és eszmetörténeti háttér ismertetése után bemutatja, hogy 1956 után, nyilván nem függetlenül a forradalom és szabadságharc eseményeitől, az állambiztonság elkezdett „rádolgozni” az eladdig „pihenőztetett” nyilaskeresztes vonalra. A nehézkesen induló feldolgozás hamarosan több ezer emberre terjedt ki, még ha a minősége sok esetben igen gyatra is volt. A fő cél – az 1956-os széleskörű nyilas szerepvállalás bizonyítása – nem sikerült igazán. Az állambiztonság megpróbálta azt is, hogy a szaporodó kommunistaellenes falfirkák előfordulási helyeit és a nyilaskeresztes sikerek hajdani gócait megfeleltesse egymásnak –, de ez a kísérlet elég felemás lett. 1971-re, amikor az akciót – bizonyos részeredmények után, mint a zuglói vagy a XII. kerületi pártszolgálatosok pere volt – lezárták, országosan 208 nyilásról vezettek úgynevezett F- (azaz figyelő)-dossziét, mintegy kétharmadukat háborús és népellenes büntetékért, de a nyilántartottak 20%-a nem is Magyarországon élt. Az operatív dosszié lezárója lemondóan jegyezte meg, hogy a megfigyelt személyek egy része ugyan nem adta fel szembenállását a rendszerrel, de szervezetszerű működést nem lehet kimutatni – ami egyúttal gyanúsán rímelt a 10–12 évvel korábban elindított nyomozás munkahipotéziseire is. (A jól dokumentált tanulmányban lelhető fel a kötet egyik tévedése: míg Ungváry Krisztián Kubinyi Ferenc-Kubinyi András cseréje [103.] nyilvánvalóan egyszerű elírás, csakúgy, mint a Monostori Gyula/László keverés a Lénárt-tanulmányban [378., 387.] addig Göndör Ferenc *Az ember* című lapjának lenyilasozása [336.] több ennél – és az érintett lapszerkesztő is elég rosszul élte volna meg.)

Lénárt András írása a zuglói pártszolgálatosok elleni hatvanas évekbeli nyomozásról és perről (*A megtalált ellenség – Egy nyilasok ellen folytatott nyomozás a hatvanas években*) – a kö-

tet problematikus dolgozatának tűnik. A tanulmány részben azokkal a módszertani gondokkal terhes, amelyek a szerzőnek a korábbi Búvópatak-kötetben közölt írásában is felbukkannak. (Lénárt András: „Egyes igazgató elvtársak fetisizálják a régi tanerőket” – A jobboldali hagyomány a Rákóczi Ferenc Gimnáziumban. In: Rainer M. (szerk.): i. m., 208–267. Itt az interjút adó személyek anonimizálása sikerült olyan ügyetlenre, hogy többük közepes hírlapolvasói műveltséggel beazonosítható). Miközben nagyon jó és helyénvaló az 1967-es per beágyazása a nemzetközi kontextusba, hogy a magyar kormányzat miképpen illesztette be a pert az NSZK-val szembeni propagandaháborújába és a kártérítés illetve elévülés problémakörébe, homályosak a dolgozat által feltett és megválaszolni kívánt kérdések. Voltaképpen sohasem tudjuk meg a tanulmányból, hogy melyek is voltak pontosan Kröszl Vilmosnak és társainak bűnei, mert a szerző a konkrét esetek ismertetését elhárítja (375). Lénárt – miközben egyébként a dolgozat elején jelzi, hogy a zuglói pártszolgálatosok ügye nem feltétlenül alkalmas arra, hogy a „nyilas jobboldaliság kérdésében eligazítsa az olvasót” (355–356.) – hangsúlyosan az 1957-ben kezdődő és tetőpontját az 1967-es perrel elérő ügy nyomozati munkáját és politikai irányítását kívánja bemutatni, illetve célja „az egykori pártszolgálatosok életének, családi és társadalmi háttérének lehetőség szerinti feltárása volt” (375.). Ezt a tervet azonban alig két, jobbra kitérőkkel töltött oldallal később később feladni látszik, mert közli olvasójával: „A vádlottak életkörülményeit és gondolkodását bemutatni tanulmányomban még vázlatosan sincs mód, így meglegszem a fővádlottról és a per harmadik számú vádlottjáról (...) adott zárkaügynöki jelentések ismertetésével” (378.). Ami amellett, hogy helyszűkével sem magyarázható (a tanulmány után két teljes oldalt foglal el fűggelék-ként a per 19 vádlottjának neve, személyes adatai, a rájuk szabott büntetés, hogy mennyit keresnek, illetve hol van nyaralójuk, ami igazán érdektelen a téma szempontjából), a szerző által nagy gonddal összegyűjtött dokumentációban igenis ott van az alapanyag egy államszocialista Magyarország-parabolához. Levél Marosán „Gyurkának”, Kádár-kori mobilitási pályák, illegális sörkimérés, elzüllött leánygyermek, terménylopás, a hadseregben egészen magas beosztásra vergődött százados (aki egyébként eredetileg Michalik és nem Mihalik), a nyáregyházi plébánosnak meggyónt bűnök, tájékoztatáspolitikai kitérők. Ehelyett fragmentált képet kapunk, egymásból nem következő állításokat. Például: azt a Szabó Miklóstól származó, és egyébként nyilván vitatható állítást, hogy „Magyarországon a Kádár-rendszerben nem volt hivatalos antiszemitizmus” nem cáfolja az, hogy kihallgatási jegyzőkönyvekben és zárkaügynöki jelentésekben jelen voltak antiszemita kitételek, még kevésbé az, hogy az országban a holokauszt témája tabusítva lett volna vagy sem (393–394.). Bár a szerző lábjegyzetben jelzi, hogy nem használta fel Máthé Áronnak a témában készült, széles forrásbázison nyugvó doktori disszertációját (Máthé Áron: A zuglói nyilasok pere (1966–1967): értelmezési lehetőségek. Piliscsaba, 2012, PPKE BTK. Online: http://phd.btk.ppke.hu/tortenelemtudomany/mathe_aron/dissz.pdf (letöltve 2014. december 7.)) Utóbbi könyvformában is megjelent: A zuglói nyilasok pere 1967. Budapest, 2014, Századvég. Tényleg mellékes körülmény, de a mondott disszertáció 2013. április 23. óta bizonyosan elérhető a PPKE honlapján (a <http://phd.btk.ppke.hu/tortenelemtudomany/> könyvtárban erről az időpontról származik az utolsó módosítása), míg az Ungváry Krisztián által szerkesztett kötet 2013 novemberének végén jelent meg. Idő tehát éppen lett volna ránézni.), következtetései számos (ha nem is az összes) ponton hasonlítanak az övére a politikai indíttatásról, a propagandaháborúról és a rendszer önlegitimációjáról. Mindent összevéve, Lénárt András írását jó alapkérdéseket feszegető, de rosszul fókuszált dolgozatnak tartom, ami töredezettségénél fogva alig ad hozzá érdemben a tanulmánykötet témájához.

Az Ungváry Krisztián szerkesztette mű nagyon fontos hozzájárulás a magyar jobboldal 1945 utáni történetének megértéséhez és megértéséhez. A szerkesztő, illetve Molnár János, Tabajdi Gábor és társaik tanulmányai politikai formációk és szereplők utóéletével foglalkoznak és a jobb tanulmányokban szüntelenül ott bujkál a kérdés: mire mentek, hova jutottak, hogyan gondolkodtak azok a szereplők, akik a fennálló rendszerrel szemben határozták meg magukat? Az eredmény azok esetében leverő: kicsinyes viták, ábrándok, ostoba radikalizmus, és ügynökök mindenütt. Persze utóbbi körülmény nyilván a felvállalt forráskorpusz természetéből is adódik. Egy diktatúra körülményei között nem is csodálkozhatunk a tiltott gondolatok és képviselőik torzulásain. Éppen azért érdemelnek figyelmet azok, akik meg tudták haladni közegüket és állva maradtak. Történetük nem tanulságok nélkül való: ma sem.

Ablonczy Balázs

AMIKOR „FELLAZULT TÉTELLEN FOGALMAZÓDOTT MEG A VILÁG”

Magyarország a hatvanas években.

Szerk. Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba

Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2013. 351 o.

„A 60-as években nyár felé tetőzött az ifjúsági probléma. Emlékszem nap, mint nap hajóval átmentünk Almádiból Siófokra...” – énekelte Cseh Tamás 1977-ben. A *Levél nővéremnek* c. dal egyik sorát választották a szerkesztők is a Magyarország 1960-as éveiről megjelent tanulmánykötetük címéül. A 2013-ban megjelent kiadvány szomorú aktualitását G. Vass István címzetes főigazgató váratlan halála adta. A közzétett tizenöt tanulmány a Magyar Országos Levéltárban (MOL) 2011. október 28-án az „50 éve történt. A Kádár-rendszer megszilárdulásának levéltári forrásai” címmel megtartott konferencián elhangzott referátumok szerkesztett, bővített változata. Magára a tudományos tanácskozássra G. Vass István is lelkesen készült, a *Minisztertanács hatvanas évek elejei működéséről* tervezett előadást tartani. G. Vass István (1942–2011) emléke előtt tisztelegve röviden idézzük fel pályáját. Az egyetem elvégzése után közel 15 évig muzeológusként dolgozott Békéscsabán. Doktori címét 1976-ban szerezte meg. 1980-tól az Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL) munkatársaként megszervezte és vezette a nagyvállalatok levéltári iratanyagának kezelésére létrejött új szervezeti egységet, a Vállalati Osztályt. 1986-tól főigazgató-helyettes, majd az ÚMKL megszűnéséig megbízott főigazgató. Az ÚMKL megszűnése után először a MOL főigazgató-helyettese, megbízatása lejártá után főlevéltárosa, majd fősztályvezetője lett. 2005 nyarán történő nyugdíjazását követően is aktív maradt, dolgozott az 1945 utáni minisztertanácsi jegyzőkönyvek forráskiadásán. Szakirodalmi munkásságáról a kötetben lánya, Vass Johanna könyvtáros egy húsz oldalas jegyzéket tett közzé (323–342.).

A tanulmányok sorát Szabó Csaba nyitja a hatvanas évekről szóló periodizációs felvetésével (15–33.). Véleménye szerint a korszak Magyarországon 1956-tal kezdődik, hiszen ez jelentette azt a „törést”, amely választóvonalat képezett az 1950-es és az 1960-as évek között. Úgy véli, hogy 1956-tal nem a rendszer vagy annak működése változott meg, hanem az emberek gondolkodása, viszonya a fennálló rendszerhez. A magyar belpolitika elemzése során megállapítja, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc bukása tragédiát jelentett a magyarság számára. Jelentős hatással volt a magyar társadalom későbbi fejlődésére a szabadságharc sok száz halottjának, illetve a főként fiatalokból álló majd kétszázévezres menekülttömegnek az elvesztése. A hiányzó húszas, harmincas generációk a következő időszakban demográfiai változásokat, szellemi veszteséget és munkaerőhiányt okoztak. Az itthoniak számára maradt a túlélés lehetősége. Kádár ezt kihasználva — szemben a Rákosi-rendszerrel — hosszú távú perspektívát kínált új, szimbolikus jelmondatával: „*aki nincs ellenünk, az velünk van*”. A szerző a Kádár-rendszer 1960-as évekbeli „*sikerességének*” okát nem csupán a magyar társadalom jelentős részével történt „*kiegyezésben*” látja, hanem az 1963 folyamán elindult külpolitikai változásokban is, melynek során a Magyar Népköztársaság külpolitikai elszigeteltsége csökkent, többek között az ún. magyar kérdésnek az ENSZ napirendjéről történt levételével. Szabó elfogadja Rainer M. János megállapításait, miszerint a magyar társadalom térben és időben nyithatott. Bár a teljes nyitás a következő évtizedekben sohasem válhatott teljessé, de „*valami elszabadult, visszazárni már nem lehetett*” (28.) Rainerrel egyetért abban, hogy talán ez a nyitás volt a magyar hatvanas évek legfontosabb hozadéka, amely a többi szocialista országban sohasem következett be, vagy csak jóval rövidebb ideig tartott.

Simon István tanulmányában tovább vizsgálja Kádár társadalmi kiegyezésre hajlandó szövetségi politikáját (34–44.). Megállapítja, hogy az 1956 utáni években óriási volt a tét a konszolidáló hatalom számára: megnyerni a társadalom többségének legalábbis beletörődő közreműködését, együttműködését. Tanulmányának címe rendkívül figyelemfelkeltő: *A kádári konszolidáció és a rendszer eladhatósága*. A rendszer „*eladhatóságának*” lényeges elemeként hozza az MSZMP emigrációval kapcsolatos propagandapolitikájának taktikai és stratégiai hangsúlyainak változását. Az MSZMP kezében a pozitív Magyarország-kép kialakítása, a kádári hatalom elfogadtatása céljából fontos eszköz volt az ún. „*lojális*” magyar emigráció. A szervezeteikkel való együttműködés, azok támogatása, újak létrehozása a rendszer Nyugaton történő „*eladhatóságát*” szolgálta. Az együttműködésre hajlandó emigráció demonstrálhatta, hitelesíthette a hivatalos propaganda szerint kiépülő „*gulyáskommunizmus*” eredményeit és fontos láncszemet jelenthetett az ún. jobb-

oldali emigráció bomlasztásában. Miközben azonban tekintélyes mennyiségű iratanyag áttekintésére és elemzésére került sor, a téma szempontjából fontosnak tűnő állambiztonsági vonatkozások kimaradtak a vizsgálatból. Érdekes lett volna a rendszer „*eladhatóságának*” további vizsgálata a legújabb szakirodalom és a Belügyminisztérium III/I. Hírszerző Csoportfőnökségének iratanyaga tükrében. Ahogy Baráth Magdolna tanulmányában olvashatjuk, a BM 1962-es átszervezése után a III/I. feladata lett többek között a lojális magyar emigráció támogatása és az ellenséges emigráns szervezetek bomlasztása is. (Baráth Magdolna: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. Betekintő 7. (2011: 3. sz.) 3.)

Kiss András az 1961. évi berlini válság magyar vonatkozásait mutatja be (44–63.). A tanulmány új szempontból, a korabeli magyar vezetés felől nézve vizsgálja az események összefüggéseit. Forrásbázisát tekintve a Külügyminisztérium és az MSZMP iratanyagát dolgozta fel. Ezek közül kiemelendő Walter Ulbricht az NDK Államtanácsa elnökének és Kádár János levelezése, illetve Magyarországnak a Varsói Szerződésben való szerepvállalásával kapcsolatos dokumentumai. Az utóbbiakból kiderül, hogy a vállalt hadseregfejlesztési kötelezettségeknek csak szovjet segítséggel tudott megfelelni a magyar vezetés. Kiss rámutat Kádárnak a döntés mögött meghúzódó dilemmáira is. A berlini fal megépítését követő időszakból ismertet egy magyar külügyi elemzést, amellyel szemben megfelelő forráskritikával él. Kiss megállapítja, hogy a döntés mögött elsődlegesen nem a béke megvédésének szándéka húzódott meg, hanem a gazdasági tényezők és a szocialista blokk erődemonstrációja. A három alfejezetből álló tanulmány szerkesztéséhez egy apró megjegyzést fűznénk. A *Bevezetés* és a *Következtetések* közötti, közel 15 oldalas *Az 1961. évi válság nemzetközi politikai körülményei* című alfejezetet a jobb strukturáltság érdekében további részekre lett volna érdemes osztani. Garadnai Zoltán folytatja a külpolitikai kitekintést, Franciaország kelet-európai, politikáját elemzi (64–83.). Kiemelendő a tanulmány gazdag forrásbázisa: a felhasználott dokumentumok legnagyobb része különböző franciaországi archívumok őrizetében található. Megállapítása szerint a vizsgált 1962 és 1964 közötti időszak nemzetközi eseményei Franciaország és a kelet-európai államok közötti kapcsolatok újrendezését eredményezték. 1963-ban megtörtént a francia-magyar kapcsolatok nagykövetségi szintre emelése. Garadnai szerint a diplomáciai viszonyok megváltozása a vezető NATO országgal lényegében azt jelentette, hogy a Kádár-rendszer nemzetközi elszigetelődése külpolitikai téren befejeződött.

Soós Viktor Attila egyháztörténeti szempontból vizsgálja a kádári konszolidáció időszakát (84–109.). Áttekinti az MSZMP KB Politikai Bizottsága „*klerikális reakcióval*” kapcsolatos határozatait, tisztázza az Állami Egyházügyi Hivatal és a BM együttműködésének strukturáját az egyházakkal szemben. Összefoglalja a velük szemben folytatott állambiztonsági munkát az 1961-es tömeges letartóztatásokig. Kiemelendő az utolsó alfejezet, amelyben Soós a BM vezető szerveinek az 1961-es letartóztatásokról szóló értékeléseit bemutatva hoz új adalékokat. Az 1958–1959 és az 1960–1961-es időszakok „*szervezhedéseit*” egybevető grafikonja szemléletes összefoglalás (105.). A tanulmány elsősorban a római katolikus ügyekre fókuszál, a bevezetőben célul kitűzött református perek áttekintése közül csak Székely Dezső és társainak ügye kerül elő egy rövid bekezdés erejéig (100.). Székely ügyén kívül, a tárgyalt évben más református perről nem tud a jelenlegi kutatás. 1961-ben a kádári hatalom legjelentősebb, a katolikus egyházzal szembeni fellépése történt meg, ezért érthető Soós vizsgálatának katolikus fókusza.

Reisz T. Csaba a közelmúlt magyar levéltártörténetének egyik fontos fejezetét tárja az olvasók elé (110–130.). Az 1960-ban indult és egy évtizedig tartó ún. mormon „*akció*” keretében anyakönyvekről készített mikrofilmek ma is az MNL OL legkutatottabb gyűjteményét jelentik. Reisz kiemeli, hogy ennek története, jelentősége ellenére teljes részletességében mind a mai napig feltáratlan. Ezt a hiátust igyekeztet eltüntetni a mikrofilmzés históriájának vázát tárja az olvasó elé, melynek fő erőssége egy részletes kronológia közlése: az ötlet 1956-ban történt megszületésétől egészen a mikrofilmzés 1970-es befejezéséig (114–116.) Lakos János szintén levéltártörténettel folytatja a tanulmányok sorát (131–142.). A levéltáros szakma központi folyóiratát a Levéltári Szemlét (LSZ) 1961-es indulásától, a levéltári rendszer átalakítását megelőző évig, 1967-ig veszi górcső alá. Alapos statisztikát közöl a szerzőkről, figyelembe véve foglalkozásukat és munkáltató intézményeiket, továbbá a vizsgált időszakban megjelent írások témájáról. A hét évfolyamot összegezve megállapítja, hogy nem túlzás hiánypótlónak nevezni a LSZ-t, hiszen a korokban internet nem lévén, a nyomtatott szakmai periodika jelentette azt a hírforrást, amelyből a levéltáros a napi munkához is hasznos ismeretekhez juthatott és magyarul tájékozódhatott a külföldi szakmai újdonságokról.

Katona Klára a Határőrség 1957 és 1963 közötti időszakáról írt. (143–166.). A téma különösen érdekes, hiszen az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő menekültáradat utáni határőrizetet vizsgálja. Világosan rámutat a kezdeti nehézségekre: egészen 1957 tavaszáig a Határőrség felügyeleti hovatartozása is kérdéses volt. Miközben a Határőrség pontos szervezeti leírását adja, bemutatja a nyugati, a déli határ és a „baráti” országok mentén működő határőrizet helyzetét. Végül pedig a határforgalom és a fegyverhasználat változásait elemzi. Összegzésként megállapítja: a határőrizeti rendszer struktúráját nem érintették a vizsgált időszak változásai, azonban jelzik, hogy a hatalom már nem tekintette a társadalom minden tagját potenciális ellenségnek.

Németh László Sándor kapcsolódik a határőrizet kérdéséhez (167–179.). Tanulmányának már a címe is figyelemfelkeltő: *A határ átlépésének oka: szerelem*. Németh nem a 25 éve történt határátlépésekről ír, hanem egy olyan témát hoz elő, amellyel eddig kevés munka foglalkozott. Forrásbázisát tekintve kivétel, hiszen a Budapest Főváros Levéltára (BFL) őrizetében lévő, tiltott határátlépési kísérletek bírósági pereit tekinti át. Ezek közül kettő szerelemről, a harmadik pedig egy három éves kisleány sikertelen Nyugatra juttatásáról szól. A szereplők az egykori NDK és NSZK állampolgárai. A BFL forrásain túl a jelenkor kutatásának kiváló eszközét az *oral history*-t is alkalmazta, amikor interjúkat készített az egyik védőügyvéddel. Németh a kutatás további feladatainak tartja az ilyen típusú perek jogtörténeti és társadalomtörténeti elemzését.

Mikó Zsuzsanna munkája is jogtörténeti elemzés (180–195.). Részletesen vizsgálta az 1963. évi 4. számú amnesztia rendeletet és az annak végrehajtásáról szóló tájékoztatókat. A végrehajtást számszerűen is összesítették 1965-ben. Kiemelendő, hogy ezeket a fontos adatokat Mikó táblázatokba foglalva közli (183–184.): 1. Szabadságvesztés büntetést töltő személyek körében végzett felülvizsgálat adatai, 2. A felülvizsgált elítéltek közül kegyelemben részesültek, 3. A közkegyelemben részesültek közül azonnal szabadult, 4. Javító-nevelő munkára ítélték közül közkegyelemben részesültek, 5. Pénzbüntetésre ítélték közül kegyelemben részesült. A kérdéskör átfogó vizsgálatára csak 1989-től nyílt lehetőség. Mikó elemzését a kárpótlási és semmisségi törvények meghozataláig folytatja, egészen 1992-ig.

Keresztes Csaba kultúr- és oktatáspolitikai vizsgálatot végzett a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiumának jegyzőkönyvei alapján (196–222.). Megállapítása szerint ez a kiemelkedően fontos, a történeti kutatás által még jórészt kihasználatlan forrástípus mélyreható bepillantást enged a döntési mechanizmusok folyamatába. Keresztes a Kollégium 1961. évi ülésein lefolytatott, az oktatási viszonyok átalakítását célzó vitákat és hozzászólásokat tartalmazó jegyzőkönyveket vizsgálta. Ismerteti és elemzi az oktatást megreformáló 1961. évi III. törvény következtében létrejött változásokat és azok hatásait. Fontos része a tanulmánynak a szövegben előforduló személyek életrajzainak közlése. Ezáltal megismerhetők a korszak fontosabb művelődésügyi minisztériumi főosztályvezetői, miniszterhelyettesei és miniszterei.

Kocsis Piroska a munka világának változásait tekinti át a kádári konszolidáció idején (223–261.). Számos más részterület mellett vizsgálta a kádári propaganda egyik legfontosabb tényezőjét, a teljes foglalkoztatottság kérdését. Új adalékokkal igazolja, hogy létezett az 1960-as években Magyarországon munkanélküliség. Elemzi a társadalom egyes csoportjai (cigányság, nők, fiatalok, csökkent munkaképességűek) közötti eltérő foglalkoztatási lehetőségek főbb problémáit. Továbbá foglalkozik a munkával összefüggő társadalmi intézkedések és juttatások helyzetével, a munka- és munkásvédelem, illetve a baleset-elhárítás területén történt változásokkal.

Tóth Eszter Zsófia a magánélet és a pártfegyelem relációját vizsgálja az 1960-as évek fordulóján (262–285.). Három ügyet elemez, amelyekben az állampolgárok a helyi pártvezetőkhez fordultak, őket tekintették az állam hivatalos képviselőinek és tőlük vártak segítséget helyzetük megoldásában. „Félrelépések”, illetve egy családját molesztáló vasutas történetét ismerhetjük meg. Ezekből az ügyekből nem lett pártfegyelmi. Tóth megállapítása szerint e források segítségével közvetlen közlelő tanulmányozható a szocialista időszak mindennapjainak átpolitizáltsága, hiszen a levélíró a párt képviselőjét tartotta döntőbírónak magánügyében. Továbbá alkalmasak annak mikroszinten történő elemzésére, hogy a szocialista időszak hétköznapijaiban milyen kép alakult ki a hatalomról az egyes emberek fejében és az emberek hogyan próbálták hasznosítani a pártszerveknél elsősorban csak vélt befolyásukat.

Katona Csaba egy rövid esettanulmánnyal mutatja be az 1960-as évek vidéki Magyarországnak egy szeletét (286–298.). Egy alig ismert fotós, Talabér Gyula (1924–1962) és Lipták Gábor író (1913–1985), egykor mindketten balatonfüredi lakosok, életpályájának rövid találkozásáról ír. Az 1950-es évek második felétől az 1960-as évek elejéig mindketten Balatonfüreden éltek és al-

kottak, de a felemelkedés lehetőségét a hatvanas évek hozták meg számukra. Ekkora Talabér nemzetközileg jegyzett fotóssá érett, azonban ahogy a szerző megjegyzi, ez szigorúan a szocialista táboron belüli elismertségre értendő.

Nyeste Sándor tanulmányával zárul a kötet (299–319.). A szerző bemutatja a magyar televízió-gyártás kezdeteit és annak kereskedelmi vonatkozásait. Részletesen elemzi a televíziózás társadalomtörténeti vonatkozásait: az emberek mindennapjainak átalakulását, illetve az abban betöltött szerepét.

Az ismertetett tanulmányokat összegezve megállapítható, hogy a kötet számos új részeredményével méltán csatlakozik a tárgyalt korszak történetének eddigi feldolgozásaihoz.

Erdős Kristóf

BESZÁMOLÓ

a Megszállástól – megszállásig. Magyarország a nagyhatalmak szorításában 1944–1949. című konferenciáról.

2014. szeptember 29-én került sor a VERITAS Történetkutató Intézet által szervezett második konferenciára, amelynek az Országház Felsőházi terme adott otthont. Az egész napos rendezvény aktualitását, valamint témája iránti — a történészcehen messze túlmutató — érdeklődést nem szükséges hosszasan bemutatni. A 14 elhangzott előadás több aspektusból vizsgálta Magyarország sorsát a német megszállástól a szovjet típusú állam létrehozásáig.

A konferenciát Boross Péter a VERITAS Intézet Tanácsadó Testületének elnöke köszöntöje, valamint Kövér László, az Országgyűlés elnöke, bevezető gondolatai nyitották meg.

Elsőként Romsics Ignác akadémikus (Eszterházy Károly Főiskola) tartotta meg előadását, (*Teherántól Párizsig. Nagyhatalmi politika és Magyarország 1943–1947.*) aki részletesen bemutatta, hogy a szövetségesek között milyen nézetkülönbségek jelentkeztek — még a háború folyamán — nem pusztán Magyarország, hanem a közép-európai térség rendezési elképzeléseivel összefüggésben. Míg az angolszász felek kezdetben életképes föderációk létrehozásában gondolkodtak — Churchill a nemzetiségi elv mentén, Bécs központtal a Monarchia egyfajta restaurálását is szorgalmazta — Sztálin kezdetűl fogva elvetette ezeket a koncepciókat Romsics rögzítette, hogy a német megszállás célja az esetleges magyar–angolszász fegyverszünet megakadályozásán túl az ország erőforrásainak megőrzése, fenntartása is volt: Edmund Veessenmayer budapesti német követ egy 1943. decemberi feljegyzésében megállapította, „minden értünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti, és erősíti tartalékainkat a további hadviseléshez”.

A szovjetek Teheránban lesöpörték az asztalról a föderatív elképzeléseket, a magyar határok vonatkozásában pedig már 1944-ben a status quo ante bellum álláspontjára helyezkedtek. A potsdami konferencián Magyarország a magyarországi németek-, illetve a csehszlovákiai magyarok kitelepítése ügyében került napirendre. Ezt követően azonban angolszász részről felmerült a trianoni magyar–román határ módosítása, mintegy 7000 km² Magyarországhoz történő csatolásával. A szovjet ellenkezés hatására végül az angolszászok is kihátráltak a terv mögül, így 1946 tavaszán döntés született az 1938 előtti határok visszaállításáról.

Számvéber Norbert levéltárvezető (Hadtörténelmi Levéltár) *A megszállást végrehajtó német csapatok és a Magyar Királyi Honvédség ellenállásának esélyei* címmel 1944. március 19. hadtörténelmi vetületét mutatta be. Az előadó részletes adatokkal alátámasztva ismertette az erőviszonyokat: a 450 ezer főt számláló Magyar Királyi Honvédség mintegy 360 ezer katonája állomásozott az

országban, a magyar fegyveres erők zömében átszervezés és átfegyverzés alatt voltak. A Margarethe-terv során felvonult német erők fegyverzete, haditechnikai fölénye nem hagyhatott kétséget az ellenállás esélyeiről. Az előadó felhívta arra is a figyelmet, hogy a németek nem a teljes országot szállták meg: az első ütemben a Tisza vonaláig vonultak be. A beérkező egységek tüzérő- és technikai fölénye — szervezett magyar ellenállás esetén is — német győzelmet eredményezett volna.

Szakály Sándor főigazgató (VERITAS Történetkutató Intézet) *A katonai felső vezetés és a honvédség 1944–45* című előadásában kifejtette, hogy a Magyar Királyi Honvédség 1919 és 1945 közötti történelme elválaszthatatlanul összefüggött Horthy Miklós személyével: a hadseregben érdemi változások nem történhettek a Kormányzó döntése nélkül. Mindeközben a Kormányzó elfogadta a korszak katonai vezetőinek lojalitását, akik szinte minden esetben elfogadták a politikai döntéseket. A katonai felső vezetésre vonatkozó döntések meghozatalában a Katonai Koronatanács segítette, amelynek ülésein a tábornoki kar személyügyeiről döntöttek egészen 1944. október 16-ig. Szakály összefoglalta az 1944. március 19. utáni személyi változásokat: a németek a Kormányzó legbizalmasabb generálisainak, törzstisztjeinek eltávolítását szorgalmazták. Ennek hatása különösen megmutatkozott a sikertelen októberi kiugrási kísérlet során, mivel Horthy nem tudott maradéktalanul megbízni tábornokaiban. A német nyomás hatására 1944 áprilisában Horthy leváltotta az 1. hadsereg parancsnokát, a Honvéd Vezérkar főnökét, majd helyettesét is. Azzal számolt, hogy a felmentett tábornokokra a későbbiekben még számíthat, amennyiben a körülmények kedvezően változnak. Ezen folyamatok az 1944. október 15-ei kiugrási kísérlet során végzetesnek bizonyultak, mert az ő tekintélye sem tudta az előkészítetlenséget, a bizalom hiányát és a határozatlanságot kompenzálni. Mindennek következtében a Kormányzó október 16-ai kiáltványát, amely a szovjetek elleni harc folytatását deklarálta, a Magyar Királyi Honvédség felső vezetésének többsége megnyugvással fogadta.

Ujváry Gábor kutatócsoport-vezető (VERITAS Történetkutató Intézet) *Változások a magyar politikai elitben Magyarország német megszállását követően 1944–1945* című előadásában bemutatta, hogy ebben az időszakban összesen négy teljes, ill. részleges elitcsere valósult meg. A német megszállást követően Sztójay Döme kormánya volt az első magyar kabinet, amelynek nem volt arisztokrata tagja. Ujváry felhívta a figyelmet arra, hogy a Lakatos-kormányban sem volt még szélsőjobboldali politikus, és alapos elemzés keretében bemutatta, hogy a kormányváltásokkal párhuzamosan milyen változások jelentkeztek a közigazgatás alacsonyabb szintjein. Az elitváltás különösen felgyorsult a Szálasi-kormány idején, amelynek első ízben volt munkásból lett minisztere.

Az előadó vizsgálta a magyar elit felelősségét és hangsúlyozta, hogy 1944 márciusában sem volt kötelező elfogadni egy miniszteri felkérést — amint Hóman Bálint sem vállalta el a Sztójay-kormány kultuszminiszteri posztját.

A gyakori kormányváltásokkal párhuzamosan a németek mintegy 13 ezer értelmiségit internáltak, pártokat, társadalmi, kulturális egyesületeket számoltak fel, amellyel tovább erősítették az elitcsere folyamatát.

Haraszti György egyetemi tanár (Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem) *A német megszállás hatása és következménye a magyarországi zsidóságra* című előadásában a magyarországi Holokauszt emberveszteségeinek adatait mutatta be, hangsúlyozva, hogy három fő adat áll rendelkezésre.

1) Az 1941. évi népszámlálás adatai alapján a wannsee-i konferencia 742 ezer magyarországi zsidót vett az Endlösung célkeresztjébe, de ez a szám nem tartalmazta a korábban kikeresztelkedettek, mintegy 80-100 ezer fős táborát.

2) A jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben, a magyar zsidók 1944-es lélekszámát jóval alacsonyabban, míg az áldozatokét mintegy 250.000 főben határozzák meg. Ennek oka, hogy a jeruzsálemi intézmény a mai országhatárok alapján tartja számon a zsidóság emberveszteségét, míg a nálunk közismert és elfogadott adat, amely a magyarországi vészidőszak áldozatainak számát 600.000 főben adja meg, az 1941. évi országterületre érvényes.

3) Előbbiek tükrében a német megszállás idején mintegy 825-840 ezer fős zsidóság élt az ország területén, azaz a zsidóság létszáma az 1938–1941 közötti országgyarapodásnak köszönhetően megduplázódott. A Soát követően 1945-ben mintegy 250 ezer zsidó maradt az országban, de közülük 60 ezren rövid időn belül kivándoroltak.

Botos János egyetemi docens (Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem) *A magyarországi zsidóság vagyonvesztése 1944–1947* című előadásában megállapította, hogy az 1944. évi események a honi zsidóság teljes vagyonvesztéséhez vezettek. A német megszállást követően, az április 7-én elrendelt gettósítás megtiltotta, hogy a zsidók pénzt, ékszert, aranyat és más értéktárgyakat vigyenek magukkal. Egy héttel később a magyar kormány elrendelte a zsidóság vagyonának zár alá vételét. A kifosztás folyamatát november 3-án Szálasi rendelete tetőzte be, amely államosította a zsidó vagyont. A vagyonvesztés 1938-as értékét számítva 5,5 milliárd pengőre tehető, ami meghaladta az akkori éves nemzeti jövedelmet.

Botos hosszan foglalkozott az elvesztett értékek sorsával, amelynek egy részét a németek rabolták el, ugyanakkor a szövetségesek is hadizsákmányként tekintettek rájuk. A külföldre került javak visszaszerzését megkísérelték a háborút követően alakult magyar kormányok, de törekvéseik nagy részben kudarcba fulladtak, és az eredeti tulajdonosok is igen ritkán kapták vissza elvesztett értékeiket. Az állam 1946-ban deklarálta, hogy nem tart igényt a Soa áldozatainak vagyonára, hanem egy segélyezési alapot hoz belőle létre. A kárpótlásra irányuló jogszabályok azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mert többnyire nem hajtották őket végre.

Kovács Zoltán András igazgató (Alkotmányvédelmi Hivatal) *Nyilas-hungarista hatalomátvétel és közigazgatás* címmel tartott előadást. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a németek 1944 márciusában jelentéktelen tényezőnek tartották Szálasi, valamint pártját. Szálasi hatalmi aspirációi ellenére csak utolsó lehetőségként válhatott kormánytényezővé 1944 októberében, annak érdekében, hogy az ország a német szövetségi rendszerben maradjon. Kovács rámutatott arra, hogy a féléves hungarista kormányzás igen közeli rokonságot mutat a lenini hadikommunizmussal, a háború során alkalmazott hatalomgyakorlási

technikák a nyilas hatalomátvételt követően is megjelentek: a teljes közigazgatást pártmegbízottakkal töltötték fel, a minisztériumok tisztviselőinek tizedét internálták. A rendszer több listát is készített a megbízhatatlannak vélt tisztviselőkről, illetve — Budapest ostromát megelőzően — a nyugatra kitelepítendő személyekről. A kormányzás tervutasításokra épült, és kínosan ügyelt a jogszabályok folyamatos alakítására, jóllehet a kormány legitimitációja több helyen sérült, például a Szálasi politikai jogait 1948-ig felfüggesztő 1938. évi ítéletet sem törölték el.

A nyilasok megkezdték az önkormányzati rendszer átszervezését is, azonban a legtöbb elképzelés papíron maradt, hiszen nem maradt idő azok végrehajtására.

Szerencsés Károly egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejötte és lehetőségei* címmel tartott előadást. Szerencsés kifejtette, hogy a szovjetek fő szempontja: Magyarország átállítása volt a szövetségesek oldalára, amellyel megkönnyíthették a katonai előrenyomulást a Kárpát-medencében. A legdrámaibb tényezőt Magyarország számára az jelentette, hogy a Szovjetuniót demokratikus hatalomként ismerték el a nyugati szövetségesek, mert győzelmüket csak így tudták a legkevesebb áldozattal kivívni. Ennek következtében dálnoki Miklós Bélának Vorosilov határozta meg, mi is a demokrácia, miközben Molotov később deklarálta, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlést ő állította össze. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés komoly legitimitációs válsággal küzdött, összetétele nem tükrözte a népakaratot. Szerencsés meglátása ellenére mindezen tényezők ellenére voltak valódi demokráciára törekvő politikusok az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, így arra a kérdésre, hogy volt-e Magyarországnak esélye valós demokráciává alakulni igennel kell felelnünk.

Zinner Tibor kutatócsoport-vezető (VERITAS Történetkutató Intézet) *Az új hatalom kiépítése, különös tekintettel a politikai rendőrségre* című előadásában bemutatta, hogy az MKP megfélemlítést alkalmazó stratégiája — szovjet intenciók alapján — a politikai rendőrségre épült. A szervezet vezetése abszolút a kommunisták kezében összpontosult, és állományát is megbízható emberekkel töltötték fel. Az előadás részletesen ismertette a politikai rendőrség szervezetét, létrehozásának hátterét, társadalmi, szociológiai jellemzőit. Az előadó hangsúlyozta, hogy Rákosi instrukciói alapján a kezdetektől jelen volt a fizikai terror, a kényszerítés, a „beismerő vallomások” fetiszizálása, miközben a testületben bosszúvágytól fűtött vagy szadista hajlamú egyének is helyet kaptak. Zinner idézte Rákosi azon tételét, miszerint „egyetlen hely volt, amelynek vezetését pártunk az első perctől kezdve magának követelte, és ahol semmi néven nevezendő megoszlásba, koalíciós számarányba nem ment bele: ez az Államvédelmi Hatóság volt (...) Keményen kézen tartottuk, és gondoskodtunk róla, hogy a népi demokráciáért folytatott harcnak biztos és éles fegyvere maradjon.”

Pető Andrea egyetemi docens (Közép-európai Egyetem) *Szexuális erőszak és a megszálló seregek a II. világháború Magyarországon* című előadásában a gender központú történetírás eredményeit, meglátásait felhasználva elemezte

a „hallgatás összeesküvéséről” övezett témát. Pető előadásában bemutatta az intencionalista és strukturalista megközelítéseket. Előbbi a nemi erőszakra fegyverként tekint, amellyel népcsoportokat büntetnek, utóbbi a nemi erőszakot a társadalmi nemek kapcsolatát meghatározó hatalmi eszközként definiálja. Az előadó rámutatott, hogy Magyarországon elsősorban az intencionalista álláspont érvényesült, a nemi erőszakot pedig a szovjet hadsereggel azonosítja a történelmi tudat, miközben a német és magyar katonák is megbecstelenítettek nőket. Az előadó a két szempontot összevetette, megállapítva, hogy egyaránt helytelen, ha az erőszaktevő szovjet katonára pusztán mint megszállóra tekintünk, elfeledve a militarista kultúra következményét: a katona ha megteheti, erőszakol — nációtól függetlenül. Azonban az sem helyes, ha az erőszaktevőre pusztán, mint férfit tekintünk, és nem foglalkozunk okok és következmények azon komplex rendszerével, amelyek az adott katona számára lehetővé tette, hogy büntetlenül erőszakot kövessen el.

Ezután Orosz László tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet) *A magyarországi németek helyzete 1944–1945-ben* című előadása következett. Orosz bemutatta, hogy a hazai németiség Hungarus-tudata révén jól illeszkedett a magyar állam társadalmába. A trianoni békeszerződés következtében fordulat állt be ebben a folyamatban, és a hazai németiség lélekszáma 550 ezerről 478 ezer főre apadt 1920 és 1941 között. Némileg paradox módon a Harmadik Birodalom sikeres terjeszkedése sem állította meg az asszimiláció folyamatát. A Volksbund sem tudta magába integrálni a magyarországi németiség egészét, azonban 1942-től 1944-ig mintegy 120 ezer főt soroztak be az SS-hez: a Kállay-kormány kevés sikerrel próbálta ezt a folyamatot megállítani. Ennek ellenére több egyesület szervezése, illetve támogatása igazolta, hogy a hazai németiség kollektíve nem volt nemzetiszocialistának tartható. Nem véletlen, hogy a német megszállást követően a Volksbund politikáját akadályozó Hűségmozgalom egyesületének feloszlata, valamint a magyar kormányt támogató Die Donau folyóirat betiltása az első intézkedések között szerepelt.

A háborús veszteségek, valamint az 1946. évi kitelepítés következtében a hazai németiség lélekszáma 250 ezer fővel csökkent, így több mint 50%-os veszteséget szenvedett el.

Kolontári Attila egyetemi docens (Kaposvári Egyetem) *A szovjet propaganda Magyarországról és Magyarország „felszabadításáról”* címmel tartott előadást. Az előadó ismertette a szovjet „felszabadítás” fogalmát, amely egyszerre jelentette a náciizmus megsemmisítését, illetve a „dolgozó osztályok” kiszákmányolás alóli felmentését. Moszkva 1944-ben Magyarország szovjet befolyási övezetbe való integrálására fókuszált, miközben már az 1930-as évek második felére rögzült a szovjet döntéshozókban és propagandagépezetben egy nagyon differenciálatlan, sematikus „fasiszta Magyarország” képe, amelyet az országgyarapodások tovább erősítettek. A szovjet propaganda igyekezett a történelmi múlt megfelelő kiaknázására is, a magyar–orosz kapcsolatok hangsúlyozásával, illetve meghamisításával (így született meg Guszev kapitány alakja Illés Béla tollából). Az a tény azonban, hogy szinte minden területen azonosították az országot a náciizmussal („utolsó csatlós”) hiteltelenné tette a propa-

ganda erőfeszítéseit, amelynek következtében a lakosság nem a német-fasiszta iga alól felszabadító Vörös Hadsereget ismerhette meg.

Földesi Margit egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem) *Jóvátétel, elégtétel? A magyar gazdaság erőforrásai a Szovjetunió részére* című előadása során bemutatta, hogy az 1945. januári 20-i fegyverszünet 12. pontjában rögzített jóvátételi összegeken túl milyen következményei voltak a jóvátétel teljesítésének. Míg a magyar fél igyekezett a gyártási kapacitásokat megőrizni, és a jóvátételt termékkel beszolgáltatni, a szovjet fél – saját veszteségeinek gyorsabb pótlása, és iparának talpra érdekében a termeléshez szükséges eszközöket is leszerelte. A jóvátétel teljesítése elképzelhetetlen nehézségeket jelentett a mindennapokban; például egy ízben az ország teljes inzulinkészletét be kellett szolgáltatni, amelynek következtében számos cukorbeteg az életével fizetett.

A potsdami határozatok értelmében az összes magyarországi német érdekeltiség, tulajdon, vállalat a Szovjetuniót illette. Problémát jelentett ugyanakkor, hogy pontosan mi is minősül német tulajdonnak. A jóvátételi eljárás során — hosszas tárgyalásokat követően — megközelítően 400 vállalat és több száz ingatlan, földterület, erdőbirtok ment át szovjet tulajdonba, amelyeket később a magyar állam visszavásárolt 1955-ig.

Baráth Magdolna osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) *Magyarország betagozódása a „szovjet rendszerbe 1944–1949”* című előadásában hangsúlyozta, hogy a konferencia által vizsgált időszak eseményeinek háttérét és megértését nehezíti a szovjet levéltári források igen korlátozott hozzáférhetősége. Ennek megfelelően sok esemény háttérét csak következtetésekkel, egy-egy elszórt információval, illetve a magyar források felhasználásával lehet rekonstruálni. (Ezt mutatja például, hogy Sztálin Milovan Djilasnak mondott, 1945 áprilisi szavait — „ez a háború elüt a múlt háborútól; ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét” — több prezentáció is idézte).

A Szovjetunió háború utáni berendezkedésére és külpolitikai irányvonalára vonatkozóan jelenleg mindössze egyetlen koherens dokumentum áll rendelkezésünkre, Ivan Majszkij külügyi népbiztos-helyettes, amely „A jövő világ kívánatos alapelveiről” címet viseli. Ez a memorandum célként tűzte ki a Vörös Hadsereg által megszállt országok belső berendezkedésének „demokratikus” átalakítását. A dokumentum deklaráta, hogy a Szovjetunió „nem érdekelt erős Magyarország” létrehozásában.

Baráth bemutatta, hogy a „népi demokrácia” bevezetését Magyarországon döntően külpolitikai események határozták meg, és különösen a Mars-hall-terv, valamint a KOMINFORM létrehozása gyorsították fel.

Az előadó a szovjet irányítás aspektusából vizsgálta az ország 1949-ig terjedő történelmét, vagyis, hogy mennyire járhatott önálló pályán az MKP, és az egyes belpolitikai események háttérében mekkora szerepet játszhatott a Kreml.

Ligeti Dávid

CONTENTS

THE HUNGARIAN HOLOCAUST AFTER SEVENTY YEARS – *Krisztián Ungváry*: Master Plan? The Decision Mechanism of Deportations – STUDIES – *Lajos Pál*: A Review in the Crossfire of Historians’ Debates. Századok (1931–1943) – *Márta Hantos-Varga*: The Problems of Distinguishing Between ‘Ideological Opponent’ and ‘Political Enemy’ – Press Polemics on the Possibilities of Cooperation with the Left Wing in the Spring of 1943 – *Magdolna Baráth*: „From Now on You Are Leaders of Independent Countries!” Withdrawal of Soviet Troops from Hungary – ARTICLES – *Ibolya Murber*: The Anschluss and Hungarian Foreign Policy in the Interwar Period – ATELIER – *Éva Petrás*: “Behind the Masks” – The Life of Töhötöm Nagy – DOCUMENTS – *Elemér Mályusz*: My Best Books – OBSERVER – *Csaba Szabó*: The Last Four Years of the Hungarian Historical Institute in Vienna (2010–2014) – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Bácsatyai Dániel: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései

Kovács László: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány-
és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz

Körmendi Tamás: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének for-
ráskritikai vizsgálata

Nemes Gábor: Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékkal (1523–1526)

E számunk munkatársai

Ablonczy Balázs PhD történész, a Párizsi Magyar Intézet igazgatója – *Baráth Magdolna* PhD, habil., osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Eiler Ferenc* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet) – *Erdős Kristóf* tudományos kutató (Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala) – *Hantos-Varga Márta* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola) – *Ligeti Dávid* PhD, tudományos munkatárs (Veritas Történetkutató Intézet, Budapest) – *Mályusz Elemér* (1898–1989), a magyar középkor-kutatás kiemelkedő alakja, 1954-től 1968-ig — nyugállományba vonulásáig — az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa volt – *Murber Ibolya* PhD habil., egyetemi docens (Nyugat-Magyarországi Egyetem Történet- és Társadalomtudományi Intézet, Szombathely) – *Pál Lajos* szerkesztő (Magyar Történelmi Társulat, Századok szerkesztősége) – *Petrás Éva* PhD, tudományos titkár (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Szabó Csaba* PhD, habil., tudományos igazgatóhelyettes (Collegium Hungaricum, Bécs) – *Turbucz Dávid* PhD tudományos segédmunkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ Történettudományi Intézet) – *Ungváry Krisztián* PhD tudományos munkatárs (OSZK-1956-os kutatócsoport)